

॥ प्रकाशकोक्तिः ॥

मोक्षे कश्यपजे कुले सुविदिते गाङ्गीतिचहान्वये,
 ज्ञातत्वावस्यः सदाशिवमुनिस्तस्यैव धंशो महान् ।
 वेदानां भविदेवतार्यकरणे चैकोऽद्य यो भारते ,
 चात्पूर्वैरविधिप्रवैदिकगुरुः सत्यव्रतो नः पिता ॥ १ ॥
 ज्ञात्वा यत्सत्यनितां प्रसुदितगुरुणाऽऽख्यायि सत्यव्रतो यः,
 बुद्धीशोऽप्याह तुष्टः सदासि परिचयाद् यं हि सामान्यमौति ।
 हारिसन्दीपये जयपुरममितौ येन लब्धाः प्रतिष्ठाः ,
 साध्यस्य येन काशां ज्ञतमुभयमर्त्तं श्रीदयानन्दवादे ॥ २ ॥
 शास्त्रीश्रीभक्तारामो लवपुरवसतिर् , दाजिणात्यश्च शास्त्री-
 रावः श्रीनारसिंहो , स्मृतसरनिलयः श्रीजगन्नाथ प्रार्थः ।
 काशां वङ्गे च गौडे जय-शिव-कनकाः , गुज्जरेऽप्यजयाद्याः ,
 हाराणाद्याः सनीडा हित-शिव-भवका यस्य शिष्याश्च यस्ताः ॥ ३ ॥
 सामान्त्रानमृता मृदाश्च यशुपां त्रिधाक्षणां मपि ,
 येनाकारि सतां मुदे विवरणं वङ्गानुवादस्तथा ।
 टीका देवमिरा दगापि रचिता वेदेषु सूत्रेषु च ,
 तस्याद्याः प्रथितास्त्रिविदमथिता ग्रन्थाश्च यस्याष्टकौ ॥ ४ ॥
 प्राच्यापाच्यबुधा भवाच्यवितुधा श्रीद्वैत्यविद्याधनाः ,
 साक्षां शिष्ययितुः प्रशन्तिनिपिभिर्गायन्ति यस्योद्यमः ।
 सत्यार्थाध्ययनमहत्तिवयगा प्रायान्ति ते यन्मठे ,
 नेनेदं रचितं त्रिषेदगमकं नेरुक्तनेताधनम् ॥ ५ ॥

ध्यायन्त्यस्य मामताचार्यस्य ग्राथ्योद्दीप्यायाथावाच्यभारतीय-
महामहोपाध्यायादिधोमल्लिखितानि वट्टनि
प्रशस्तिपत्राणि , तेषां मेकतमादिह
उद्धरामि श्लोकद्वयम्—

“भा रत्नाकरमेखलावनितले दीपे त्वितोऽन्यत्र च,
न स्रर्द्धो न च यत्नमोऽपि च बुधो सद्देदविद्यागुणैः ।
अर्घ्यानां मनिष चमत्कृतिमता कोमोऽनिष दर्शक ,
विदन्मूर्च्छंकिरीटरत्ननिचये चिन्तामणिचायणी ॥

X X X X

विद्याविद्युदुदारदीप्तिनिचयैर्भूमण्डल रोचयन् ,
स्वान्तध्वान्तमदान्नशान्तजनुषा सद्य समुक्षोचयन् ।
वेदध्याकृतिजैमिनीयजटिलान् भाषान् सदालोचयन् ,
कोऽप्याश्चाययशा जयत्यतितरा सत्यव्रत सामय ॥”—इति ।

चम्पारण्यवास्तव-वर्णितवरण्य “श्रीचन्द्रग्रीवरधरशर्मणः,—१८ ई. ०४’

कनिकाता,
वह्नवेदविद्यालय । } (सामकण्ठेतिहृदयशोनामा), श्रीहितव्रतशर्मा ।
संवत् १८६३ । } प्रकाशक ।

॥ अथ निरुक्तालोचनविषय सूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ निरुक्तालोचनोपक्रमः ...	१	पुराकल्पश्रुतस्य व्याख्यानम् ...	१४
शास्त्रकृतस्यास्य विषयदुर्भाषस्य		निरुक्तस्य कर्तृनिर्णयः ...	२६
निरुक्तत्वप्रतिपादनारम्भः	१	अथ व्यासपरिचयारम्भः ...	२७
वडङ्गार्ता सायणोक्तलक्षणाणि	१	शतप्रथं छन्दोपम्य-वङ्कृत्प्राति-	
शिक्षापत्रपरिमाणगादि ...	४	शास्त्राभाषिनिष्ठचोलेभ्यो-	
निषण्णोरमि निरुक्तत्वम् ...	५	अन्योऽयमिति निर्णयः ...	२७
निषण्णोर्निरुक्तत्वखण्डनपराणां		महाभारतीययास्क एवायम्	३१
छान्दोग्य मोष्य-प्रातिशास्त्र-		अथ व्यासस्य सुखार्थित्वं नास्त्यपि	
द्वितीयवर्त-मनुटीका मत्ता-		सुखित्वं मस्तीति प्रतिपादनम्	३२
भारत-वाङ्मयीननिरुक्त भाषा-		तुल्यविलक्षणम्, द्रष्टव्यकर्तुं	
नामलोकपालज्ञल-शालपाठ-		स्वयोरभितत्वम्, वाङ्मय-	
हरिकारिका निघण्टुविवेचन-		यस्यकृता मातिदेशिकवि-	
निरुक्तवृत्ति प्रस्थानभेदवाक्यानां		खम्, स्वविवेचप्रभवत्वेन	
अवधारण्य च प्रामाण्यतया		स्वविवेचं न तस्य मिति प्रति-	
प्रदर्शनारम्भः ...	६	पादनाय प्रकाशप्रोवाहना	
प्रथमाध्यायादे वडाध्यायत्वादि	१३	भावतरणम्, स्वविवेचविध्य-	
अथ निघण्टुनिरुक्तयोः क्रमानु		वर्णनम्, महाभारतचौणो-	
ममाध्यायचवेदाङ्गत्वे ...	१६	लेखः, व्याख्यानयनीयस्य-	
वेदाङ्गार्ता वदत्वाख्यानम् ...	१६	कृते सुख्यासुखार्थीणां नाम-	
अथ निघण्टुनिरुक्तयोः प्रवेतारौ	२२	सारस्वप्रदर्शनं ...	३२-३४
प्रस्थानभेदमतखण्डनपूर्वकं सायण-		अथ निरुक्तस्य द्वादशाध्यायानां मेव	
देवराज दुर्गाचार्य-महाभारत-		वाङ्मयीनविविष्टपरात्मः	४५
लक्ष्मतेन पुरातनश्रुतवचनेन च		देवराजमते द्वादशाध्यायित्वम्	४५
निषण्णोरनिर्दिष्टकामीनत्वम्	२९	दुर्गाचार्यमते मायकाचार्यमते च	

विरक्तस्य त्रयोदशाध्यायित्वम् ३६
 काव्यायनपत्रज्ञोर्बेधेऽपि तथा ३७
 अथ याज्ञिकस्यास्य श्रीवित्तसमय-
 निर्णयस्य यद्वाः ५०
 कालनिर्णययोग्योपयोग्येति वाचिक-
 यस्यानां दुर्लभता ५०
 कालनिर्णये संहिताप्यस्यानाम् ५१
 - — ब्राह्मणवचनानाम् ५२
 — — पौराणिकवचनानाम् ५३
 — — यद्गुरुशिष्यादीनाम् ५५
 — — पुत्राणादीनाम् ५६
 निरुक्तस्यास्य प्रचलितमहाभार-
 ततः, भाष्यकारात् पतञ्ज-
 लेषः प्रचलितमनुसंहितातो-
 ऽपि प्राचीनत्वनिर्णयः ५७-५९
 पतञ्जलेः ६५-७० पू० महाभाष्य-
 प्रणयनमिति निर्णयः ६३-७२
 — चन्द्रगुप्तकालीनत्वसङ्केतम् ७३
 — पुष्पमित्रयानिलमङ्गलम् ७४
 — यदनावरोधममकालीनत्वम् ७५
 — प्राक्निमित्तकालीनत्वम् ७८
 — वासवदत्तोक्तममकालीनत्वम् ७९
 पतञ्जलेः योगशास्त्रस्य वेदशास्त्र-
 सङ्ख्यां भिन्नस्यावधानम् ८५
 काश्लरस्य पाराशर्य-कथनस्यास्य
 परत्वं-कपिल पाशुपतकार-
 - चार्वाक-कपल-काव्यायनेभ्यः
 परकालीनत्वावधानम् ८४-८८

अनुसंहितायाः ८०० ख० पू०
 प्रणयनकालनिरूपणम् ८८-९३
 आदिपतञ्जलि-पाराशर्य-काश-
 ल-जैमिनि-कणाद-गौतम-
 कपिल-आसुरि-वार्तिककार-
 काव्यायनेभ्यः परकालीनत्वम् ९१
 यस्यां दर्शनात् पौर्यापर्यम् ९०
 काव्यायनस्य १२०० ख० पू० याक
 रवार्त्तिकप्रणयनम् १००-१०१
 — यास्कात् परभवत्वनिर्णयः १०१
 पाणिनेः १३०० ख० पू० सर्वतो-
 मुख्यादिवाक्यप्रणयनकालः १०४
 — यास्कात् पूर्वत्वनिर्णयः १०६
 — आदिवाक्यप्रणयनकालम् १०७
 — प्रदसंहिताकारपरभवत्वम् १०८
 — कामसंहितासहस्राचार्यत्वं ११०
 — चातुर्त्तनममकालादिभ्यश्च १११
 — अष्टशास्त्रिकेष्वपि प्राच्यत्वम् ११३
 — मातृशिक्षातथात्वनिर्णयः ११६
 — अत्रिप्रभृतिभ्यः परभवत्वम् ११६
 कुमारव्याकरणस्य प्राचीनत्वम् ११७
 कवि पाणिनेस्तु याकरणभाष्य-
 कृतः पतञ्जलरस्यार्वाचीनत्वं ११७
 — शुद्धिद्विरादिभ्यः परभवत्वेऽपि
 शुकान् पूर्वत्वम् ११८
 याज्ञिकेः प्राक्निमित्तः परत्वस्य काव्याय-
 नतो यास्काच्च पूर्वत्वम् ११८
 शौनकाय १००० ख० पू० अक-

प्रतिशाख्यप्रथमकालः ... १२२
 —यादिसमकालिकत्वम् ... १२२
 प्रतिशाख्यान् प्राक् पाणिनीयम् १२५
 प्रतिशाख्यकृच्चैनकसूक्तद्रष्टु-
 मण्डलद्रष्टु-कल्पसारशाखाकार-
 शिष्टाकृद्भ्यः श्रौतकेभ्यो विभि-
 मत्वं परचत्वञ्च ... १२६
 प्राचीनार्याणां भोक्तामचवहार
 एव नामविभक्त्येतुः ... १२८
 ऋग्वेदवताकृच्चैनकः प्राति-
 शाख्यकृतः श्रौतकात् व्याक-
 रणकृत्यादिभिश्चावरजः ... १२९
 याख्यस्य १८०० खट्वपूवैजलम् १३०
 योपलिङ्गीयारोतिरेवावलम्बिता १३१
 अथ मन्त्रार्थबोधार्थं निरुक्तम् १३२
 ब्राह्मणार्थबोधाय नैमन्यमतम् १३३
 अथ वेदशब्दार्थादिनिर्णयः ... १३४
 वेदः = विद्या ... १३४
 श्रुतिः = प्रवादः .. १३५
 व्याख्यायः = अभ्यस्तः ... १३६
 त्रयी = त्रिविधरचनामयः .. १३६
 ऋगयजुर्नामायर्वेदसंहितानां
 समकालत्वनिर्णयार्थः १३७
 संहितानां त्रयीत्वम् ... १३९
 अथर्वनामवेदेष्वभिधानकालम् १४२
 ऋगादीनां भविकारिणां अथ
 द्विमाषान्यभिधानानि ... १४४
 ऋग् = प्रथमः ... १४६

शाखायः = सम्यग्धीयः ... १४५
 व्यागमः आदेशः ... १४५
 निगमः = निगमनम् ... १४५
 मन्त्रभागस्यैव मुखं निगमनम्,
 ब्राह्मणमात्रस्य तु तदाख्या-
 पन्यत्वेनेति प्रतिपादनम् ... १४६
 याख्य-जैमिनि-श्रवरस्वामि
 कृतानि मन्त्रसंस्तुतानि १४७
 मन्त्राणां त्रयोदशविधत्वाख्यानम् १४९
 मन्त्रभागः = संहिता ... १४९
 संहितापाठप्रकारपरिगणनम् १४९
 शास्त्रोत्पत्तिहेतुकथनम् .. १४९
 ऋग्वेदीयशाखाः ... १४९
 यजुर्वेदीयशाखाः ... १४९
 सामवेदीयशाखाः .. १४९
 अथर्ववेदीयशाखाः ... १४९
 एकस्य वेदस्यैकशाखाभ्यवर्तिनेव
 सर्वशाखाभ्यवर्तं धन्यव्यते ... १४९
 यजुःशाखानां द्वैविध्यम् ... १५०
 यजुषो द्वैविध्यहेतुकथादि .. १५०
 मयै संहितानां मेककालजातम् १५१
 ऋग्वेदीयद्वितीयमण्डलस्यापेक्षा
 कृतार्वाचौमन्त्रमततत्त्वकनम् १५०
 ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य परि-
 शिष्टरूपत्वमततत्त्वकनम् ... १५१
 सामवेदीयानां ऋग्मन्त्राणां
 सुष्ठुतत्वमततत्त्वकनम् ... १५०
 ब्राह्मणस्यैव नामानुपपादनम् १५०

भाष्यवाक्यानां दशविधत्वम्	१८२	अथ देवराजदुर्गाचार्ययोः समयो २
—दशविधातिरिक्तत्वत्वमपि	१८३	रामातुल्यस्वामिनो जन्म भवतु १०
अर्थवादविचारः	१८५	उपटभट्टस्य १००२ सं गते
शास्त्रयन्त्रसंज्ञानां मंहिता-		मन्त्रभाष्यप्रणयनरूपत्वम् १
सहाय्यगुणत्वम्	१८७	दुर्गाचार्यो देवराजादवरः ... २
निदानसूचीभ्यो वेदाङ्गानि .	१८८	—मायणाचार्याणु ग्रामवः १
अनुप्रासप्रणयनपरिचयः ..	१८९	मायणाचार्यस्य सं० १८०० मते
मायणाचार्यस्यासामगलम् ...	२०२	वेदभाष्यप्रणयनरूपत्वम् १
आदरणाङ्गानां प्रायस्कृत्यन्तर्गतत्वं	२०३	महोदयमिश्रस्य सं० ११७६—
उपनिषदाश्च कामाक्षिचत्वारं	२०७	१२०० मध्ये यजुर्माध्यप्रणयनम् १
उपनिषद्वत्त्वस्य पाणिन्यास्कादि-		देवराजस्य सं० ११५१—११७५ म
विदितलोपप्रादनम् .	२०८	नेषण्डु कनिर्वचनप्रणयनं
अथ देशोत्पत्तिकालनिर्णयप्रणयः	२१०	यथात्म्यतत्परिचयारम्भः ...
तदुत्पत्तिकालनिर्णयस्याप्रणयता	२११	नेषण्डु कनिर्वचननामधेयः
अज्ञातकालनिर्णयितत्वम् .	२१२	हरदत्तमिश्रस्य, स्वन्दस्वामिनः,
धीमन्तत्वस्य सको मन्त्रः ...	२१३	भवस्वामिनः, गुप्तदेवस्य,
वाङ्मयकालनिर्णयः ...	२१७	उपटभट्टस्य, श्रीनिवासस्य,
प्रतुपपन्नाङ्गणस्थानतिश्राथीनत्व		साधवदेवस्य, देवडाचार्यस्य,
मितिमतस्य सङ्ग्रहम् ...	२१६	विनायकभट्टस्य, भास्करमिश्रस्य,
अथ निरुक्तप्रतिपाद्यविषयाः	२२३	भास्करभट्टस्य, भरतस्वामिनश्च
निरुक्तशास्त्रस्य अनिर्दिष्टकालि		परिचयः २७०—२७६
कलस्यचक्रवीजकथनम् ..	२२३	देवराजस्य श्रद्धां ना निन्दा च २७६
निरुक्तोक्तविषयाणां मनुक्रमेण		—जलजनिगामाभ्युपगमः २७६
मङ्गलो वर्णनम्	२२४	प्राज्ञवचननाम निगमत्वम् २७६
निरुक्तप्रतिपाद्यानां विशेषार्थानां		दुर्गाचार्यस्य द्वाविंशत्यत्वम् .. २८०
परिष्कारमाः	२२४—२६१	—वाक्यवशांमोदाहरणानि २८०
तत्र विश्वमोदाहरणानि	२४६—२५५	आख्यातदूषणमोदाहरणानि २८१—२८५

॥ अथ निरुक्तालोचनम् ॥

‘साक्षात्कृतधर्माश्च स्वयं वस्तु । तेष्वरेभ्योऽप्युक्तधर्मैश्च
उपदेशेन मन्त्रानुसम्पदादु । उपदेशाय भाग्योऽदरे दिव्यवद्वेषेभ
यस्य समाद्या यदुर्वेदस्य वेदाङ्गानि च (१६५)

अथैव मालोचयाम ।— किं मिदं निरुक्तम् ? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्वमस्ति
नैस्ति वा ? एतन्मूलस्य क, प्रवेत्ता, को वेत्तस्य ? क किल यास्क, ? यस्य
श्रुतिरिति मस्ति नास्ति वा ? कियच्च यन्मो यास्कीय ? कश्च कालस्य
यास्कस्य ? केमर्थिकी तस्यैवा प्रवृत्तिः ? कोऽयं वेदः ? वेदकालनिर्याय श्रुत्यो
श्रुत्यो वास्माकम् ? के विषयाच्चेतमिदं प्रतिपाद्या ? प्रवृत्ततो देवराज
भाषणाचार्यदुर्गाचार्याणाञ्च कालादिक किञ्चिदालोच्य मिति वादश्च ॥ ६

(१)

तत्रादौ किं मिदं निरुक्तं मिति । ऋग्भाष्यभूमिकायां
भाष्यसूत्रेण भावः— “प्रतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थं भवबोधयितुं
शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषां मपरविद्या
रूपत्वं मुखकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति— ‘हं विद्ये वेदि
तस्ये इति ५ स यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परां पौषापरां च ।
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद, शिक्षा कस्यो
ध्याकरणं निरुक्तं ह्यदो ज्योतिषमिति, अथ परा यया

तदक्षर मधिगम्यते'-इति । साधनमूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् पङ्क्त-
सहितानां कर्मकाण्डानां मपरविद्यात्वम् ; परमपुरुषार्थभूत-
ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदा परविद्यात्वम् ।

(१) वर्णस्वरशुच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा ।
तथाच तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति— 'शिक्षां व्याख्या-
स्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा वलं साम सन्तान इत्युक्तं ; शिक्षा-
ध्याय'-इति । ०—० । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय
शिक्षाग्रन्थोपेक्षितः ।

(२) कल्पस्वास्वनायनापस्तस्वबोधायनादिस्त्वम् ; कल्पयते
समर्थते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । ०—० । अतः कल्पस्त्वं
मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानं सुपदिश्योपकरोति । ०—० । तस्मात्
शिक्षेव कम्पोऽप्यपेक्षितः ।

(३) व्याकरणं मपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थं
निययायोपयुज्यते । ०—० । तन्मादियं वाक् इदानीं मपि
पाणिन्यादिमहर्षिभिर्युक्तता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । ०—० ।

(४ क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्नि-
रुक्तम् । 'गोः उमा उमा उमा चा चमा'-इत्यारम्भे 'वसवः
वाजिनः देवपत्रो देवपद्माः'-इत्यस्तोत्रः पदानां समान्तायः
समाख्यातः, तस्मिन् अन्ये पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते ;
एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानित्वेवं तत्र
तत्र विस्पष्टं ममिहितत्वात् । तदेतच्चिरुक्तं त्रिकाण्डम् । ०—० ।
पञ्चाध्यायद्वये काण्डत्रयात्मके एतस्मिन् अन्ये परनिरपेक्षिततया
पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य अन्यस्य निरुक्तत्वम् ।

(४ घ) तद्व्याख्यानञ्च 'समान्तायः समान्तातः'-इत्या-

अथ 'तस्यास्तुत्यास्ताङ्गाव्य मनुभवत्यनुभवति'—इत्यन्तैर्द्वादशभि-
ध्यायैर्यास्तो निर्ममे, तदपि निरुक्तं मुच्यते ; एकेकस्य पदस्य
।श्राविता अक्षयपार्थास्तत्र निःशेषेषोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । ०—० ।
तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ।

(५) तथा कन्दोयन्तोऽप्युपयुज्यते, कन्दोविशेषाणां तत्र तत्र
वेदितत्वात् । ०—० । 'यो ह वा अविदिताप्येयच्छन्दोदेवत-
शास्त्रेण मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स्थाणुं वच्छति,
गर्तं वा पद्यति, प्र वा मीयते, पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य
कन्दासि भवन्ति ; तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'—इति श्रूयते
(सा० आ० ब्रा० १ प्र० १ ख०) । तस्मात्तावदेतनाय कन्दो
ग्रन्थ उपयुज्यते ।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—
'यज्ञकालार्थसिद्धये'—इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—'संवत्सर
मेतद्वत् चरत्संवत्सरमुख्यं श्रुत्वेत्थिवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निं मादधीत, शीर्षे राजस्य आदधीत, । गरदि
देश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्यु-
पयन्ति, मासि मास्यतिषाद्या गृह्यन्त इति मासविधयः । यं
कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-
विधयः । एकाष्टकाया दीद्वेरेन् ऋक्षुनीपूर्वमासे दीक्षेरन्नित्याद्या-
स्तियविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादि-
विधयः । कृतिकास्त्रिंशति मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः
कालविशेषान् श्रवणमयितुं ज्योतिषं मुपयुज्यते ।

एतेषां वेदार्थोपकारिणा येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षाया
निव मुदीरितम्—'कन्द. पादो तु वेदस्य हस्ती कन्दोऽय

पठ्यते । ज्योतिषा मयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रं मुच्यते । गिष्ठा
घाणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्ग मधीत्यैव
ब्रह्मलोके महीयते'-इति"-इति ।

अथात्र किञ्चित् प्रासङ्गिकं मध्युच्यते । साधनीयभाष्ये
यदुद्धृतो दृश्यते 'गिष्ताम्' इति क्लृप्तेकारपाठः, मूलपिरुड इति
न नूनं लेखकमुद्राकरप्रमादजः; तैत्तिरीयारण्यकौपनिपदि
हि 'गीष्ताम्'-इति दीर्घेकारवचनात् । किञ्च औपनिपदः
गिष्ताध्यायसु गिष्ताध्यायविद्यानां नामबीधक एव । तथाच गिष्ता-
ध्यायेषु वर्णोक्तारादिः, स्वर उदात्तादिः, मात्रा कृष्णादिः,
वर्त स्तानप्रयत्नौ, साम निपादादिः, सन्तानः विकर्षणादिः;
एषां बोधनं मेव गिष्ताध्यायप्रयोजनं सित्युपदेशः फलितः । ते तु
गिष्ताध्यायाः सन्ति बहवः; तत् त्रिंशत्सङ्ख्याका अध्याभिर्दृष्टाः ।
सिद्धा नामानि यथा—

(१) याज्ञवल्क्यगिष्ठा ,	(२) शशिष्ठी गिष्ठा ,
(३) कात्यायनी गिष्ठा ,	(४) पाराशरी गिष्ठा ,
(५) माण्डन्यगिष्ठा ,	(६) अमोघानन्दिनी गिष्ठा ,
(७) लघुमोघानन्दिनी गिष्ठा ,	(८) माध्यन्दिनीयगिष्ठा ,
(९) जल्लमाध्यन्दिनीयगिष्ठा ,	(१०) अमरेष्ठी गिष्ठा ,
(११) केशवीगिष्ठा ,	(१२) सराङ्गुगिष्ठा ,
(१३) पौडगक्षोकी गिष्ठा ,	(१४) अवमाननिर्णयगिष्ठा ,
(१५) स्वरभक्तिनघणगिष्ठा ,	(१६) क्रममन्त्रानगिष्ठा ,
(१७) गनट्कगिष्ठा ,	(१८) मनःस्वारगिष्ठा ,
(१९) प्रातिगाध्यप्रदीपगिष्ठा ,	(२०) वेदसूत्रपरिभाषागिष्ठा ,
(२१) यजुर्विधानगिष्ठा ,	(२२) मराटकगिष्ठा ,

- (२३) क्रमकारिका शिक्षा , (२४) पाणिनीयशिक्षा ,
 (२५) नारदीयशिक्षा , (२६) गौतमी शिक्षा ,
 (२७) लोमगी शिक्षा , (२८) माण्डूकी शिक्षा ,
 (२९) शौनकीया शिक्षा , (३०) आथर्वणशिक्षा चेति ।

नैताः सर्वा एव शिक्षाः सर्वासा मेव वेदशास्त्राणाम्, नापि
 वैकविषयाः ; प्रत्युत सर्वा एव मिथोविभिन्नविषयप्रधानाः, अपि
 विभिन्नवेदशास्त्रीयाः । यथा— सामवेदीयस्त्रिसामसुक्तामादि-
 विज्ञानाय 'नारदीया', 'लोमगी', 'गौतमी' चेत्येता तिस्रः
 शिक्षाः सामवेदमात्रस्यैव । सर्वासा मेवासा शिक्षाणां तैत्ति-
 रीयान्त्रात-वर्णस्तराद्यन्वयतमविषयत्वेन शिक्षेत्येकेनैव पदेन ग्रह-
 णीयत्वमिति सर्वासा मेव शिक्षाणामाश्रयत्वम् । एवं कल्पयन्त्याना-
 मध्यनैकत्वं शास्त्राभेदजन्यं नूनं स्वीकार्यम् । तदाद्याप्यविसृताः
 एकस्य सामवेदस्यैव त्रयः कल्पयन्त्याः—त्राव्यायनसूत्रम्, द्वाष्ट्यायण-
 सूत्रम्, उपपदसूत्रश्चेति; तैत्तिरीयकानां अपि बोधायनापस्तम्बे ।
 तदा सन्ति व्याकरणान्यपि बहूनि । तत्र पाणिनीयस्यैवैकस्यादि-
 सर्वतोमुत्पत्तम्, प्रातिगाध्यामानानु नामत एवावगच्छते प्रतिग्राह्य-
 शक्येकत्वमिति । विधीयतस्तु सामवेदस्य स्वरस्रोतभविकर्षणाद्यु-
 पदेण्य बहूनि व्याकरणानि समान्यातानि । तेषां मिमान्येषा-
 ष्छदधीतानि — सामतन्त्रम्, अथरतन्त्रम् पुष्यसूत्रम्, यशविध-
 सूत्रम्, निदानसूत्रम्, अनुपदसूत्रम्, तण्डालचणसूत्रम्, छन्द-
 सूत्रचेत्यष्टौ । निघण्टुनामा निरुक्तमूलग्रन्थस्त्वेक एव चिरात्
 सुविदितः । निरुक्तमपीदानीं मेकमेव याम्कीवं सुप्रसिद्धमिति ॥

अथ सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये तु द्वे निरुक्ते ;
 तत्र मूलं पञ्चाध्यायी , तदुपार्यामं द्वादशाध्यायीति । तत्र निरुक्तं

शब्दव्युत्पत्तिप्रकारस्य द्विविध एव ; ‘पर्यावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’-इति, ‘एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषोच्यन्ते तन्निरुक्तम्’-इति च । तथाच सुपङ्क्तोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्त मिति पदम्, सायणमतं तदुभयोरेव बोधकम् ; मिच्छावचनतोऽपि यद् भायते निरुक्तस्य वेद-श्रोत्रत्वम्, तस्मिन् तदप्युभयविधस्यैव । ततयास्य नवे द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम् ; द्वयोरेव निरुक्त मित्येकैकानाम्ना बोधाच्च अङ्गानां पदमङ्गात्वं अप्यवितथ मेवेति ।

तदिदानीं सायणोक्तं तदेव परीक्षितुं मेव प्रबन्धोऽवतार्यते ।—

श्रूयते श्रौतं छान्दोग्योपनिषदि— “स वा एव आत्मा हृदि, तस्य तदेव निरुक्तं हृदय मिति तस्माद्बृहस्प (८. १. १.)”-इति । तदेतत् हृदयनिर्वचनं कास्ति निघण्टी, यास्कीये वा न कापि । निघण्टी तु तादृगनिर्वचनदर्शनस्य सम्भाव-
नेव नास्ति ; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्तग्रन्थेऽपि हृदय-
शब्दनिर्वचनावसरस्तु बहुत्र विद्यते (८. १. १२., १०. ३. ११., ११. १. ११., २. ०., ४. ४.), परं न कापि तद्विर्वचनं ज्ञातं मस्ति । ततयेने सुव्यक्ते— नैदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुर-
भूत् छान्दोग्योपनिषदः पुरस्तात्, ‘पर्यावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्’-इति सायणीय भाष्यं निरुक्त-
लक्षणं च आभिमतं छान्दोग्योपनिषदप्यहुरिति ।

श्रूयते चैवं गोपयब्राह्मणे— “चोद्धारं धृच्छामः ०—
किन्निरुक्तम् ? ०—० आपरोद्धारः सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः (१. १. १४—२०.)”-इत्यादि । तदेतदोद्धारनिर्वचनं निघण्टी, यास्कीये वा कास्ति ? एतत्प्रश्नोत्तरं चेद मेव वक्तव्यं न

कैशव । न ह्यन्यो वर्णयेवास्मां निरुक्तं त्वा सृते प्रभो ! । श्रीभग-
वानुवाच । ०—० । गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि
चित् । निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ! । ०—० ।
नराणां मयनं ख्यातं मह मेकः सनातनः । आपो नारा इति
भोक्ता आपो वै नरसूत्रवः । चयनं मम तत् पूर्वं मतो नारायणो
ह्यहम् । ०—० । नामानि चैव शुद्धानि निरुक्तानि च भारत ! ।
ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्गीर्तितानि ते (३४१, ३४२
अ० १—५६, १—१३८ श्लो०) ”—इति । एवमपीदं मेव प्रती-
यते— सायणीयं द्वितीयं निरुक्तस्यैव मेवाभिमतं भोक्षधर्मलेख-
कालेऽपि ; न त्वाद्यम् । तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते,
परं न तन्निरुक्तपरं अपि तु पदपाठात्कथञ्चनविशेषपरं मेव ।
तथाहि— “निघण्टुपदाख्याने विधि मां ह्य सुप्तमम् । कपि-
र्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च ह्य उच्यते । तस्माद् ह्यपाकपिं प्राह कश्यपो
मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६, ८७. श्लो०) ”—इति । यठित-
श्चात्र निघण्टो “ह्यपाकपिः”—इति (४. ६. १६.) । तदेवं निघण्टो-
र्निरुक्तत्वं नेष्टं महाम्भारतकारस्येत्यपि सुवचम् ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योत्प्रेक्षो बहुलैवोद्घोषितः,
परं न तत्र कापि निघण्टोर्गृह्यणं विवक्षितम् । तथाहि—
“इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि— नामाख्याती चोप-
सर्गनिपाताश्च । तत्र नामाख्यातजानीति शकटावधो नेरुक्त-
समथय (१. ४. १.) ”—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । निघण्टोस्तु
निघण्टुनाम्नैव व्यपदेश आहृतः ; न कापि निरुक्तत्वेन । तथाहि
यत्पारम्भे एव— “निगमनाविघण्टश्च उच्यन्ते (१. १. १.) ”—
इति । यन्वभुमिकायां (१. ६. ५.) निघण्टोः स्वरूपं पारि-

भाषिकलक्षणं च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीयं मेव ।
 तथाहि—“एतावन्तः समानकर्माणी धातवः, ०—०, एतावन्यस्य
 सस्वस्य नामधेयानि, एतावता मर्याना मिदं भभिधानं नैघण्टुक
 मिदं देवतानां समाधान्येनेदं मिति; तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निघ-
 तति नैघण्टुकं तत्”—इत्यादि । किञ्चात्र द्वितीयाध्याय-प्रथमपादे
 यन्निरुक्तमाक्षप्रयोजनं वर्णितम् (२. १. १—०.), तदपि निघण्टु-
 पाठादेव न सम्भवति । अतः सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव
 भगवतो यास्कस्यापि सन्प्रतिपाद्यते; न त्वाद्ये ।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् आजानामश्लोकप्रत्ये—

“मादुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेर्नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ।

नाम च धातुज माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च लोकम्”—इति ।

तदेतच्छ्लोकपर्यालोचनेन च वृद्धयते सायणीयं द्वितीयं निरुक्त-
 लक्षणं मेव भगवतः कात्यायनस्यापि सन्प्रतम्; न त्वाद्यं लक्षणं
 मिति;— द्वितीयलक्षणवन्ति यास्कीये (१. ४. १.) एव प्रत्ये
 तथोक्तदर्शनादिति ।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलियाह—

“नाम खल्वपि धातुजं मेव मादुर्नैरुक्ताः (३३० २५० ३५०)”
 —इत्यादि । तत्राद्यावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं
 द्वितीयनिरुक्तलक्षणं मेव; न त्वाद्यम्;— आद्यलक्षणवन्ति त्विन्-
 निघण्टो तथादर्शनादिति ।

अस्ति चेवं हरिकारिका—

“वर्षागमो वर्षविपर्ययश्च दो चापरो वर्षविवारनाशो ।

धातोस्तदर्थान्तिगयेन योगश्चदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ।

तदित्यं भगवता खलु साङ्गनिज्ञेनाचार्येण धातुनिज्ञेना

“पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६, २, १०८.)”—इति सूत्रेण यत्तवे सहेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते निमदीकृत्य प्रदर्शितमिति फलितम् । तथाचोक्तं तत्र, महाभाष्ये— “पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्षविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (६५० १पा० १पा०)”—इति । ‘लोपागमवर्षविकारादयो बोधितायेह यास्क्रीय-निरुक्ते । तदत्र “अथ निर्वचनम्”—इत्यारभ्य “एकपदानि निर्नूयात्”—इत्यन्तं (२, १, १—४.) द्रष्टव्यम् । तथा चेद मवर्षं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमती भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षणमेवाभिमतम् ; न त्वाद्यम् ;—आद्यलक्षणलक्षिते हि निघण्टौ लोपागमादीनां बोधनादर्पणादिति ।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीचे द्वितीय-निरुक्तलक्षणे स्वाभिमतः प्रतीयते । तथाहि तत्र भूमिकाया मेव— “निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः”—इति, “प्रणमामि यास्कभास्करं यो ह्यतमसः प्रकाशितपदार्थः”—इति, “भगवता यास्केन ०—० निरुक्तानि”—इति, “तत्र प्रदर्श्यं कतिचिदेव निरुक्तानि”—इति, “स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम”—इति, “भाष्यकारेण (यास्केन) बह्वक्तव्यत्वात् प्रकरणं एव निरुक्तानि”—इति, “अतो ऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्ते”—इति, “पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानाम्”—इति, “भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि”—इति, “निर्वचनञ्च निरुक्तं ०—० निरीक्ष्य क्रियते”—इति, “स्कन्दस्वामिभूतां निरुक्ताटीकाम्”—इति, “निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणं मनुसूत्र्य निरुक्ति-क्रियते”—इति दादगवारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम् ; परं नैक-

त्रापि सायणीयाद्यलक्षणाद्विहितस्य निघण्टोर्वीधं सपयुज्यते । अन्य-
मध्येऽपि बहुष्वेव निरुक्तस्योक्तेषुः कृतः । तथाहि— “तथाच
निरुक्तम्— “योनिरन्तर्गिघं महानपययः परिवीतो वायुना (१. २.
३.)”—इति । दृश्यते चेत्तत् यास्कीये एव निरुक्तद्वितीयाध्यायीय-
द्वितीयपादतुर्यखण्डे ; न तु निघण्टोः । यत्र यत्र तु निघण्टो-
र्बोधन मेवाभीप्सितम् , तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समाख्याय इति
च प्रयुक्तम् । तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्— “समाख्यायं •—•
निर्गुवता”—इति , “तेन च समाख्यापठितानां पदानां मन्त्रेभ्यः
(प्रसङ्गान्निरुक्तेभ्यः) व्याहृत्यैवं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्”—इति ,
“चीरस्वाभ्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टु-व्याख्याम्”—इति च ; एव
मन्यत्राप्युक्तं मिति ।

निरुक्तहस्तिकारस्य श्रीमद्दुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीय-
निरुक्तनचच मेवाभिमतम् ; न त्वायम् । तथाहि तदीयमहना-
चरणे एव दृश्यते—“पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तं सुपरिस्थितम्”
—इति । एवञ्च तस्मिन् खलु पञ्चाध्यायाभ्यन्तस्य कस्यचित्
निघण्टुरिति नाम, तदुपान्यायनस्य च निरुक्तं मिति स्फुटम् ।
ततश्च भूमिकायां अपि चङ्गपन्थप्रयोजनकथनावसरे— “प्रतः
•—• निरुक्तं नामैदं मद्र्गमारभ्यते । •—• । यथास्यैव सन्नि-
पुष्टपादोपकारहस्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः । तद्यथा— नामान्यातोप-
सर्गनिपातनचचम् , •—• इत्येव समागतौ निरुक्तगान्तचिन्ता
विषयः”—इत्युक्तं मस्ति । एतस्याच ज्ञायते यास्ककृतभाष्यरूपस्यैव
ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम् ; न हि पञ्चाध्यायीरूपस्य निघण्टुनाम-
ग्रन्थस्य नामान्यातोपसर्गनिपातनचचादवधिन्ताविषया दृश्यन्ते ।
अष्टश्लोकं तत्तदनुपद मेव—“तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) एषा गताया

देवपत्न्यान्ता पञ्चाध्यायी सूत्रमङ्गलम्”—इत्यादि नि०टी०भू० द्रष्टव्यम्।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रखानगेदनामग्रन्थे प्रथमन्तूक्तम्—
“एव शिक्षाव्याकरणाभ्या वर्षोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्र
पदाना मर्यज्ञानाकाङ्क्षाया तदर्थं भगवता यास्क्येन समान्नाय
समान्नात स व्याख्यातव्यः”—इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मक निरुक्त
भारचितम्”—इत्यादि। तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्त
लक्षणे एव सन्त्यतिर्बुध्यते, न स्वाद्यलक्षणे। तत उत्तरम्
“एव निघण्टुवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायगन्दात्मका
निरुक्तान्तर्भूता एव”—इत्युक्तम्। तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधना
यैवान्वयगत्योक्तम्, न तु तत् स्वप्रमासिद्ध मिति।

व्यवहारतय ज्ञायते सायणोय द्वितीय निरुक्तलक्षण निव
सङ्गतम्, न स्वाद्य मिति। तथाहि— बहूना निघण्टुपुस्तकाना
मध्ये ‘निघण्टो प्रथमाध्यायः’ इत्यादि, यन्तेऽपि ‘निघण्टु
समाप्तः’—इत्येवमादय पुष्पिका दृश्यन्ते, न कचिदपि निघण्टु-
पुस्तके निरुक्तशब्दोक्तेस्तो दृष्ट केनचिदपि। एव निघण्टु
निर्वचनग्रन्थे च ‘निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः’ इत्यादि,
‘निघण्टुनिर्वचन समाप्तम्’ इत्येवमादय पुष्पिका एव दृश्यन्ते ॥

ननु निरुक्तवृत्तिकृता भगवद्गुर्गाचाये च तु निरुक्तप्रथमाध्यायीय
प्रथमपादव्याख्यानान्ते पुष्पिकायाम् “इति जम्बूमार्गाथमश्वामिन
आचार्यभगवद्गुर्गास्य कृते निरुक्तव्याख्याया षष्ठ्याध्यायस्य प्रथम
पादः”—इति यास्क्रीयप्रथमाध्यायस्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्व बोधि
तम्, एव सुत्तरत्वापि, यन्तान्ते च “इति सपादसप्तदशाध्यायी
ऋष्वर्या नाम निरुक्तवृत्ति समाप्ता”—इति यास्क्रीयसपादषादशा
ध्याय्य। एव सपादसप्तदशाध्यायीत्व प्रापितम्। ततश्च तन्मते

निघण्टुनिरुक्तयोरेकात्म्यं मेव प्रतीयते । तथा सत्सुपपन्नं मेव निघण्टोश्च निरुक्तत्वं मिति तस्मिन् सायणीयं मायं निरुक्तलक्षणं मपि सुसङ्गतम् ?—इति चेत् ; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । उक्ते सुपक्रमे “पञ्चाध्यायीनिघण्टोश्च निरुक्तं सुपरि स्थितम्”—इति, “अथ च तस्या द्वादशाध्यायीभाष्यविस्तरः (१. १. १. टी.)”—इति च ; एवञ्च निघण्टोः पञ्चाध्यायीत्वम्, तद्वाक्यात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं ध्रुतरां तयोः पार्थक्यस्योपरीकृतं मेव ; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहारस्य अन्योपसंहारणकाले च उभयोरेकात्म्यमूलकं निरुक्तस्यैव सपादनसदशाध्यायीत्वं स्वीकृतं मिति स्वीकारे तु उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधोपरिहार्य एव प्रसज्येत । अतस्तद्विरोधप्रसङ्गिभिरा इदं निवावधारितं मस्माभिः,—सूत्रभाष्यरूपयोः निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वृत्तौ लब्धे दुर्गाचार्येण ; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरैव प्रायस्यात् प्रथमं स एव व्याख्यातः, तत उत्तरञ्च निरुक्तग्रन्थः ; निरुक्तावबोधे च क्वचित् क्वचित् निघण्टुपेक्षा विद्यत एवेत्यनयोः पूर्वापररीभावेनैकत्र संस्थानञ्च तस्य वृत्तिस्ततोऽभीप्सितं मिति उभयवृत्त्योरेवैकात्म्यं मत्वा सपादसतदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्टं मिति भवतु नाम तदीयवृत्तिपक्षस्य सपादसतदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति ।

तथापि “निरुक्तव्याख्यायां पठस्याधावस्य”—इत्याद्युक्तयः कथं सुपपद्येयुः ?—इति चेदत्र ब्रूमः,—यथा च महाभारतादी तथेवात्रापीत्येवं व्यवहारो न शङ्काहेतुरिति । तथाहि महाभारते आदिपर्वण्येव—“पौनोमपर्वणि एकादशोऽध्यायः”—इति । न तत्र पौनोमस्येव पर्वणः एकादशोऽध्यायो गत इति वुदयते ; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मकं मनुक्रमणिकापर्वं, तत एका-

ध्यायामकं पर्वसङ्ग्रहपर्व, तत एकाध्यायामकं पौष्पं पर्व, ततोऽष्टाध्यायामकं पौलोमपर्व, तत्सङ्ग्रहसप्तमैवेकादशत्वं सम्पद्यते । एव मुत्तरवापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव । एव मिहापि निरुक्तवृत्तिप्रत्यक्ष निघण्टुव्याख्यानं पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव पठत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति । दृष्टं नैव सन्देहापि,— अस्ति भगधादिषु सुप्रचलितं मेकं व्याकरणम्, तस्य एकार्दंशं सारस्वत मिति नाम, अपरार्दंशं च चन्द्रिकेति । नेमौ मागौ एककालिकौ एककर्तृकौ वा, अतो विभिन्नप्रत्यासित्वेव प्रसिद्धौ ; परं तद्वीकाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वार्दत्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपरार्दत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवेका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता ; परं न हि तद्वीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरेकात्म्यं सम्पन्नम्,— सारस्वतस्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके ; एव सप्युभयोर्यथाकृतपूर्वापरौभावतोऽधिगमनेनैव व्याकरणबोधो भवेदित्येव बोधितम् । एव मत्रापि उभयहस्तोरेकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरेकात्म्यतासम्भवो न च तदिदं दुर्गाचार्यस्य ; परं वृत्तिबोधितपूर्वापरौभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधितमिति ।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि साधनीये द्वितीयनिरुक्तसप्तपि एवाभिमतिर्नास्तीति यदुपन्यस्तं पुरस्तादिह, तत्तन्मीचीनमेवेति वृत्तिकृतो व्यवहारः खलु साधनीयाय सप्तसङ्ख्येनेऽनुकूल इति च नाशङ्कम् । तद्वृत्तावेव हि षष्ठाध्याया निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्टं मेव स्वीकृतम् । तथाहि—
“त एते गवादयो देवपश्यान्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नेघण्टुकं

प्रकरणमिति निघण्टु भञ्ज्या व्यवहारो लोके,— निघण्टु मधी महे निघण्टु मध्यामहे इति (१ ६. ६ टी०)—इति । एवञ्च लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुनिघण्टुरेव, निरुक्तमेव निरुक्तमिति ।

सिंहमित्यप्राचीनतमाना प्राचीनाना मनतिप्राचीनाना माहुनिकानाञ्च सर्वेषां मेवार्थग्रन्थकाराणाम्, ग्रन्थसमाख्यादि लेखनमालोचकानां व्यवहारविदाञ्च सर्वेषां भायणीय द्वितीय निरुक्तलक्षणमेवाभिमतम्, तद्याद्यलक्षणान्तु सर्वधानभिमतमिति । तथाच “अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातयस्त्रीकृतं तन्निरुक्तम्”—इति सायणस्वरूपोल्लिखितं लक्षणं निर्मूलं भवेति निघण्टुभाष्यात्मकस्यास्य यास्कीयस्यैकस्येव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम्, निघण्टोस्तु निघण्टुत्वं भवेति दिक् ॥

(२)

अथैतद्धिं विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोरुभयोश्च वेदान्तत्वं सुतान्यतमस्य ? अन्यतमस्यैवेति चेत्, कस्य ? इति । वेदान्तत्वास्तु पडेव, श्रूयते हि गोपब्रह्मज्ञप्ते— “पडं विद्वत्सत्तथाधीमहे (१ १ २०)”—इति । पातञ्जलमहामाध्यादौ धर्यते च ‘आगमस्त्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽधोयो ज्ञेयश्च’—इति पक्षशायाम् । एव चागमकाल्पायनानुमत एव, यतोऽस्त्येतदार्थिकम् ‘रचोऽज्ञानमनघ्वमन्देहा प्रयोजनम्’—इति ।

पाणिनिमित्रादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं दृश्यते (१५०) ।
प्रत्यानभेदेऽप्युक्तम्—“वेदाङ्गानि षट्”—इति । तत्र मित्रा ,
कस्य ; व्याकरणम् , छन्दः , ज्योतिष मिति षष्ठाङ्गानि तु सर्व-
सम्प्रतान्तेषु ; निघण्टुनिहतयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याह-
न्येत ; अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते ;
तत् कस्य वेदाङ्गत्व मितं कस्य जेत्ययं विचारः प्रवर्तते ।

प्रत्यानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्व मङ्गीकृतम् । कथं न तथा
षट्त्वं व्याहत मित्यत्राह न तत्र “एवं निघण्ट्वोऽपि वैदिक-
द्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायमव्याजका निरुक्तान्तर्भूता एव”—इति ।
न च तत्क्षणमात्रेणैव उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैव वा त्रादिनस्तथा
स्वीकृत्युः ; वादी भद्रं न पश्यतीति हि प्रसिद्ध मिव ।

ऋग्भाष्यभूमिकाया सायणाचार्योऽपीमा विपत्तिं परिलक्ष्यैव
निघण्टोरपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शित सायनचरणं (१५०)
व्यरचयत् । तथाच निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् सप्तानां
मध्येषा अन्यानां वेदाङ्गत्व मुपपद्येत , न च वेदाङ्गानां षट्त्वं
व्याहन्येति । प्रशंसनीयैषेया तस्य चातुरी । परं किं कुर्मो
धयम् ,— तदेतन्नतं न सर्ववादिसम्मतं नापि विचारसह मिति
प्रतिपादितं पुरस्तादिहेवेति ।

पाणिनिमित्रायान्तु “निरुक्तं श्रोत्रं सुच्यते”—इति दर्शनात्
निरुक्तत्वेव वेदाङ्गत्व सिध्यति , न तु निघण्टोः । न चेदं सप्तता
यद्द्वयमस्ति ; परकालजस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्व मस्ति , अतिपूर्वकाल-
जस्य मूलस्य तत्तास्तीति वदत एवायक्षोण्यादात् । ननु भवान्
पाणिनिवचनेऽपि कथं मयहधते ? अत्र ब्रूम.— न चेदं पाणिनि-
वचनम् ; न हि पाणिनिः स्वयं मेव “अथ मित्रां प्रवक्ष्यामि पाणि-

नीयं मतं यथा”—इत्युपक्रान्तु महेत्, नापि हि “विनाशरसभा-
न्नाय मधिगम्य महेश्वरात् क्तास्व व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये
नमः”—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्तुं वाञ्छेदिति ।

निरुक्तहस्तिक्रमते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु
भाषाण्डोर्धर्मित्वं भवेति किङ्कृतं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रा-
तिदिष्टकृन्दस्त्वेषाक मयदावसरः । तथाच—“थतः ०—०
निरुक्तं नामेदं ब्रह्म मारभ्यते । प्रधानवेद मितरेभ्योऽङ्गेभ्यः”—
इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं स्थापितम्; “तस्यैषा
गवाद्या देवपत्न्यस्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः । सा च पुनरिय
०—० न्युतर्षिभिः ०—० कृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समा-
न्नाता । भेषा कृन्दोऽप्यवभूता कृन्दोर्धर्मिण्येव ; यथा यथापन्नास्ता
गौर्गोधर्मौ”—इत्युपक्रान्तु निघण्टोऽङ्गत्वं मयाङ्कितं भवेति च
वर्णितम् । ‘यथा’ च ‘अथयापन्ना’ अपक्षतविपत्त्या पर सामान्य-
विपत्त्या, ‘पन्ना’ दूषपरिभ्रष्टा, ‘गौ’ ‘गोधर्मौ’ एव, न हि
तस्या दूषपरिभ्रष्टत्वेन योत्व नष्टम् ; तथैव कृन्दोभ्यः समाहृता
पदा पञ्चाध्यायी कृन्द एव, समाहरणहेतुत एव न ज्ञास्या कृन्दस्त्वं
तिरोभूतं मिति भावः (निरु०टी०भू०) । तथाच निघण्टुनामकानि
समान्नायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकान्त एव विद्युतानि ;
तान्येव पदान्यनुसृत्य यास्को द्वादशाध्यायात्मक निरुक्ताख्य ग्रन्थं
निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरार्यवेदा-
ङ्गत्वं स्वीकृतं मित्येव निरुक्तहस्तिक्रमादाशयः फलितः ।

यास्कस्य पूर्वश्रुतिलेखदर्शनात्त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्ग-
त्वम्, नापि वेदत्व मिति । तथाहि—“उपदेशाय स्वायत्तो
ऽयं विष्णुपञ्चाशद्वेदोऽयं समान्नासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च”—इति

(१. ६. ५.) । अत्र “इमं ग्रन्थम्”—इत्युक्त्वा निघण्टोरेव ग्रहण मिष्टम्, न तु निरुक्तस्यास्य, प्रणीयमाने हि निरुक्ते समास्त्रासिधुः—इति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः । अपरश्च निरुक्तमासीत् शाकपूष्यादिप्रोक्तम्, तदभिलष्यैव तया क्रिया प्रयुक्तेत्यपौह वक्तुं न युज्यते ; अनुपद मेव “एतावन्तः समानकर्माणी धातवः”—इत्याद्युक्त्वा निघण्टुपरिचयस्यैवोपसम्भवे । अतएवात्र वृत्तिः ‘इमं ग्रन्थं गवादि देवपञ्चगम्यं समाख्यातवन्तः’—इति ; गवादिः देवपञ्चगम्यश्च निघण्टुग्रन्थ एव । किञ्चात्रापि सपि विवेच्य मस्ति—न चेदं वचनं मीतस्य हि निरुक्तस्य कर्तुर्यास्तस्य, यथा चेन्न मिति एतन्निरुक्तं नृद्धेनेति ; अपि स्येतद् वचनं प्राचीनमेव यास्केनेहानूक्तं मिति नम्यते । अतएव “विल्लं भिल्लं भासनं मिति वा”—इति विल्लशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य ; न हि स्वयं मेव दुरुद्धं शब्दं प्रयुज्य तदस्याख्यानाय च यतितुं प्रवर्तते कसिद् । स्वपदवर्चनमेव भाष्यनक्षपम्, निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मतं मिति स्वपदव्याख्याय नपौह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; यदत्र विल्लशब्दस्य भिल्लं मिति प्रतिशब्दं सुज्ञापि अर्थान्तरं वदति भासनं मिति, वेति संशयः सपि ध्वनयति ; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न ह्येवेदं स्वपदवर्चनं मिति ; न हि स्वपदव्याख्यायै स्वज्ञानं वैकल्पिकात् प्रकटनं नुपयुज्यते कश्चिदपीति । एतस्मिन् खलु वचने वङ्गानि समानोप्यानि सन्ति, तानि चोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गस्य. पृथगेव निघण्टोर्ग्रहणं यास्कस्याध्यभिमतं मित्येवेह प्रदर्शनं मण्डितम् ।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे “वेदाङ्गानि च इतराणि (१. ६. ५. टी०)”

—इति सिपिमन्त्रिणो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनितं मेधेति

चेत्, ध्वनयतु नाम स तथैव किन्तेन ; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम् । वस्तुतो यदि नाम 'इतराणि'-इति घटप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गम्येत, तर्हि तादृशवचनस्यैकदेश्युक्तित्वं मेव स्वीकार्यम् ; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरोधात् । महाभाष्ये भगवतोऽप्येवमुपनिषत्सम्बन्धस्य पतञ्जलस्यैवं बहुवैकदेश्युक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशेखरादौ चाग्रेसमदृष्टमिति ; तत् किं मस्य वृत्तिकृतः स्वस्यधिषी हि दुर्गाचार्यस्येति । तस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तावृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्कीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निष्पत्त्येन न तस्य अपि ज्ञानोद्भवित्वं मेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माकं मिति ।

अथाप्यपरापि च शब्दा समुत्पद्येत नाम । तथाहि—प्रदर्शितयास्त्वपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निष्पत्त्येवेदाङ्गत्वमिति वादम् । परं तथैवेदं सम्भवगम्यते वास्तुप्रणीतैरनिरुक्तात् बहुपूर्वं मेव वेदाङ्गानि निर्वृत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्तर्भावः शक्यते वक्तुं मपि ? वदत एव हि व्याघातः स्फुटमिति । इहास्माकं मीढगच्छि शुरुपदेशः,—प्रदर्शितगोपयन्त्यादिभ्योऽवगम्यते यथैव वेदाङ्गानीति ; प्रदर्शितशिक्षावचनादिभ्यश्च प्रायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतमत्वम् ; यास्कीयेऽनेन निरुक्ते "निरुक्ताः", "शाकपूणि,"-इत्यादिपर्यालोचनया च दुष्यते तत्पूर्वं मपि चासन् बहुवै निरुक्तविदस्तथा वदन्ति निर्वचनापरपर्यायापि निरुक्तानि चेति ; तेषां मेव साम्राज्यहेतुकं मस्य यास्कीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्वमपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह बहुक्पातिग्राह्यकारः गौतमोऽप्याह

“शास्त्रापवादात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दन्वक्तृत्वेति च वर्णशिक्षाम् ।
नैतेन शास्त्रेषु विशिष्यतेऽन्यैः कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्पम्
(१४. १८, १९.)”—इति । तथैतत्तृतीयवृत्तिरुक्तोऽव्ययेन च
स्वारब्धवृत्त्युपक्रमे शौनकीयस्याप्य प्रातिशाख्यस्यापि वेदाङ्गत्व
मियमापेनैतदुक्तम्— “अङ्गता चास्यान्यशास्त्रासम्बन्धेनैव
स्यादङ्गत्वात् । कृत्स्नतां वेदाङ्गता मनिन्द्यता मार्पताञ्च स्वय
मेव शौनको दर्शयिष्यति— ‘कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्पम्’—
इति । अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः येयान्, ततरो गृहीतव्यः”—इति ।

अथापरञ्च ;— यद्यपि प्रदर्शितयास्त्वपूर्वश्रुतवचनोत्तरांशे
षेदशब्देन ब्राह्मणभाग एवेष्ट इति बुध्यते ब्राह्मणत्वं निघण्टो-
र्निराकृतम् ; तत्पूर्वांशे मन्त्रभागस्यापि श्रुत्यक् श्रुतेः मन्त्रत्व
मपि वारितम् ; तथापि तत्रैव ‘समाध्यामिषुः’—इति क्रियादर्श-
नात् समाध्यायत्वं मन्त्राङ्गत्वं मेव । अतएव “समाध्यायः समा-
न्नातः स ध्यास्यातव्यः”—इति निरुक्तयन्वारम्भवाक्यस्य, तत्रत्य
‘मैषा हृन्दोऽवयवभूता हृन्दोर्धर्मिण्येव’—इति दुर्गाचार्यप्रबन्धस्य
च नासङ्गतिप्रसङ्गः ।

तदित्य मसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः,
नापि वेदाङ्गान्यतमः ; अपि तु मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतपदसमूहात्मको
ऽतिप्राचीनः समाध्यायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्व-
तनानाञ्च सम्मतः ; किञ्चास्मैव निघण्टुमात्रस्य निरुक्तत्वं
तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम् ।

(३)

अयेतर्हि विचार्य मेतत्,— निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः
क समाख्याता की वा प्रणेता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य ?—इति ।

अनन्तिप्राचीनानां सार्यकोविदानां मन्यतमं स्वर्गतो विमुक्तो
वा व्यासो मधुसूदनसरस्वती सञ्जयादौक प्रबन्धं प्रस्थानमेद
नामेति । तत्रेदं निश्चितं दृश्यते— “भगवता यास्केन ‘समा-
ख्याय समाख्यात स व्याख्यातव्य’—इत्यादि ०—० निरुक्त सार
वितम्”—इति । नात्र वादो दृश्यते इत्याभि । तत उत्तर
लिखितं भस्ति— ‘निघण्टुसञ्ज्ञाक पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भग
वता यास्कैर्नैव कृत’—इति । तदेतन्निखन तदीय मेतद्विषयक ध्वान्त
मेव प्रकटयति । इत्थं भो वेदान्तिन् मधुसूदन । स्वीकृतं ‘समा
ख्याय समाख्यात स व्याख्यातव्य’—इति वचनं अपि किं नालो
चितम् ?—अथयुगोयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समाख्यायत्वम् ?
अथवा सम्भव एवैव भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम् ।
एव हि तन्निश्चितं निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्वं मयि (१० पृ०) कथं
नाम भवेत् श्रदेयं तद्विरुद्धवद्ब्रह्मसाधुदर्शिना मित्यपि ध्येयम् ।

सायणाचार्येणैव सम्यगेवालेखीत्— “गी म्मा ऊमा ह्मा चा
क्षमेत्यारभ्य ०—० यद्वाणा समाख्याय समाख्यात”—इति,
“तदास्थानञ्च समाख्याय समाख्यात इत्यारभ्य ०—० यास्की
निर्ममे”—इति च (ऋ० स० भा० सू०) । तदेव सायणमते हि
निघण्टोः समाख्यायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्य तु तद्भाष्यरूपत्वं
यास्कीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम् ।

देवराजश्रवणत निघण्टुटीकाया भूमिकायाश्च तथैव । तथाहि

—“भगवता यास्केन समाख्यायं नैघण्टुक-नेगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि देवपन्नान्तं निर्गुवता”-इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
एवञ्चेतदयेऽपि निघण्टोः समाख्यायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचना-
त्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्कीयत्वं च स्फुटम् ।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यसु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां
निरुक्तवर्णनसमये केन छातं तदिति शोक्तवान् ; परं मनुपदं
प्रथमखण्डव्याख्यानापसरे एवाह—“घाचार्यः अयं यास्को निरुक्त-
कारः”-इति ; एवं मन्वत्तापि । निघण्टुकार्तृनिर्णयविषये तूक्तं
तदभूमिकायां मेव । तथाहि—“सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः)
च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः उपदेशेन मन्त्रार्थं सुपशुत्य
श्रुतपिभिरवरयतिदौर्बल्यं मपेक्ष तदनुजिष्टुचया वाच्यार्थसामर्थ्या-
दभिधेयानुस्रीय मन्त्रार्थावबीधाय हृन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य
समाख्याता”-इति । एतच्च सर्वे निरुक्तोक्तसारभूतं मेव । एवं
हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्य मतेऽपि निघण्टोः समाख्यायत्वेनानादि-
त्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कीयत्वं च सुव्यक्तम् ।

महाभारतीवे मोक्षधर्मपर्वणि ‘गिपिविष्ट’-नामनिर्वचनप्रसङ्गे
ये त्रयः श्लोकाः (१४२ अ० ६८, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तेषां
प्रायते यास्ककृतं मेवेतन्निरुक्तम् । तथा हि—

“गिपिविष्टेति आख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चिन् गिपिविष्टेति च स्मृतः ।
यास्को भू भृदिर्बल्यश्रोत्रनेकयज्ञेषु गीतवान् ।
गिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ।
सुत्वा मां गिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तं मभिजग्मिवान्”-इति ।

अस्येव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम्
(५. २. २, ३, ४.) । तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां
(३४२ अ० ८६, ८७ श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम् ।
तथाहि — “हृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्यानं विदि मा ह्य मुत्तमम् ।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च ह्य उच्यते ।

तस्माद् ह्यपाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः”-इति ।

अस्येव ह्यत्र निघण्टो देवतकाण्डे द्युख्यानदेवताख्यानेषु
ह्यपाकपिरिति षट्पाठश्च (५. ६. १३.) । एतथावधार्यते यस्य
खल्वेतस्य निघण्टुग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनितोऽप्यवरजाय यास्काय
दातुं मुच्यतः प्रख्यानभेदकारः, स हि वेदाङ्गानां मुत्पत्तितो बहु
प्रागेव, अपि ब्राह्मणग्रन्थानाञ्चोत्पत्तितोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्य-
पेन समाम्नात इति ; तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्व-
श्रवणात्, निघण्टूपत्तिश्चापकस्य यास्कान्तरवचनस्यापि तत्रैव
तात्पर्यावबोधाय ।

तथा चानूर्क भगवता याम्बकेन पुराकल्पश्रुतवचनं मिदम्—
“साधातृकृतधर्माश्च ऋषयो बभूवुः (मन्त्रद्रष्टारः) ; तैऽनीभ्यो-
साधातृकृतधर्मभ्यः (शास्त्राप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्रादुः ;
उपदेशाय श्वायन्तो इवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) वित्प-
यदणायैव ग्रन्थं (निघण्टुम्) समाम्नासिषुः, वेदश्च (ब्राह्मणश्च),
वेदाङ्गानि च”-इति (१. ६. ५.) । एतस्माच्च श्रुतेः समामत
इमानि पञ्च ज्ञायन्ते ;—(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणां मुत्पत्ति-
रनिर्गतेष्वेति प्रथमम् । (२) पूर्वं मन्त्रां विकीर्णा एव स्थिताः,
ततो रज्ज्वीभूतानां मेव तेषां मध्ययनाध्यायनतः शाखाः समुद्भूताः,

ततः संवेद्याख्यगतानां नैघण्टुकादिपद्यानां सुखवीधार्यं निघण्टु-
नामको ग्रन्थः समाख्यातः, ततः तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽस्त-
कृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां तात्पर्यादिवेदनाय
ब्राह्मणग्रन्थाः समाख्याताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थ-
बोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि षड्ज्ञानि समाख्यातानीति
द्वितीयम् । एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरैव मानम् ।
किञ्च यतोऽत्र “मन्त्रान् सम्प्रादुः”—इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं
‘वेदश्च’—इति, अतो ज्ञायते, नेह वेदग्रन्थेन मन्त्राणां बोधोऽपि
तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणानां भव । वेदग्रन्थेन ब्राह्मणग्रन्थ-
भाषाणां ग्रहणाच्च वेदादुक्तं ■ विलीयते निरुक्तादीनाम् ;
यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थं भव चेमानि
प्रवृत्तान्यज्ञानीत्येव भेषा मन्त्राभिभावोपपत्तिः । ननु ‘इमं ग्रन्थं’
कीदृशम् ? तदुत्तरं भव श्रुतं ‘वेदम्’—इति, तथाच निघण्टो-
र्यदस्मादिदेशार्थेव प्रयुक्तं मन्त्रैतद् वेद इति चेत् ; विशेषफला-
भावात् ब्राह्मणग्रन्थोक्तेष्वभावापत्तेर्य । तथा हि — समाम्नायत्वं
तु सिद्धं भेदास्य निघण्टोः, ‘समाध्यानिघुः’—इति क्रियादर्शनात् ;
वेदतु यत्त्व-समाम्नायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतौ विशेषः ; किञ्च तथा
सति श्रुतावत मन्त्राणाम्, वेदतुल्यत्वाच्च निघण्टोः, वेदाज्ञानाच्च
सर्वेषां अर्थस्य सम्पन्नम् ; परं ब्राह्मणग्रन्थानाम्भूत्वेनैव सम्पद्यी-
तेति तादृशवादिना समामीष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति । (२) यथा चेह
मन्त्राणां पृथक् श्रुतेः वेदग्रन्थेन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध
उपलभ्यते, तथैव वेदाज्ञानां पृथक् व्यवसाय ब्राह्मणेष्वपि वेदाज्ञे-
तरवाक्षानां भव ग्रहणीयं चेति द्वितीयम् । (३) निरुक्तादिवेदा-
ज्ञानां सर्वेषां भव पक्षः बीजादिरूपतयैत्रिखिन्नतयोऽपि प्रागस्तित्व

मिति चतुर्थम् । (५) मन्वाद्या मयिज्ञानसौकर्यायैव यद्यान्त्रानं निघण्टो ,— यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम् ; तथैव तदानीं मपि स्त्रीकृत मासीद् वेद इति प्रसिद्धानां ब्राह्मणानाञ्च , ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्वसमत्व ज्ञात मिति पञ्चमम् ।

एवञ्चैतन्माप्नुतेर्निघण्टो' खलु ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्रागाध्या-
तत्वं गम्यते , तादृशसमाश्रयत्वमूयक मतिपुराकाशिकत्वं च
सुस्थानं मेव , ततः प्रदर्शितमहाभारतात् कश्चपप्रजापतिस्तत्त्वञ्च
तस्य सत्य मिति योगत सम्प्रत्यक्षकर्तृनिर्णय इत्युक्तम् ।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपस्यैतस्य निरुक्तस्य कर्ता तु याज्ञ ।
अत्रैतिह्य मेव मानम् न हि तदग्रन्थस्य चारुके मध्येऽन्ये वा
कचिदपि तथा प्रत्यायक वाक्यादिक मस्ति । देवताप्रणामादि-
भिर्मन्त्रलाचरणादिक येषु ग्रन्थेषु दृश्यते , प्रायस्तेषु ग्रन्थकृद्भिः
सर्व मेव स्थाप्यान मप्याख्यात मस्ति , यद्यपि त्वा प्रकरणसमाप्ती
ग्रन्थसमाप्ती च ग्रन्थकृतान्मोस्तेष्वपि दृश्यत एव ; कथाप्रसङ्गती-
ऽपि ग्रन्थकृतान्मावगमो भवत्यनेकतः । इह तु नास्ति तथा मन्त्रला-
चरणम् , नास्ति पादादिसमाप्ती च तथोक्तैश्च , नास्ति च मन्वादा-
दिव कथाप्रसङ्ग , अतोऽत्रैतिह्य मेव ग्रन्थं ग्रन्थकृतान्मविज्ञानाय ।
टीकाकृतप्रसङ्गतीनां स्तेष्वपि तदनुगत एव । प्रदर्शितमहाभारत-
वचनान्यप्येतस्यैव ग्रन्थस्य कर्तासीत्याह कचनेति नि मग्न-
बोधने नानम् ; तत्रैतदीयस्यैकाचरस्यापि यथावदुद्दिष्टिविरहात् ;
वर तत्रापि एव एव यास्क कीर्तित इत्यवगमे , एतस्य यास्क-
कृतत्वप्रवाद एवैक वीजम् । तदेव मेतादृशग्रन्थकर्तृनिर्णये अनन्य-
शक्या प्रवाद एव ग्रन्थम् , तथा च यत एव मस्ति प्रवादयिर

स्तन ,— इदं निरुक्तं यास्ककृतमिति , अत एव ज्ञायतेऽस्य निरुक्तयन्यस्य प्रवेता भगवान् यास्क इति शम् ।

(४)

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्य मस्ति ;—
कोऽयं यास्कः ? इति ; कथापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः ।

एको हि यास्कः खूयते शतपथब्राह्मणे समथत्र (१४. ५. ५. २० , २१.—०. १. १६. २०.) । तथा हि— “अथ वंशः । तदिदं वयं (शतपथब्राह्मणप्रवक्तारः) गौर्पचार्यात् , गौर्पचार्या गौतमात् ,—०—० भारद्वाजो भारद्वाजाद्यासुरायथाश्च यास्काश्च”— इति । “तत्र प्रथमास्तः शिष्यः , पञ्चम्यस्त आचार्यो बोधव्यः”— इति च तदीयव्याख्यानं दिवेदगङ्गाकृतम् । एवञ्च शतपथीयो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रपञ्चः पङ्क्तिं शपुषपादप्यधिकः पूर्वतनः , किञ्च मधुविद्यायाः सम्प्रवक्ता चाभूदिति सम्भवति । नार्थं निरुक्तकारः ; एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि परम्भत्वनिर्णयादध्ययणीयत्वात् , मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः , ब्राह्मणकालानन्तरमेव वेदाङ्ककाल इति शास्त्रतो बुद्धिबुद्धितश्च सुसिद्धान्तेति । तदनुपदमेव क्रमात् स्फुटिष्यति ।

पितृलोके छन्दोग्येऽपि स्मर्यते चैकत्र यास्क इति । तथाहि— “उरोहृहती यास्कस्य (५. १०.)”—इति । अथ मपि यास्को नैतन्निरुक्तकारः ; अत तथाऽदर्शनात् । यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे

विहिता 'उरो हृदयो'—इति शब्दः, स एव यास्कः तत्र पिङ्गल-
सूत्रे स्मृतः ; स च छन्दःसूत्रकारादेतच्छास्त्रं पिङ्गलात् पूर्वतनः,
तत्समकान्तिको वेति विचारविषयः । परमत्र निरुक्ते कापि
नोपलभ्यते उरोहृदयोत्याख्यानमिति निश्चयेन नायं सः ; अपि
तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति । स च छन्दः-
शास्त्रीयपद्यकारो भवितुं भर्तृतीत्यत्र सम्भाव्यते । अत एव
बहुक्प्रतिशास्त्रस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानादमर-
उक्तमुच्यते— “तथा सर्वैः छन्दोविचित्वादिभिः पिङ्गल-यास्क-
सैतदप्रभृतिभिः यत् सामान्येनोक्तं लघुपम्”—इत्यादि ।

काचिदाह, -गौतमीये प्रातिशास्त्रग्रन्थे वैकल्यं दृश्यते यास्क-
नाम, स एव यास्कोऽप्य निरुक्तस्य प्रणेतेति । परं तत्र “वैयास्कः”,
“यास्कः” वा इति राजते सन्देहोऽप्यापि । तथाहि— “न
दागमयेकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः । अन्यत्र वैमत्याः वैका-
दग्निनी मुपसती विराट् (१७. २५.)”—इति, “दागमये भवा
दागमयी काचित् एकपदा नास्ति इति वैयास्क आचार्यो मन्यते”
—इत्यादि चोच्यते तदाख्यानम् । तदेतदुच्यते व्याख्यादार्ढ-
नाशु प्रतीयते तत्र वैयास्कस्योक्तं ; अन्यथा हि व्याख्याकारो
ऽपि मूलानुरूप एव वैपुर्वो यास्क कथं नाम दृश्येत् । खलु वा
तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्, परं सोऽपि खलु यास्को भैतद्विरुक्तकारो
भवितुं भर्तेति ; अत्रापि हि तथाऽदर्थं सैव हेतुः ; सपरिगृहे-
ऽग्निनिरुक्ते हि न कापि वैमत्याः प्रत्ययविज्ञा काचिदेकपदा
दागमयी नास्तीत्येतदर्थं वाक्यं ध्वननं वा यास्कोय दृश्यते । एव
मपि यद्युच्येत अथ सैव यास्क प्रातिशास्त्रज्ञः गौतमस्य भिपि
विषयताद्वय इति, तथा च प्रकाशान्तरेण गौतमस्यानृतभाषिते

सुन्मत्तग्रन्ताधित्वं वीक्तं भवेत् ; तत्तयाकल्पनातो वरं यास्कात्तर-
कल्पनेवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिस्त्वेष्वपि नायं यास्कः ; परिचितः । यद्यप्यस्यैकं
सूत्रं पाणिनीयं “यास्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६१.)”—इति, परं न
तत् नित्यकारयास्कारिचयायालम् ; तत्र न्युत्तमं यस्केन यास्कस्य
वहुपार्यक्यात् । तत्र हि साक्षाद् विद्युतो यस्कः ; न तु यास्कः ;
यास्कस्तु न यस्कः ; अपि तु तद्वोद्वीयः ; तादृशयास्कोऽस्वद्यतनीयो-
ऽप्यस्येव । सूत्रे ‘गोत्रे’—इति दर्शनादिदम् प्रतीयत एव,—
यस्कगोत्रस्य ज्ञानं पाणिनेरवश्यं स्थितमिति । “अपत्यं पौत्र-
प्रभृति गोत्रम् (पा० ४. १. १६२.)”—इति यासनः च ज्ञायते,
यस्कस्योपरिजन्यतनीयपुत्रपुत्रोऽद्यतनीयान्ताः सर्वे एव यस्कगोत्राः,
तथाच सर्वेषां मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिसम्मतः ;
बहुले त्विदं मेव सूत्रं सुगुं विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः—“एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य सुक् स्थात्
तत्कृते बहुले, न तु स्त्रियाम् (भ० दी०)”—इति । एवञ्च यस्क-
स्यानन्तरापत्यस्य यास्कस्यास्येव तत्र पाणिनेर्वोध उपलभ्यते ।—
इति चेत्, दृश्यता मिह नागीयमद्वकते तद्व्याख्यानम्—“‘अपत्य-
प्रत्ययस्य’—इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येवार्थः ; अपत्याधिशारा-
दन्यत्र नौकिकं गोत्रमिति भावः”—इति । तथा च दीक्षित-
हती अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्भवः ; वसुतो गोत्रो-
ऽप्यपत्यमेव । तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति
स्थिरम् ; अपि गोत्रज्ञाननिर्णयेऽपि नैव भवेद्व्यक्तिज्ञाननिर्णयः
किं मरुतत्र विचार्ये नाम ।

किञ्च “गिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२.)”—इति सूत्रोपे गिवा-

दिगणेष्वपि यस्क एव प्रत्यते । तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् षप-
त्यर्थेऽपि यास्कः पदं सिध्यति । तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं
यास्कः , तथैव यस्कस्य अततमापत्यं सप्तततमापत्यं च यास्क एव ।
लघुगण्येन्दुकार-भागीशमदमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इष्ट ।
तथा हि— “शिवदिभ्योऽण्”—इति (४. १. ११२.) पाणिनि-
सूत्रं मस्ति । अत्रैवं दीक्षितकृता हसिः — “गोत्रे इति निवृ-
त्तम् शिवस्यापत्यं शैवः । गात्रः”—इति । अत्राह भागीशः—
“निवृत्त मितौह हृष्यशुरोधेन ; यृनि सुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसंज्ञा-
सूत्रप्रयत्नं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्ये”—
इत्यादि । “शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वान्नान्तर्पौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्”—
इति, “लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रमिदम् ; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्”—
इति द्विविधं गोत्रनक्षत्रञ्च तत्रैवोक्तम् , तदपीह पर्यालोच्यम् ।

अतएव च “वाचस्पिन् (पा० ४. १. १६५.)”—इति सूचीय-
भाष्यव्याख्यानावसरे कौयट पाह— ‘यस्कस्यापत्यं गोत्र मिति शिवा-
द्यण्’—इत्यादि । एवञ्च यस्कगोत्रीयः कथञ्च यास्कौऽस्ति लोके
इत्येवं ज्ञानं भासीदेव पाणिनेरिति स्वीकारेऽपि कथं नामिदं
स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोऽप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित
एवेति ?

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथं मिति चेदुपरिष्ठात्तत्
प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गे ; इह तु वचनमात्रेणैव बोध-
यामो मेति । तस्मात्प्रतः सस्यहचनादेव स्वीकार्यं मेतत्— पाणिनि-
सूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्क , परं पाणिनिशासनावधारणा-
देवेतत् विधायत एव यस्कगोत्रीयोऽयं मिति । आभीश गोत्र
कारो यस्कः कथनातिप्राचीनतमः प्रायः कश्चपादिसप्तकान्त एव ;

प्राञ्जलायनीयश्रीतसूत्रान्तिमेष्वध्याये दशम्यादिषु कण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्री० उ० ६. १०. १०.) यस्कस्यापि स्मरणात् । तस्यैव ग्रहणं मिह याचिनिघृते इति तु सुश्रुतमेव ।

तदेवं याचिनिघादौ खल्वस्य यास्कस्य परिचयं मप्राप्य खिद्यमाना वयं ततोऽप्यधिकान्वेषणपराः सन्तो दृष्टवन्त एकां यास्कं निरुक्तकारत्वेन परिचितं महाभारतैककोषे । ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतस्रोकोभ्योऽनुमीयते यास्कोऽयमेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति ।

ततो बहुषु सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सर्वांस्तु "नमः पारस्कराय नमो यास्काय (१३. ४. ८.)"—इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा च तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयायैवोक्तमिति चानुमीयते । सत्येवं पारस्करोऽयं यास्क इत्यपि सम्भवं । परं मिह पारस्करज्ञानमपि न सुगमम् । आसीदेकः पारस्करो ऋद्धकत्प्रसिद्धः ; आसीच्च पारस्करो धर्मशास्त्रीयान्यविधानकत्वरघुनन्दनशूनपाणि-प्रभावभूतो निर्णयसिन्हादौ कीर्तितः । तथाहि एहितस्ये— "ब्राह्मपिण्डदाने आदिपुराणोक्तात् पञ्चाक्षरमाह पारस्करः— 'प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिचक्षयनं तथा"—इत्यादि । अद्यापि पारस्करग्रन्थेऽत्रास्त्येव मन्देहभावः, पातञ्जले हि महाभाष्ये "पारस्करो देगः"—इति निर्णयः । तथा ब्राह्म्येकं सूत्रं याचिनीयम्— "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् (६. १. १५७.)"—इति । तत्रैव भाष्यमस्ति— "यविहितमक्षयः षट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्करो देगः, काशस्करो वतः, रयय्या नटी, किचिभ्या गुहा,

किं कु”-इति । तत्रेव मखादाशब्दा— शृङ्गाकृत पारस्कर एव
निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्वपुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य
पतञ्जले परिचितः ? न हि यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्गशीनत्वसम्भवं
इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्ठात्, तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्करस्य
तु का कथा । अथवा देशनामत एव तस्य शृङ्गाकृतो नाम इति
हितुत एव भूलपरिचयार्थेवोक्तं तेन भगवता, पारस्करो देश इति ।
सत्येव मस्य यास्कस्योभयं मेव ज्ञातम्, निवासोऽभिजनो वा
देशः, पूर्वपुरुषश्च ।

अतर्पणीयं खलु यास्कौष्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितुं
महति, तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात् । ततश्चास्य यलु
वेदित्वं मपि सम्भवति ।

तथाशयम्— यस्कगोत्रं, पारस्कररन्ध्रैयं, पारस्करवशधरं,
यलुर्वेदी च निरुक्तकृतं यास्क इत्येतावन्तं परिचया यथाकथं
ममि लभ्यन्त इति शम् ।

(१)

अथ इदानीं मिदं मपि विचार्यम्,— अस्य यास्कस्य ऋषित्वं
मस्मि नास्ति वेति । अनुभूयते हि त्रिविधं ऋषित्वम्,— मुख्यं
मातिदेशिकं तात्परीयिकञ्चेति । तदेतन्निविधानां मन्वतमं मस्या
इत्येव चेत् किञ्चिदस्य मित्येव निष्पत्तुं भवतार्यतेऽयं प्रवक्ष्यः ।

मुख्यार्पितश्चान्तु स एव मय मेव माह— ‘ऋषिः, दर्मं
नात् । स्तोमान् ददमेत्पुण्यमन्यव । तद्यदेनामपक्षमानान्

मद्य स्वयम्भुव्यानर्पत् तदृषीणा ऋषित्व मिति विज्ञायते (२. ३. २.)—इति । अत्रोक्तं तद्यदेनानित्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ; तदुक्तं तत्रैव वृत्तिरुक्ता दुर्गाचार्येण— “ब्राह्मण मपि चैतस्त्रिचयं दर्शयति ‘तद्यदेनास्तपस्वमानान्’—इत्यादि । ‘तत्’ एतत् उच्यते यजुत ऋषीणा ऋषित्वम्”—इत्यादि । अपर-
त्रापि “ऋषिः कुप्पी भवति, कर्त्ता स्त्रीमानाम्— इत्युपमन्यवः (३. २. १.)”—इति च तस्मिदर्शनं प्रदर्शित मेतेनैव यास्केन । किञ्च तत्पूर्वतनाना मपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव । तथाहि— “वाचाऋतधर्माण ऋपयो बभूवुः”—इत्याद्युक्त मालो-
चनोपम् (२४ पृ०) । तत्रैव “ऋपन्ति असुभात् कर्मण एव मर्त्यता मन्त्रेण सयुक्तादसुना प्रकारेणैतन्नचणं कलविपरिणामी भवतीत्युपयः”—इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं दुर्गाचार्येण । एवञ्च मन्त्रद्रष्टृणा मेव मुख्य ऋषित्व मिष्टम् ; तथा चादि कल्पजाना मतिप्रधानतमाना वसिष्ठ वामदेवादीना मेव तादृगर्पिष्व मुररी-
कार्य मिति प्रतीयत एव ।

द्रष्टृत्वं कर्तृव्याभिन्न मेव प्रायः ; तत्र अतीवप्राचीनाना मन्त्रेयक्रान्तिकाना मेव कृते दृष्ट मिति व्यवहारो नान्यत्रैतदेव विगीयः । तदिमानि “दृष्टं साम (४. २. ७.)”—इत्यादि पाणिनि-
सूत्रीयाणि “वसिष्ठेन दृष्ट वामिहं साम”—इत्यादीनि वृत्तिरुद्-
दाहरणादीनि दृष्ट्यानि ; तथैव “य आद्विरम गीनक्षीवो मूला भार्गवः गीनकोऽभवत्, स ऋक्मदो द्वितीयं मण्डल मपग्नत्”—
इत्येवमादीन्यनुक्रमणीवचनादीनि च । किञ्चेनान्विरक्तकारो-
ऽप्याह तथा— “ऋषेरवपरिव्यूमस्येतदार्थम् (८. १. ८.)”—इति ।
“मह्यानां ज्ञान मापन्नाना मेतदार्थम् (१. १. ४.)”—इत्यादि च ।

दृष्टे तत्रैवार्थे कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टचरः । तथा
 ह्येतरेयके ब्राह्मणे— “देवा ह वै सर्वचरी सर्वं निपेदुस्ते ह
 पाप्मानं नापजघ्निरे । तान् होवानार्चुदः काद्वेयः सर्पं ऋषि
 मन्त्रकृत् (६. १. १.)”—इति । निरुक्तो ऽप्येवं दृष्टान्तो न
 दुर्लभः । तथाहि— “इदं मेऽदादिदृष्टं मेऽदादितृपिः प्रमथ्या-
 याह सुवासवा चधि तुम्बनि (४. २. ७.)”—इत्यादि च । यास्क-
 पूर्वप्रयादा चप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति , तत्राप्यस्त्वेव कृतकत्वप्रसिद्धि-
 र्भक्ताणाम् । तथाहि— “तत्रेतिहास माचक्षते— विष्णामित्र
 ऋषिः सुदासः यैजयन्तः पुरोहितो वसूव । ०—० । स विस्मं
 गृहीत्वा विपादकुतुद्रोः सम्भेद मायवावनुवयुरितरे । स विष्णा-
 मिषो नदी तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि , द्विवदपि बहुवच् (२. ७. २.)
 —इत्यादि । तथा “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा
 (१. १. ७.)”—इति शाङ्खीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे प्रमथतो
 भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्— “ऋषिः पठति— ‘शृणोत
 यावानः’—इति”—इति । श्रवणपठनादिकश्च कृतिविशेष एव ;
 तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वञ्च वस्तुतोऽभिन्न मिति स्फुटम् ।

तदित्य मन्त्रद्रष्टृत्वं स्वपीठेनैव , तथा ऋषित्व मपि मन्त्र-
 द्रष्टृत्वानुगतमेवेत्यपि स्थिरम् । एवं ऋषित्व मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामा-
 नाधिकरण्यं सर्वमन्यत मिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलक मिव मुख्य ऋषित्व
 मित्यत्र च न कोऽपि संशयः । अथ कस्या मपि संज्ञितायां यास्क-
 कृत एकोऽपि मन्त्री न दृष्टचरः , न चाद्ययुगीयस्यास्य यास्कस्य
 मन्त्रकर्तृत्वमन्त्रोऽपि ; तन्नेव मन्त्र यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात्
 ऋषित्वानु नास्त्येव ।

ब्राह्मणकर्तृणा तान्त्रिकादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्व-

सुन्यतया भातिदेशिक ऋषित्वं स्वीकृतमेव यास्कपूर्वतमेरपि ।
तथाहि— “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ०—० उपदेशाय
स्वायत्तोऽवरे विष्णवदृष्ट्यावेमं यत्नं समाज्जासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि च
(१. ६. ५.)”—इति । अतः ‘अवरे’—इति पदात् ऋषय एव
गम्यन्ते ; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणपरपर्यायानां वेदानां
प्रवक्तृणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तृणां अपि ऋषित्वव्यवहारः शार्दूलमन्त्र
एवेति तत्र ध्वनितम् । तदर्थं, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति
पूर्वमेव प्रतिपादितं मन्त्राभिः ; ब्राह्मणप्रवक्तृत्वं अपि नास्ति ;
वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्गं मिदं निघण्टुम्, यत्कृतं
ऋषित्वं स्यादेतत्कर्तृयांस्कस्य ; प्रदर्शितयास्कानूक्त्युत्तितोऽपि यास्क
पूर्वप्रचलितनिहन्तादिकर्तृणां मेव ऋषित्वावगमात् । तदेतावतीदं
मेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव भातिदेशिक ऋषित्वं अपि
नोपयुज्यते इति ।

अथ प्रदर्शिते शतपथब्राह्मणवचने अतः मेवास्य पूर्वपुरुषस्य
मधुविद्याप्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतेयः ; तथाच तादृ
शस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्मापि यास्कस्य सुव्यर्धित्वं मापाद्य
नैवेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; लोकवेदव्यवहारविरोधात् ; न च लोके
नापि वेदे ऋषिर्वंशप्रभवत्वेनैवर्धित्वं कचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते ।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्विश्वंशप्रभवा एव, परं कः
कृतुं भारती ऽस्मान् प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति ? किं बहुना
यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्वं माप्य भवेत्तर्हि चयतनीया
अप्यार्याः सर्वे एव प्रायः ऋषय एकीकृताः स्युः ; सर्वेषां मेव कश्यप-
भरद्वाज-वसिष्ठादि वंशोद्यत्वात् ; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके
क्यापीति नैवं व्यवहारो भौतिक इति स्पष्टम् ।

वैदिक्यवहारतयाधिगम्यते नावाप्त्य मृषित्व मृषिवंशप्रभवत्वे-
नैवेति । तथा हि—

“अर्चनानाः पुरात्रेयो दास्येन रथवीतिना ।
पार्त्विष्याय वृत्तो यज्ञे वितते द्यौः आस्थितः ।
रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ।
ययाचे स्रज्जुमाराय श्लावाश्लाव च तां सुताम् ।
स प्रदानमना भार्यां मष्टच्छत् किं प्रयच्छसि ।
इति पृष्टा पुनः प्राह कथं ममै प्रदास्यसि ।
इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनुपये क्वचिद् ।
तथाद्येदेति निश्चित्य प्रत्यापष्टाचनानसम् ।
श्लावाश्लावः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ।
तत्प्रत्यागाम्वितो विप्रस्तपस्तेपि सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षाद्ये पर्यटन् द्विजः ।
तरन्तमहिर्षीं सार्धं विभिन्नेऽसौ शशीयसीम् ।
सा तन्प्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानुपिः ।
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहेनं प्रपूजय ।
स्नानुप्राता गवां यूथं प्रादाद्भरणानि च ।
तरन्तोऽपि पुनस्तथैव प्रादाद्वनं मपेक्षितम् ।
दत्ता च पुत्रमीदृशं स्नानुजस्त्रान्तिकं प्रति ।
प्रेरयामास तं हृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ।
तथेति राज्ञो वचनं निश्चयं तद्भार्याया दर्शितसर्वमार्गः ।
गच्छन् गनैरर्हपये मरुद्वान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ।
विस्तीक्ष्य विप्रः समयः प्रपश्य स्नानुजस्त्रान्तिः कण्टकितान्द्रमदः ।
तुडाव दृष्टान् मरुतो विशिष्टैरर्धैर्वचोभिः पश्चिमुत्पित्तः ।

सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा भरुदभेभ्यो मुदिताम्बुजम् ।

तदाभवद्वपि सूतद्रष्टा श्लावाश्वनामकम् ।

पथात् पुनर्येह गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ।

दात्वा भ्यः सम्यद्वपि राक्षसां चोदितं स्वसुता ददौ ।

पुरुमीढस्तस्मै तद्वार्या च शशीयसी ।

दात्वा भ्यो यो रयवीत्याख्यं सप्त ये महता गवा ।

ते तस्यै यद्दुग्धं दद्यात् केकेत्यत्र पश्यन्ते ॥”—

इति शौनकीय बृहदेवतोक्तं सायणलिखितं पुरातनं 'वेष्टा'-
इति सूक्तीयोपोहातम् । तत्र सूक्तं मेकोनत्रिंशत्पृथक् सूक्तमहिताया
पञ्चममण्डलीयं पञ्चमाध्यायकं पञ्चमम् । एवञ्च यद्यपि अत्रिवश
प्रभवः अर्चनानां , ऋषिरिति प्रसिद्धं , तथापि तत्पुत्रः श्लावाश्वो
न ऋषिगण्डव्यपदेशभाक् पिदनामज्ञात इति सुव्यक्तं मम ।

अर्चनानाम् ऋषित्वं तु तत्रैवाप्ये स्पष्टं मुक्तम् । तथाहि , तत्र
सूक्तीयसप्तदशर्ग्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः —

‘सम्पन्नऋषिभावस्य श्लावाश्वस्य अर्चनानाम् ।

रयवीतिसुतायाश्च विवाहः शौनकोद्भववैत् ।

कथम् ? भरुदस्तु प्रयातेषु श्लावायः सुमहायगा ।

प्रादुर्भूतार्पं मात्मानं ज्ञात्वाऽत्रिकुलनन्दनम् ।

रयवीतेदुहितरं भगवन्मनसा तदा ।

असत्यं नृपि भाव्यान् प्रवक्ष्यन्मयधीतये ।

‘एतं मे स्तोमम् (३ १ ५ १७, १८)’—इत्याभ्यां दोषे रात्रि न्यवेदयत् ।

ऋषेर्नियोगं मात्माय देव्या राक्षसां प्रचोदितम् ।

आदाय कन्यकां दातुं मुपेयायार्चनानामम् ।

पादौ तथापि पश्यन् स्त्रियां षष्ठं कृताञ्छति ।

रथवीतिरहं दाक्ष्य इति नाम ग्रथं सः ।

मया संयोग मिच्छन्तं त्वां प्रत्यावधि यत् पुरा ।

तत् क्षमस्य नमस्तेऽनु मे मास्य भगवन् ! श्रुधीः ।

ऋषेः पुत्रः स्वयं ऋषिः पितासि भगवानृषेः ।

हन्त प्रतिगृहायेमां क्षुपा मिलेन ममवीत् ।

तस्मै ददायस्त्रयसं स राजा खलङ्गतां चापि सुतां क्षुपार्थम् ।

विवाहकालेऽपि ददौ नरैः शतं हयानां कुक्षितः सहस्रम् ।

गयां सहस्रं वसु च प्रभूते तानुं तपोऽन्तेऽयं वनं जयाम्”—इति ।

एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितुः पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्वव्यवहारोऽभूत् ; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति मुख्यज्ञ मेव ।

ऋक्संहितायाम् श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५. १२—६१ ; ५. ८१ ; ५. ८२ ; ८. ३५—३८ ; ८. ३२.), तत्र च १०० ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्य ऋषित्वम् । तत्पितुः अर्चनाम-
सतु त्रीणि सूक्तानि (५. ६३ ; ५. ६४ ; ८. ४२.), तत्र च २० ऋचः श्रूयन्ते ; अत एव तस्यापि ऋषित्वम् । तत्पितुय अत्रे-
भीमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५. २७ ; ५. ३७—४३ ; ५. ७६ ; ५. ७७ ; ५. ८३—८६.) तत्र च १२२ ऋचः ; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रेः खलु नव (८. ६७. १०—१२ ; ८. ८६. ४१—४५ ; १०. १३०. ८.) ऋचः श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम् ।
अत्रिय ऋक्संहिताया मेको भीमोऽपरः शास्त्रः ; तदत्र न श्रेयः
कतरोऽस्य श्यावाश्वस्यादिपुरुषः ? परं शास्त्रस्याप्यत्रेऽस्ति पटुव
मेव सूक्तम् (८. १४३.) ; अतश्चास्याप्यृषित्वम् । तदित्य मस्य
हि यास्कस्य मुख्यपितृशपमवत्त्वेऽपि मुख्यपितृं सुदुर्लभं मेव ।

नन्वेवं महाभारते कथं मुक्तं दृश्यते “यास्को सा ऋषिरप्ययः”

-इति, “यास्क ऋषिरुदारधीः”—इति (२३ पृ०) च ? अत्र
ब्रूमः— तत्तु महाभारतकारस्य स्वस्य यथा ऋषित्वं तथैव पूज-
नीयत्वापरपर्यायकमेव ; तादृश ऋषिस्त्वद्यापि वर्धते एवेति ।
यद्यतो मन्त्रद्रष्टृत्वेनैव आदिवसिष्ठादीनां ऋषित्वं मुख्यम् ; तादृ-
शर्षित्वन्तु ताच्छास्त्रादीनां ब्राह्मणप्रवक्तृणां मपि नास्ति ; तत् महा-
भारतरामायणादिकर्तृणाम् कथा दूरपराङ्मतेव । तत्सुस्थलेन
च ऋषित्वं द्वितीयम् ; तदेवात्र महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—

“न तावदृषिः कश्चित् अयं कस्यचनस्तत् ।

कर्तृत्वं यद्वर्षीणाम् तत् सर्वं मन्त्रकृतं समम् (१.३.१०.)”—इति ।

तदेवं द्वितीय ऋषित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तृणाम् अनुब्राह्मण
प्रवक्तृणाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्रायोजनानां— कम्पादि-
विदाङ्गशास्त्राणां प्रवक्तृणाम् । ईदृशर्षित्वं मपि नास्ति तथा मद्य-
प्रचलितैतन्महाभारतकारादीनाम् । बहुसत्त्वात्, बहुमानत्वादि-
तद्यादरातिशयप्रकाशकवचनं मिदम् “अयं ऋषिः”—इति यत्र
प्रयुज्यते, तस्य त्वृषित्वं पूजनीयत्वापरपर्यायकं तृतीयम् । तादृ-
शर्षित्वं मेव आसवाल्मीक्यादीनाम् । तत् तार्क्षीयिक ऋषित्वं मेव
यास्कस्यास्य स्थितं मिति मन्यते चेन्न तत्रास्माकं भयन्नस्ति ; परं
सुख्यं ऋषित्वं नै तस्य नामीदेव, द्वितीयर्षित्वं मपि न सम्भाव्यते ।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४. १. ११२.) यस्कपाठदर्श-
नाच्चेद मपि प्रायते,— यन्नामतोऽन्धं नाम यास्क इति, तस्याप्येत-
दादिपुरुषस्य नामीत् ऋषित्वं मिति ; मतिं हि तस्य ऋषित्वे
ऋष्या (४. १. ११४.) एव यास्केति सिद्धौ तत्पाठफलं माकाग-
कुसुमादितं मेव म्यात् । अत एव “यास्को मुनिः”—इति दृश्यते
मुन्यवोधादौ ; न तु “यास्क ऋषिः”—इति ।

धास्तस्य मुख्यवित्तविचारस्तु दूरे आस्ताम्,—विक्रितिवस्ती-
कारः खलु धास्तपूर्वजो व्याहृत्याह स्वगुरोः गीनकस्य प्रातिशास्त्र-
कारस्यापि सुनित्त मेव । तथाहि— “भत्वादौ गीनकाचार्यं
गुरुं ०—० सुनीन्द्रम्”—इति (वि० १. २) । “पुनः किं
विगिटम् ! ‘सुनीन्द्रम्’ मननगीता सुमयः, तेषु श्रेष्ठम्”—इति
च तत्र तद्दोकाकारः । तथा पाणिनि कात्यायन-पतञ्जलीना
मपि सुनित्त मेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते, न क्वाप्युपित्तम् । तथा
हि— “मुनित्रयं नमस्कृत्य”—इत्याह दीक्षितः ; किञ्च “योगिन
चित्तस्य पदेन वाचा भक्तं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत्
तम् प्रवरं सुनीना पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”—इत्यादिपि पत-
ञ्जलेर्दुनिप्रवरत्वं मेव स्मर्यते । तथा “तच्च तद्विरादैर्जित्याद्यध्याया-
टकात्मकं महाश्वरप्रसाटेन भगवता पाणिनि मेव प्रकाशितम् ।
अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्,
तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यं सार्वचितम् ।
तदेतत् चिसुनि व्याकरणं वेदाङ्गं महाश्वर मित्याख्यायते”—इति
आह प्रस्थानभेदकश्रुत्युद्गोऽपि ।

वेदाङ्गेषु षट्सु, यासु शिक्षा. तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते,
तासां मेव ऋषिपुत्रतत्त्वम् ; छन्दोविधानानि च यानि सामवेदीयानु-
ब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तेषां मेव ऋषिपुत्रतत्त्वम् ; व्याकरणानि च
पदपाठायामकानि पुरा स्थितानि, यानि चेदानीं पाणिनीया-
कैप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रमानस्तारकामण्डला-
नीव किञ्च आकटायनीयश्लोकादीनि च यानीं दानीं मपि
ज्योतिरिङ्गना इव परीयन्ते, तेषां ऋषिपुत्रतत्त्व मेव, निरुक्तानि
च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते, यनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते,

निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूष्पादिहृतान्यासमिति च यास्क-
वचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषां सृष्टिकृतत्वमेव; पैङ्गवादीनां मति-
प्राचीनतमकल्पसूत्राणामुप्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्वमेव पाणिनि-
शासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषां सृष्टिकृतत्वे तु नास्त्येव सन्देहा-
वसरः । यतश्च पैङ्गवादीनि प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि चिरादेव
ब्राह्मणतः दृष्टमेव प्रोक्तानि, प्रायस्तत्समकालिकानि चेति तेषां
सार्पत्वं निर्विवादमेव; अतो भाष्योद्धृतायां बहुवचनकारिकायां
‘न अतृपिः कल्पकृत’-इति कल्पकृता मेवातृपित्वग्रहा निवारिता;
न हि द्रुतशोक्तं द्यूयते ‘न अतृपिः वेदाङ्गकृत’-इति । एवं हि
निष्पन्नमेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणान्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदा-
ङ्गानां सातिदेशिकसार्पत्वं मन्त्रेष्वेव; शाकपूष्पादिहृतानाञ्च स्यात्
तद्येव, परं यास्कस्येव सार्पत्वं तु महाभारतादिग्रन्थानां
मिव तार्क्षीयिकमेवेति ।

विकृतिषोऽनुवादोऽयत् पाणिनिपरब्रह्मण्यपि व्याडेः ऋष्याख्यानं
दृश्यते— “व्याडिमेव महर्षिणा”-इति (१. ४ श्लो०), तदपि
तथाभिप्रायेभ्यः; तेषां तु नवे मन्त्रादिकर्तृयोम्यतेऽर्थस्य निदा-
नम् । तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां तदङ्गानाञ्चापि
कर्तृणां पाणिनिव्याडिशौनकायास्कादीनां मासीदेवेति तेषां
अतृपित्वं मन्त्रस्य मेवेति भवेत्तदपि तार्क्षीयिकमेव; तद् भवतु
नामाभ्यापि न नोऽत्र विवादः । बहुक्प्रातिगाह्यकत्वं शौनकोऽपि
तार्क्षीयिकसार्पत्वं मेवाभिप्रेत्याह मेवम्— “कल्पश्च वेदाङ्ग-
मनित्यसार्पम्” इति-(पा० सू० ३.२.६.) । अपि च व्याडेर्मुद्रयित्वे
तु क्रौञ्चादिगणे व्याडिगम्यस्य पाठो वैयर्थ्यमेवापद्येत; “क्रौञ्चा-
दिभ्यश्च (पा० ४. १. ८०.)”-इतिभूतस्य ज्ञानार्थविषयत्वमेव

निर्णयात् ; तस्य हि “अङ्घ्रिओरनार्थयोः० (४. १. ७८.)”-
इत्येतत्सूत्रीयप्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव “गोत्रावयवात् (पा० ४.
१. ७८.)”-इति सूत्रस्य भाष्ये — “अष्टाशीति सदस्त्राण्यूर्ध्वरेतसा
मृषीणा बभूवुः, तत्रागस्त्याष्टमेः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः,
तत्र भवतां यदपत्वं तानि गोत्राणि, अतोऽग्रे गोत्रावयवाः १०—०।
कथं येभ्यः अगुरुपोत्तमेभ्य इत्यते ? सिद्धान्तु रौष्वादिपूपसङ्गा-
नात् । ०—० । के पुनरीष्वादयः ? ये क्रीष्वादयः”-इत्याह
भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्कार मेधाकथोक्तं दीक्षितेन सिद्धान्त-
कौमुद्याम्— “अगुरुपोत्तमार्थोऽनृषिर्जयधारणः”-इति ; न धोक्तं
तेन तत्रार्थधेति । यद्यभ्युपरिपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि
तदपत्वं न भवेत् ‘व्याड्या’ इत्यतोऽत्र क्रीष्वादिमृषिष्वश्व गणपाठ-
कार भाव्यकारादिभि कथनं यन्नः कर्त्तव्य एव ; न च तथाकृतं
दृश्यते । अतो व्याडेरपि मुख्य मृषित्वं नास्त्येवेति किं तत्परजस्यै-
तस्य यास्कमर्थित्वविचारेभ्यस्तत्त्वं । सङ्कटकरो व्याडिरैव विवृति-
वह्नीकारः ; न च पाणिनिपरलो यास्कपूर्वजशेषाणि प्रतिपादयि-
ष्यामौ वयं सुपरिष्ठादिहेव ।

आश्वनायनमृष्यसूत्रेषुपि मन्त्रकृता मेव गणानां मुख्य मृषित्वं
मिति तेषां विवेचनं सत्तेषो दृश्यते । तथाहि— “अथ ऋषयः, —
शतर्त्विनो माध्यमा गृह्यमदी विश्वामितो वामदेवोऽचिर्भरद्वाजो
वसिष्ठः प्रभाया चावमान्यः सुष्टुक्ताः महासूक्ता इति (३. ४ २.)”
-इति । तत्रैव चेतोऽनन्तरं साचार्यनामान्यपि कानिचित् स्मृतानि
— “सुमन्तु जैमिनि वैगम्पायन पेन सूत्रमाष्यभारतमहाभारतधर्मा-
चार्या जानन्ति ब्राह्मि गार्ग्य शीतम शाकल्य बाम्न्य माण्डुक्येया
मार्गी वाचकवी वडवा प्राचीथेयी मुनमा मैत्रेयी कटोमं कौपी

तर्कं पेशं महाभैरवं सुयज्ञं साङ्ख्ययन मैतरेयं शाकलं वाष्कलं
सुजातवक्त्रं सौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनका माखलायनं
ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे व्यप्यन्विति (३, ४, ४,)"—इति । इह
त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च
नाम ; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकश्चभाष्यचरणपाणिनि-
प्रभृतीनां, निघण्टुसमाध्यायभाष्यकारत्वेन यास्कस्य च ग्रहण
मिष्टमिति स्वीकार्यम् ।

अथप्रचलितमहाभारतस्य वीजं मासीत् पुरा किञ्चन भारतं
नाम, तदेव क्रमादद्भुरितं प्रस्तुटतत्त्वचाभूत् प्रसिद्धं महाभारत
मिति, तच्छहाभारतमेव प्रवृद्धं पक्वितं विस्तृतमिदानीन्तनीय
मिद्धं महाभारतं नामेति चेह मुकचरणाः । किञ्च अत्र स्मृतः शौन-
काय न चादिकालिको मण्डनकार ऋक्संहितायाः, तस्य ह्यत्र
ऋपिनामसु गृह्यसमूह इत्येव ग्रहणसिद्धेः ; नापि बहुकृपातिग्राह्य-
कारः, अपि तु शाखाविशेषस्य प्रवक्तृव । शाकलादिसाहचर्यं मेवात्र
नियामकमिति । आखलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिकम्, अपि
शाखाप्रवक्तृव ; अत्रापि हि शाकनादिसाहचर्यं मन्त्र्येव नियामकम् ;
को तु नाम 'रामकृष्णायमू आसावे'—इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य,
'रामनक्षत्राणी'—इत्यत्र च जामदग्न्यादेर्ग्रहणमिच्छति । वल्लतस्त्रि-
हाभ्यन्तायमीये चधोऽधः क्रम एव विवक्षितः । तथाच—
सुमन्त्रादयश्चत्वारो व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासा-
दयः सूत्रकाराः, तत्पूर्वकानिका बाह्व्यादयः संहितापाठाभ्यन-
शीतोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः मार्गीप्रगृतयो ब्रह्मवादिभ्यः, तत्पूर्व-
तनाः कडोनादयो ब्राह्मणादिप्रपञ्चकाराः, तत्पूर्वतना एव शाकला-
दयः शाखाकारा इति दिक् ।

ततश्चेया मद्ययुगीयाना तार्क्षीयैर्कार्पित्वसम्पन्नाना सुमन्तु
प्रभृतीनाम्, तत्पूर्वकालिकाना मतिदिष्टिर्निर्माषापन्नानाश्च बाह
यादीना मतिहृद्वाग्रलायनान्ताना माचार्यत्व मेव सम्प्रत माग्र
लायनस्यापि, न तु सुख्यपित्व मिति स्फुटम् ।

अप्येव सामान्यत ऋषित्वञ्च न दुर्लभ सम्भाव्यतेऽप्ययुगीयाना
सुमन्त्वादीना मपि । तथा च सूचित मिहैव त्रयोदशाध्याये,—
“मनुष्या वा ऋषीषूत्क्रामन्तु देवाननुवन्,— की न ऋषिर्भवि
ष्यति ? इति । तेभ्य एत तर्कं भूपि प्रायच्छन्,— मन्त्रार्थचिन्ता
भूद् भूयुक्त्वम् । तस्माद् यदेव क्लिष्टानूचानोऽभ्युदयार्थं तद् भवति
(११ १ १६)”—इति । एवञ्च ‘अनूचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्युदय
समर्थत्वम्, ऋषित्वम्’—इत्येव सामान्यत ऋषित्वञ्च फलितम् ।
अनूचानानु गुरुमुखाह्वयवेद एव, तद्वचसादिक तु द्रष्टव्य मन्त्रादी ।
मन्त्रार्थाभ्युदयप्रकारानु इहैव विहित, — ‘तपसा धार मीक्षि
तम्यम्’—इत्यादिना (११ १ १०), “शाकपूणि सङ्कल्पयाचक्रे
(१ २ ४)”—इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्क्येन । तदीदृश ऋषित्व
त्वस्माक मपि कृतब्रह्मचर्याणा मन्त्रार्थाभ्युदयसमर्थाना सम्भवेदेव,
तत् किन्नाम भगवतोऽस्य यास्क्येति ।

इत्थ निष्पद्य मेतत्,— एतन्निरुक्तकारो यास्क्यः क्षतु वस्तुतो
मुनिराचार्ययेत्येव चिरात् प्रसिद्ध, एव मय्यस्य भगवत सामान्यत
ऋषित्व मन्त्राहृत मेव, तत्रापि विशेषतो विचारिणे आत् तार्क्षी
यौक तदिति सिद्ध मेतन्वापि च यत्रस्वार्थत्व मिति शम् ॥

कियान् निरुक्तग्रन्थः ?

(६)

अयेदानीं मिदं मिदं विचार्यम्,— कियान् निरुक्तग्रन्थोऽयं मिति । अस्माभिस्तु यावन्ति 'निरुक्तपुस्तकानि' दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्व "समान्नायः समान्नातः स व्याख्यातव्यः"—इत्यारम्भ-वाक्यं दृष्टं मेव, च-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव "ब्रह्म शक्तं समीयं ब्रह्म शक्तं समीयं"—इति परिसमाप्तिवचनच ; च-अ-पुस्तकयोः "य एवं वेद"—इत्येव समाप्तिवाक्यम् ; तदुत्तरस्थितः "नमो ब्रह्मणे नमो महति भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्कराय ब्रह्म शक्तं समीयं ब्रह्म शक्तं समीयं"—इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते ; तदिदं न विशेषपर्यायकम् । द्वि-चतुः-खण्ड-कृतं ग्युनाधिक्यं खण्डभेदकृतं भाषिक्यं चाकिञ्चित्तरमेवेदृशे प्राचीनतमे ग्रन्थे । तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम् । तथाहि—केषुचित् पुस्तकेषु द्वादशाध्यायान्तं निरुक्तम्, तत उत्तर सभाष्यद्वयात्मकं परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते ; केषुचित् द्वादशाध्यायान्तं मेव निरुक्तम्, परं तत उत्तर मेकाध्यायात्मकं मेव परिशिष्टं मिति लिखितं दृश्यते, अपि तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयोः सर्व एव खण्डा विद्यन्ते एव ; केषुचित्तु तादृश-त्रयोदशाध्यायान्ते एव "निरुक्तं समाप्तम्"—इति लिखितं मस्ति, परिशिष्टग्रन्थोऽपि न तेषु लक्ष्यते ; केषुचित् अन्त्याध्यायद्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखितं मस्ति, किन्तु तयोः समात् त्रयोदशचतुर्दशाध्यायत्वे च । अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयोदशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं चेति कल्पध्यायं निरुक्तं मिति ।

निधण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु "समान्नायः

समास्त्रातः (१. १. १.)—इत्यादि, “य ऋतुः कालो जायानां
 य ऋतुः कालो जायानाम् (१२. ४. १२.)”—इत्यन्तं द्वादशा-
 ध्यायात्मकं मेव यास्कीयं निरुक्तम् । तदुक्तं स्वयन्वभूमिकायाम्—
 “भगवता यास्केन समास्त्रायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
 त्रिविधं मन्त्रादि देवपत्रान्तं निर्बुधता”—इत्यादि । आवातिसृति-
 प्रकरणस्योद्देशमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कौर्त्तितम् ; सन्ति तु
 तत्रतत्रापि बह्वि निर्बुधनपदानि, येषां च प्रामाण्यरूपेण पश्यं
 योग्यं मेव । अपि हि तेन स्वयन्वभूमिकायाम्— “सूक्तसामिना
 च निगमस्याख्यानेषु ग्रन्थानि च पदानि गतइयमात्राण्युपात्तानि
 —इति चोक्तिरिति परं त्रयोदशचतुर्दशाध्यायीयनिर्बुधनानां मस्तित्व
 मपि न स्मृतम् । तथाच तादृशानां स्मर्त्तव्यता मध्यकरणात्
 तेषां मस्तित्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव एव तस्य यज्वनः
 सुश्रुत इति किं न स्वीकार्यम् ? ।

निरुक्तहस्तिकृता दुर्गाचार्येण तु यन्वारम्भे निरुक्तस्य द्वादशा-
 ध्यायीत्व मुक्तापि तदन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्व मुक्तं मिति ।
 त्रयोदशाध्यायीत्व मेव स्वीकृतम् । तथाच ब्रह्मसंह्येय्याख्याना-
 रम्भे— “अथ तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः ; तस्य इदं
 मादिवाक्यं समास्त्रायः समास्त्रात इति”—इति, अन्तर्गुणिकायान्तु
 “ऋग्वेदर्याशां निरुक्तहस्ती षष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः)
 समाप्तः”—इति, “इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋग्वेदर्या नाम निरुक्त-
 हस्तिः समाप्ता”—इति च द्रष्टव्यम् । तदेव मेतश्चते अतिसृतिरूप-
 त्रयोदशाध्यायस्य च निरुक्तत्व मेव, न तु परिशिष्टत्वम् ; कर्षमार्ग-
 गतिरूप-चतुर्दशाध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकरण
 मेव सम्पन्नम् । अपरञ्च त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वयन्वभूतत्वादेक-

चरणत्वं मेव मत्त्वा , ग्रन्थान्तेऽस्य विशेषतः सपादद्वादशाध्यायीत्व स्वीकरित्यमाणं अपि सामान्यत एवोच्छिन्नचित् सुपक्रमे द्वादशाध्यायीति । तदेव मतिमुक्तिप्रकरणस्य स्वल्पत्वादध्यायरूपत्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तयन्त्रो द्वादशाध्यायीत्वेव निर्द्देशः , विशेषतस्तु सपादद्वादशाध्यायीति , किञ्च मूलसूत्ररूपनिघण्टुपञ्चाध्याया स ए सपादसप्तदशाध्यायीति चेत्त्वेवेह वृत्तिरुक्तमत मभिव्यक्तम् ।

सायणाचार्यंस्तु अतिमुक्तिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्थाध्यायस्य च निरुक्तत्वं मध्युपगम्यापि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निपुक्तयन्त्र इति चाभिचक्ष्यौ । तथाहि ऋक्महितामाषभूमिकायाम्—
“तद्दशाख्यानञ्च समाध्याय समाध्यात इत्यारभ्य तस्याप्तस्यास्ताङ्गाव्य मनुभवत्वनुभवतीत्यर्गद्वादशभिरध्यायेर्यास्तो निर्ममे”-इति ॥
‘तस्यास्तस्यास्ताङ्गाव्य मनुभवत्वनुभवति’-इति तु त्रयोदशाध्यायान्ते एव विद्यते , न तु द्वादशाध्यायान्ते । तथा चैतन्मतेऽपि त्रयोदशाध्यायस्यातिस्वल्पप्रत्यत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनैव ग्रहणं व्यन्यते । किञ्चेतादृशनिरुक्तनिर्द्देशकयनादेतस्यापि नये ज्ञानमार्गमतिप्रकरणात्मकस्य चतुर्दशस्थाध्यायस्य सत्तापि न लप्सते , परं साचर्यं नेतत् “हा सुपर्णा (ऋ० सू० २ ३ १७ ५)” इति मन्त्रस्य व्याख्यानयसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तु मेव तच्चतुर्दशाध्यायीयं अपि निर्बचनं निरुक्तं मिति । तथाहि — ‘अथ ‘हो हो प्रतिष्ठितौ सुष्ठतो धर्मकर्तारौ’-इत्यादि (निरु० १४ प० ३० ख०) निरुक्ते यत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं मनुसन्धेयम्’-इति । तदत्र तत्त्वं सुवेयं धीमद्विभेदपूर्वापरदर्शिभिरिति ।

अस्मन्मते तु “समाध्याय समाध्यात”-इत्यादि , “य ऋत्तुः कालो जायानाम्”-इत्यन्तो द्वादशाध्यायी प्रत्य एव याज्जीयः ।

ततोऽधीशमाने अतिसुतिप्रकरणोर्द्धमार्गगतिप्रकरणे तु न यास्कीये ; समाख्यातानां हि निधयुपदानां व्याख्यानानि, तन्मसद्गतौ विशेष-
वक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव अन्येन वृत्तानीति सिद्धे-
ऽप्युद्देश्ये कथं मन्यत यास्वस्त्य प्रवृत्तिरेवोदियादिति । अत एव
भायण दुर्गाचार्यं देवराजित्तेषु विद्वत्सु प्राचीनतमेन देवराजेन तयो-
सत्तापि न श्रोतिता , ततश्च देवराजकाले न स्त एव त इमे प्रक-
रणी , स्त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सूच्यत मेव । ततो
दुर्गाचार्यसमये ऽपि ऊर्द्धमार्गगतदंशा तु तथैव , परं अतिसुति
निरुक्तत्वे तु भगवत् एवामीत्तदानीन्तनानाम् । अत एव पन्था
रश्मकासे अनाकाङ्क्ष अतिसुतिप्रकरणे मिति मन्वा तस्य निरुक्तत्व
परिहारं मनसि कृत्वेनोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरुक्तम् ; यदाह
पन्थावमानकाले सुप्तसुदुर्जन इति श्रायिन बहुपुस्तकस्यत्वादेव
तस्याप्यादरं ज्ञातोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक
एवेति सक्तस्य पुनः सङ्घाचभावेनोक्तं संपादद्वादशाध्यायीति ।
भायणाचार्यसु ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिप्रेक्ष्यो तस्या-
स्तस्याप्याङ्गाव्य मित्यादि , परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशा-
ध्यायीत्वञ्च नोपेक्षितम् । तथा च तस्याप्याचार्यस्य कृत्तिकुटुम्ब
संपादद्वादशाध्यायीत्वं मेव मन्यत मपि प्रवादविरोधमिषा तत्र
मौनान्वयश्च न मेव चातुर्यं प्रतीयते स्फुटम् । ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरणं
तु तदापि निरुक्ते न प्रवेशं मन्यत , सति हि प्रवेशे ऽवश्यं मेव
तस्मादपि श्रायश्चिन्तं स्पष्टीतं भवेदिति । यथावन्नोक्तं “द्वा
सुपर्णा (षट्० म० २ १ २७ ५.)”-इत्यस्य भाष्ये “अत्र दी दी
०—० निरुक्ते गतम्”-इत्यादि, न तत् भायणीयवचनं मन्यामहे,
अपि तु टीप्पनीटीयितं माधुनिकं मेव तत्र कान्ताज्ञेयकान्तधनानात्

तदन्तर्भूत मित्वत्र सन्देहाभावः । अन्यथा सायणाचार्यस्योक्तसता प्रमज्येतेति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

तदेवं निष्पन्न मेतत्,— साम्प्रतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम् ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणं मनतिपाचीनेरेव कैचित् निरुक्ताङ्गी-
भूतं ज्ञातम् ; सायणाचार्यसमवेदपि न तस्य निरुक्तत्वं निरुक्तपरि-
शिष्टत्वं वा स्थित मिति ; किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिश्रुतिप्रकरणं तु सायणकालात् पूर्वं नैव निरुक्तास्तर्गतीभूतम् ; तत्पूर्वजस्य दुगाचार्यस्य कालेऽप्येतद्विषये तादृशानां मपि धीमतां धियं सन्देहदोलायां दोदुष्यमाना एव स्थिताः,— किमिदं निरुक्तं न वेति । तत्पूर्वकाले ते तयो-
निरुक्तत्वयङ्गापि नासीरेव । अत एव यास्त्रीयैतद्विद्वज्ज्ञादुपरजे-
ऽपि महभाष्ये व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्याख्यानावसरे चत्वारि
श्रुताः (ऋ० सं० ३. ८. १०. ३.)—इति मन्त्रस्य निरुक्त त्रयो-
दशाध्यायसम्भवं व्याख्यानं न दृश्यते, दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तरं
नैव तत्प्रकरणाद्युगतम् । तथाहि— “चत्वारि श्रुताणि, चत्वारि
पदजातानि ; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अथ पादाः,
त्रयं कामाः ; मृतभविष्यदर्शमानाः । हे शीर्षे, हौ शब्दाद्वानौ ;
नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अथ, सप्त विभक्तयः । त्रिधा
बहः, त्रिषु स्थानेषु बहः ; उरभि कण्ठे गिरसीति । हवभः,
वर्षणात् । रोरवीति, शब्दं करोति ; कुत एतत् ? रीतिः शब्द-
कर्मा । महो देवो मर्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः,
मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ; तान् आविवेश ! महता देवेन साम्यं
यदा स्यादित्यभ्येयं व्याकरणम्”—इति । नैरुक्त मिति व्याख्यानान्वि-
द्भवं (१३. १. ७.) द्रष्टव्यम्,— “चत्वारि श्रुतेति वेदो वा एत

उक्तास्तथो यस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे त्रीणि प्रायणीयो-
 दयनीये सप्त हस्तास सप्त ऋन्दासि त्रिधा बहस्तेषा बहो मन्त्र-
 ब्राह्मणकल्पेर्वृषभो रोरवीति रोरवण मन्त्र सवनक्रमेण ऋग्भिर्ग
 सुभिर्ग सामभिर्यदेन ऋग्भिर्ग शसन्ति यत्सुभिर्व्यजन्ति सामभिर्ग भुवन्ति
 महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष
 हि मनुष्यानाविशति यजनाय”-इति । यदि हि नामैतस्यातिश्रुति-
 प्रकरणस्यापि निरुक्तत्वं भगवत पतञ्जलेरभिमतं स्यात्तद्येतस्य तु
 मन्त्रस्य नैकञ्च व्याख्यान मपचाय व्याख्यानाम्सरं कथं प्रतिपिपा
 दयिषित स्यात् ? किञ्चैव मन्त्र त्रयोदशेऽध्याये (१३ १. ५.)
 ‘जर्मरी-इत्यस्य ‘भर्तारो’-इति, ‘तूर्फरीतु’-इत्यस्य ‘हन्तारो’-
 इति चेतदर्थद्वयं द्रष्टापि महाभाष्यकार कथं ब्रूयात्— ‘बह्वी
 ऽपि हि शब्दा येषां मर्था न विज्ञायन्ते ‘जर्मरी’-‘तूर्फरीतु’
 (२५० २५० १५०)”-इति ? अतः स्पष्टं मेवाभिव्यज्यते— नाय
 मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति । सिद्धं मित्वा द्वादशानां मेवा
 ध्यानां वास्त्वयिनितकत्वम्, तस्यैव परिगिष्टरूपयोर्द्वयोस्तु भद्रा
 भाष्यतोऽप्यर्वाचीनाय मिति शम् ॥

(७)

अयेदानीं मिदं मपीह विचारं मग्नि, — क कान्तोऽस्य
 यास्तस्य ? कस्मिन् समये अयं भिमा भुव मन्त्रश्चकारेति विवे-
 चयाम इति यावत् ।

अहो यत । सम्पति हि दोषशून्यं सर्वावयवशो विग्रहामयोम्यो

मैकोऽप्यभदेतिहासिकग्रन्थो दृश्यते, पुराण्यासीन्नवेति च को वदेत् ?

सत्य मैवैतत्, वेदानां मन्त्रमार्गेष्वपि क्वचित्-क्वचिदितिहासाय
सुच्यन्ते ; तथा चोक्तं भगवता यास्कैः— “त्रितं धूपेऽवहितं मेतत्
भूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म,— इतिहासमित्रम्, ऋद्धमित्रम् ;
गाथामित्रं भवति (४. १. ६.)”—इत्यादि । परं प्रायस्तेऽपि
प्रायश्च उपमाभूलका रूपकवर्णनात्मका एव । अत एव अति-
उत्तरीना मिति मन्त्रं व्याख्येयमिन्द्रगुणपदनिर्वचनावसरे व्याक्तं माह
यास्कः— “इन्द्रगुः ; इन्द्रोऽस्य समयिता वा शतयिता वा
तस्मादिन्द्रगुः । तस्को हन्तः ?— मैघ इति नैवज्ञाः, त्वाद्गो-
ऽसुर इत्येतिहासिकाः ० । अथाह ज्योतिषस्य मिथ्याभाववर्त्मनो वर्प-
कर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्षा भवन्ति (२. ५. २.)”—इत्यादि ।

अथापि यदिदं श्रूयते— “प्रजापतिरात्मनो वषा सुदन्तिदत्
(तै० सं० २. १. १.)”—इत्यादि । अथापि रूपकार्या एव कृता
मीमांसाभाष्यलक्ष्यवरस्ताम्यादिभिः । तथाहि— “कथं पुनरनुत्-
खिन्नायां वषायां ‘प्रजापतिरात्मनो वषा सुदन्तिदत्’—इत्याह ?
उच्यते,— अक्षहृत्तान्तान्वाख्यानम् ; सुख्येन प्रशंसाया नम्यमान-
त्वात् । इहान्वाख्याने वर्त्तमाने इयं निष्यद्यते,— यश्च हृत्तान्त-
ज्ञानम्, यश्च कर्त्तुं शित् प्ररोचना देशो वा । तत्र हृत्तान्त-
न्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकं मित्यादिवञ्चितम् ;
प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते, देयान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा । हृत्तान्त-
न्वाख्यानैऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रमज्जेत ।
कथम्युनरिदं निरालम्बनं मन्वाख्यायते ? इति, उच्यते— नित्यः

कस्यिदर्थः प्रजापतिः स्वात्,— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा ।
 'स आत्मनो वषा मुदक्लिदत् (ते० सं० २. १. १.)'—इति वृष्टिम्,
 वायुम्, रश्मिं वा । 'ता मनौ प्रागृष्ट्वात् (ते० सं० २. १. १.)'
 —इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा । 'ततो यजः (ते० सं० २.
 १. १.)'—इति अन्नम्, बीजम्, पितृत्वं वा । 'त मातभ्य
 (त सुपयुज्य) प्रजाः पशूनाप्नोति (ते० सं० २. १. १.)'—इति
 गौणाः शब्दाः (मौ० भा० १. २. १.)—इति । तथा चैवमादिभ्यो
 भन्वभागीयेतिहासेभ्यः कश्चिद्द्वारमाप्नुयाद्येतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभागेषु च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्ते इत्यपि सत्यं
 नैव । तथा चैतरेयके— “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
 प्रायच्छत् सूर्यां नावित्रीम् (४ २. १)”—इत्यादयः । परं नैव-
 मादिषु भायोऽभिदैवतार्थास्त्यं वैज्ञानिकं तस्य नैवावगम्यते ; तथैव
 नैरुक्तादिशासनात् । तथाच—“सूर्यां, सूर्यं पञ्ची ; एषैवाभि-
 सृष्टकास्तमा”—इत्यादि नेरुक्तं (१२. १. ७) द्रष्टव्यम् । “एषैव
 उषाः, अभिसृष्टकास्तमा यथा यथा सूर्यस्वीदयकालं प्रत्यभि-
 सृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा नैषा उषाः सूर्यां
 सम्पद्यते”—इति तत्र दीर्घां वृत्तिः । “सविता सूर्यां प्रायच्छत्
 सोमाय राज्ञे, प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्”—इत्यस्य नैरुक्तत्वव-
 नस्य (१२. १. ८) व्याख्यानायचोक्तं दुर्गाचार्येण— “ज्योत्स्ना
 सोमाय ददाति ; यदूक्तम्— ‘आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति (निरु०
 २. २. ३)’ इति”—इति ।

एव मपि भन्वब्राह्मण्योर्नास्त्येवेति हासिकं तथ्यं मिति च वक्तुं न
 शक्नुमः, न चाभ्याकं तयाभिप्रायः ; परं मीढ्यगूढतत्त्वमाधसन्निहा-
 दभिमतेतिहासिकमन्वरतोद्धारस्त्वभ्याकं मतिदुष्करं एवेत्येव ब्रूमः ।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम् ; तेषां प्राचीनेतिहासवर्णनपूर्वकधर्मापदेशाद्यैवोत्पत्तेः । परं तेष्वपि रोच-
नाद्यर्थान्धेव बह्वन्युपास्यानानि रूपकालोक्यो वेदशब्देभ्य एव
सङ्गृह्योपलङ्घितानि गम्यन्ते ; अत एव तत्तच्छास्त्रं वेदार्थोपलङ्घन
मित्याख्यायते (महा० भा० १. १. १६४.) । तद्यथा— इन्द्र-
स्याहन्वाहरणोपास्यानं बहुष्वेव व्याख्येतिहासपुराणेषु समासतो
व्यासतो वा वर्णितं विद्यते , “उदीरय पितरा जार या भगम्
(ऋ० स० ७. ६. १०. १.)”—इति मन्त्रे जृतं जारपदमेव
तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहस्योपास्यानस्य मूलम् ; न च तस्य सूना-
भार मस्ति तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः स्वस्वेवं भाषितो
यास्मै— “अयाप्युपमार्यं दृश्यते—‘जार या भगम्’ जार
इव भगम् । आदित्योऽसौ जार उच्यते ; रात्रेर्जरीयता स एव
(१. १. ४.)”—इति । एवञ्चैकैवं मम्यते—‘जार या भगम्’—इत्ये-
तादृशान्तरम्येव प्रथमं तावत् ब्राह्मणप्रत्यय माख्यान माख्या-
तम् ;—“अयल्याहै जार कौशिक ब्राह्मण गीतम सुवाच (तै०
आ० १. १२. ४.)”—इति , “अह्न्याये जारेति (य० ब्रा० १.
३. ४. १८.)”—इति च । ततस्तदेव मूलोक्त्यातिवृत्तं
वाल्मीकीयराമായज्ञे वासुकाण्डेऽष्टावत्तारिंशोनपञ्चाशत्तमयोः
सर्गयोः ; तदेव चोपसङ्क्रान्तं क्रमाश्रयाभारतादिष्वपीतिहास-
पुराणेषु । अपि महकुमारिन्स्वामिना छीतस्य ब्राह्मणप्रत्यये-
तिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तानुगतमेव व्याख्यान स्पष्टमभिहितमीमा-
साभाष्यवार्तिके । तथाहि— “समस्ततज्जा एगमेखरत्ननिमित्तेन्द्र-
शब्दवाच्याः । समितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरह्न्याशब्द-
वाच्याः । अयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यश्वादनेन बोद्धितेन वेत्त

इत्याजार इत्युच्यते, न परस्त्रीव्यभिचारात् (८. १. ४१.)"—
इति । मीमांसायाः सूत्रभाष्यवार्तिकन्यायमात्रादिषु सर्वत्रैव,
मुद्रप्रस्थापाननिगदे, हरिवंशवृद्धस्थानूहाधिकरणे चान्यान्यप्यु
दाहृतान्यवगन्तव्यानि (८. १. १५ अधि०) ।

एव बहुधेव पुराणादिषु "उपो न जार (ऋ० स० १. ६८
१, ८, ७ १० १)"—इत्येतन्मूलक प्रजापते स्तकन्यानु
गमनाख्यानघातिवृद्धिर्गम्यते, वस्तुतस्तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं
ब्राह्मणे । तथाहि— "प्रजापतिर्वै स्वा दुहितर मभ्यध्यायत्,
दिष मित्वन्य षाहु रूपस मित्वन्ये (ऐ० ब्रा० ३. ३. ८)"—
इत्यादि । तत्रैव मीमांसावार्तिके षष्ठाप्यौपचारिकं मेव व्याख्यान
कृतं दृश्यते । तथाहि— "प्रजापतिस्थावत् प्रजापाननाधिकारा
दादित्य उच्यते । स चारुषोदयवेलाया मुपस सुश्रवभ्येति ।
सा तदाममनाद्विप्रजायत इति तदुद्दिष्टत्वेन व्यपदिश्यते । तस्या
चारुपकिरणस्त्ववीजनिष्पत्ताय स्त्रीपुरुषसयोगवदुपचारः"—इति ।
तदेव मन्त्रादितिहासपुराणादिवचनेभ्योऽपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथं
मुपसंभ्रमः ? उपसंभ्रमेऽपि कथं न सन्देहो दुर्वार एव ?

किं मधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दं प्रचलितं न स्यात्,
यौधिष्ठिरीयसुत्रादिकं च न दृश्यत, तर्हि को नाहं महाभारत
वचनादेव विभ्रस्तादासीत् पुरा युधिष्ठिरो नाम नृपतिरित्यपि ?
तत्र यौधिष्ठिरीयेतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गयिन्द्रमभाया गमना
दीनि (व० प० ३७—५१ अ०) वङ्गन्येव कविकल्पितानि मन्तीति
धीमन्ममाजीषु प्रसिद्धान्येव । भारतीयेतिहासग्रन्थेषु हि महा
भारतं मेव सर्वप्रधानम्, अत एवोक्तं तद्वैद्यादिपर्वणि— "मह
त्वात् भारतत्वाच्च महाभारतं मुच्यते (१. १. २०.)"—इति ।

सादृशभारतेतिहासस्य च हृदयकंन्यातिरञ्चनादिदोषदुष्टत्वात्
ऐतिहासिकतत्त्वान्वेषिणा मप्रोतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादी-
नान्तु कथा दूरपराहता एव ।

एवं पङ्गुशुश्रिय्यादयोऽपि टीकाकारा ऐतिहासिकांशिलीक-
चकार एव ; तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविर-
हत्वं व्यज्यत एव सर्वत्र । तथाच ऋग्वेदसर्वातुक्रमणीहृत्तौ—
“शुनकाञ्चीनकोऽभवत् । एतच्छूयुतं पश्यत् द्वितीयं मण्डलं
पुनः । ०—० । यक्षौ व्याचष्टे ०—० उग्रश्रवा व्यामश्रियः ०—०
महाभारत भाष्यान् हरिवंशकथाम्बितम्”—इति । इह हि
सूक्तद्रष्टृत्व-मण्डलद्रष्टृत्व-व्यामश्रियोक्तभारत-तत्परिशिष्टयोद्धत्वाना
मैकाधिकरत्वं प्रदर्शितम् । पुनरित उत्तर मस्यैव गौनकस्यापर-
दगयन्यकर्तृत्व मप्युल्लिखितम् । तदेतत्सर्वं पङ्गुशुश्रिय्यकथनं
मन्त्रान् ग्रवणशूल मिव व्यययति । कथं हि सम्भाष्यते,— प्रद-
र्शितांशुकायनीयष्टष्टौ ऋषिनामसु शास्त्रमद इति गृहीतनाम्नी
मण्डलद्रष्टुः प्रतिवृत्त्यानिर्दिष्टकासिकस्य गौनकस्य, याचार्चनामसु
गौनक इति गृहीतनाम्नः शास्त्राप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च गौन-
कस्य, पदप्राग्युगीयव्यामश्रियोक्तभारतश्रवणम् ? अनतिप्राचीनहरि-
वंशकथाश्रवणं च ?—इति सुधीभिरेवैतदाकल्पताम् । वस्तुतस्त्यैति-
हासिकांशे पङ्गुशुश्रिय्योक्तानि खलु उक्तप्रवृत्तिपितानीवेत्यत्र
नास्त्येव संशयः ; तद्विषयविषयमयोपरिटादिहैव । तत्कथं मेता-
दयोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदेतिहासिकतत्त्वनिर्णयायेति ।

अस्त्येवैको ग्रन्थो राजतरङ्गिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भार-
तेतिहासिकतत्त्वजिज्ञासूनां किञ्चित् प्रोतिषदयेति सत्यम् । परं
ततश्च खलु आदिगोनर्दपश्यतीनां काशीरेन्द्राणां मेव वंभावलिः

प्रायते, न त्वन्यत् किं अपि विज्ञेयम् । देशायस्थादिनामैतिहास-
यस्याश्च प्राधुनिका अपि समग्रा विशुद्धाश्च नैकोप्युपलभ्यन्ते,
तदन मिदं तत्कथयेति । गुणव्याकृत भूतभाषास्य ह्रस्वक्यापुस्तकन्तु
ममनस्योकात्मक मित्येव श्रुतम्, न च दृष्टं मद्यापि, तदन
तददृष्टकथान्दोलनेनापीति ।

अनन्तपत्राग सूर्यवस्थाचित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टन सम्पा-
दित कथासरित्सागरसु श्रीजातिचित्तविनोदाथैवान्तम्, न त्वेति
हासिकतथ्यं शुतन्विभूना तापाय, वरं महो तदुपन्यासपाठादिति
हासिकानां विमलहृत्तर सपि घैवालचया एव मसृत्तयन्ते । वस्तुत
तदुपन्यासपर्यालोचनदेदं नैव प्रतीयते सोमदेवस्य तस्य यदाकथं
सपि अनन्तपत्रो चित्तविनोदनं नैव चहेत्तु भावीत्, न त्वेति
हासिकतथ्यप्रदर्शनं मिति, सति हि तत्र प्राणिनिती न्यूनाधिक
सङ्ख्यान्दीपरजस्यापि कात्यायनस्य प्राणिनिसतीर्षस्व धत्तु नोक्त
हेतु, की हि नामैतिहासिको ह्रस्वादिर्हेतुजवारव्यहीन प्रक
तिस्यो ऽपि व्याकरणसूत्रकार प्राणिने वाख्यानतरणैर्जसूक्त भाषा
व्यवहारास्तरगतपदमस्कारक कात्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत ।
अप्रमते त्वीदृशासत्येतिहासिकज्ञानविकाशसहायस्योपन्यासप्रत्यक्ष
इतिहासत्वेन यद्वत् नैव नोचितम् । एवं अपि यं किञ्च तारा
नायतर्कवाच्यतिर्वहन्नीयसमर्थाऽपि हन्त स्वयमकातरतयाना
यामनस्य मेतत्कथनं नैव विश्वस्येतदेव च भितीकृत्य भरणपूर्वं
घौठिकाया किञ्चिदलेखीम्, तादृशाविषादिमाधवे तु यद्य बहु
दूरत एव शतं नमस्कृतम् ।

तदेव मध्यदेशीयेतिहासिकतथाविष्करणाय बहुकासतो बहु
यमतश्च बहना यस्याना वरिदर्शनम्, मधुनिष्ठिय यस्यानस्य भेति

हासिकमध्वाह्नरश्मम्, ऐतिह्याद्यवलम्बनघेत्येतानि प्रयोजनीयानि ।
तथा कृत्वा आविष्कृते च तथ्ये न हि सर्वावयवशो विग्रहस्यात् ; अपि
तु कदाचित् खण्डनीय मपीदं भवेदिति चाशङ्केतव्यम् । एतादृशे
च दुष्करे ग्रहणात् वयं मवश्यं मेव हतकल्या- स्त्रामेत्यपि दुराशयैव ;
परं ग्रहणाद्यैव कथं निर्वीङ्गाः प्रतिनिष्ठता भवेम इत्यालोच्यैवेह
यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र—

“यदन्वैर्धन्यैर्न लुप्तं तत्र सञ्चरतां हि नः ।

प्रदे प्रदे प्रखल्यता सन्तः सन्ववलम्बनम्”

निश्च, हैमसङ्घातना ये तु नोपहास्याः खलरस्त्रपि ।

अनन्यगतिकानां हि खलनं नोपहस्यते ॥

अथ प्रदर्शितेषु अद्यप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्तृत्वेन
यास्कनाम्नः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्क
इति त्वद्विचारितं मयि वाच्यं मेव । स च महाभारताख्य इतिहास-
ग्रन्थः प्राणिनिभाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परम्भवः स्यात् ; पत-
ञ्जलिना हि उदाहृतं यत्पि भारतीयग्रन्थेषु अद्यप्रचलितैस्तन्महा-
भारतीयग्रन्थमान्युद्भूतानि नैव गम्यन्ते, प्रत्युतान्वयेव । तत्रथा—
“धर्मेण च कुरवो युद्धगन्ते (३५० २ पा० ३ श्लो०)”-इति । नास्त्ये-
तद्वचनं मेतन्महाभारते ; अतः सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये नासी-
देतन्महाभारतं मयि त्वासीदेतन्मूलरूपो बुध्दिहितादीतिहासाग्रयः
कथनापरी महाभारतग्रन्थ इति । किञ्चेह श्रुदाहृतं मेतत्—
“हृदकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा । हृदकुमारीन्द्रेणोक्ता
वरं हृषीकेशेति । सा वरं महतीति । ‘पुत्रा मे मधुघोरघृत
मोदनं काशपात्राय मुञ्चोरन्’-इति । न च तावदस्याः पति-
र्भवति ; कुतः पुत्राः ? कुतो मायः ? कुतो धान्यम् ? तन्नामया ।

एकेन वाक्येन पतिः पुष्पा गावः घान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति (८५० २पा० १पा०)—इति । एतद्बहुभाष्याख्यानन्तु नैवं विद्यते इत्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (शा० घ० ३२ घ०) । इतोऽपि बुद्धतेऽप्यप्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वज एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिरिति ।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्य-कारस्य भगवतः, यतश्चलेरप्यतिपूर्वजः । पश्यतु तावत्— निरुक्तेऽत्र अर्थज्ञप्रशंसाप्रकरणे योद्धता कक् उत त्वः पश्यन्निति, महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव प्रदर्शिता; निरुक्तकारकता अर्था एव तत्र यथावदुद्धता च (निरु० १. ६. ३. ; म० भा० १प० १पा० १पा०) । किञ्च यत् पठ्यतेऽत्र निरुक्ते “श्वसिर्गति-कर्मा कन्वोजिघ्रैव भाष्यते; ०—० विकार मप्यार्येषु भाष्यन्ते श्व इति; दातिलैवषार्येषु प्राच्येषु; दाव सुदीच्येषु”—इत्येव (२. १. ४.) । पातञ्जले तु एतदेवोद्भूतं किञ्चित् विस्तृतम्— “श्वसिर्गतिकर्मा कन्वोजिघ्रैव भाषितो भवति; विकार एव भार्या भाष्यन्ते श्व इति । इच्छतिः सुराष्ट्रेषु; इहतिः प्राच्य-मगधेषु; नमि मेव त्वार्याः प्रयुज्यन्ते । दातिलैवषार्येषु प्राच्येषु; दाव सुदीच्येषु (१प० १पा० १पा०)”—इति । अपरञ्च— “तितठ परिषवन् भवति; ततवहा, तुन्ववहा, तिलमात्रतुव मिति वा (४. २. १.)”—इति नैकतम् । तदेव तिलभावेति परिधायैव पातञ्जले सक्तु मिव तितउनेति मन्त्रव्याख्याने प्रमाणत्वे-नोपन्यस्तं गम्यते (१प० १पा० १पा०) । अपि च तदेव सक्तु-पदनिर्वचनं सचतेरित्यादि; धीरा इत्यस्य, मनसेत्यस्य, अक्रात इत्यस्य च प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः, अत्रानेन, अत्रापत इत्यपि

निरुक्त एव सव्यानि (निरु० ४. २. २.) । अपर मपि—
 “हंसा हन्तेर्घन्त्यध्वानम् (४. २. ५.)”—इति नैरुक्तम् । एत-
 न्नैरुक्तनिर्वचनश्लाघादेवाह पतञ्जलिः— “कः पुनराह हन्तेर्घस
 इति । किन्तर्हि ? हन्तेर्घसः ; इत्यध्वान मिति (६ प्र० १ पा०
 २ पा०)”—इति । व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धव्यनामप्रदर्शनाय
 स्वकण्ठरेण च भाष्यकारेण निरुक्तनामप्रदर्शनं कृतम् । तथाहि—
 “यद्ग्रन्थेषु चेया प्रसूततरा नतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति
 (४ प्र० १ पा० १ पा०)”—इति ।

नन्वत्र निरुक्त मिति याकपुण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थो याज्ञः
 स्यादिति चेन्न ; याकपुण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभारतकाले-
 ऽपि स्थित इत्यत्र हि न किञ्चिन्नानं पश्चात्तः ; प्रत्युत तुतेष्वेव
 तादृशग्रन्थेषु नूतनस्मृतस्य निरुक्तस्य प्रचारसम्भवः ; प्रचरिते
 चैतस्मिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्तकर्तृत्वेन ग्रहणं सङ्गच्छते ।
 न च महाभाष्य-महाभारतयोः एवं व्याख्यान्तरालसम्भवः, यत्र
 याकपुण्याद्यन्यतमकृतं निरुक्तं सुमम् समुत्पद्यञ्च सुप्रचलित
 भिद मिति ।

केचिदत्राहुः— यास्कौघैतन्निरुक्ते “स्यात् यासन्नः संघोने-
 नेति नैदानाः”—इत्यस्य, “अवा ससं मेन इति नैदानाः”—
 इत्यस्य च (६. २. ६ ; ७. १. ६.) दर्शनात् ज्ञायते सामवेदीयस्य
 निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि प्राचीनत्वं निरुक्ततुल्यत्वेति । अपि
 च सामवेदीये बौधायनीयकल्पप्रवृत्तावपि बहुत्र निदाननामशव-
 षात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यायमन्यते । तथाहि— “निदान-
 कारय दार्विंशत्यक्षरप्रभृतयश्चतुर्वृत्तरास्त्रयः सप्तयणाः ०—० पर-
 मेष्ट्यन्तस्येति पण्यस्येति”—इति । किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्,—

“उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोम षोडशिन चाधिलक्ष्य ‘संस्था मय्य
 स्येता विद्यमानानां मन्ये’-इति”-इति च (१५०) । एवं
 मन्यत्वापि तत्र बहुत्र सर्ववेदाङ्गविषयेष्वेव निदाननामोपलभ्यते ।
 तत्तद्वातिप्राचीनेऽपि निदानसूत्रे देवतनिर्णयविषयेऽपि शाक
 पूणिनामोक्तेः खो विद्यते, परं न तु तत्रापि निरुक्तं मिल्युक्तत्वा ।
 तद्यथा— “ऐन्द्रा प्राजापत्या सार्षपाश्वाचान्द्रमस्य सौर्य इति
 शाकपूणि (४ ६)”-इति । शाकपूणेदेवतप्रत्यक्षकारिता चाह
 यास्कोऽपि । तथाहि— “शाकपूणि, सङ्ख्यायाम्ने सर्वा देवता
 जानामीति । तस्मै देवतोभयमिहा प्रादुर्गभूव । ता न जज्ञे ।
 ता पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एता सूच मादिदेवेषा
 मद्देवतेति (२ २ ४)”-इति । तदेतत् सर्वं ममालोच्येद मेव
 प्रतीतं भवति,— शाकपूणि खलु यास्कावास्मात् बहुपूर्वजो
 ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मणविशिषस्य कर्तासीत्, त्वानुमाद्यपि
 एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि देवततत्त्वादीनि चापदिष्टानि । यत
 एव निदानसूत्रे क्वचिदनुब्राह्मणग्रन्थनामोक्तेस्तथा क्वचिच्च शाक
 पूणिनामास्नेहस्तथा च प्रमाणं प्रदर्शितम् । तदीय शाकपूणि
 नामोक्तेस्तु दर्शितं, अनुब्राह्मणनामोक्तेः खोऽप्यत्र प्रदर्श्यते ।
 तद्यथा— “किं स्तोमा ? अनुब्राह्मण स्युरित्येकविंशस्तोमा”
 -इत्यादि (८ १) । तदेव प्रदर्शितं महाभाष्यवक्तुं शाकपूणि
 ज्ञातं प्राचीननिरुक्तपरं मेव किं न गृह्यत इति । अत्र ब्रूम,—
 शाकपूणेनिर्वचनापरप्रायनिरुक्तकर्तृत्वेऽपि न पुनर्निरुक्तेष्वेवप्रसिद्ध
 मन्त्रविशेषकर्तृत्वमिति व्याख्यातव्यत्वं प्रसिद्धग्रन्थनामपदार्थनाय
 यदुक्तं महाभाष्यज्ञता निरुक्तं व्याख्यायत इति तद्यून यास्कीय
 मिदं निरुक्तं मभिनन्दयेति ।

किञ्च दृष्टं वर मट्टत इति न्यायान् किं मट्टनिरुक्तकल्प-
नयेत्यतोऽस्यैव भाष्ये ग्रहणं व्यायः । अपि च भाष्येऽत्र शाक-
पूणिक्तस्यैव निरुक्तस्य ग्रहणं मिष्ट भित्तव नास्ति किञ्चिदपि
विनिगमकं भूतो वास्त्रीयनिरुक्तस्यापि बोधेन कथं न भवितव्य
मिति । वस्तुतस्तु चयप्रचणिता या मनुसंहिता, एतस्या अपि
प्राचीनं मिष्टं निरुक्तम्; पातञ्जलं महाभाष्यं तु एतन्मनुतः
पराचीनं मिति भ्रुवम् । सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात्
अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ।

पश्यतु तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये— “पूर्ववयमः
अप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् ? ‘लक्षं’
प्राप्ता ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनश्चान् प्रतिपद्यते”—इति । स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः, अतो-
ऽत्राप्यवयवेन भाष्यार्थः सम्प्रतीयते (१७० १ पा० ४ पा०)”—
इति । तदब्रूदत मूर्धं प्राप्ता इति यत्नं तु साम्प्रत मनुसंहि-
तेति प्रसिद्धाया मनुसंहिताया द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत
एव । एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्मनुपरजत्वं सुस्पष्टम् ।

निरुक्तस्यास्य त्वेतावन्तोष पूर्वजत्वं मेवानुमीयते । तथाहि
उक्तानि श्लोकविरुद्धे— “पुमान् दायादो अदायादा स्त्री”—इति,
“स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः”—इति, “अभ्रा-
तका इव योपास्त्रिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि”—इति, “गर्तारोहि-
णीव धननामाय”—इति, “नाम्नात्मी मुपयच्छेत्”—इति, च
(३. १. ४ ५. ६.) । एष्येकत्राप्यवयवसहितमनुसंहिताया नामो-
ल्लेखोऽपि न कृतः; मति ह्यस्याः संहिताया निरुक्तपूर्वजत्वेऽप्यस्य
मेवेतदामकीर्तनादिकं मिष्टं श्रूयतेव । किञ्चाद्यतनीय मनु-

संहितायान्तु पक्षेव महापातका निर्दिष्टा दृश्यन्ते । तथाहि—
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं शुर्वङ्गनागसः । महान्ति पातका-
 न्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह (११ च० ३४ श्लो०)”—इति । निरुक्ते
 तु “सप्त मर्षादाः कथयन्तुः । तासां मेका मध्यधिगच्छन्-
 हस्वान् भवति । स्त्रेयम्, तत्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, शूण-
 हत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्,
 पातकी वृत्तौयम् इति (६. ५. ४.)”—इति सप्त महापात-
 कानि परिगणितानि पठ्यन्ते । तत्र मनुमते शूणहत्याया मुख्यं
 महापातकत्वं नास्ति ; नापि त्वातिदेयिकम् (११ च० ५५—
 ५८ श्लो०) ; परं विहितं तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं मेव (११ च०
 ८० श्लो०) ; कुल्लूकमते तु तत्र ‘ब्राह्मणगर्भं विषयम्’ । किञ्च
 कुल्लूकभट्टात् तदाख्यानं बहुहकारस्य शूलपाशेरेषि सम्पत्
 मेव प्रतीयते । तथाहि—“तत्र पुस्त्वेन ज्ञाते पुस्त्वधप्रायश्चित्तं
 स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीधधप्रायश्चित्तम्, अपिज्ञाते तु पुस्त्वधप्रायश्चित्तं
 नाह मनु.—‘इत्या गर्भं मविज्ञातम् (११. ८०.)”—इत्यादि.
 प्रायश्चित्तविवेकः । अपि चात्र मनुसंहिताया दुष्कृतकर्म्मणः पुनः-
 पुनः सेवने पातककार्यप्रवर्त्तने च महापातकं न स्मर्यते ; यदि
 स्मर्यते च महापातकिसर्गकारिणीऽपि महापातकित्वम् (११-
 ५४.) । तथाहि हि नाम निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि ज्ञाने
 वृत्तेश्च संहिता प्रवणिता व्यासार्द्धे दैत्यविरोधपरिहाराय शास्त्रं
 स्तोत्राधारेणैव मनामपि स्फुरिते दृश्यते एव ।

अपरश्चैतदस्ति निरुक्ते (१. १. ४.)—“तदेतद्वक्ष्योकाभ्यामभ्युक्तम्—

“अज्ञादज्ञात् गन्धर्वसि हृदयादधिजायते ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव गन्द. गतम्”—इति ।

‘अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्नायन्भुवोऽब्रवीत्’-इति ।

एतत् कृत्वापदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो गृह्यते ; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति ; अपि तु ऋग्वेदेषु एव मन्त्रः ; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहणमिष्टम् ; अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ८. ४. २६.) । अपि चेह श्रोकग्रन्थेन यस्य ग्रहणमिष्टम् ‘अविशेषेण’-इत्यादेः ; तस्य तु दर्शनं मध्य-प्रचलितायां मनुसंहितायां नास्त्येव ; यास्केन तूक्तं सप्तमेव ‘मनुः स्नायन्भुवोऽब्रवीत्’-इति । सोऽयं कोऽपि मनुस्मृत्यवश्यं विचार्यम् । विधारिते च तथा , इदं मेव प्रतीयते,— सम्प्रति येन मनुसंहि-तेति प्रचलिता, सा नूनं यास्कीयादेतज्जादिरुक्तात् परं प्रणीता ; अपि त्ववश्यं मासीत् पुरातनोऽपरः कथं न मनुप्रणीतः स्मृति-ग्रन्थः सुप्रचलितो यास्त्रकाद्येऽपीति । वसुतस्त्रिवर्धं न मनुप्रणीता ; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितेवेति च प्रमाणयिष्याम उपरिष्ठात् । अथ च— “विद्या इ वै ब्राह्मणं माजगाम”-इति शास्त्रान्तर-गतायत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः (२. १. ८.), त एव मन्त्राः किञ्चिन्निवेशपरिचाराभ्यां भाषान्तरीकृता इवाद्यतनी-यायां मनुसंहितेतिप्रसिद्धाया स्मृतिसंहिताया च लक्षणं इत्यपि सुवचम् (२४०. ११२-११६ श्रो०) । अत एव ऋगभाष्य-भूमिकायां मेव सुक्तं स्नायन्भुवोऽब्रवीत्— “विद्यायां ऋषिऽधिकारि-विशेषः शास्त्रान्तरगतैश्चतुर्भिर्नैरुपदर्शितः ; तांश्च मन्त्रान् यास्त्र उदाजहार”-इत्यादि ; न चोक्तं तत्र मनु उदाजहरेति । किञ्चे-तस्यां स्मृतिसंहितायां दादये ऽध्याये ऽचरयोऽप्युक्तं दृश्यते ‘नैरुक्त’-इति ; ‘निरुक्तश्च’-इति च तदभास्यानं कुल्लूकजतम् (१११ श्रो०) ।

तदित्य निरुक्तमिदं पातञ्जलसङ्ग्राहायत प्राचीन न वेति विचारस्तु दूरे ध्यास्ताम् , ततोऽपि पुरातनात् मनुसंहितेतिप्रथितादय प्रचलितसङ्गग्रहान्मृतिमहिताग्रन्थादपि पूर्वं भगवता यास्केन प्रणीतमिति स्यात् सप्रमाणम् ।

एवञ्चास्य यास्कीयस्य निरुक्ताश्च प्रत्ययनकारान्निर्णयाय प्रवृत्तानां प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य , मनुसंहितेत्यथप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चापि कालनिर्णय एव कर्तव्य इति तत्रैतत्त्रैवादी यतामहे ।

(पतञ्जलि) राजतरङ्गिण्या भवकोक्तते ,— यदा काश्मीर-प्रदेशस्य शासनदण्डोऽभिपन्नुनाम्नरपतिकरचालितं आसीत् , तदैव चन्द्राचार्यादय दुर्लभं पातञ्जलं महाभाष्यं मूलमन्त , नीतवन्तश्च स्वदेशं मिति । तथाहि (रा० त० १, १०६.)—

“चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तच्छासदागमम् ।

प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वैव व्याकरणं कृतम् ॥”-इत्यादि ।

विशेषतयावगम्यते शास्त्रपदीयप्रापनीपाठात् ,— विलोप दशाप्रस्तु नैषेकं महाभाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्येषु पार्यत्यप्रदेशाक्षयम् चन्द्राचार्यादिभिरिति । तथाहि—

“प्रायेण सहैपरुचीनस्यविद्यापरिचयान् ।

सम्प्राप्य वैवाकरान् सहस्रेभ्यः सुपागते ।

कृतेश्च पतञ्जलिनां गुरुणा तोर्यदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निरुच्यते ।

अनङ्गगाधे यास्कीर्यादुक्तान् इव सौष्ठवात् ।

अध्विनकृतमुद्गीमा नैवावास्थितमिदम् ।

यं पतञ्जलिशिष्येभ्यः भट्टो व्याकरणाग्रजः ।

कानेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ।

पर्वतादात्म्यं लब्ध्वा भाष्यवीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशास्त्रं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः”—इति ।

याक्षपदीयव्यशेष कारिकावद्वा महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः ;
चन्द्राचार्यात् , आचार्यवसुविराताच्च परमवेण मर्तृहरिणा प्रणीतः ।
एतदीयश्लोका एव 'हरिकारिका.' उच्यन्ते । एवञ्चाभिमन्युनरपते-
र्जन्मतोऽपि बहुपूर्वे विरचितं महाभाष्य मिति गम्यत एव ।

पासात्याः किल बहव एव धीरा अभिमन्युकालसमालोचने
प्रवृत्ताः ; तच्च विल्फर्डमहोदयेन ४२३ स्त्री० पू० तद्राज्यान्तो
निर्णीतः, ग्रिग्सपमहोदयेन तु ७३स्त्री० पू० तद्राज्यान्तः स्त्रीकृतः,
लामेन् महोदयेन तु स्त्रीष्टीयवत्त्वारिंशद्व्यगते एव तद्राज्यारम्भ इति
स्मिरीकृतम्, बोय्लिङ्गमहोदयेन हि स्त्रीष्टककृतः शतवर्षपूर्वं मेवा-
भिमन्युः काश्मीरमिंहासनं मल्लप्रकारित्युक्तम् ॥ तदेतान्तं
(बोय्लिङ्गीयं) ग्रिग्सप-मतेनैक्यं गच्छति च ; राजतरङ्गिण्यां
तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशद्व्यमित इत्यभ्युपगमात् । तथाच ७३ स्त्री०
पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्त्रीकृते स्त्रीकृतमेव स्यात् १०८ स्त्री०
पू० अभिमन्युराज्यारम्भ ग्रिग्सपमहोदयस्यापि । तदेतद्वैद्य गतं
मतद्वयमेवावनम्यनीय मिह विभ्रमगतानां मस्याक मित्यतः स्त्रीष्ट-
ककृतोऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्वं सपि स्थितं महाभाष्य मिति लब्धम् ।

ततः पूर्वप्रदर्शितयाक्षपदीयवचनालोचनादिदं सपि प्रतीयत
एव तदानीं खल्विदं पुनरुक्तं मिति । तथाचेदं विचार्य सम्प-
न्नम्,— एतादृशो महान् ग्रन्थः कियत्सु कालेषु प्रचरद्रूपः सम-
भवत् ?— ततः कस्मात् कियत्सु च कालेषु सुप्तदशा गतः ?

इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्हदेशीयः । तथाप्याह स स्वयं
 मेव परोक्षहत्या—“गोनर्हीयस्त्वाह”—इत्येवमादि (पा० १. १.
 २१.) ; व्याख्यातश्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन—“भाष्यकार-
 स्त्वाह”—इति ; कैयटटीकाकृतागेगोऽपि तथैव व्याचष्टे—“गोन-
 र्हीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार इति”—इति । गोनर्हदेशवासित्वा-
 देव च पतञ्जलैर्गोनर्हीयत्वं स्पष्टम् । स एव गोनर्हदेशः सम्प्रति
 “गोण्डा”—इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इति निर्णीतश्चास्मद्देशी-
 याध्यापकविशेषेण रामकृष्णगोपालभट्टारकेण ७ । एष एव
 “गोण्डा” गोनर्ही भवतु मा भूद् वा , गोनर्हस्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र
 नास्त्येव संशयः ; काशिकायाम्—“एद् प्राचां देशे” (पा० १.
 १. ७५.)”—इत्यस्योदाहरणेषु ‘गोनर्हीय.’—इतिपदस्यापि दर्श-
 नात् । तदानीं च नास्त्वं खल्विदानीन्तना इव लौकिकसंज्ञा
 अपि धूमयानगकटा , पामंश्च प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्गङ्गाः
 कान्ताराश्च , प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये—“कश्चित् कान्तारे
 समुपस्थिते मार्गं सुपादत्ते , स यदा निष्कान्तारौभूतो भवति
 तदा मार्गं जहाति (१च० १पा० ८था०.)”—इति । प्रदर्शित-
 वाक्यपदीयवचनास्त्वगम्यत एवेतत्,—चन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षि-
 णत्येष्वेक मेव सुतावशिष्टं महाभाष्यपुस्तकं भवाम मिति ।
 तदस्य विचार्यता तावत् धीमद्भिः,—तदानीं खलु प्राग्देशगतो
 दाक्षिणात्य यावत् भाष्यप्रचलनाय कल्प्यन्ताः प्रयोजनीयाः गङ्गाताः ?
 कतिचन्द्रेषु च तत् प्रचरद्रूपं स्थितम् ? कियद्विषय कान्तेः पुनर्लोप-
 दगां गत मनाभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति ।

अथान्यते त्वभिमन्युराज्यकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विमतवर्षपूर्वं प्रणीत
मेतन्महाभाष्यम् ; अन्तरेण हि सार्द्धद्विमतवर्षकाल मेतादृशस्य
महतो ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेमादाचिनात्वं यावत् प्रचारो
सुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति । एवञ्च महाप्रभावः सुस्वासेग्-
ज्जङ्गरो दिग्विजयाय यदेहं भारतं प्रविष्टः (३२७ खी० पू०),
तत्पूर्वं नैव प्रणीतं महाभाष्य मिति । अत एव दिग्विजयिना
तेन ग्रीक् नृपतिना कृतः साङ्गलनगरध्वंसो जावगतो महाभाष्य-
कारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ज्ञायते “सङ्गलादिभ्यश्च (पा०
४. २. ७५.)”—इति सूत्रेणैव नैवोच्येत ‘सङ्गलेन निर्वृत्तः साङ्गलो
जनपद इदानीं ध्वस्तः’—इति ; अथ हि नाम ग्रन्थकारस्य
यतादृशत्वं किञ्चिदधिकग्रन्थकालं वा जनपदध्वंसनविवरण
मपि न श्रुतं स्यात् ? नापि स्मृतिपथं मारोहेत् ? अथवा सङ्गलेन
निर्वृत्तः साङ्गलो जनपदः क्वासीदित्येव मप्याशङ्कते ।

। यद्युच्येत दरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकल नैव नगर
मासीत् पुरा साङ्गल मिति प्रसिद्धम्, तदेव ग्रीक् नृपतिना विध्वस्तं
मपि पुनः कालात् प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन होरेण्माहे-
नापि (६२८—६४३ खी० पू०) दृष्ट मिति होरेण्माहेनाज्ञतो बहु-
पूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहा-
वसर इति । तत्र ब्रूमः, — शाकलसाङ्गलनयोरुभयोरेव पाणिनीये
प्रस्थाने पृथक्कथनावस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः । किञ्च तेन
हि दिग्विजयिना दरावतीं समुत्तीर्यैव दरावतीपूर्वोपतटस्य मरा-
जकप्रायं साङ्गलं विध्वस्तं मित्येव नैवेतिहासिकम् ; चैनिक-

परिव्राजकस्य होद्येन्साहस्य निर्द्देशतस्त्वयमभ्यते तत्तीर्थयात्राकाले
 शाकलं नाम नगरं त्विरावत्वाः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति ।
 तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यव्यत एव ।
 तदिष्टावश्यं मेधं स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साहसो
 नामासीत् कथन महाजनपदः पूर्वोपतटस्य एवेरावत्वाः, स एव
 कालात् श्रीमदः श्रीमता दिम्बजयिना तेन ख्यस्तः ; शाकल
 मिति तु तस्माद् विभिन्न मेधं स्थान मिरावत्वाः पश्चिमोपतटे
 चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन
 चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य
 शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव “शाकलं नाम वाहीकग्राम”
 (४ अ० २ पा० २ आ०)—इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो लक्ष्यते महा-
 भाष्ये ; ततश्चायते,— इह चैनिकपरिव्राजकग्राममनसमवे तस्य
 स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्व मेवासीत्-
 स्येति ; ग्राम एव हि नगरत्वं प्राप्तुं युज्यत एव क्रमोन्नत्येति ।
 एकश्चेह चैनिकपरिव्राजकग्राममनात् बहुपूर्वम्, तस्य हि श्रीक् नर-
 पतेर्विजयागमनाच्च पूर्वं मेव सुतरां स्त्रीश्रज्जगतः सार्धत्रिगतवर्षतो-
 ऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्य मिति चावगम्यते ।

अन्यथा । आसन् पुरा केचन मानवाः क्षुद्रकाय (‘मान्ती’,
 ‘अक्षिद्रक’) पार्थव्या आशुघर्जीविनः ; दिग्बिजयायागतेन हि तेन
 श्रीकुनरपतिना प्रायो निर्मूलिता एव त इति च प्रवदन्त्येवेति-
 हासिकाः ० ; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये असलदुक्तं श्रूयते—
 “एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१ अ० १ पा० ५ आ० ; ५ अ०

३ पा० १ भा०)"—इति । तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः,—
यदि हि नाम माय्यक्तजन्मतः पुरैव मालव्यचुद्रकजातयो दिम्बि-
जयित्वा तेनालेग्जण्डरेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विज-
यित्वोल्लेखस्तु दुरे आस्ता मस्तित्वोल्लेख एव कथङ्मानुद्धृतः स्या-
दिति ? तदेतदपि भाग मिहःलेग्जण्डरागमनादपि प्राज्ञानत्वे-
ऽस्य भाष्यकारस्येति ।

क्रियाज्ञानकृतं तत् प्राज्ञानत्वम् ? अत्र ब्रूमः,— प्रसीद^१
पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्तनं मनस्कथैव । तथाहि
— “साङ्ख्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आश्वतराः (१ अ० ३ पा०
१ भा०)”—इति, पुनस्तथैव “साङ्ख्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभि-
रूपतराः (१ अ० ४ पा० २ भा०)”—इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः ।
महाबंधनामकस्य बौद्धधर्मस्य द्वितीयपरिच्छेदपर्यालोचनयैतच्च
स्थिरीभूतम्,— बौद्धधर्मस्य सुप्रचारकः माकधुनिः खल्वजातगन्तोः
राज्याभिप्रेक्षादतीतेऽष्टमे वर्षे (स्त्री० पू० ५४३) निर्वाणं गत
इति * । तस्यैवाजातगन्तोः पुत्रः पौत्रो बामूत् उदयाग्र इति
प्रसिद्धः । तेनैवोदयाग्रत्वेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्धारितं मिति
च वायुपुराणादिभ्योऽवगम्यते । तथाहि—

“अ वै सुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् ।

गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽब्दे करिष्यति”—इति † ।

त्रिकाण्डकोषहेमचन्द्रादिभिधानादिभ्यश्चावगतम्,— पुष्पपुरं
कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामद्वयं मिति । तदेवं माकधुदनिर्वा-

* TURNOUR'S 'JĀTAKA' APPENDIX, P. IX.

† The Itinerary of Fa Hien, Calcutta, 1848 pp 259, 260

ततोऽन्यूनपञ्चाशद्वर्षानन्तरं मेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं
नगरमिति च वक्तुं शक्यते; महाभाष्यं तु तत् उत्तरं प्रणीतमिति ।

किञ्चास्य पतञ्जले; शाक्यबुद्धपरभवत्तन्निर्णयेऽपरय इत्युरयम् ;
अस्ति सूत्रम् “इतरास्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५. ३. १४.)”-इति,
अनेन च तस्मिन्नादयो विधीयन्ते ; ते चक्षु भाष्यकृता भवदा-
दिभिरीर्णि एवेष्टाः ; भवदादिषु च ‘देवानाम्प्रियः’-इत्येतदपि
‘समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ‘देवानाम्प्रियः’
-इति प्रशंसास्थानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्य-
बुद्धजनपरभवत्वम् । तद्येवास्ति “पठग चाप्नोषे (४. ३. २१.)”
-इति पाणिनिशब्दम् । अतः च सन्ति कात्यायनकृतानि कति-
चिद् वार्त्तिकानि ; तेषु चेकम् “देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे”-
इति । भाष्यकारसु तत्र ‘मूर्खे’-इत्यर्थं परित्यज्यैवाग्रवीत्
‘देवानाम्प्रिय इति बोधोपपन्नानं कर्त्तव्यम्’-इति । तथाचैदमपि
सुव्यक्तम्,— कात्यायनकाले मूर्खाभिधानं मेवासीत् देवानाम्प्रिय
इति ; ततोऽतीति बहुदिने बौद्धग्रन्थभिधानं सम्भूतदेव ; तत्का-
लज एवैष पतञ्जलिः सामयिकव्यवहारानुरोधत एव विचक्षणं
ततो वार्त्तिकात् ‘मूर्खे’-इति । यस्ततो यथैव भारते महम्म-
दीयराज्यस्थापनात् प्रागव्यवहारे हिन्दुरिति व्यवहार आसीदेव
अधार्मिकेषु ; तत् उत्तरं सैव समाख्या तदाक्रोशकतोषपरितोषाक्षासु
च ; ततो वयमपि “हीनश्च दूषयत्यस्मात् हिन्दुः”-इति (नेरुतन्त्रे)
व्युत्पादनं समिसल्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि गौरवं मेव मन्या-
महे ; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले ‘देवानां प्रियः’-इति प्रददय
मममस्त मेवासीद् व्यवहार्यम् ; एतेन चासमस्तपदद्वयेन यज्ञीय-
पशोरेव बोधय भवति स्म ; तत् उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे

एव तत् समस्त मेकपटीभूतं पशुनुस्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् ; ततो-
न्तरं बौद्धानां सूत्रैव सेवाभिमन्वानैराद्यैः प्रयुक्तं तत् तेषु ;
काले तदेव यदं प्रशंसावचन मिति कृत्वा नृहीतं स्वस्वनामसु
सैर्धौदैरिति तदानीं तात्कालिकव्यपहारानुरोधत एव परित्यक्तो
वार्त्तिकीयो 'मूच्छे'-इत्यंशो माप्यकृतोति । एतावता तु सामान्यतः
स्त्रीद्वजन्मतः सार्धेतिगतवर्षपूर्वम्, यावद्बुद्धनिर्वाणतयात्थूनपद्या-
यदर्पोत्तरम् (स्त्री० पू० ३५०—५००) प्रणीतं मेतत् पातञ्जलं
महाभाष्यं मित्युपलभ्यते ।

परन्त्वत्रापि किञ्चिद् विभेदोऽस्ति विधेयम् । महावंशनाम-
बौद्धग्रन्थे त्वेतदपि लिखितं मस्ति,—जीवत्वेव यावत्सुनी गोप-
तीरे पाटनीनामयामे अजातयतोः याजया दुर्गसैकस्य निष्माण
मारब्धम्, तद् दृष्ट्वा कथिता चेवा भविष्यद्वाणी तेनैव यावत्-
सुनिना,—“काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्”—इति ।
तथाच स एव धामो नगरत्वं सुपगत इति प्रथमं तावत् शोणती-
रस्य शोणसङ्गमस्यं वासीत् पाटनीपुत्रम् ; ततः पश्चात् काल-
चक्रपरिभ्रमणवशात् गङ्गातटे परिगोभितं मित्यनुमीयतेऽस्माभिः ।
यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभूद् वायुपुराणम् (६६ प्र० ३०) ; तात्का-
लिकं मेद च वर्णनं लभ्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके सुद्वाराधये,—
“स्य मेव सुगाङ्गाप्रासादशिखरगतेन देवेनावलोकितं समस्त-
कौमुदीमहोत्सवं कुचमपुरम् (३५०)”—इति । गङ्गातीरस्य मेव
तत् पाटनीपुत्रं त्वद्यापि दृश्यते । हितोपदेशादिषु अनतिप्राचीन-
तमग्रन्थेषु प्रायस्तथैव वर्ण्यते च—“अस्ति भागीरथीतीरे
पाटनीपुत्रं नामधेयं नगरम्”—इत्यादि । परं यदा तु शोणतीरे,
शोणगङ्गासङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटनीपुत्रम्, तदेव ज्ञातोऽयं

गोनर्हे पतञ्जलिः ; अत एव भाषितं तत्र महाभाष्ये “अनुशोणं
पाटलीपुत्रम् (२ आ० १ पा० २ आ०)”-इति ; न त्वनुगङ्गम् ।
ततश्च धातुपुराणसुद्राराधमादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम्
महाभाष्यीयं पाटलीपुत्रं मिति स्पष्टम् । तदेवं पाटलीपुत्र-
स्यादिमावस्थायां मेवेहं भाष्यं प्रणीतं मिति यस्यां मेव शताब्द्यां
शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्यां मेवैष पतञ्जलिः सञ्जात
इत्यपि वक्तुं शक्यतामेव ।

वस्तुतोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्थाक्षीनः ;
जीवति हि पतञ्जली नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समस्तात् ; सुप्र-
चरिते हि तत्र बौद्धमततो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात आसीत्
पतञ्जले, १ ज्ञाते च तत्र, “निर्वाणोऽवाते (पा० ८. २. ५०.)”
-इति सूत्रभाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं नाकारि तेन ?
सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्रावल्येऽप्यस्य मेव तत्र तद्विषय-
कोऽपि विचारो लोक्ष्यते । तादृशप्रावल्याभावस्य चास्य दिन-
प्रसरतैव निदानं मनुमीयते । तदेव कालागोककतात् द्वितीय-
महासङ्गमात् पुरैर्देहं महाभाष्यं प्रकाशितं मित्यप्युक्तं न दोषाय ।
स च बौद्धानां द्वितीय महासङ्गमो नूनं स्त्रीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्यां
अपि प्रागभूदिति च महावंशपञ्चीयदादशपरिच्छेदास्त्रोचनात्
निर्वर्ति मेव २ । सिद्धं मित्यं स्त्रीष्टजन्मतोऽन्यूनसार्धचतुः-
शताब्दीपूर्वम् (४५० स्त्री० पू०) कलेषु सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीतं
मिदं पातञ्जलं महाभाष्यं मिति ॥

अथ ये धात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोध-
यामः स्वोपलब्ध्यनुसारतः, न चेद्वाक्याकं वृत्तकारिता जिगीवा वा ।

एतत् केचिदाहुः ।— (क) “समाराजाऽमनुष्यपूर्वा (पा० २. ४. १३)”—इति-सूक्तौयभाष्ये “तद्विशेषणानाञ्च न भवति । पुण्यमित्तसभा ; चन्द्रगुप्तसभा”—इत्युक्तं यतो लभ्यते, ततो गम्यत एवेतत्,— मगधराजविशेषः पुण्यमित्तः, तद्वत्पूर्वभगवद्गुप्तसभेत्येतादृशं राजानो पतञ्जलेर्विश्रान्तावेवेति तदेतस्य चन्द्रगुप्तपरभवत्प्रविचारस्तु दूरे पास्त्याम्, तद्वत्परजात् पुण्यमित्तादप्यवरजत्वं सम्यक्त एवेति । अत्र वदाम. ;— पुण्यमित्तराज्यस्तु (स्त्री० पू० १७८-१४१) द्विचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्वे हतं स्त्रीष्टजन्मत इति तैत्तिरीयैर्निर्दिष्टम् ७ ; अभिमन्युराजाश्रयैव सोपदया-ग्रस्ता भाष्ये पुनरुज्जीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्मतम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालस्य स्त्रीष्टजन्मतो ऽष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मित्यपि बोध्यं विज्ञादिसंज्ञायां निर्दिष्टं मेव (६५ ६०) । तत् कथयन्तु भवन्त एव,— न्यूनाधिकवस्तुस्त्रिंशदन्वेषेव किं मेतादृश्यं महाशत्रुस्य तदानीन्तनीये कान्तारपूषे भारते आर्यावर्त्सीयप्रदेशात् दक्षिणात्यं यावत् सुप्रचलनं कालाक्षोपदयाग्रस्तत्वे च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम । अन्ना-कान्तु नार्यं विस्वामिषयः । सम्भवति तु चन्द्रगुप्त पुण्यमित्तयेमा-नुभावेव तादृशनामराजानो भाष्यकारेण कल्पितो ; सन्त्येदैवं हि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्तादयो बह्व्य एव व्यक्तयो वैशाकरणादिभिः कल्पिताः । महाभाष्ये दृष्टेव च तथाविधं नामकरणं स्पष्टपुत्रस्य कृतं तदुत्तरं तत्तत्पित्रेति च सम्भवपरमेव । अन्यथा हि ‘चन्द्र-गुप्तसभा’—इति वयम् प्रत्युदाहृत्यैव तत् सच्येत पुण्यमित्तसमेति,

तयोस्तथैवपौर्वापर्यात् * ; न हि प्रसिद्धपौर्वापर्यक्रमोऽस्ति न सुचितं
तादृशस्याशेषेणमुपेयसम्बन्धस्य महाभाष्यकारस्येति । किञ्च चन्द्र
गुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगरं अनुगन्तुं मेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ
(७२ पृ०), ततोऽद्यापि तथैव ; तदस्य विचार्यता मिदं मपि ,
— “यदि नाम चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्पमित्रराज्यकाले वा महा-
भाष्यं प्रणीतं स्यात्, तर्हि कथञ्चाम तत्र “अनुशोचं पाटली-
पुत्रम्”—इति (७२ पृ०) भाष्येतेति ? अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्य-
कालात्पूर्वम्वासीदेष पाटलीपुत्रं अनुशोचं मित्युक्तं ततो युक्ततरं
चैतत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलिः किमु
पुष्पमित्रादिति ।

(१४) यदप्युच्यते “वर्तमाने लट् (पा० ३. २. १२१.)”—
इति-सूत्रीयभाष्ये “इह पुष्पमित्रं याजयाम्.”—इत्युत्तमपुरुष-
प्रयोगात् पतञ्जलिः पुष्पमित्रात्विन्य मपि स्फुटम्, तदस्य तत्कालि-
कत्वातत्कालिकत्वविचारयेतीति । तदपि न विचारसङ्गम् । यद्येव
सुप्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्वं मङ्गीक्रियेत, तर्हि तत्रैव
‘इह वसाम्.’—इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्रवासित्वं मङ्गी-
करणीयं भवेत् । न च पुष्पमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य
तत्र वासयामीद्वेतीष्टं भवेति वाच्यम् ; सति हि तस्य तादृश-
वस्तुस्थितिमते तिष्ठाम इत्येव मेव क्रिया प्रयुज्येत, न तु वसाम्
इति ; गौर्वासासित्वात्तस्य । किञ्च तत्रैव “इहाधीमहे”—इत्यप्युक्तं
मस्ति ; तत् किं तदानीं मपि पतञ्जलिः तत्र पाटलीपुत्रेऽध्य-
नार्यं स्थितः ? शुक्रमुखादयैरुक्तं मेव ह्यध्ययनं भाष्यार्थसम्मतम् ;

* S W Jones's 'Chronology of the Hindus' in Asiatic Dissertation
Vol I p. 315, and Asiatic Researcher, Vol IX p 96

तत् तदानीं तत्र पतञ्जलेन कथं मपि सम्भाव्यते केनचिदपि ;
तथाचावग्र मेव यत्तद्व्यम्,— एवमादिपुस्तकमवदप्रयोगदर्शनं न तु
पतञ्जलेः स्वस्य तद्गतापागत्यत्वं गमयति ; अपि तु यैयाकरणायाः
तुदाहरणप्रत्युदारणप्रदर्शनाद्यैः प्रयोगास्तद्व्यम् मेव कल्पनीयाः
सदैवेति । तदेवं ययैवोक्तम् “इह वसामः”—इति , यथैव च
“इह अधीमहे”—इति , तथैव “इह पुष्यमितं याजयामः”—इति
च ; न च तेभ्यः किं मध्येतिहासिकं तथ्यं लभ्य मस्ति । वस्तुतः
पाटलीपुत्रः पतञ्जलिना दृष्ट इति तु खलु बह्वं शक्यते, परं पाटली-
पुत्रस्य एवेदं भाष्यं ध्येयमिति तु न कदापि बह्वं भुज्यते ।
अथैतच्च भाषितं तेमैव—“यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे
भवति , सा भूत्वा क्रिया (१ प्र० ३ पा० १ भा०)”—इति ,
पुनस्तत्रैव किञ्चिदपे—“स इहस्थः पाटलीपुत्रस्त्वं देवदत्तं सुपदि-
शति,—पद्मदी कुण्डली ध्यूदोरस्त्री हस्तबाहुनीहितास्तुङ्गना-
सिको दिक्षित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ प्र० ३ पा० १ भा०)”—
इति च ; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रश्नावान् मनसापि
गच्छितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनाथै-
तन्नाथ मिति । किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयोर्यया किञ्च देशदत्तो
भाष्यहास्यस्थित एव जनः , ततः प्रख्यातायाप्यापि ह्यग्रत एव
बह्वो देवदत्ताः ; यथा च “पद्म देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णु-
मित्रे शुक्रकुलम् (१ प्र० १ पा० १ भा०)”—इत्यत्र च देवदत्त-विष्णु-
मित्रो कम्पितो , तथैव तत्र पुष्यमित्र-चन्द्रगुमावित्यपीत्यत्र च
नास्त्येव सन्देहलेगीऽपीति ।

प्रतिपादितश्च पुरस्तात्,— अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजलं
त्येतन्महाभाष्य (५८ पृ०) ; तस्माद्येतस्य स्त्रीटज्जन्तो दिग्गता-

श्रीपूर्वाद्भूतवन्तु पाशालीरपि स्त्रीकार्यम् ; महाभारतस्यास्य हि स्त्रीष्टजन्मतो दिशताश्रीपूर्वप्रणीतत्वे सर्वेषां मेव तेषां मते-
कथात् ७ । पुण्यमित्रस्य राज्यारम्भकालसु तैः स्त्रीष्टजन्मतः
प्रताश्रीपूर्वं मित्येव निर्णीतम् ; तथाच स्वस्त्यसिद्धान्तस्याकीपमि
यापि तेषां स्त्रीकार्यं मेवास्य पतञ्जलिः तत्पुण्यामित्रतोऽस्तिपूर्वजत्वम्,
तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितशक्तित्वञ्च । स्त्रीष्टान्ते त्वेवं
तत्पुण्यतया 'चन्द्रगुप्तमभा'—इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याश्रय्यतीरपि
भाष्यकृतैकपक्षकल्पितत्वं सुवच्य मेवेत्यत्र मतिजल्पनेनेति ।

(ग) अस्ति चैकं सूत्रम्—“अनघने नष्ट (पा० ३.२. १११.)”
—इति । तद्भाष्ये च धार्मिकोदाहरणतया हि वाक्येऽवलोक्ष्यते,
—“अरुणदृ यवनः साकेतम्, अरुणदृ यवनो माध्यमिकान्”—
इति । अत्र कथित् श्रीमान् माध्यमिकानिति नागार्जुनमतानु-
गतयोद्धमन्प्रदायविग्रेयश्रितानेव मत्वा पतञ्जलिकालनिर्णये यति-
तवान्, तदपि भ्रममद्भुतं निर्वैशमाति ; राजतरङ्गिणी-पर्या-
लोचनया हि स्पष्टं मेवावगम्यते नागार्जुनोऽसावभिमन्युसप्त-
कालिक एवेति । तथाहि (१. १०४—१०६.)—

“यय निष्कण्टको राजा कण्टकीवायहारदः ।

आवीर्यभूषाभिमन्युः शतमन्युरिवाधरः ।

स्वनामाद्वयभाद्वाष्टुमेखुरं विरधय्य सः ।

परार्दरविभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् ।

चन्द्राचार्यादिभिः ०—० व्याकरणं कृतम् ।

तस्मिन्प्रथमं बीडा देशे प्रचनता ययुः ।

नागार्जुनेन सुधिया बोधिमत्त्वेन पालिताः ।

ते वादिनः पराजित्वा वादेन निष्ठितान् बुधान् ।

क्रिया नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दवागमद्विषः”-इति ।

अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्बद्धन्वेयसीति द्वैकं महाभाष्यपुस्तक दाक्षिणात्यादान्नीत मिति तु सर्ववादिसम्मत भवेत्युक्तम् (६४ पृ०) । तत्राय अभिमन्युतो बह्वजस्र पतङ्गलीः किन्नाभिमन्युसमकालोत्पन्नमाध्यमिकाज्ञानसम्भवी यतश्च तादृशाना माध्यमिकाना मवरोधदर्शनं अपि तस्य सम्भाव्येत नासीति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रहणीयाः । मध्यदेशसु मन्वाद्यौ परिभाषित एव,—

“हिमवद्भिन्न्यवोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।”

प्रत्यगेवप्रयामाद्य मध्यदेशः प्रकीर्तितः (२. २१.)—इति ।

पातङ्गलेक्षेतन्मनूत्तरभूतत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (६१ पृ०) ; तथाचेतनमनूजमध्यमदेशभवाना मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते । बृहत्संहितायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपर-
तयापि भवन्ति माध्यमिका इति बुद्धानि । तथाहि—

“भद्रारिमेदमाण्डव्यमाखनीपोल्लिहानसङ्घाताः ।

महवक्षधोपयासुनसारस्तमाध्यमिकाः (१४. २.)—इति ।

वस्तुतो यवनावरोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयसु सर्वथा असम्भवं एव ; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः । महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीवेऽपि काले कश्चिद्व-
चित् यवनप्राबल्यसंवादः, हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिधस्यातिवसत्वं विज्ञायत एव (हरि०
वि० प० १०८—११४ च०) । एव मन्यद्वान्यत्रापि भारते यवनो-

त्पातहस्तास्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते ; तत्र शीक्भूपत्यादीनां
मपीह पदार्थश्च मसकदेवाम्भूत् । तदेवं यवनायरोधानुसारतो
भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं देवचिद्विषयन मिति न तदा-
लोचनेऽप्युपपत्तिः प्रसरतीति दिक् ।

(घ) यद्य कश्चित् “तथाच क्षत्राते हि भगवताः पित्रलेन
पाणिन्यनुजेन”-इति पद्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिप्रमकालि-
कत्वं पतञ्जलीः स्वीकर्तुं मिष्टे, पतञ्जलीः पिङ्गल इति नामा-
न्तरवचनात् । तस्य स्वत्वनुत्तमधियः शंसावादाः कथमनु सम्भ-
वेयुरेकमुखेन ? यतोऽनुदूतपूर्वं मेदैतत्तेन निर्णीतं हिमवदु-
विन्ध्ययोर्मिसन मिश्रातीय चितम् । पाणिनि-पतञ्जल्योः प्रायोऽष्टा-
दशयताब्दन्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना
कश्चित् कश्चित् पाणिनि-काले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद् बोध-
यितुं ‘पुराकले’-इति तदुक्तेषु कृतः । तथाहि— “पुराकले
एतदासीत् ०—० यद्वा उपदिश्यन्ते ०—० एवं विप्रतिपन्नबुद्धि-
भ्योऽध्येष्टव्यं आचार्य इदं शास्त्रं मन्वाचष्टे (१५० १ पा० १ भा०)”
-इति, “पुराकले एतदानीत्— षोडशभाषाः कार्यापणं
षोडशपलाच भाषयंवद्य (१ च० २ पा० ३ भा०)”-इति
शेवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुग्रहं पित्रल., महाभाष्य-
कारश्च च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुं सार्धतीति सत्यम् ;
परं मनयोर्नैवैकं स्वीकुर्मौ वयम् ; अपि तु बहुभिरकालि-
कत्वं मेव । वसुतोऽङ्गवर्णानुधारत एव कृष्णं पिङ्गलं-गौर-श्यामेति
नामानि तदानीं भाष्यान्तानि भवन्ति स्म । छान्दोग्येऽपि श्रूयते
शेकव पिङ्गल । तथाहि— “अथ या एता इदयस्त्र नाद्यस्ताः
पिङ्गलस्याविश्वस्तिष्ठन्ति (८. ६. १.)”-इत्यादि । न चात्रापि

पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्धस्य वा कस्मचित् मते इत्येव मयी गम्यते ; 'शुक्लस्य'-इत्यादेः , 'धादित्यः पिङ्गलः'-इत्यादेशोत्तरत्र सत्रैव व्यवसात् , छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च ; दृश्यते हि छान्दोग्ये 'नेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५, ६, ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद मनुभूयते "कपिबोधदाद्भिरसौ (४. १. १०७.)" -इति पाणिनिद्वयस्येतीह दिक् ।

(६) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा० ४. २. ६०.) पाष्यायिकात्वेन वासवदत्ताया वदणम् । "पाष्यायिका— वामवदत्तिकः"—इति । सुवन्मुक्तैवाष्यायिका इति प्रसिद्धा स च सुवन्मुक्तिः रामायणस्य , महाभारतस्य , सत्यरिषिष्टरूपस्य हरिवंशस्य , विक्रमादित्यस्य च परम्परा एव । तत्राह— "रामायणेनैव सुन्दरकाण्डचारुणा"—इति , 'भारतेनैव सुपर्वणा'-इति 'हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावश्मयीयैः'-इति , 'वा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः । सरसीव कीर्ति-शेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये"—इति च । तदेव सत्यरिषि महाभाष्यस्य वासवदत्ता परम्परास्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरम्परा मपि मन्तव्यमित्येव मपि कथितं शङ्कितं मुक्तहृतेव । परमवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः ,— यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुवन्मोः समनन्तरमेव प्रचीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम् , तर्हि काश्मीरराज-भिर्मन्युसमये विक्रमादित्यजन्मतो बहुपूर्वं मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तकं मवाप्तमिति प्रथमम् । सर्वेरेव पुरा-तत्त्वानुसन्धितुमिह महाभाष्यस्यास्य षोडशमपूर्वप्रणीतत्वं मेक-

यद्यप्यतश्चलिविषये ऽपरं अपि किञ्चिद् समालोचयितव्यं
मस्ति, तदिदम्— ‘अथ मेव यतश्चलिः वैद्यशास्त्रप्रणेतापि,
योगशास्त्रप्रणेतापि’—इत्येव मस्ति प्रवादः ; वयम्वयं नामैकमेव
पौत्रं समुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेति ।

“योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मर्त्यं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

— योऽप्यकरोत् तं प्रवरं मुनीनां यतश्चलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि”
—इत्येव श्लोकोऽपि नूनं प्रणीतो नामैकहेतुक एवेति ।

यद्युच्येत, वैद्यशास्त्रेऽप्यास्मीदृशं महामाध्यकारस्यावगम इति तु
प्रतीयत एव ; भाष्ये बहुत्र तयाविषययोगदर्शनात् । तद्यथा—
“धातुकम्, घेतिकम्, शैभिकम् ०—० सात्रिधातुकम् (५ पा०
१ पा० १ भा०)”—इति, “दधिवपुषमत्त्वचो च्वरः ०—० ।
नङ्मुतोदकं पादयोगः ०—० । पायुर्धृतम् ०—० । (६ पा० १ पा०
२ भा०)”—इति, “हृतभोजनं मारोग्यस्यादिः (६ पा० ४ पा०
४ भा०)”—इत्यादि चेति । यत्र त्रूमः,— न हि वैद्यकशब्दादि-
विश्लेषैव वैद्यकशब्दकर्तृत्वं सुपपद्यते, अपि चेत् एव यदि
कश्चित् तस्य वैद्यकभाष्यविशेषकर्तृतां च स्वीकर्तुं मुक्तहस्त,
स्वीकरोतु नाम, तत्र नो न क्षतिः । एवं योगशास्त्रीयमूल-
शब्दकर्तृत्वं सम्पद्यते नैव स्वीकार्यम् ; नापि ह्यत्र कापि योग-
विषयकोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रस्यैवस्यापि
परिचय उच्यतेति ।

एवं पट्युदशिविश्लेषोऽपि नामविश्वममूलक एव । इत्ता यदा तु
नेनास्ति— “यकाशीतानि याक्यानि भगवांश्च यतश्चलिः ।

व्याख्यायोदाटनीयेन महामाध्येव दर्पितः ।

योगशास्त्रेः स्वयं कर्त्ता योगशास्त्रनिदानयोः”—इति (५ भा०),

तदेतन्न स्मृतं किं भस्ति व्यासकृतं भाष्यं तस्य योगशास्त्रस्येति ? पाणिनिस्वभावां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जल्यैः पाणिनिपरभवत्वे कास्ति यत्तव्यता !— “पाराशर्यशिलालिभ्याम् (पा० ४. ३. ११०.)”— इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पारशर्यव्यासपरजत्वं व्यज्यत एव । तदत्र कथयतु नाम नामैकवचनवादेव व्यक्तव्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं खलु पाणिनिपरभवच्चेत् कथं तज्जाप्यकारस्य सुप्रपद्येत तत्पूर्वज्ञस्य तस्य व्यासस्येति ?

अत्रात्रवे तु,— योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिन्नसूत्रकृता व्यासाद् विभिन्नो बहुपरभवचेति ; “भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात् (पात० ३. २४.)”—इति सूत्रोक्तभाष्येऽनतिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात् तस्य अत्यप्रचलितमहाभारतकारादिरिवानतिप्राचीनत्वावगतेः, लिपेरार्यत्वानवगमादिभ्यश्च । एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकृत् दर्शनमास्त्राविर्भाव-कातिकः, पाणिनिर्तोऽपि प्राचीनः । तथाच पातञ्जलं नाम योगशास्त्रं पाणिनिनो बहु प्रागैव प्रचीतम् ; प्राचीनतमे भिन्न-सूत्रेऽपि “एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)”—इत्येवमादिदर्शनात् । अत एव सम्प्रधानरूपा० (३. २. १४२.)—इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यासकारिष्वेवायं साध्यते ‘योगी’-पदम् ; न हि पातञ्जलात् पुरातनं किमप्यस्ति प्राचीना योगशास्त्रम् । अत एव व्यक्तिविशेषनामत्वादेव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति पाणिनिना लपेक्षितस्यापि पतञ्जलिशब्दस्य कात्यायनकृतेन “शकृन्नादिषु पररूपम् (पा० ६. १. ८४.)”—इति वार्तिकेन व्युत्पादनं सङ्गच्छते ; न हि परजस्य पतञ्जलेर्ज्ञानं तत्पूर्वज्ञस्य कात्यायनस्य सम्भवेद्वामिति । अथपाठोऽपि पाणिने-

रिति ध्वनितं पूर्वापरेति (पा० २. १ ५८.) सूत्रभाष्ये । अपि वा येन केनचित् कृतं स्यात् गणयाठ , परं मस्मात्सहाभाष्यकारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृतं एवेत्यत्र तु नैवास्ति सशय , तत एवोक्तम्—“मिहन्तु रीक्षादिपूपसङ्ख्यानात् ।० -० । के पुनरीक्षादय १ ये क्रीडादय (पा० ४ १. ९८ सू० भा०)”-इत्येवमादि ।

आदिमीमासाचार्यात् काशकृत्स्नेयाप्यथ परभव एव , इहापि नास्ति सशय । अत एवोक्तं मिह—“काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमासा काशकृत्स्नी (४५० १५० १५० पुन १५० २५०)”-इति । इह प्रोक्तत्वोक्तैरुद्देशनादस्य च काशकृत्स्ने पाणिनिनो बहु पूर्वजनमपि ध्वन्यते , तत्पूर्वजस्यैव हि तेन प्रोक्तत्वेन चङ्क्षोपदेशात् । अथप्रचलितमीमासाशास्त्रसूत्राणां कर्ता सन्तु जैमिनिस्तु स्यात् पाणिनिसमकालिक , व्यासशिष्यत्वात् , वैशम्पायनादिवत् । अतो जैमिनेयार्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति च सुवचम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रचेतुर्ध्यासाशय परभव । यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—‘पाराशर्यशिनानिभ्या भिस्तुनटसूत्रयो (४ १ ११०)’-इति , अत पाराशर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् , अथ वेदान्तेतिप्रमिहाना नैव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिस्तुसूत्रेति अपदेशः प्राप्तीत् , न चाव्यत् किञ्चन भिस्तुसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्तिककृतं वानकप्रणामन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिस्तुसूत्रकृतं मित्याद्युक्तया पाराशर्यं ध्यासं नैव प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि , आत्माधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे (सू० ४ । २)—

“पाराशर्यं प्रथयतु परं भावमव्याहृतं स्वम् ,

सूत्रे स्त्रीये सकनविदुषा मोदमूनस्रभावम् ।

गिथैर्विश्रैरपि परिहृत गैलपूर्वे प्रतीते ,

आचूह मे सजलजलदाकारदायाटभूर्ति”-इति ।

तथाध्याधिकरणभाष्यवार्त्तिकारम्भे च (सू० ४ २ ३) -

“भिक्षुयोगकृत ध्याम शङ्करश्च गुरु परम् ।

सुखा व्याकुर्महेऽध्यक्षपूत्रभाष्यस्य वार्त्तिकम्”-इति ।

एवञ्च धान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रयितानि , तान्येवेदानीं ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सहस्रकारसु व्याडि पतञ्जले रक्षात् पूर्वतन इति तु “सहस्रेऽस्त सुपागते (६४ ५०)”-इति वाक्यपटीयवचनादिभ्यश्च सिद्धं भव , तस्मिन् व्याडिकाले ऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि विक्रितिवक्ष्यारम्भे श्लोकिन्ने मेतत् स्वयं नेव व्याडिना,— ‘ब्रह्म विद्यागुरु श्रेष्ठ भारद्वाज ब्रह्मसूत्रिन् (१ १)’-इति । तदे तस्य ग्रन्थस्य पातञ्जनात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याडित , पाणिनितयापि प्राक्तनत्वं भवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्यां मध्यय पतञ्जलि परमव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये । तथाहि—“धूमं दृष्ट्वा चत्विरेत्येति गम्यते (२ प्र० १ पा० १ चा०)”-इत्यादि । वैशेषिक न्यायकारयो कथमध्याचक्षन्त्यशेष वेदान्त सूत्रकार पाराशर्य्यं समञ्जानिकत्वचेद्देवानुपदे प्रतिपादयिष्याम ।

साङ्ख्यशास्त्रायां कथितज्ञाय परमव । अत एवालोक्तं मय्यते कापिलमतम्—“अथवा भवति वै कथित जाग्रदपि वृत्त-मान काल नोपलभते । तद्यथा । नैयाकरणाणां शाकटायन

रथमार्गं आसीनं शकटसार्धं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं
जायदपि वर्तमानं कालं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानोन्द्रि-
याण्युपलब्धो कारणानि भवन्ति , मनसोऽसाविध्यात् (२ प्र०
३ पा० ३ चा०) ”-इति । अदरत्र चैवम् “पह्मि प्रकारैः सता
भाषानां मनुष्यलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षात् , अतिविप्रकर्षात् ,
भूत्यन्तरव्यवधानात् , तमसाहतत्वात् , इन्द्रियदौर्बल्यात् अति
प्रमादादिति (४ प्र० १ पा० १ चा०) ”-इति । तदेव मादीना
दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परमभवत् वास्य पतञ्जली सुव्यक्तम् ।
अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्थानम् , तत्तत्प्रदा-
यीयद्वितीयपुरुषादास्तुभ्याम् प्रतञ्जलिर्वर्तमाना एव , अतत्पूर्वं
जेनापि हि पार्त्तिककारेण कात्यायनेन “आसुरेरुपसङ्गानम्
(पा० ४. १ २८) ”-इत्युक्तत्वात् । आसुरिर्हि साङ्खाचार्येण
द्वितीय इति दृश्यते । तथाछुक्तं मौञ्जरत्नखेन— “पुरुषार्थं
ज्ञानं मिदं शुद्धं परमर्षिणा समाख्यातम् । ०—० । एतत्
पवित्रं मया मुनिरासुरवेऽनुकम्पया प्रददौ (सा० त० कौ०
६८ , ००) ”-इति । ‘परमर्षिणा कपिलेन’-इति च तत्र वाच-
स्पतिमित्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्— “आदिविद्वान्
निर्माणविज्ञं मधिष्ठाय कादृष्ट्याद् भगवान् परमर्षिरासुरवेऽभिप्रा-
समानाय तन्म प्रोवाच (१ २५) ”-इति ।

पाशुपतदर्शनकाराच्छासौ भाष्यकार कनीयान् । अत एव
तत्तुनेऽत्र महाभाष्ये दृश्यते— “शिवभागवत (५ प्र० २ पा०
१ चा०) ”-इति पदम् । “भगवान् भक्तिरस्य भागवत , शिवस्य
भागवत इति पठोत्तमम् ”-इति च तत्र व्याख्यातं केपटेन ।
एवमिह “द्वौर्भागवता उक्तम् (८ प्र० २ पा० २ चा०) ”-इति

दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पतञ्जलेः सौरसम्प्रदायारम्भाच्च परमवत्त्वमेव ;
सौरसौर्ययोर्न ह्येव भेदः । वस्तुतः सौरसम्प्रदायः खलु श्वेदसम्प्र-
दायादपि बहुपुरातन एवेति प्रामाणिकाः ।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु बहुपुरातनान्येव न वेत्यत्र
स्यात् विचार्यम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकालेऽपि
स्थित एव । अत एव स हि सूत्रयामास— “अस्तिनास्तिदिष्टं
मतिः (४. ४. ६०.)”—इति । मनुसंहिताया मपि नास्तिक-
शासनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः । पत-
ञ्जलिनापि स्वस्य नास्तिकमतप्रज्ञता प्रकाशितैव । तथाहि—
“किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किञ्चातः ? यदि प्रमाणम्,
अथ मपि प्रमाणं भवितु मर्हति—

“यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डनं महत् ।

पीतं न गमयेत् स्वमे किन्तु क्रतुगतं नयेत्”—इति ।

प्रमत्तगीत एषः । भवती यस्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमा-
णम् (१ अ० १ पा० १ चा०)”—इति । “यदुदुम्बरेति । अयं
श्लोकः सौत्राग्रणीयामे सुराधानस्य दुष्टत्वं सुज्ञाययति । प्रमत्त-
गीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः”—इति
च तत्र कैशटः । अस्मिन्प्रते तु ‘उदुम्बरवर्णानाम्’ उदुम्बरकाष्ठ-
निर्मितानाम्, ‘घटीनाम्’ घड़ेतिप्रमिद्धानां मोमपात्राणां ‘यत्
महत् मण्डनम्’ शुक्लमन्यादिममूहमाप्यर्थये प्रसिद्धम्, तत्
‘पीतं’ मत् पानकारिणं ‘स्वमे न गमयेत्’ ‘किन्तु’ ‘क्रतुगतं
नयेत्’ कृत्वनुष्ठानस्यैव पूर्णतां प्रापयेदिति तदर्थः । तदिदं
श्लोकवचनं यद्गुः प्रमत्तता मेवावेदयति ; अनुष्ठानमिहित एव धर्म-
सिद्धेः । एवञ्चेदत्वं प्रमत्तगन्धो नास्तिकपर एव भाष्यकारमिप्रेतः ।

काशीरेन्द्रात् जलूकायाय मर्वाचीनः । यतो ह्युक्तम्
 “यत्नेन कृतं न च प्रोक्तम्— वाररुचं काश्यम्, जामूकाः
 श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ पा०)”—इति । एष च वररुचिः
 कात्यायन एव ; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिककारः ; पतञ्जलेरस्य
 तत्परभवत्वे कौऽस्ति विचारः ; परं जलूकेन राज्ञा कृताः
 श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरासीद् विदिता इतीत्यं
 ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम् ।

वार्त्तिककार कात्यायनात् परभवत्वस्यस्याविचारितं भवि सिद्धं
 नैव, परं ततो बहुकालकृतावरणत्वं मध्येत्यपि प्रतीयत इति
 तु प्रदर्शनीयम् । तथाहि पठितचेद वार्त्तिकम्,— ‘‘तृपक्षे
 मानुष्यस्योपमह्यानम्’’ (पा० ४. १. १५.)”—इति ; “कथं
 स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्”—इत्युक्ता च (४ अ० १ पा०
 २ पा०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम् । “यज्ञसभायां विदुषा नैव
 पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः”—इति च तथाहि तद्दीक्षा-
 कारः कैयटः । तथाचेद् दुष्यन्त नैव,— कात्यायनकाले यज्ञ-
 सभादौ स्त्रीणां गमनं न दोषावहं भासीदिति तेन पठितं तथा
 वार्त्तिकम् ; पतञ्जलिमन्ये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषा-
 वहं निवेति परिहृतं नदिति । न चाग्निनेत्र कालेन साम्राजिक-
 व्यवहारान्तरं मन्त्रशतौ निश्च नैव वार्त्तिककाराद् मन्त्रवाचीनी-
 इयं पतञ्जलिरिति ।

(मनुमहिता) मनुमहिता तु या मनु सुवनिवदा, भैरवि-
 प्राचीना, मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयव्या, समानमाना
 च । महाभाष्ये (१ अ० १ पा० २ पा०) यदुक्तं “नैव ईश्वर
 पाप्मापयति, नापि धर्मशून्यकारा. पठन्ति”—इति, तथाह्यग

मन्वद्यभिप्रायेणैव । इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्यः ; परं ज्योतिष-
शास्त्रे भृगुसंहितेति ग्रन्थविशेषस्य , इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टवर-
त्वात् न तथा व्ययद्वतेऽस्य खोबैः । एतस्य श्रुपक्रमे प्रत्यध्याया-
प्रधाने चाप्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्टमेवेति न च तत्रास्ति प्रमाण-
प्रदर्शनापेक्षेति । तदुक्तं साङ्ख्यिकीमुदीप्रभायां स्रग्धरेणैतत् ,
“पञ्चमिहः सूत्रकारः चासुरिशिष्यः ; कापिलमिति प्रमिहितु
सम्प्रदायप्रवृत्तेः ; भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या”-इति ।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीमसिद्धस्य भृगुसंहिताग्रन्थस्य
विशेषतः प्रणयनकालनिर्णयोऽपि दुष्कर एव ; सामान्यतस्त्वेव
संहिताकारः बौद्धधर्मप्रचारात् माक्यमुनेः , रामायणप्रणेतु-
रादिकविर्वाङ्मयीकाश्च प्राचीनतमः , वार्त्तिककारकात्यायनात्तु परा-
चीन इत्येव वक्तुं शक्यते । यतश्चात्र संहितायां महाभारते
रुद्राहिंसाधर्मो विविधतो नोपदिष्टः , न च बौद्धधर्मप्रकाशित-
निर्माणमुक्तिप्रसङ्गश्च , अत एवास्याः बौद्धधर्मप्रचारात् प्राचीनत्व
भवगम्यते । बौद्धधर्मसुप्रचारीत्तरप्रकाशिते हि महाभारतेऽरुद्राहिंसा-
धर्मो निर्वाणमोक्षयेत्येतावप्युक्तौ स्याताम् । तदत्र—

“बहूनां वपुतपसा मेकार्यानां पितामह ।

धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यत्रः समाहितः १”-इत्यादि ;

अहिंसा भवन्तो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः ।

मत्स्योऽहं भवन्नामि यो धर्मैः सत्त्ववादिनाम्”-इत्यन्तश्च दृष्टव्यः ।

(महा० भा० शा० प० २७१ च० १-२० श्लो०) ।

अस्मिन्नध्याये यज्ञमतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च यथैतम् ।

तदेतन्महाभारतकारस्य बौद्धसंघर्षजफलमेवावबुद्धते ।

मनी तु— “मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षयवर्जने”—
इत्युपक्रम्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षयवर्जने विहिते (५ प्र०
२६-५६ श्लो०) । तत्र व्रयामांसभक्षणे प्रवृत्तिश्चेत् भक्षयतु,
निवृत्तिश्चेत् महाफलं मिलेव प्रतिपादितम् (५६) । देवपितृ-
कृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२) ; मधुपक्षादौ
तु विहितं मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिं-
सेवेत्यपि कथितम् । अत एव ब्रूमः,— अहिंसाविधिः प्रशंसनास-
क्तभारतस्य शास्त्रबुद्धपरमत्वम्, तथैव हिंसाविधिर्विधानाच्च मनो-
स्तत्पूर्वजत्व मपीति । एवं भौक्षपरंपरि (३८ प्र० २६ श्लो०)—

“कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतश्चेतसाम् ।

अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्”—इत्यादि ।

मनी तु प्रथमाध्याये त्रिषु श्लोकेषु (१०४-१०६) यानि
क्रान्त्युक्तानि, न तत्रास्ति निर्वाणं नाम ; तत्रैव द्वादशा-
ध्यायेऽपि “प्राप्यते ब्रह्मं ततः (८५)”—इत्येव, “सा-
राज्यं सधिगच्छति (८१)”—इति । “नेत्येवमिदम् (१००)”—
इत्यादीन्नेव च दृश्यते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वाण-
पद मिति । तदेवं शास्त्रस्य ज्ञानमाभात् पूर्वं निवेदं शास्त्रं
मिदं प्रथितं मित्यत्र नैव संशयः । शास्त्रज्ञाननामशु श्री०
पू० ५८८ पर्वेऽभूदित्येव निर्णीतम् । न अतु कस्य चिदपि
धर्मशास्त्रस्य मतपर्याप्तान्काले एव भवेदभ्युदयः, नापि तन्मू-
नतो वा भवेत् प्रभावात्पत्त्वम्, न च तत्राभावात्पत्त्व मन्तरा चत्प-
धमे मतिर्भवति कल्पचिदप्योत्पन्नधर्मशास्त्रोत्पन्नपञ्चवः । यतः
शास्त्रमुनिकानादभ्युन्नतादौद्यपूर्वं निवेदं मातृवं यमशास्त्रं
ममुत्पन्न मिति च वृत्ततां न्यस्यते ।

अपि नाम रामायणलिपिसु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरेवेति चध्या
एक लासेनादीना मपि सम्मतम् । तत्र मनुवचनोद्धतिदर्शनात्
मनुसंहितायायास्यास्तत्पूर्वकालिकत्वञ्च सुव्यक्तम् । तद्यथा तत्र
किष्कित्याकाण्डे (१८, ३०-३२.)—

“यूयते मनुना गीतौ शोकी चारित्रवत्सलौ ।

शहीतौ धर्मकुशलेस्तथा तच्चरितं मया ।

राजभिर्धृतदण्डाय कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्भलाः स्वर्गं प्रायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।

शासनाद्यापि भोचारा स्तेनः पापायमुच्यते ।

राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किंस्वियम्”—इति ।

राजभिर्धृतदण्डायेत्यादी शोकी तु मनुसंहिताया अष्टमा-
ध्याये (३१६, ३१८.) दृश्येते एव । तदेव मपि प्रतीयते मनु
संहिताया. समुत्पत्तिर्नूनं शाक्यबुद्धजन्मतो बहुपूर्वं सेवेति ।

किञ्च H. H. उद्भूतान् महोदयस्य विचारतो ज्ञायत एवै-
तत्,— जलूकाख्यो नरपतिरासीत् शहीदजन्मतः पूर्वं सम-
शताब्द्या मिति ; राजतरङ्गिणी प्रथमतरङ्गीवलयोदमश्लोकदर्श-
नाद्यावगम्यते आसीत् स यैव इति । तथाहि—

“विजयेश्वरनन्दीयचेतज्येष्ठेयपूजने ।

तस्या सत्यागिरो राज्ञः प्रतिष्ठा सर्वदाभवत्”—इति ।

तदेवं जलूककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामध्वरणात् ततः पूरेष
शैवधर्मैः सुप्रचलित आसीदित्यपि व्यक्तम् । एवं हि शैवधर्मं
प्रचारोऽवश्यं शहीदजन्मतो जलूकाष्टशताब्दीतोऽपि पूर्वं सम्भवदित्य-
प्युक्तं न कथिदापी नश्यते । मनुसंहिताकालं यावत् नैव शिवो-
पासनोद्भूता ; सत्यां हि तस्यां अवश्यं नैव मनी शिवपूजाप्रका-

—इत्युक्तम्, दिग्शोभोः सादृश्यं चास्ति ; तदेतानि तेन नैवा-
लोचितानि । अन्वयते तु पूर्वत्र माध्यमिकं जलस्थान भवे-
ष्टम् । मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव “अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे
समुद्रम्”—इति (१. १३.) । इतोऽप्याख्यं मेतत्,— प्रथमे-
ऽध्याये “पापण्डुगणधर्मांश्च (११८.)”—इतिव्याख्याने सः स्वयं
मेधीकृतवान् कुल्लूकः— ‘पापण्डिनः— विकर्मस्थान्—इत्यादयः
(४. ३०.), तेषां पृथग्धर्मानभिधानात्’—इति ; चतुर्थाध्याये
तु पूर्वं मुक्तं विस्मृत्येवं किं व्याचष्टे ‘पापण्डिनः— वेदवाङ्मन-
सिद्धधारिणः शाक्यभिष्णुष्यपकादयः, विकर्मस्थाः— प्रतिपिह-
वृत्तिजीविनः’—इति ।

अपि नाम कुल्लूकमद्वैतस्य प्रथमाध्यायीय-व्याख्यानानुसारत-
एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत्, तथापि विकर्म-
स्थादीनां तच्छ्लोकाभिहितानां भेदात् पापण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ?
न तु शाक्यादीनाम् । तत् तेनैवात्र कथं मुक्तं मेव मिति च नूनं
विचार्यम् । विचारिते चास्मिन् मेधातिथिकृतव्याख्यानानुसारित्व मे-
धात् कुल्लूकस्येदमे श्रोतविष्कारचे निदानं सुपलभ्यते । मेधातिथि-
नाम मनुटीकाकारस्य नूनं भागवतपुराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवत-
मपि तत् शाक्यबुद्धधर्मप्रचारात् पराधीनं मेव । श्रीधरस्वामिना च
बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगानां मेव पापण्डित्वम् ।
तथाहि (भाग. पु. ४. १८. २३-२५.)—

‘यानि रूपाणि अष्टहे इन्द्रो ह्यजिहीषया ।

तानि पापस्य पण्डानि निद्रं पण्ड मिहोष्यते ।

एव मिन्द्रे हरस्यश्वं वैश्यश्चजिवांसया ।

तदृष्टहीतविष्ट्रेषु पापण्डेषु मतिर्नृणाम् ।

धर्म इत्युपधर्मेण नमरक्तपटादिषु ।

प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु”-इति ।

“नग्नाः = जेनाः, रक्तपटा = बीडाः, आदिशब्देन काष्ठा-
लिकादयश्च”-इति च तत्राह श्रीधरः । तदेतत् पापण्डुलक्षण
मेदानुगुण्य भाषितं मिह तेन मेधातिथिना — “पापण्डुनो वाङ्म-
ल्लिङ्गिनो रक्तपटनग्नचरकादयः”-इति । कुल्लूकस्तु श्रीधर-
कृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधातिथिकृता मीमांसा मनु-
टीकां संलक्ष्यैव विमर्शार मनुप्रथमाध्यायीयं स्वकृतं मपि व्याख्या-
नम्,— तत एवोक्तम् ‘पापण्डुनो वेदवाङ्मयतन्त्रिकधारिणः,
शास्त्रभित्तुघण्टकादयः’-इति ।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनाच्च यथासमयं यथैच्छधर्मै-
र्यज्ञानि धारयन्ति, त एव पापण्डाः, अत एवोक्तं नमर-
सिद्धेन — “पापण्डा सर्वनिद्रिनः (२. ७. ३५.)”-इति ।
एवञ्च पापण्डा खलु नास्तिका एव गम्यन्ते । ते तु चिरमेव
स्थिताः, ततश्चेतन्मनुसंहिताकाशेषेऽपि तादृशनास्तिकानां मन्त्रित्वे
कोऽस्ति शङ्कावसरः । नास्तिकानां यन्त्राश्च पुरा बहवः पाप-
न्त्रिण्यपि प्रतीयन्ते । अत एवोक्तं मेघम् — “योऽनधीत्य हिजो
वेदं मन्यन्तं कुर्वते यमम् (म. सं. ३. १६८.)”-इत्यादि ।
‘यन्त्र = नास्तिकादिशास्त्रे’-इत्येव भेदात्तात्पर्यदुष्परिदेगः । पात-
ञ्जने महाभाष्येऽपि दृष्टं प्रदर्शितञ्च पुरस्तात् “यदुदुम्बरावर्षा-
नाम् (८० पृ.)”-इत्यादि । य द्योकोऽवगमं कृतयित्वापि काग-
मादेव पतञ्जलिना प्यादुद्धृतः । सर्वदर्शनकारमङ्गुलीताः चार्वाक-
दर्शनमिति प्रदर्शिताः “न स्वर्गो नापवर्गो वा”-इत्यादयः द्योक्ता
अपि नास्तिकाग्रमनिदर्शनभूता एव । तादृशानां नास्तिकानां

मेव पापखिन्न इति पदेन तत्र मनुशोके यद्वच मिष्टम् ; अतिवि-
भावापन्नानाञ्च तेषां वाङ्मात्रास्वापेनाप्यर्चनं न कार्यं सित्वेव तद्विधि-
राशयः । ये तु न नास्तिकाः पर संसर्गदोषादिभिः विकर्मस्थाः,
तिस्र ये केचित् आस्तिकां अपि उदरपूरवाद्यर्थं वैद्यालप्रतिकादयः
सम्भवाः ; तेषु सम्बन्धः परित्याग्य एवेति च तच्छ्रुतीकाशयः ।
तदेव मत्र शोके याक्यबुद्ध्यन्तो ऽपि न लभ्यतेऽप्याभिस्तुलिं कुर्मौ
वदाम एवेतद्वापि याक्यजन्मतो बहुपूर्वं मेव जातोऽयं मनु-
संहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमासोचनादेतदप्यवगम्यते,— सोऽयं भृगुः, योग-
सूत्रकृतः आदिपतञ्जलिः, वेदान्तमतपीपकमिदुसूत्रकृतः पारा-
शर्याद् व्यासात्, भीमांसादगंभीयादिसूत्रकृतः कायकटक्षेरपि
जैमिनेय, वैशेषिकसूत्रकृतः कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौत-
मात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलात्तच्छिष्यादासुरेशावरज एवेति ।
समासतः प्रदर्शयामसेतत् क्रमेण ।—

पठेऽध्याये यतिधर्मप्रकरणे— ‘यज्ञा रात्रा’—इत्यादिचतुर्दश-
श्लोकानाम् (६८-८२), विशेषतश्च तेष्वेव ‘पाशायामैर्दंष्ट्र-
दोषान् धारणाभिष किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्याने-
नानीप्सरान् गुणान् (७१)’—इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि—
“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विद्वानियम् (४४)”—इत्यस्य च
दर्शनात् ज्ञायत एव,— आदिपतञ्जलिकृताद्योगशास्त्रान् परस्तात्
प्रणीतियं संहितेति ।

तत्रैवाग्रे “आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत्
(८३)”—इति, ‘वेदान्तं विभिवच्छ्रुत्वा (८४)’—इति, पुनः सप्तमे
ऽपि— ‘आत्मयियाम् (८३)’—इति, पुनर्हार्दगेऽपि ‘सर्वं मात्मनि

सम्पश्येत् सचासञ्च समाहित । सर्वं ध्यात्मानि सम्पश्यन् नाधर्मं
कुरुते मन । ध्यात्वैव देवता सर्वा सर्वं मातन्व्यवस्थितम् । ध्यामा
हि जन्ममृत्योषा कर्मयोग मरौरिषाम्'-इति (११८, ११८)
च । तदेवमादीना दर्शनात् प्रायत एव,— पारमार्थ्यास
क्तताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेष्व सङ्गितेति ।

मीमांसासूत्रिकाया एवास्या धर्मसङ्गिताया मीमांसापरजत्व
प्रमाणाय त्वल्ल मायावेनेति ।

अस्ति सप्तमेऽध्याये 'धान्दोषिणीश्च (४३)'-इति, द्वादशे
'तर्की (१११)'-इति च । एवमादीना दर्शनात् प्रायते वैशिष्टिक
सूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेष्व सङ्गितेति ।

प्रथमेऽध्याये षष्ठ चतुर्दश षष्ठदश पाङ्चश्लोकानां दर्शनात्,
द्वादशाध्याये पुन साङ्ख्योक्तप्रमाणवयाणां मेव स्वरणाद्यावगम्यते
सङ्गितेष्व मवश्य साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च । इह च द्वादशा
ध्याये दशावरापरिग्रहिणी (१११ श्लो०) यद् इत्यने 'हेतुका'-इति
पदम्, तत् साङ्ख्यविद् एव बोधकम् ; साङ्ख्येव हेतुशास्त्रत्वात् ।
इत्यने हि— "मूले मूलाभावादमूलं मूलम् (भा० प्र० १. ६०)"
-इति (१. ६१) साङ्ख्यसूत्रम्, 'प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञा
सावन्'-इति च विज्ञानभिरुक्तं तद्वृत्तीयम् भाष्यम्, 'मूलं
प्रकृतिरविकृतिः'-इतीश्वरस्यवचनञ्च, एवमादीना दर्शनात्
साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सत्यमेव । अत्रैवैकं सूत्रम्
"ईश्वरमिहे (१. ८०)"-इति, तदेवमादीना पञ्चानुचनया
नास्तिपदसम्पादनं अपि सुकरं मिति मन्त्रेवोक्तं मिह भगु
प्रोक्तायां अनुसङ्गितायाम्— "योऽवमन्वेन ते मूलं हेतुशास्त्रादप्यथाद्
दिश । न भावुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (०. ११.)"

—इति । अपरचेकं सूत्रं साङ्ख्यस्य— ‘सिद्धरूपनोद्धृताकाशार्थो-
पदेगः (१. ८८.)’—इति, ‘तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्ता-
गमात् सिद्धम्’—इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णायकारिका ; तदेव
मादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च । अत
एव मनुसंहितायां दशावरायां साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो
‘हेतुकः’—इति (१२. १११) । पाणिनिवार्त्तिककाराच्च कात्या-
यनात् परमवत्त्वं अस्या अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः ; तेन च
कात्यायनेनोक्तं वार्त्तिकम्— ‘आसुरैवपसङ्ख्यानम्’—इति (पा० ४.
१. १८. पा०)—इति ; ततश्चास्मासुरिपरमवत्त्वं अविवक्षितं अपि
सम्पद्यते । तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः पङ्क्त्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्यो-
र्वाचीनैवा मनुसंहितेति स्फुटं भवगम्यत एवेति ॥

एषाञ्च दृष्ट्यां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उप-
लभ्यन्ते । अस्मभ्यं तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम् ;
साङ्ख्यप्रथमाचार्यस्य कपिलस्यैव “आदिविद्वान्”—इति प्रसिद्धेः ।
साङ्ख्यप्रसिद्धौ चायं मेव हि हेतुरुपलभ्यते,— यद्यपि सर्वविद्या-
निधानेषु वेदेषु दार्शनिकभाषा अपि चिरादैव स्थिताः, परं
पृथक्त्वेन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विदुषा प्रथमं प्रारब्ध इति ।
भागवतादीं भगवदवतारेषु वर्णितकर्मदर्शनाच्चावगम्यते— “आन्वी-
क्षिकी”—नाम-प्रदार्थविद्यायाः प्रथमोपदेशकात् पात्रेयाचाप्रजो-
ऽयं हि कपिल इति । तस्याहि भग० सु० १. ३. १०, ११—

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेयः कालविश्रुतम् ।

प्रीतान्दासुरये पादं तत्त्वस्याप्रतिनिर्णयम् ।

यत्तु मन्त्रेण तत्त्वं हतः प्राप्तोऽनमूयया ।

आन्वीक्षिकी मनर्काय प्रह्लादादिभ्यः कविवान्”—इति ।

- सैषान्वीचिकी विद्यैव इदानीं प्रचलितानां न्यायवैशेषिक-
वेदान्तमूलाणां बीजमिवेत्यनुमीयते ; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमां-
सायां वादरायणनामकीर्तनात् पुर एवात्रैवनाम । तथाहि—

“सुख्यानन्तरं मात्रेयः ०—० ।

अन्ते तु वादरायणः ०—०”—इति मी० २० ५. २. १८, १८ ।

वादरायणसु वेदान्तमूलकृदित्येव प्रतिष्ठः । वेदान्त-न्याय-
वैशेषिक जैमिनीय मीमांसामूलाणाञ्च समकालिकत्वसम्भुत्तमस्येति ।
अतो निरवयवमेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शनमेव सर्वप्रथममिति ।

अत एव श्लोक्तं च श्वेताश्वतरोपनिषदि (५. २ ; ६. १३.)—

‘अग्निं प्रभूतं कपिलं यस्तु मये, ज्ञानैर्विभक्तिः’—इत्यादि,

“नित्योऽनिश्चयानां चेतनचेतनानां मेको ब्रह्मवां यो विदधाति कामान् ।
तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं सुष्यते सर्वपापैः”—इति ।

“न वयं यदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१५० २५ मू०)”

—इति साङ्ख्यसूत्रसु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा
भविषु मर्हति । तथा चैतत्सूत्रदर्शनात् साङ्ख्यमास्त्रीयपद्व्याख्या
एव वैशेषिकादि परजन्तं सिध्यति, न तु साङ्ख्यदर्शनं तत्पूर्व-
जस्य । उक्तं हि कौमुदीप्रभाष्याम्— “पञ्चशिखः सूत्रकार
पाशुरिणियः । कापिलमिति प्रसिद्धिस्तु सप्तदायप्रवृत्तेः
भृगुप्रोक्तमंहितायां मिव अनुममाख्या”—इति । किञ्च “य
साङ्ख्यं कापिलं साङ्ख्यं परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन
रूपेण विष्णुपयति हि ध्वजम् (शा० सो० प० २१८ च० ८ श्लो०)”
—इति महाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह— “स क-
पिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्पञ्चशिखत्वात् तत्सुष्यत्वम्”—इति ।
तत्त्वमसाम्यव्याख्यायां सर्वोपकारिणस्तु सप्तदशमेवोक्तं कपिल-

दिकादिकम् । तथाहि — “अवाचानादिक्लेशकसंवासनासमुद्र-
निपतितानाद्यदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपासुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो
महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपादिशत् । ०—० ।
सूत्रपङ्क्त्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता ; इयन्तु द्वाविं-
शतिसूत्री तस्या अपि वीजभूता नारायणावतारमहर्षिर्भगवत्क-
पिलप्रणीतेति वृद्धाः”-इति । विज्ञानमिश्रकृतसाङ्ख्यवचनभाष्या-
च्चैव मेवावगम्यते । तथाहि — “तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सहितं
साङ्ख्यदर्शनम्, तस्यैव प्रकरणेणास्यां निर्वचनम्”-इत्यादि ।

आदिपतञ्जलिनापि कृतं योगशास्त्र मादिमाह्वपरज मेव ।
अत एवीक्षं दृश्यते माह्वप्रवचनभाष्ये— “तत्त्वसमासाख्यं हि यत्
सहितं माह्वदर्शनम्, ०—०, पङ्क्त्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थ-
विस्तरमात्रम् ; योगदर्शने त्वाध्या मभ्युपगमवादप्रतिविहस्यैवे-
श्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति”-इति । वेदान्त-
दर्शने तु “एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)”— “योगिनः
प्रति च स्मर्यते (४. २. २१.)”—इत्यादिदर्शनात्, तस्य योग-
शास्त्रादप्यवरजत्वं सुध्वज मेव ।

कणादगौतमकृतयोः सूत्रात्मकयोर्वैशेषिकन्यायशास्त्रयोः स-
मानतन्त्रचन्तु सर्वसम्मत मेव । तत्त्वतो न्यायशास्त्रे २. ६८ ; ४.
२५ ; ८७ सूत्रेषु वेदान्तमतपरिदर्शनात् वेदान्ते च २. २. ११,
१२, १४ सूत्रेषु न्यायवैशेषिकमतदर्शनात्,— तथा वेदान्ते
“साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१. २. २८.)”—इत्यादिषु जैमिने-
र्नामकौत्तनात्, मीमांसाशास्त्राद्यप्रचलितायां “कौत्पत्तिकसु
शब्दत्वाद्येन शम्भयः ०—० बादरायणस्यानपेक्षत्वात् (१. १. ५.)”—
इत्यादिषु बादरायणस्योक्तत्वात् न्यायवैशेषिक-वेदान्त मीमांसा-

सूत्रकाराणां सनकालिकत्वं मेव गम्यते । तत्रापि आग्नेयकृता आन्वीक्षिकी , काशकृत्स्निकृता भीमांसा च एव्यो बहुप्राचीनैव ; तयोर्विरलप्रचारकाले एवाद्यप्रचलितानां वेदान्तादीनां जैमिनीय-भीमांसायाश्च प्रयोजनीयत्वात् ।

सिद्धं मित्यम् साङ्ख्यदर्शनविष्कर्तुः क्षपितस्यैव दर्शनकाण्डेषु प्राचीनतमत्वम् ; आदिपतञ्जलैस्तत्परजलम् ; आग्नेयस्य , काश-कृत्स्नेश्च ततोऽवरजत्वम् ; कथमन्वाचवरणपाराशर्यजैर्मिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ॥

(कात्यायन) सैषा ग्रैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादप्रज्ञा , प्रदर्शितसाङ्खादिदर्शनेभ्यश्चानुज्ञा , मनुर्भङ्गितेति प्रथिता , भृगु-मंहिता , कात्यायनकृताद् धार्मिकसूत्राश्चावरजैवेत्यसक्तदुष्तां पुर-स्तात् , क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयाम् ।

तथाहि—“शूद्राणां मनिरवमितानाम्”—इति (२. ४. १०.) सूत्रस्य भाष्ये , “दृषोदरादीनि यथोपदिष्टं तथैव साधुनि”—इति (१. १. १०८.) सूत्रोक्तभाष्ये च दृष्टव्यं तावदेतदार्था-वर्त्तनवचनम्—‘प्राक् आदर्शात् , प्रत्यक् कालकथनात् , उत्त-रेण हिमवन्तम् , दक्षिणेन पारिपात्रम्”—इति । एतच्च मन्त्रणम् । सहस्रप्रत्यकारेण भगवता व्याहिनोपदिष्टम् , धार्मिककारकात्या-यनमन्मतश्च पतञ्जलिनोदृत मिति ह्यहोपदेशः । एतद्वचने विश्वगिरे पश्चिमस्य पारिपात्र एवाग्रावर्त्तदक्षिणभीमेति गम्यते , अपि च सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमममुद्राद् बहुवचिमस्य आदर्श एव पश्चिमभीमेति गम्यते , भगधराज्यस्य प्रत्यक् स्थित वकासुरनिगम-स्य ‘वक्शु’—इति प्रविष्टं कालयवनाग्रिसं कालकथनं मेव पूर्वभीमे-त्यपि गम्यते । मनुजार्थावर्त्तनवचने तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे न पार्या-

वर्त्तः ; अपि गङ्गासागर मङ्गमाश्रयार्थावर्त्तः ; सत्येवं मनुकाले
सगधापर पर्यायः कीकटोऽप्यार्थावर्त्तान्तर्गत एव । तथाहि— “आ
मनुद्रात् तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योः
(विन्ध्यहिमागमयोः) आर्यावर्त्तं विदुर्वुधा. (१. २२.)”—इति
मनुः । तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नाभार्यावर्त्तोऽयं न हि पूर्वस्यां
विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्गुचितः , तावदेव ज्ञातः कात्यायनः ,
तदुत्तरमवय मनुमंदिताकारः स्नानुभूतानुरूप मेवावर्त्तं लक्ष-
णवृत्तकार पूर्वोक्त मिति ।

शिष्टलक्षणवदर्थनाश्चानयोस्तथैव पौर्वापर्यं भवगम्यते ।
तथाहि— “धर्मेणाधिगतो यैशु वेदः सपरिवर्द्धवः । ते शिष्टा
शास्त्राणां हेयाः नृतिप्रत्यक्षहेतवः (१२. १०८.)”—इति मनुः ।
सङ्गृहकारनिश्चितं कात्यायनसम्मतत्वेवं दृश्यते शिष्टलक्षणम्—
“अस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये शास्त्राणां , कुम्भीधान्याः , चनो-
त्तुपाः , अष्टह्यमानकारणाः किञ्चिदन्तरेण, कस्याश्चिद् विद्यायाः
पारङ्गताः , तत्र भवन्तः शिष्टाः (६७. ३५. ३५.)”—इति ।
एवञ्च कात्यायनकाले आर्यावर्त्तवामादेव शिष्टत्वमपि तदानी-
न्तनानां शास्त्राणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते ;
मनुकाले तु विविपतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्वमाप्यं म्यित मिति ।
तदेतन्नक्षत्रवदयपर्यालोचनया चावगम्यते कात्यायनस्यैतन्ननुमंदिता-
कारात् पूर्वञ्चत्वम् ,— तत्रापि बहुपूर्वञ्चत्वम् ; न ह्यन्यपौर्वापर्यत
एव एतादृशी साधारणाचारमित्रता सम्भवेदामिति ।

नास्मिन्नलक्षणवदानोचनेनाप्येव मेवावबुद्धाते पौर्वापर्यम् ।
तथाहि— अश्वेकं पाणिनिश्रुतम्— “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः”
—इति (४. ४. १०.) । “अस्तीत्यस्य मतिः— अस्तिनः ,

नास्तीत्यस्य मतिः - नास्तिकः, दिष्टं मित्यस्य मतिः-- दैष्टिकः”
 -इति च तद्वाच्यम् (४प० ४पा० ४था०) । दिष्टम्= भाग्यम् ।
 एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकाशेऽपि स्थितं सर्वसम्मतम् ।
 ततः परं क्रमात् श्रियिन्निते वेदविषयानि पुनस्तद्वाच्यैवेदं
 समुद्भूतं लक्षणास्तरम्— “योऽवमन्येत ते मूले रेतुशास्त्रादयद्
 हिज्जः । स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (१० मं०
 २, ११.)”-इति । यदि हि नाम कात्यायनोऽयं अनुमंदिता-
 काराशास्त्रादशङ्कः स्यात्, तर्हि एतदनुगतं धार्मिकं च नास्ति-
 कादिविधायकश्रुते उच्येतैव, न च तद्योक्तम् ; तदेव सम्यगम्यते
 धार्मिकारकात्यायनस्यैतन्ननुमंदिताकारात् प्राचीनत्व मिति ।

भवत् कात्यायनीयो वास्ति^१कपाठ इति सुवचम् ; न हि ततो न्यूनेन कालेन देशसीमपरिवर्त्तनं भाचारपरिवर्त्तनं नास्तिकनक्षत्रपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्यमिति । सिद्धमित्यम्— कलेर्विशगताष्ट्याम्, स्त्रीष्टजन्मतः पूर्वं मन्थूनद्वादशगताष्ट्याश्चाभवत् व्याकरणवास्ति^२-ककारो भगवान् कात्यायन इति ॥

अपर मध्यस्त्रीह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम् ।— कैचित् पुरातस्वानुमन्त्रिभ्यः दाक्षिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं स्त्रीष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्या नैव गताष्ट्यां बभूवेति निर्णीतम् ; अस्ति च कात्यायनवचनम्— “पाण्डोर्ध्वम्”—इति (पा० ४. १. १६८. वा०) ; तथाचैतस्य कात्यायनस्य स्त्रीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्चमताष्टीपूर्वजत्वमेव सम्पद्यते । नैतच्चतुरस्रम् ; स्त्रीष्टपूर्वाष्टमगताष्ट्यां यैवमतं प्रचरितमित्यत्र तेषां अपि सन्धतिर्दर्शनात् । तादृग्यैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किञ्च मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वास्तिककारः कात्यायनः, कथं ह्यारं आत् स्त्रीष्टपूर्वदशमगताष्टीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापनमवश्यं बभूव स्त्रीष्टजन्मतो द्वादशाष्टीतोऽपि प्रागेव ; अथ वा “पाण्डोर्ध्वम्”—इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि भाष्यकाराद्युक्तान्वनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मस्तव्यम् ; अन्यथा हि सर्वमस्ति एव सर्वं भवेत् पिण्डीभूतमिति धीमद्विरेव विचार्यं पूषापरदग्निभिः समस्तादिति ॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः । तदत्र चत्वारो हेतवः ।— “चरण्णानी चरण्णस्य पञ्ची”—इत्युक्तमिदं निरुक्ते (८. ३. ८.) ; यदि हि नाम वास्तिक-अप्यात् पुगतनं न स्यादेतन्निरुक्तम्, तर्ध्वग्यमेवैवं निरुच्येत

“अरण्यानी महदरण्यम्”—इति ; “हिमारण्योर्महत्वे”—इति (५. १. ४८. पा० वा०) वार्त्तिकानुरोधम् । एवञ्च ज्ञायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नामवद् वार्त्तिकग्रन्थ इति । यदा चाभूत् वार्त्तिकग्रन्थः, तदा तु अरण्यपट्टीत्वार्थे अरण्यानीति व्यवहारो दूरङ्गतः, समुत्पन्नञ्च महदरण्य मित्यर्थे अरण्यानीति ; तत एव प्रणीतं तत्कालानुगतं सञ्चय मिदं ‘हिमारण्योर्महत्वे’—इतीति प्रथमः ।

वेदे “सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. ३. १३. ५)”—इत्येवमादौ श्रुतस्य ‘सूर्या’—इति पदस्य पुरीषानुगता सूर्यस्य पट्टीति व्याख्या नासीत् पाणिनिकांक्षे प्रचलिता, ततो बहुकालेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधैर्बाहुल्यं पाणिनेरपि सम्मतं भवेत्वासीच्च निरवोचत् “सूर्या = सूर्यस्य पट्टी”—इति (१२. १. ०.), तददृष्ट्वेदं वार्त्तिकं मारचितम् “सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८ वा०)”—इति । इतयोर्भयं गम्यते—अस्य पाणिनितो बह्वर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात् प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः ।

अस्यैव मत्र निरुक्ते जरयितेत्यर्थकं जारशब्दश्रुत्पादतम्—“पादित्योऽत्र जार उच्यते, रात्रिर्जरयिता”—इति (१. १. ४.) । नूनं मीतद् दृष्ट्वेदं वार्त्तिकं मारभ्यम्—“दारजारी कर्त्तरि णिलुक् च”—इति (पा० १. ३. २०. वा०) । एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्व मिति तृतीयः ।

चतुर्थस्त्वयं मतिप्रवण — पाणिनिसूत्रेषु ऋषिशब्दे परे इति विधानं न विद्यते, ततश्च पाणिनिकामि ‘प्रणम्’, ‘अपर्णम्’ — इत्यादयश्च योगा एवेष्टा इति गम्यते । ततो बहुकालान्तरे

अतोऽयं यास्कः, तदानीं कचित् कचिद् दृष्टियुक्तः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं प्रचलित इत्येवास्मिन् निरुक्ते लक्ष्यते “अपार्णम्”-इति (८. १. ८.) प्रयोगः । ततोऽस्तीति बहुकाले जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि पटस्त्रेव स्थानेषु ऋणशब्दे हृदिः प्रचलिता दृष्टा, तद्यैवेमे वार्त्तिके पठिते— “प्रवक्षतरकम्बलवसनानां चक्षे”-इति, “ऋणदग्भ्यां च”-इति च (पा० ६. १. ८८. वा०) । एताभ्यां मेव वार्त्तिकभ्यां सिद्ध्यन्त्येव प्रार्णं मित्वादीनि ; परमपार्णं मितिपदस्य साधनाय न कदियत्नस्तेन कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो शुभ एवेति । अतएवावश्यं मेयं सन्तश्चम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बह्वर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बहुप्राचीन इति ; नान्यथा अपार्णं मिति नैरुक्तं सुपपद्यते । यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वदेदपणं मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनान् ; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं मेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विद्वद्भ्यात्, यथा च सिद्धं भवेदपार्णं मिति । तदेतदेकं मेव पदम् यास्कमन्यनिर्णये बहु मन्यतेऽस्माभिः “अपार्णम्— अपार्णम्— अपार्णम्”-इति ॥

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरज्जत्वे त्वन्येऽपि हेतवः समुपनम्यन्ते । तथाहि— (१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (१. ६. १.) “परः सन्धिकर्षः संज्ञिता (पा० १. ४. १०८.)”-इति पाणिनीर्यं संज्ञितान्नक्षत्रं सुदृढं दृश्यत-इति प्रथमः । (२) पाणिनिपरज्जन्तो बहुक्प्रतिगाद्युक्तः शौनकाचार्यं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बह्वर्वाचीन इति द्वितीयः । यथाच न शौनको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि

पूर्वभवः, तदनुपद मेव स्फुटीभवविधिति । (३) उक्तञ्च निरुक्ते
 — “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वा-
 णीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च”-इति (१. ४. १.) । इह,
 वैयाकरणशब्देन पाणिनीयविदा मेव यद्वर्णं भवितु मर्हति ;
 पाणिन्यष्टके एव हि तादृगमस्तनिदानसूत्रद्वयदर्शनात् । तथाहि
 — “अथैवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कश्चद्विहितसमासाश्च”
 -इति (१. २. ४५, ४६.) । एतै एव सूत्रे अवसम्बन्धे ‘प्राति-
 पदिका व्युत्पत्त्या व्युत्पत्त्याश्च’-इति पाणिनिमतं दर्शितं महा-
 भाष्यादौ ; न त्वन्यत्र (प्रातिशास्त्रादौ) नास्मां तादृशीभयविधत्वं
 सुपदिष्टं कश्चिदपीति । एवमेव पाणिनीयविदा मेव मत
 सुपस्यस्तं यास्केन “वैयाकरणानाम्”-इतीदं सूत्रं मिति तृतीयः ।
 नन्वेवं पाणिनीयः प्रातिपदिकशब्दः कुतो न व्यवहृतो यास्केनेति
 चेदत्र ज्ञातव्यं स्यादेतत् पाणिनिपूर्वजानां शाकटायनादीनां
 व्यवहारानुरोधमाध्यायादेव नामशब्दव्यवहारतत्त्वस्य बाध इति ।
 (४) निरुक्तेऽत्र (४. ४. ४.) यद् दृश्यते ‘अस्माः’, ‘अस्मै’
 -इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तत्तु “इदमोत्पादेषुऽगनुदात्तसूती-
 यादौ (२. ४. १२.)”-इत्यस्यैव पाणिनीयसूत्रस्य व्याख्यानपर
 मिति चतुर्थः । (५) अयञ्च हेतु पञ्चमः,— उक्तं मिह
 “भाषनीकण्डदिति कण्ठेयर्करीतवृत्तम्”-इति (२. ७. ६.) ;
 “वर्करीतम्— अथ्यस्तम्”-इति महाभाष्यम् (७. ५०. १ पा०
 १ पा०) ; न हि वर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति शाक-
 टायनीयादिभ्य ऋक्त्वन्वादिभ्य इति । (६) तस्यैवाध्याये
 (२. १. ४.) “तद्विहितसमासेषु”-इति च दृश्यते ; महाभाष्यकारेण
 त्वां पक्षशायाम्— “न चान्तरेण व्याकरणं कृतमिति वा

शक्या विज्ञातुम्”—इति ; इह महामाख्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहणं मन्यया तत्प्रयोजनान्वाख्यानं मेव व्याकुप्येति सोऽयं षष्ठः । (७) तथैवाग्रे — “निर्गूढाभावेयाकरणाय (२, १, ६.)”—इति , इतश्च ज्ञायते निरुक्तादस्यात् पूर्वमेव व्याकरणम् , व्याकरणज्ञानपूर्वकमेव निरुक्तज्ञानं यास्काचार्यस्याभिमतमिति । न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीयं मन्त्ररेफान्धत् किं मय्यासीदादिमं सित्यवश्यं मेवैयमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते पाणिनीयं मेवेष्टं यास्कस्येति सप्तमः । (८) अपि चायं षष्ठमः — निरुक्तप्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वयं माह — “व्याकरणस्य कार्त्तव्यं स्वार्थसाधनञ्च”—इति (१, १, १.) । ततः सिद्धं मस्य निरुक्तास्य व्याकरणपरिमिश्ररूपत्वम् , यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिमिश्ररूपः , अतो व्याकरणपरमव एव , तच्च व्याकरणं मिश्रं पाणिनीयं मेवेत्याख्यञ्चाकम् ; इत्यनेन ह्यत्र “पृषोदरादीनि यद्योपदिष्टम्”—इति (६, १, १०६.) पाणिनिघृतं मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरं नैरुक्तभाषिण (२, १, १-६.) । अत एव तत्र महामाख्ये उक्तम् — “पृषोदरादीनीत्युच्यते , कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? तेषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते , न चोच्यन्ते”—इति (६ अ० १ पा० १ आ०) । अत एवेद्वयं चैमा हरिकारिकाः—

“वर्णानामो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनामौ ।

धातोस्तदर्थार्तिग्रहेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्”—इति ॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनेव प्रथमं प्रणीतमिति वैयाकरणानां सिद्धान्तः । अत्र च बहूनि प्रमाणाणि देदीप्यन्ते , किञ्चिदिदोषवर्णयामः ।—

प्रथमं तावत्, नन्दिशेखरकारिकायाम्— “नृगावसाने नट-
राजराजो ननाद टक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादि-
सिद्धानेतद् विमर्शं शिवसूत्रजानम् ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्य-
वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिटं पाणिन्यादौटसिद्धये”—इति ।
“धात्वर्थं धातुभूतकगण्यदशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्”—इत्यादि च तत्र
नागिदमष्टः । तदेवमादीनां समासोचनयोपलभ्यत एव पाणिने-
रादिव्याकरणकर्तृत्वम् ।

द्वितीयन्विमानि पाणिनीयगिष्वावचनानि— “गङ्गरः शा-
ङ्गरीं प्रादात्-दाक्षीपुत्राय धीमते । वासुदेभ्यः भसाहृत्य देवीं
वाच मिति स्थितिः ॥ येनाक्षरसमाख्याय मधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ अष्टाभास्यस्य
लोपास्य आनाञ्जनशनाकया । चक्षुस्मीलितं येन तस्मै पाणि-
नये नमः ॥”—इति । पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे इतोऽपि स्फुट-
तरं मानं किं भवितु मर्हतीति ।

तथैव फलिभाषितभाष्याभ्यः पञ्चशाङ्गिकं प्रायः सर्वं निवाद्य
मतेऽनुकूलम् । तथाहि— “अथ शब्दानुशासनम्”—इति प्रतिज्ञा-
लक्षणाधिकारवचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते,— इतः पूर्वं नामीदृशं
लौकिकवैदिकीभयविधसर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासनं प्रपरं
किञ्चिच्छास्त्रं व्याकरणं नामिति । अन्यच्च— “अनभ्युपाय एष
शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते— ‘ह्रस्वस्य ति-
रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं’ प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं
प्रोवाच, न चान्तं जगाम’ । ह्रस्वस्यतिव शब्दा, इन्द्राभ्येता,
दिव्यं वर्षसहस्रं ग्रन्थयनकानः, न चान्तं जगाम; किम्पुन-
रप्यत्वे ? यः सर्वथा चिरञ्जीवति, स वर्षशतं जीवति । चतु-

भिन्न प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवन्ति— आगमकालेन, स्वाध्याय-
कालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकाले-
नैव कश्चिद् मायुः पर्युपभुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपाय एव शब्दानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हिमे प्रतिपत्तव्याः ? किञ्चित्
नामान्यविशेषपञ्चषष्ठं प्रवर्त्यम्; येनाख्येन यत्नेन महतो
महतः शब्दोचान् प्रतिपद्येरन्—इत्यादेः भगवत्पतञ्जलिविर-
चितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवावगम्यते
नैतत्पूर्वं नैवं सर्वतोमुखं स्यादवयवसम्पन्नं किं अपि व्याकरणं
स्थितमिति तृतीयम् ।

यूयस्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदमंहिताः । “अग्निम् । ईळे ।
पुरः ऽहितम्”—इत्येवं मन्त्रानुत्पदविभागादिकं कुर्वन् एव ता
अध्यापयन्त्याचार्याः । तादृशपदपाठग्रन्था एव महाभाष्योत्पत्तिप्रतिपद-
पाठयेणैगताः स्मरिति च सम्भाव्यते । तादृशप्रतिपदपाठाच्च
तदेव शोभन्ते स्म, यदा नामीत् नामान्यविशेषपञ्चषष्ठं नामकं
किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् । ईदृशपदपाठानां धाविष्कर्तारः
शाकल्पादय एव । “वायः ०—० वेति च य इति च षकार
शाकल्पः”—इति (६. ५. ५.) याज्ञकीलेः । एका मेवेमा ऋक्पद-
मंहिता मभिलष्याह महाभाष्यकारः— “शाकल्पस्य मंहिता
मनु प्रावर्षत्”—इति (१ अ० ४ पा० ४ आ०) । स एव हि
शाकल्यो नाम ऋषिः, पाणिनितः पुरातन एव; तदीयाष्टा-
ध्याय्याम् “सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनाये (पा० १. १. १६.)”—
इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात् । तदेवं ज्ञायते नामीदेव पाणिनेः
पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं
मपीति चतुर्थम् ।

एव मस्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः ;
त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते । एतत्क्रमपाठनियमस्तु यद्यपि
शाकल्यस्य षट्पाठप्रवृत्तेः परकालभव एव , सति कुर्वी चिद्व
मिति न्यायात् ; परं पाणिन्यटकात् पुरैकाविद्यासीदित्यपि सत्यम् ;
तत्र हि क्रमाध्येत्यर्थे क्रमक इति पदसाधनार्थैव “क्रमदिभ्यो
नुन्”-इति (पा० ४. २. ६१.) सूत्रस्य दर्शनात् । क्रमस्यै-
तस्यादिप्रवृत्ता, एतादृशाध्ययनविधेः प्रवर्त्तकः सन्तु वाञ्छ्य इति ।
तद्योक्तं षट्प्रातिगाथ्ये— “इति प्र वाञ्छ्य उवाच च क्रमम्,
क्रमप्रवृत्ता प्रथमं श्रमंस च”-इति (११. ६१.) । “इत्येवं बभू-
वुः भगवान् पाञ्चालः , क्रमस्य वृत्ता शिष्येभ्यः , क्रमं प्रथमं
प्रोवाच प्रथमंस च हिताय”-इत्यादि च तत्र तद्व्याख्यानं सुव्यट-
स्तम् । महाभारतेऽपि शान्तिपर्वान्तर्गतमोक्षधर्म्येण तथैवेति—
“पाञ्चालीन क्रममाप्तस्तस्माद् भूतात् सनातनात् । वाञ्छ्यगोचः
स धर्मा प्रथम क्रमपारगः”-इति (१४२ प० १०० श्लो०) ।
एव वाञ्छ्योऽपि , पाणिनेः पूर्वभवः ; अट्ते “मधुवभ्रोर्ब्राह्मण-
कौशिकयोः”-इति (पा० ४. १. १०६.) सूत्रस्य दर्शनात् ।
एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकयनावसरे चोक्तं मिदं बहुक्-
प्रातिगाथ्यभाष्ये “भवति चात्र श्लोकः— ‘शरदुज्ज्वलो विति-
मिरी विभाति भगवान् यथांशुमान् । सत्यवचनवित्तमः क्रमकः
क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्”-इति (११. २०.) । एवञ्च
वेदसंहितासु श्रुतानां मन्त्राणां मन्त्रबोधोपयोगिपदच्छेदादिविष-
यकमंगयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूतः पुरा इत्येव क्रमईतु-
सारम् । तादृशसंशयस्तु भवेत्तामेदृगसर्वतोमुख्याकरणाविर्भावात्
प्रागेव ; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशमंगयस्य प्रसर-

तेति । ततश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाम्ब्रथ्यकालेऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्नं व्याकरणं नाम किं मपीति पञ्चमम् ।

बाम्ब्रथ्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः ; अतो बह्वृक्पाति-
शाख्ये तस्यैव नामग्रहणम् ; तथा इयग्रीवो यजुर्वेदस्य । स
एव चैतस्याः पत्नीः प्रथमोद्गावकः । अत एवोक्तं महाभारते
तत्पूर्वं निव— “यत्तद्वयगिरः पार्थं समुदेति वज्रप्रदम् । सोऽह
मेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागकृत् । वामादेगितमार्गेण मण-
सादाभ्रहात्मना”—इति ; एवमुत्तरं सुक्तं तु प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव
“पाञ्चालेन ०—० क्रमपारगः”—इति (११०५०) । एवं कण्वरीको
गानवर्षिः सामसंहितायाः छन्दोविभागस्य क्रमकृत् , अथ्यदत्तश्च-
थर्वसंहितायाः । ताविमी बाम्ब्रथ्यस्यावरजाविति चास्ति तथैव
महाभारते तदुत्तरम्— “भारायणाद् परं लब्ध्वा प्राप्य योग
मनुत्तमम् । क्रमं प्रणीय शिचाश्च प्रणयित्वा स गालवः । कण्व-
रीकोऽयं राजा च अथ्यदत्तः प्रतापवान् (महाभा० या०मी०
प० १४२ प० १०१, १०२ श्लो०)”—इति । अपि च गालवस्यायं
बाम्ब्रथ्यपरजोऽपि पाणिनितः पूर्वज एव ; तदीयाष्टके हि “इको
इलो इडो गानवस्य (पा० ६, ३, ६१.)”—इत्यादौ गालवनाम-
स्मरणात् । तथाच गानवकालेऽपि नाविष्कृतं मेवं सर्वतोमुखं
व्याकरणं मन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति पठम् ।

अस्ति चैको यज्यो वैदिकानां “चातुर्गानम्”—इति । ततश्च
ऋक्संहितायाम्ये विभर्गसन्धीनां , सज्यसरसन्धीनाम् , नान्तपदा-
नाम् , समस्तासमस्तानां च बोधो भवति । तथाहि— ऋग्वेद-
संहितायाः प्रथमेऽष्टके अन्विमीळे—इति वगै— “सुता विष्ठा
दधाना अजोषा इद्रताः सोमया इमा जुष्टा ममरा द्रष्टा हत-

पृष्ठा यजत्रा द्विषोदा घाना. शुक्ला. पञ्चदश । तुविजातो
 , दधानादन्द्रे योने चक्षसे महाधने ये हृहते ह्रमहे यज्ञे सुजिह्वो
 भ्रियत एकादश , य एकधर्षणोना कचीवन्त य इति वर्जयित्वा ।
 अवीहधन् दृङ्घन् आदित्यान् विश्वान् पर्वतान् , यच्च । याव-
 कासने तदिमं द्वैपदम् , दृङ्घन् रोहयणोप चायुत्कर्णैकपदम् ,
 सहस्रसातमं द्वितीयं नेटरिति दीद्यन्नी इति दीद्यन्नी कर्तुम
 द्वैपदम्"—इति (१. १. १.) । यदमाङ्गादयो वैदिकपद्या अप्येव
 भव । एतादृशाश्च ग्रन्था. स्पृष्टावदेव कतार्याः यावन्मैवाभि-
 भूत पाणिनीयसदृश किं यपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् ; प्रचलिते
 छातादृशे व्याकरणे विसर्गसन्ध्यादिसंभयाना प्रसरतैव कथं मिति
 सुधीभिरेवाकल्पता समस्तादिति सममम् ।

एव अस्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकाना यत्र वेदसंहिताया'
 प्रतिशगंश यदानाम् , इतिकरणानाम् , द्वि खण्डानाम् , द्वि
 गौणाम् , मकारान्तानाम् , नकारान्तानाम् , तकारान्तानाश्चेति
 सप्तविधसङ्ख्या अष्टाचरैर्निर्दिष्टा । तथाहि— "अथ देवाय"
 -इति प्रथमाष्टकीयद्वितीयाध्यायीयाचक्षणे "४३।२।८।१४।
 ८।२।०।१"—इति (२. १. १.) । एतेन तु नि सम्यय विज्ञा-
 यत एतत् ;— तत्र षण् विचत्वारिंशदेव पदानि ; द्वे एव इति-
 करणे ('हरी इति', 'पुनरिति') ; अष्टौ एव द्वि खण्डानि ('रत्न-
 ऽधातम.', 'यच ऽयुजा', 'परिऽज्जमानम्', 'सुऽजम्', 'भव-ऽदुद्याम्',
 'सन्ध-ऽभन्ता', 'अट्ठाथय', 'राजाभि.') । द्वि खण्ड मित्युक्ते
 समस्तस्यासमस्तस्य चावष्टष्टाष्टान्त.पदस्य पदस्य बोधो भवति ।
 तथाहि— "अन्त पद येषा स्माद् विकारोऽनन्यकारितः ।
 एतानि परिश्लोयाद् बहुमध्यगतानि च (अष्ट० प्रा० १०. ८८)"

-इत्याह शीनकः । 'अवष्टब्धानि दिःखण्डानि पूर्वोत्तरपद-
भूतानि'-इत्यादि च तत्रोब्धटः । प्रदर्शितेष्विह तु 'रजऽधा-
तमः'-इत्यत्र 'रजानां घातमः'-इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य
माकष्यक , तथैवान्येषां मपि पाणिनिपूर्वत्वानाम् ; किञ्च राज-
भिरित्यत्र अन्तःपदकार्यस्य न-लोपस्य अर्त्तव्यत्वात् तस्यापि
हि खण्डत्व मन्तःपदत्व मिति । एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्ह्येव
विसर्गाः ; नवेव सकारान्तानि पदानि ; हे एव स्तो नकारान्ते
पदे ; तकारान्तं पदन्तु नास्त्वैक मपीति । तदेवमादीनां ग्रन्था-
नाद्य प्रादुर्भावदर्शनात् नम्यत एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात्
पूर्वं नासीदेव किं मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीह-
गम् , यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति ; को
हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो दिःखण्ड-
ज्ञानाय चैतादृशस्यापि पत्रस्याध्ययने यतने साम्प्रत मित्यष्टमम् ।

एवं सन्ति च विविध-'लक्षण'-ग्रन्थाः प्राचीनतमाः । तत्त-
दनुगतान्येव सङ्केताचराणि हृष्यन्ते वर्गादिना मन्तेषु । तादृशाक्षर-
मन्त्रिपेक्षे च तत्तद्गर्गादिषु प्रष्टव्यसङ्गहादीनां निश्चयतावगम्यते ।
तथाहि— अध्येतारवाचापि "अग्निमोळे (ऋ० स० १. १. १.)"
-इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव "ङे"-इति सङ्केताक्षरम् । एतेन
हि ज्ञायते— तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त पदानां विषमत्वम् , दिः-
खण्डानां तु समत्वम् , प्रष्टव्यभावाः , स्वन्तवैषम्यश्चेति । वस्तुतः
सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश , दिःखण्डान्यष्टौ ; अस्ति
च एक मेव नान्तम् , स्वन्तचैकम् , प्रष्टव्यभावश्चेति । एवं
"हृतवती (ऋ० स० ५. १. १४.)"-इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत
एव खलु 'ध्'-इति सङ्केताक्षरम् । एतेन च तत्र वर्गे नान्त-

स्यस्य द्विःखण्डानां वेपथ्वम्, विसर्गान्तानां साम्भम्, प्रगृह्या-
येकत्रिंशत्,— इत्येवं बोधितं भवति ; किञ्च नास्ति तत्र नान्तं
स्यन्तं वा पद मेक मपि ; सन्ति च द्विःखण्डानि सप्तविंशतिः,
विसर्गान्तानि च प्रदानि चतुर्दश, प्रगृह्याख्यपदानि चैकत्रिंश-
देषेति । तदेवसादीनां यन्यानां तदेवोपयोगो विशेषत आसीत्,
यदा नासीत् पाणिनीयसमानं सर्वतोमुखं व्याकरणं कि मपि ;
मति हि पाणिनीये व्याकरणे, पाणिनीयसमानापरव्याकरणे वा तत्र
व्युत्पन्नानां कि मेतादृशसङ्केताधराभ्यासेन ; ननु ते हि मन्त्रान्
प्रपञ्च्ये किमु नावगच्छेयुः प्रगृह्यादीनि । अवगच्छेयुरिति चेदयमं
मन्त्राद्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसमानं कि मपि
सर्वतोमुखं व्याकरण मित्यत एवैवंविधसङ्केतोपदेयाः ससुज्ञा-
विता, समाहृताश्च ते तदानीन्तनेरिति नयनम् ।

यथैष वीपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिश्रादीनां
शाब्दिकानां सुल्लेखो विद्यते — “इन्द्रयन्द्रः कागच्छरक्षारपिमसी
शाकटायन । पाणिन्यमरकौनेन्द्रा जयन्यष्टादिशाब्दिकाः ॥
मतानि तेषां मानोश्च सर्वमाधारणः स्फुट । ०—० । कवि
कल्पद्रुमो नाम यद्येनिष्याद्यतेऽस्य च ॥”—इति, तेनापि व्याकरणेषु
पाणिनीयस्यादिमत्ता न दिङ्म्यते ; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः
सामानाधिकरण्यनियमाभावात् ;— न ह्येष कचिद्वियम उप-
नभ्यते, ये ये शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्तार इति ; व्याक-
रणकर्तृत्वाभावे हि शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचार-
मह । तदेव मख्यमति,— पत्रोज्ञेयुः शाब्दिकेषु इन्द्रस्य प्रतिपद-
पाठाध्येतत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये यचितम्, प्रदर्शितञ्च तत्
पुरस्तादिष्टेय (१०८ पृ०) । चन्द्रस्य व्याकरणकर्त्तेति नयम्,

परं न स पाणिनितः प्राचीनः ; पाणिनिभाष्यानुसारत एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः । तथाहि राजतरङ्गिण्याम्— “चन्द्राचार्यादिभिरुद्दिष्टा देशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वस्य व्याकरणं कृतम् (१. १. ७६.)”—इत्युक्तं पुरज्जात् प्रदर्शितं मेव । काशकृत्स्त्रिस्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः ; अपि तु मौमासकः । तथाहि महाभाष्ये— “काशकृत्स्त्रिणा प्रोक्ता मौमांसा काशकृत्स्नी”—इति (४ प्र० १ पा० १ भा०) । शाब्दिकानां मन्यतमः कृत्वापिशलिर्वर्तते “वा सुप्पापिशलेः (६. १. ८२.)”—इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिणो वेति प्रतीयते च, परं नैतावता तस्य व्याकरणकर्तृत्व मध्यङ्गीकर्तव्यम् ; न ह्युपलभ्यते इदानीम् नापि प्रतीयते कदाप्यासीत् तद्वशाकरणस्य सत्तेति ; सामतन्त्रस्य प्रणिता आपिशलिरिति प्रवादोऽपि क्षाधिकः । शाकटायनस्य तु ऋक्तन्त्रं व्याकरणं सद्यापि विद्यते, परं न ततः समासतद्धितादीनां सर्वथा बोधः समुत्पद्यते ; नापि ततः सुदुर्पास्य इत्यादिपदानां साधनिका ज्ञायन्ते ; न च तस्मात्त्र निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहणं मिष्टं गम्यते ; यास्तेन हि प्रायः सर्वत्रैव वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्वैव तन्नामग्रहणं कृतमिति । तथाहि— “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; ॥ सर्वापीति शाब्दी वैयाकरणानां च”—इति (१. ४. १.) । अतरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनेः पूर्वमेव इति तु सुप्रसिद्धं मेव । जेनेन्द्रस्तु सत्यं सम्भवत् सर्वतोमुखं स्यैकस्य व्याकरणस्य प्रणेतेति ; दृश्यत एव हि तद्वशाकरणं मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वसम्मानं गेहेति दिक् ॥

यथेय प्रवादः,— आसीत् पुरा माहेयं नाम व्याकरणं
पाणिनीयतोऽपि बृहत्तरं पुरातनमेति । तथाचायं सुष्ठुश्लोकः—

“यान्युल्लहार माहेयाद् व्यासो व्याकरणावात् ।

किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोषदे”-इति ।

तदेतस्य मातृपितृनिर्णयहीनत्वादप्रामाण्यमेवेति विदुषाम्परा-
मर्शः । मधुसूदन-चरस्वती-नामा भिद्युः प्रस्थानभेदे पाणिनीयं नैव
माहेयं मित्याह । तथाहि— “तच्च वृद्धिरादैजित्वाद्यष्टाध्यायात्मकं
महेयंरपसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् ; अत्र श्रान्ताय-
नेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्षिकं विरचितम् ; तद्वार्त्ति-
कलोपरि च भगवता मुनिना पञ्चसुत्रिणा महाभाष्यं मारचितम् ।
तदेतत् त्रिसुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेयं मित्याचक्षते”-
इति । “यद्वठन्”-इत्यादिषु चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् बृहद्
व्याख्यानं भन्दिकेश्वरकृतम् , तत्रैव माहेयं मिति व्यपदिष्टं मिति
च वृद्धाः । अत्राचक्षते तु केनचिदनिच्छुद्रव्याकरणाध्यायिना पाणि-
नीयदेविणैवेव श्लोकः प्रणीतः . आसीन्माहेयं नाम अतिबृहद्
व्याकरणं मिति प्रवादोऽप्येतदनुगत एव ; माहेयं वस्तुतः खण्ड्य
मिव त्रैकालिकाभावमप्यन्यमेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अत्रि-शाकन्व-काश्यप-भृगु-कुत-वसिष्ठ
गोतम-कौण्डिन्य-जाबाल-वदसा-ग्रस्त-शाकटायन-कौरव्य-
मण्डूक-मह-वसु-पैल-कलापि-वैशम्पायन-तित्तिरि-वरतमु-
कोजिक-यौनक-गानव-भारद्वाज-वाङ्मन-स्फोटायन-प्रापि-
शलि-आश्विन-काशलि कठ चरक-पाराशर्य-शिवानि-प्रभृति
ब्रह्मचार्यनामधरणात् तेष्वो ह्यत्रजलं मध्यं पाणिनेः स्फुटं मेधेय-
वग्यं स्वीकार्यम् ; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं भवेत्,— एतन्मात्

‘पूर्वं मपि कश्चिदासीद् व्याकरणग्रन्थः सर्वतोमुख इति । एवञ्च ये केचिदाचार्याः पाणिनिसमकालाः, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन भगवता तेषां शब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वमवा, तेषां मपर-शास्त्रीयग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेदाम तदीयशब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणकर्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि सर्ववेद-लोक विषयाणीति चावश्यं सुररीकर्तव्यं मत्सरप्रदर्शितहेतुभिरिति ।

मरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु बोधदेवज्ञतात् सुध-बोधादय्याधुनिकवम् “तिससन्ति प्रथमो मध्वमः सिष्यमृषोत्तम-पूतयः । सिष्यमध्वमः परस्मै तु पदानाद्यात्मनेपदम्”—इत्यादि-पाठादेव सुव्यक्तम् । अग्निपुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु बाल-क्रीडनानीव । कार्ष्णिकेयोक्त-व्याकरणादीन् अपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यत्र मिहानल्पजल्पनेनेति ।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिव्याकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुति यत्र क्वचित् व्याकरणनामोपेक्षो विद्यते, तत्सर्वं मेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवे विनिगमकम् ; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणिनीय मन्तरेण स्थित मिति पाणिनेर्यास्त्वपूर्वत्वं सुवचम् ॥

यत्पूर्वं केन चित् पाटनविजय बभूवुवतीविजय-काव्ययोः प्रणिताऽप्यय मेव पाणिनिरिति, तदप्यत्रदेय मेव सर्वेषाम् ; न हि व्याकरणाचार्यस्य पाणिनेः रत्ननायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेदाम, नापि हि महाभाष्यकृतपञ्चनिकानपर्वन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैद्याकरणेन प्रयुक्तं किं मपि घट मशुड मिति गणयितुं शक्यते तत्परजानिः शानिदासादिभिश्च प्रयोगपटुभिः । अस्मि च व्याक-

रणाशुद्धिदोष पाठान्नाविज्ञे, उदाहृतस्य स वद्वटकृतकाव्यालङ्कार-
टीकाकृता नेमिसाधुना च्युतसंस्कृतिदोषोदाहरणसङ्घे “सम्या
बधूं गृह्य करेण”—इति । तत्र गृहीत्वेति वक्ष्ये गृह्येति
प्रयोग एवाशुद्ध । अत्रेदं विचार्यम्,— अशेषमेमुषीमन्मन्त्रस्य,
महेश्वरवरप्रसादाश्रित्याकारणविद्यस्य, सिद्धवाग्दिव्यस्य, आका-
रणसदृशस्य पाणिनेर्याकरणशुद्धि कदापि सम्भवेत् किम् ?
इति । यदि नाम गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं स्यात्, तर्हि
सत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येतेति च, प्रयोगा अपि हि
पाणिनि काव्यायन पतञ्जलिना साधुत्वनियामका भवत्येवेत्युररी-
म्रियत एव मयि । तदेव, यत् इदं गृह्येति पदं न को-
ऽपि साधु मन्यते, अतोऽपि ज्ञायते नैद् व्याकरणाचार्येण तेन
पाणिनिना प्रयुक्तम्, न च पतञ्जलिपूर्वकालीनेनापि केनचि-
दिति । केचिदाहुः,— व्याकरणकृदेव पाणिनि महाकवेर्वाङ्मयी
केच बहुपूर्वभव, वाङ्मयीकीयाद्रामायणात् पूर्वं मेव सूक्तकालो-
गत इति । तेषां नवे तदोपजात्यादिदृष्टानां कथा तु व्यादृ-
ष्टपरान्विता, पानुष्टुप्तेनापि छन्दसा कश्चिन्नौक्तिको ग्रन्थी गणितो
न वेति महान् भयं एवेति ।

सौम्य भगवान् पाणिनि खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्य पर-
भव एव, तदीयेऽष्टके “गवियुधिष्ठ्या त्विर (८ ३ ८५)”—
इत्यस्य, “वासुदेवार्जुनाभ्या युग् (४ ३ ८८)”—इत्यस्य च
सूत्रस्य विद्यमानत्वात् । पारिचिताद् जनमेजयाश्च य किञ्चि-
दुत्तरभव, एतदीये अष्टके जनमेजयपदसाधनायैव ‘एजे खण्
(३ २ २८)’—विधानदर्शनात् । जनमेजयसु युधिष्ठिर तृतीय
भ्रातृर्जुनस्यैव पौत्र । न च अर्जुन “गतेषु यट्सु माहेषु

त्राधिकेषु च भूतस्ते । कलेर्गतेषु वर्षाणां भवन् कुरुपाण्डवाः
(१. ५०.) ”-इति राजतरङ्गिणीलेखदर्शनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां
स्थितः । ततो जनमेजयः कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भा-
व्यते । व्यासोऽपि कथितुं तदानीं मासीदिति च महाभारता-
ख्यानादिभिर्ज्ञायत एव ; तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छ-
ताब्दीज एव भवितुं मर्हति , परं यतश्च व्यासपुत्रशुकवाचक-
वैयासकि पदमाधनाय न कश्चिद् योनोऽस्ति पाणिनीयः , अस्ति
सु “व्यासवक्त्रण० (पा० १. ३. ८७ वा०) ”-इति वार्त्तिकम् ,
अतोऽयमव्यक्ते वैयासकिपरिचयो नैव विदित आसीत् पाणिने-
रिति । तदित्यं व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्ति-
लाभात् पूर्वं नैव प्रणीतं मिदं सप्तकम्पाणिनीयं मिति कलेरष्टम्या
नैव यताब्द्यां स्त्रीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्यां मितं भार्या-
वर्त्तं भूषयामास न पाणिनिरिति ध्रुवम् ॥

[व्याङ्किः] उक्तं पुरस्तात् (१०५ पृ०) बहुवृत्तातिशायकृतः
शोभकस्य पाणिनिपरजत्वम् , यास्कस्य तु ततोऽपि परजत्व मिति ;
तदेवावसरमात मिदानीं निषेत्तुं मिह व्याङ्किविषयेऽपि किञ्चिद्
ब्रूमः । तथाहि— अस्ति पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे “आचार्यो-
पसर्जनञ्जातोवानी (६. २. ३६.) ”-इति सूत्रम् ; अत्र च कृतः
सन्देहो वार्त्तिककारेण— “आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्व-
पदत्वात् सन्देहः”-इति ; “आपिशल पाणिनीय व्याङ्कीय गौत-
मीया. , एकां षट् वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि , तत्र न
प्रायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्य मिति”-इत्येवं च तद्वाक्ये
तत्सन्देहोपपादनम् । अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां
नूनम् “अभ्यर्हितश्च”-इति (पा० २. २. ३४ वा०) आसनात्

अभ्यर्हितक्रमेणैवास्ति मन्त्रिवेशः; अभ्यर्हितत्वञ्च स्यात् तेषां स्वस्वा-
चार्यपौर्वापर्यमूलकं मेवेति । तथा च आपिग्रन्थितः पराचीनः
पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याहिरिति तु ब्रूयत
एव; अपीह कात्यायनीयोदाहरणे व्याहृतीयमन्त्रदर्शनात् कात्या-
यनात् खलु पाचीनोऽयं व्याहिरित्वन्न च कास्ति वक्तव्यता? तदे-
तस्मादेकस्मान्नोदाहरणविन्यासाद् इह एव विज्ञाते,— व्याहृतेः
पाणिनितोऽवरजत्व कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति ।

स एव व्याहृतिः, 'मङ्गल'—नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशे-
षस्य प्रथिता । ततः श्रुत्वा महामाये पश्यशायाम्— "मङ्गले
एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,— नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति ।
तथोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेव निर्णयः—
यद्येव नित्यः अद्यापि कार्यं सम्भवयापि लक्षणं प्रवर्त्य मिति"
—इति । "मङ्गले = पञ्चविंशति"—इति च तद्व्याख्यायां कोट्ट ।
"मङ्गलो व्याहृतिगतो लक्षणोक्तमङ्गलो यन्त्र इति प्रसिद्धः"—इति च
तद्विद्वरणि नःशेषभट्ट । तदेतस्मादेकस्माच्चेति विदिते— व्याहृतेव
मङ्गलस्य कर्त्तव्यं, स हि पाणिनितोऽवरजश्चेति ।

स एव दाक्षायण इत्यप्युक्तः । अस्ति पाणिनिस्तुम्—
"उभयप्राप्तौ कर्मणि"—इति (२. १. ६६.) । "शेषे विभाषा"
—इति च तत्र कात्यायनस्य धार्मिकम् । "शोभना खलु पाणिनिः
स्तस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना स्वस्य कृतिः; शोभना
खलु दाक्षायणस्य मङ्गलस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन मङ्गलस्य
कृतिः"—इति च तदुदाहरणानि । तदेतदामूलसमालोचनया च
लोचि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति मङ्गलकर्त्तुव्याहरेण
नामागतम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽवरजश्चेति ।

‘वे केचिदाहुः,— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदघेनात् तस्य हि व्याडेः दाक्षीपुत्र (पाणिनि) समकालिकत्वम् , तदसङ्गतमेव ; न हि समकालिकयन्ये कस्यापीदृशी श्रद्धा समुत्पद्येत, यत् तद्य सत्त्वद्रोकात्मकं व्याख्यानं मारुचवेदिति । नापि हि पाणिनिकास्त्रे एव पाणिनीयसूत्राणां भेदं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितुमर्हति ; तदानीन्तनानां सर्वेषां मेवातिशुद्धित्वात् ; किञ्च सूत्रकास्त्रे एवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत् , तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्रकाराणां असङ्गतमेव स्यात् ; न हि लोकहितचिक्वीर्दुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविद्वज्जनान्येव दुर्बोधसूत्ररचनं सम्भाव्यते । अतोऽस्मभ्यस्ते तु पाणिनिजन्मतोऽन्यूनद्विगताभ्यन्तरे जातोऽयं व्याडिः , तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्टमेवानुभूय शुद्धभूत्वेवाप्यपचये तद्व्याख्यानं सहृदं नाम ; न हि दिगताम्नीमतस्तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते , यथा च सूत्रबोधाय तादृशमतिहृदं व्याख्यानमपि प्रयोजनीयं भवेदिति ।

‘आदिदक्षस्यैवापत्यं युवा स्याद् दाक्षायणो नाम्’ , एवमपि न नियमः ; दक्षगोत्रीयस्य यततमन्वापि यस्य कस्याप्यपत्यं युवा भवितुमर्हत्वेव दाक्षायण इति ; तत्र बाधादर्शनात् , जीवद्वंशत्वमात्रस्यैव युवसंज्ञानिदानत्वाच्च । जीवद्वंशत्वन्तु यततमस्याभ्युपगम्येत चेत् , तत्रापि युवसंज्ञा भवितव्यमेवेति ।

किञ्च युवप्रत्ययस्य जीवद्वंश्यादावैव भवति नान्यत्रेति न नियमः , अपि जीवद्वंश्यादौ मत्वमेवेति च नियमः ; यार्त्तिककार-कात्यायनेन हि ‘हृदस्य च पूजायाम्’ युवसंज्ञा विहिता , ‘यूनश्च कुक्षायां गोचसंज्ञा’ कर्तव्येति युवसंज्ञा अधिकृत्य महाभाष्ये सिद्धान्तितम् , ननुगन्देन्दुमेखरे चेत्तत् सुव्यक्तम् ।

तदेवं दक्षगोत्रजो मान्यः कश्चिदवतनीयोऽपि दाद्यायण इत्युद्येतैव,
किं सङ्गृहकारस्य व्याडेः दक्षगोत्रविमूढस्य ? इति ।

अथ च ; यदि हि नाम स व्याडिः पाणिनेः समकालिको
मातुलपौत्रश्च स्यात्, तर्ह्यवश्यं दृश्येत सूत्रं तदष्टके 'व्याडादयः
शास्त्रायाम्'-इत्येव ;— न च "छात्रादयः शास्त्रायाम्"—इति
(१. २. ८८.) ; व्याडिशालाया एव पाणिनेर्मनसि पूर्वोदय-
सम्भवात् । तत्र छात्रादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठ एव व्याडेः
पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे
हि काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,—इति तु सर्वैश्वरीकर्तव्य
मेवेति । सिद्धमित्यङ्गहस्ततो व्याडेराचार्यस्य व्याकरणाचार्यात्
पाणिनितो बहुकालपरजत्वं वार्षिककाराश्च कात्यायनात् बहु-
पूर्वजत्वं भवतीति ॥

[शौनक.] प्रातिशाख्यकृतं सङ्गृहस्ततोः ग्रीनक व्याख्येय सम-
कालिकत्वं भवगम्यते । अस्ति हि ग्रीनकीये अथवा प्रातिशाख्योक्तसङ्ग-
व्याडेः श्लेषः, अस्ति च व्याडिकताया विकृतिवत्त्वात् असङ्गच्छीन-
कस्यावगमस्य । तद्यथा, प्रातिशाख्ये व्याडेः श्लेषः (१. ८.)—

“परिपदे त्वनार्यान्तात्तेन वैकाश्वरीकृतात् ।

धरेषा व्यास माचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरी परी”—इति ।

“अनार्यादितिकरणात् धरेषा मधराणां व्यास मनुदात्तत्वं माचारं
मन्यते व्याडिराचार्यः”—इत्येवमादिकश्च तथोप्यटकृतं भाष्यम् ।

तथा “उमे व्याडिः समम्बरे”—इति (१. १२.) ।

“व्याडिस्त्वाचार्यः”—इत्यादि च तद्भाष्यम् ।

“व्याडे. सर्वतामिनिधानलोपः”—इति (१. २१.) ।

“व्याडेराचार्यस्य”—इत्यादि च भाष्यम् । अपरञ्च (१२. २८.)—

“समापाद्य नाम वदन्ति पत्य तथा चत्त सामवगाद्य सन्धीम् ।

उपाचार लक्ष्यतश्च सिद्ध माचार्या व्याडिशाकल्यगार्ग्या”-इति ।

“तथा वदन्ति के ? आचार्या ,— व्याडिशाकल्य गार्ग्या”-
इत्यादि च तद्भाष्यम् । अपर मपि (११ प० ४४.)—

“व्याडिर्नासिक्य मनुनासिक्य वा”-इति ।

“व्याडिराचार्य”-इत्यादि च तत्र भाष्यम् । तान्धेयमादीनि
व्याडिमतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्गद्वयस्यादेव शौनकेन
सङ्गृहीतानीत्यपौह ध्येयानीति ।

एवं व्याडिकृताया विस्तृतवचनाच्च शौनकास्मावगम —
“अनुलोमे यथाक्रमम् (वि० व० १. ८.)”-इत्यत्र “यथाक्रम
शब्देन प्रातिमास्योक्ता अन्वचरचैप्रादयो द्रष्टव्या”-इत्याद्य
विस्तृतिर्कौमुदीकृत् । तथा ‘व्युत्क्रमे क्रमवत् सन्धि’ (१. ११)”
-इत्यत्र च “विपर्ययक्रमसन्धौ शौनकोक्ता चैप्रादिसन्धयो भवन्ती
त्यन्वय”-इत्यादि चाह स एव कौमुदीकृद्भाष्ये । तत्रैव
“हकारादिविधानम्”-इत्यस्य व्याख्यायमुक्तम्—“हकारस्य सङ्का
रादेश शौनकोक्त एव”-इत्यादि । तथाप्येऽपि “एकारोकार
परसु भ्रकारोऽभिनिवृत्तते (१. १३.)”-इत्यस्य कौमुद्याम् “उद्
घाद्यसन्धौ शौनकाचार्ये प्रकृतिभाषनिमित्त प्रापित ‘प्रह
त्यान्त (पा० ६ १. ११५.)’-इत्यनेन सूत्रेण”-इत्यादि । स्पष्टं
पास्ति तत्र शौनकनामोल्लेख “उद्घात्तादिविधानं तच्छौनकोक्तं
भवेदिह”-इति (वि० व० १ प० १५ सू०) ।

अतो मन्यते सुदुर्लभित शौनकव्याच्यो. समकालिकत्व मिति ।
तत्र च प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यं पाणिनेरष्टकं मयलप्यत्र
सङ्गहं भारचितवान्, ततः शौनकाचार्यं, शाकभ्यसहिताया विषये

पाठ्यापत्ताय प्रातिशाख्यं प्रचीतवान् ; ततश्च तत्परिशिष्टस्थानीया
अष्टप्रकरणा विकृतिवक्त्री कृता पुनस्तेनैव व्याडिनेत्यपि प्रतीयते
तत्तदग्रन्थसमालोचनादिभिरिति ॥

अध्येतौ शौनकाभ्याहो शुक्रशिष्यौ,— इत्येवमपि विज्ञायते,
तत एव विकृतिवक्त्रीयन्यात् । तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—

“नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् ।

सुनीलं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं श्लोकविश्रुतम्”—इति (२) ।

एव मपि मिह मेतयो शौनकाभ्याहो. भमकालिकत्वम् । मिदञ्चा
स्मात्पूर्वमसौ प्रातिशाख्यकृच्छ्रौनकः पाणिनेः परमव इति ॥

अतु शौनकस्य पाणिनिपरमवत्वं सत्यमेवेति चेत्, कथं
न तत्कृते बहुक्प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोक्तेश्चः ? अत्रेदं मन्था
व्यते,— यथा च सम्प्रति भट्टोजिदीक्षितकृता व्याकरणसिद्धान्त-
कौमुदी नाम उति प्रचलिता, अत एवविशेषेण ‘पाणि-
नीयव्याकरणमधीते’—इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्त्वेवाध्ययनस्य बोधा
भवति, ‘कौमुदी मधीते’—इत्युक्ते च पाणिन्यष्टकान्विताया
एव तस्या उत्तराध्ययन प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारीहत्वेन
प्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्तुं दीक्षितस्यापि नामोक्तेश्च क्रियत एव ;
तथैव शौनकाकाले अपि सम्यक्सङ्ग्रहस्यैव व्याकरणत्वेन प्रसिद्धि-
रासीत्, सङ्ग्रहकारस्य च तस्य व्याख्येय्यकरणकर्तृत्वेनेति । तदुक्त
मस्ति ईमचन्द्रीये चाभिधानचिन्तामणौ— ‘मस्यवृत्त्यर्थपद
महार्थम्’—इत्यादि (१२, २८) सङ्ग्रह विवरणम् । एवञ्च व्याडे
रुमनेत्यादेव पाणिनेरुक्तेश्च मिह । सम्येवं शौनकीयप्राति-
शाख्यादौ यत्र क्व च व्याख्यातिविषये व्याडेराचार्यस्य नामो-
क्तेरुक्तो दृश्यते, तत्तत्त्वं मेव पाणिनिमरुत्त रक्तम् ; व्याडेः त्वम्

पाणिनीयव्याख्यादत्तेनैव वैयाकरणत्वसिद्धेः ; न हि व्याहिर्या-
करणसूत्रकारः । तथाच— यद् दृश्यते इत्र “व्याहिर्यासिक्क
मनुनासिकं वा”—इति (व० प्रा० १३ प० ४४.), तदिदं “मुख-
नासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)”—इत्यस्य पाणिनीयस्य
सूत्रस्यैव व्याहृतत्वं व्याख्यानं शौनसेन संक्षालोद्धिखित मित्येव
गम्यते । एष मन्त्रवापि । भाष्यज्ञताभ्युक्तं पक्षशायाम्— “अय
व्याकरण मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् । ०—० । न
हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । किन्तुहि ? व्याख्यान-
तय । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति , न
केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्— ‘हृदिः, आत्, ऐच्’-इति ।
किन्तुहि ? उदाहरणम् , प्रत्युदाहरणम् , वाक्याध्याहारः, इत्ये-
तन्ममुदितं व्याख्यानं भवति”—इति । अत एव चोक्तं दृश्यते
उक्तौ— “सप्तद्वयं व्याकरण मधीते”—इति (पा० ६. १. ७५.) ।
अपि च शौनकीये हि तत्र प्रातिभाष्ये आचार्यपदेनापि
पाणिनेः स्मरणं बहुत्र लक्ष्यते । तथाहि (१. ४. १.)—

“अष्टाश्वानवसानेऽप्रष्टज्ञानाचार्या आहुरनुनासिकान् स्मरान् ।
तच्चिमात्रे शाकला दर्शयन्वाचार्यशास्त्रापरिशीपद्वैतवः”—इति ।

अत्रावश्यं पाणिनिकृतम् “अथोऽप्रष्टज्ञानानुनासिकः (८. ४.
५७.)”—इत्येव सूत्रं लक्ष्यभूतं तस्येति स्वीकार्यं मिति ॥

किञ्च पाणिनीयप्रचयनात् भूयै कस्यापि प्रातिभाष्यग्रन्थस्य
प्रचारः सम्भवदित्यपि न प्रतीयते ; क्वचिदपि पाणिनीयसूत्रे
प्रातिभाष्यशब्दादर्शनात्, प्रातिभाष्यशब्दव्युत्पत्तये वाचिकलङ्कृत-
यज्ञसोपलाभाच्च । तथाहि— “गन्धीराश्वरः”—इति (४. ३. ५८.)
सूत्रे उक्तं कात्यायनेन “अमकरश्चे परिमुखादिभ्य उपसङ्गानम्”

—इति, तत्र परिमुखादिगणे च दृश्यते “प्रतिशाख”-इति । परिपच्छद्वेषु हि दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्रैकत्रापि प्राति-
शाख्यार्थोऽवगम्यते, अपि तु गायकाद्यर्थ एव । तथा “पार्थ
कृतिरेषा तत्र भवता नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे च ईशकारोऽर्च
श्रीकारो वास्ति”-इति (१ अ० १ पा० ७ भा०) महाभाष्यवच-
नस्य नागेशादिकृत व्याख्यान चेहासीद्यम् ।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याख्यान्यादिविशेषबोधनपरा एव प्राति-
शाख्यग्रन्था, सामान्यतः सर्वशब्दानुगमनाथ प्रवृत्तात् पाणि-
नीयाद्व्याकरणादवरणा एव भवितुं मर्हन्ति । अतस्तथैवोक्तं
बहुक्प्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्ति-
कृतोऽष्टेन, कृतञ्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम् । तथाहि—
“तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा— ‘अचि तु बु च मत्तु
तद्ध् कु प्रोह्वाणाम्’-इति (पा० ६. १, १३३.), तद् व्यपस्या
एयितु मिदं भारभ्यते, न सर्वत्रैतानि घटानि अस्या शाखाया
दीर्घा भवन्ति । यथा—”-इत्यादि । एव साधयेत्प्रातिशाख्ये
ऽप्युक्तं स्तब्धं सूत्रकृतेन—“एव मिदंति च विभावाप्राप्त सामा-
न्येन”-इति । सामान्येन सचनेन पाणिनीयेन यद् विकल्पेन
प्राप्तम्, तदेव मस्या शाखाया व्यवस्थितं भवतीति च तदर्थः ।
अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च—“अवश्यं खल्वप्यस्याभिरिदं
मल्लव्यम्, बहुलं मन्थतरस्यां सुभयया वा एकेषा मिति । सर्वं
वेदपारिषदं ङीदं शास्त्रम्, तत्र नैकं पन्थां शक्यं चास्या
सुम्”-इति (२ अ० १ पा० ३ भा०) ।

अथ केपाश्चिद्वेदे प्रातिशाख्यलक्षणेनैक एवैकं सूत्रद्वयं,
मण्डनद्वयं, कम्पलम्, शाखाप्रवृत्ता चेति । पूर्वप्रदर्शितानि यद्

गुरुशिष्यवचनान्धेवात्मैकं प्रमाथ सुपन्थम्यते ; तत्रापि नास्मैकमेव
वीजम्, नान्यत् किञ्चनेत्यस्याकम् । समासतः खण्डितश्चेतत्
पुरस्तादेव (५५ पृ०) । वस्तुतस्तु शुनकवंशीयाः अद्यतनीया अपि
शौनका एव ; तस्मादात्मैक्यवीजकं तादृग्नं बहुतमत्वं त्वति-
भ्रमविगृह्णीत मिथैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि मानं
लक्ष्यते, प्रत्युत लक्ष्यन्त एव वादा बहवः । तेषां कतिचित्
पुरस्तादेव ध्वनिताः प्रदर्शयिष्यामस्योपरिष्ठादपि (वेदसमा-
लोचने) कतिचिद् । इह च किञ्चित् प्रकटयामः ।—

प्रातिशाख्यकारस्य शौनकास्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात्
ऋषिकालात् परम्भवत् सम्प्रयुगीयत्वञ्च । तथाहि— “नत्वादी
शौनकाचार्यं गुरुं वन्दे महानिधिम् । मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं
महाश्रमं लोकविश्रुतम्”—इति विक्रितिवचनां व्याङ्ग्यवचनम् (२) ;
न हि तेन तत्रोक्तम् ऋषीन्द्रमिति । पाणिन्यादीनां पतञ्ज-
लानां मद्युगीयानां मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते
प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्त्वौपचारिकः ; पाणिनि-
पूर्वजानां मापिशलि-शाकटायन-गार्ग्य-शाकल्य कश्यप-ह्यौमक-
माण्डूय-पाराशर्यप्रभृतीनां त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधा-
नतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्त्वातिदेशिकः ; तेभ्योऽपि
प्राचीनतमानां पुराकल्पश्रुतानां वसिष्ठ वामदेव सूत्रमण्डलदृक्-
शौनकादीनां मन्त्रद्रष्टृणां मेव ऋषित्वं मुख्यमिति तु प्रतिपादितं
पुरस्तादेव (३२-४४ पृ०) । तदेवं प्रातिशाख्यक्रान्तिशौनको नूनं
मद्युगीयः ; तत्रापि व्याङ्ग्यमकान्तिक इति पाणिनिपरजघातो
नाम्य कथं अपि युज्यते सूत्रद्रष्टृत्वादिकं मितोऽप्यपास्तं पङ्-
गुरुशिष्यस्याभिमतमिति ।

एवञ्च यद्यपि वङ्गना मेव वैदिकग्रन्थानां प्रणेतृनाम गौतम-
इत्येवं श्रूयत एव , परं न हि तन्मात्रेणैव तेषां सर्वेषां मेक एव
प्रणेतृति प्रामाण्यं सुपगन्तुं भर्तृतीति गौतमकानां विभिन्नशक्तित्व-
मसमकालिकत्वञ्च सुतरा सम्पद्यत एव । वरं अनुमीयते,—
शिक्षाविशेषकत्वं गौतमाचार्यः पाणिनिः पूर्वजः ; प्रोक्ताधिकारे
“गौतमादिभ्यश्छन्दसि (४. १. १०६.)”—इति सूत्राद्येखरे “छन्दसि
किन् ? गौतमीया शिक्षा”—इति प्रत्युदाहरणदर्शनात् । कल्पकत्वं
गौतमाचार्येषु ततोऽपि पुरातनं , तन्मैव तदुपन्यस्योदाहरण-
त्वेन बोधनात् ; छन्दस्त्वसामानाधिकरण्येन प्रोक्तत्वं मेव हि तादृशो-
दाहरणत्वे वोजम् । यस्तु कल्पकत्वं , स एव कर्त्ता शास्त्रप्रवचन-
स्यापि । तथा द्युतुतं विकृतिकौमुद्या गङ्गाधरभट्टाचार्येण—
“शाकलाः गौतमा सर्वे कल्प शास्त्रा प्रवचने”—इति (१. ४.) ।
तत्त्वतः पाठभेदकल्पभेदादेव शास्त्राभेदहेतुः । मण्डलद्रष्टुः गौत-
मकेषु द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्वं मध्ययुगीयत्वञ्च ;
न हि एतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः क्वाप्युपलभ्यते ;
अस्ति चैतस्य गौतमस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,— “द्वितीय
मण्डलं मपश्यत्”—इति (१३. ५०.) । मण्डलशब्दस्य वैदिकमन्त्र-
सूत्रानां महद्विशेषिपद्व्येव वाचकः , तदाह सर्वानुक्तमणीकृत्यो-
नकोऽपि— “तत्रापि दृष्टानां वङ्गना सूत्रानां मेकपिकर्तृक-
सङ्गहो मण्डलम्”—इति , “सम्पूर्णं स्युषिवाक्यन्तु सूत्रा मित्यभि-
धीयते”—इत्यादि च । ततस्तस्माच्च तादृशद्रष्टृकारात् गौतमाणां
प्राचीनोऽन्य एव गौतमकविः सूत्रकारः,— इत्याप्यविचारितुं मेव
मिदम् । तत्त्वतः सर्वत्रैव ग्रन्थकाननिर्णये अर्त्तव्यं मेतत्,—
प्राचीनार्याणां गोतमस्या मेव व्यवहारः प्राचीन पुनर्व्यक्तिनाम्ना

मिति ; यथाद्यापि दृश्यते मयिदनामनामव्यवहारो दाक्षिणा-
न्यानां भारतीयानां तथा इज्यादीनां अपि । अतएव
व्यासाश्रयायनपाणिनिशौनकायास्कादीनां बहुत्वात् तत्तत्कृतेश्च-
वश्याभावी पौर्वापर्यविभ्रमो भवत्येव ?

८. 'धार्पणुक्रमणी'-प्रभृतीनां दशानां मेवैवेदीयग्रन्थानां प्रथिता
सम्पूर् चैकः शौनक इत्याह सर्वाणुक्रमणीहृत्तो पडगुहगिण्यः—

“शौनकीया दशग्रन्थास्त ऋग्वेदस्य गुप्तये ।

धार्पणुक्रमणीत्याद्या छान्दसी देवती तथा ।

अनुवाकानुक्रमणी सूत्रानुक्रमणी तथा ।

ऋक्पादशोविधाने च वाङ्मैवत मेव च ।

प्रातिशाख्यं शौनकीयं आर्षं दशमं सुचते”—इति ।

एतदपि तादृशभ्रमादेव । तत्त्वतो हहदेवताकण्ठशौनकादु
प्रातिशाख्यकृतः शौनकात् , निरुक्तकतो यास्काश्च बह्वरः ; तत्र
बहुमेव तयोर्नामोल्लेखदर्शनात् । तथाहि ह० ट० २. १३—

“पद मेकं समादाय द्विधा कृत्वा गिरुक्तवान् ।

पुरुषादः पदं यास्को वचै वचै इति त्वृचि ॥”—इति ।

दृश्यते चात्र निरुक्ते ‘पुरुषानदनाय’—इति (२. २. २.) ।

“काचीवतं सर्वं मिति भगवानाह शौनकः ।”—इति च

ह० ट० १. १५३. । नभ्यने चैव शौनकीयानुक्रमणिकानोऽपि ।

न हि कोऽपि विप्रः स्वं भगवानिति वक्तुं सुत्तहेतुति नूनं

मनुक्रमणीकण्ठशौनको हहदेवताकण्ठशौनकात् प्राचीन इत्येवाव-

गम्यते । तथा च पडगुहगिण्यकृत. ‘शौनकीया दश ग्रन्थाः’—

इति मिश्रान्तः कथं न विन्नो नो जन्ममध्यस्थमधीधोदवदिति

सुधीभिर्विभाज्य मेव । एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृतं च एव

धार्यनुक्रमस्थादीनां मपि नवानां प्रवेतेति कथं स्त्रीकुर्महे वयम् ।
पर गीतावत्त्वध्याकं भवेत् स्त्रीकार्यम्,— सर्वं एवेति यथाः
पाणिनीयतो बहुचरमवाः ; प्रातिशाख्यकृद्बहुकृतोर्गुरुशिष्यत्वेन
समकालिकत्वप्रतीतेरिति (१२४ पृ०) ।

यथाह यद्गुरुशिष्यः— “पासीद् गृहपतिर्यो वै नैमिषारण्य-
वासिनाम् । यतानीकय रात्रे वै जनमेजयसूनुवे”—इत्यादि ।
तदपि न, बहुक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य व्याहिसमकालि-
कत्वात्, व्याहिरि पाणिनिनोऽन्यूनदिभ्यताम्दीपरकत्वं प्रति-
पादित चेत्; पुर एवेति (१२१ पृ०) । तदेवम् सर्वानुक्रमणीभाष्ये
दृष्टानि यद्गुरुशिष्योक्तानि शौनकपरिचायकवचनानि सर्वास्त्रीवा-
च्यान् विज्ञापयन्ते यत् । तत्त्वतो सर्वं एवेति शौनका नूनं
विभिन्नकालजा इति बहुपूर्वापरीभावान्विताः ; तत्रायं यद्बहु-
प्रातिशाख्यकारं स्वल्पं शौनको यतो व्याहिसमकालिकः,
तत एव कलेरन्युनेकादशगताभ्यां स्त्रीद्वजन्तस्य द्विसहस्राभ्योः
प्रातिशाख्योद्दिष्टेवोपन्यस्त इति ॥

[धास्कः] निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादध्याय शौनकात्
पराधीनः । इत्यनेन धातु निरुक्ते (१. ६. १.) शौनकीयप्राति-
शाख्यस्य सुवृत्तम्— “पदप्रकृतिः संज्ञिता (षट्० प्रा० २. १.)”
—इति । उक्तञ्चेह— “पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पायंटानि”—
इति (१. ६. १.) । यतोऽध्याग्निरुक्तात् पूर्वं मेव मन्थीताः प्रायः
सर्वे एव प्रातिशाख्यग्रन्था इत्यप्यनुभवामः ॥

यत्तु केनचित् “न दाग्नतय्येकपदा काचिदस्तीति संधास्कः”—
इतिप्रातिशाख्योक्तदर्थेनात् यास्कस्येत्यस्य शौनकाद्यजत्वं निर्णीतम्;
तस्य तत्रिच्येयस्य तु मूले एव कुटाराद्यानि सप्तः पुनश्चात् (१८५०) ॥

एवं हि निरुक्तकारोऽयं यास्काचार्यः शौनकपरशताष्टीज
इत्यपि वक्तुं शक्यते, सम्प्रत्यते च तथा पाणिनितः त्रिशताष्टी-
परजत्व मस्य ; नापि हि त्रि-चतुः-शताष्टी मन्तरा मनुजाना
मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं सम्भाव्यते,— यदैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो
मुनिः, तदर्थं एवैवं वृहदुपन्यः प्रयोजनीयो भवेत् ;— पृषो-
दरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना प्रायः सर्वनैरुक्त
कार्यं मिति तु बोधितं मेव पुरस्तात् (१०, ११ पृ०) । एवञ्चेद
मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकासे श्रिटानां भाषाव्यवहारत एव
पदानां मर्याः प्रतीयन्ते अ, अत एव सूत्रयामास पृषोदरादी-
नीति ; तत उत्तरकालम् आते हि श्रिटानां सप्रभाषाव्यवहार-
बाहुल्ये, सञ्जाते च बुद्धिमालिन्ये श्वश्रु मेव विज्ञेयतो निर्व-
चनादेवैकव्यत्य सुपगत मत एव प्रवृत्त मिदं निरुक्तं यास्कतीय
मिति । तदेवं कलेर्द्वादशशतताभ्यां स्त्रीष्टजन्मतशौनविंशशता-
ष्टीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम् ।

पाथान्याध्यापकयोल्ङ्ठूकरोद्वावितप्रणालीतो बोधमिद्गीयं
एव मारुद्धं च अपारकालपारावारे विचरन्तो वयं मिमं यास्क मय-
श्याम ;— कस्यां तु वेजाया मासीनः स प्रणिनायेदं निरुक्त मिति ।

साधवो येन गच्छन्ति तेन यच्छन् न दीपमाक् । —

विन्दा वा यदि वा शंसानानुमानां हि युज्यत इति यम् ॥

(८)

प्रयेदानीं विचारं भवति,— कौमर्यिकेण प्रवृत्तिस्तस्य
यास्कस्येति, “प्रयोजनं मनुहिष्य न मन्दो हि प्रवर्तते” । किञ्च,

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित् :

(यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन शृङ्खते ? ”-इति ।

न केनापीति भावः । यतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्ते प्रयोजनं
यक्तव्यं नैव । न चात्र साध्यकर्तुं सुत्रिविषयकं प्रत्यक्षं विचार-
स्वार्थं परार्थं वाच्यारम्भ इति निर्ब्रूयायेति, न ह्यत्र प्रवृत्तिरिव
कोऽपि केशलः परार्थं किं नपि कर्तुं सुसङ्गतेऽप्येति धीमता गिद्वान्
एव । अत एवाह भगवान् यतश्चानि — ‘नेह कश्चित् परोऽनुगृही-
तश्च इति प्रवर्तते, सर्वे इमे स्वभूत्वर्थं प्रवर्तन्ते । ये ताव-
देते गुरुसूत्रपक्षो नाम, तेऽपि स्वभूत्वर्थं प्रवर्तन्ते, — पार-
लौकिकश्च नो भविष्यति इह न प्रीतो गुरुश्लाघयिष्यतीति ।
तथा य एते दामा कर्मकरा नाम, एतेऽपि स्वभूत्वर्थं प्र-
वर्तन्ते, भक्तश्चैनञ्च लपयामहे, परिभाषाय न नो भविष्य-
तीति (“परिभाषा — दण्डनादिका ” कै०) । तथा य एते
मित्रिणो नाम, एते च स्वभूत्वर्थं प्रवर्तन्ते, वैनश्च मरत्या
महे, मित्राणि च नो भविष्यतीति”-इति (३ अ० १ पा०
२ भा०) । हरिणाप्युक्तं नैव नैव—

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि ध्यार्यस्यैव प्रभिद्यते ”-इति ।

एष च विशेषागमोऽस्य प्रत्यक्षः— यथा च वस्तु सत्कृत्य
व्याकरणस्य शब्देद एव विषयः, नामतत्तत् व्याकरणस्य नामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिदेव एवैको विषयतया निर्दिष्ट
उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं लौकिकानां सर्ववेदगतानां
च सर्वविधभाषुभन्धानां मविशेषेण व्युत्पादनाय प्रवृत्तम्, तथै-
वेद मपि १-इति । अत्र ब्रूमः,— नैद वृक्तन्त्रादिवेदेकवेद-
विषयम्, इह सर्ववेदीयानां मेव निगमानां दर्शनात् ; नापि
पाणिनीय मिवेद लोकावेदयोर्विशेषेण 'शासनम्, इह केवल-
लोकपिदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्वचनानां मना-
लोचनात् ; ततोऽयं ग्रन्थः तृतीयश्लोकः सर्ववेदमन्त्राख्या-
मार्गबोधनायैव प्रणीतः । अत एवाह यास्कः स्वयं मेव—“यथा-
पीद मन्त्रेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ऽयं मप्रतीयतो नात्यन्तं
स्वरसंस्कारोद्देशकदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं सार्थ-
साधकश्च”—इति (१. ५. १.) । प्रपञ्चितश्चेतस्तत्रैव तदुत्तरम् ।

अपरञ्चास्य विशेषतः समानोचनयेद मपि लक्ष्यते,— यथा
मन्त्राणां मर्यादिज्ञापनाय च प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद
मपीति । प्रथमं ब्राह्मणग्रन्थेऽपि निर्वचनानि च समानागतानि,
ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तविर्वचनादिकम्, ततो निदानसूत्रादिग्रन्थेषु
बहु लीलायितं तदु भगवता यास्केनावहं पृथग् ग्रन्थरूपेति ।
ततश्च नैद शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादिव्याख्यामार्गबोधनाय प्रवृ-
त्तम् ; अपि नाम यदये प्रवृत्तं ब्राह्मणम्, तदर्थं मेवेद मपीति
सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीनां मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायाप्य
प्रवृत्तिरिति । अतएव स ध्वय मेवोक्तवान् ग्रन्थोपक्रमे— “ऊन्दोभ्यः
ममाह्वय”—इत्यादि; ऊन्दस्त्वन्तु मन्त्राणां मेव मुख्य मिति सङ्केपः ॥

(८)

पद्य कोऽयं वेदः १— वेदशब्दस्य कीदृशी व्युत्पत्तिरिष्टा
आर्याणाम्, तथा वेदस्य किं लक्षणम्, स्वरूपञ्च तस्य किं मिति
व्याः प्रश्नाः स्युः एव सर्वमनं तु समुत्पद्यन्ते एव ; तत्तन्मात्रोचना-
यैवेति किञ्चिदिह यत्तामह इति यावत् ।

[वेदः] “विगन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मैर्वादिपुरुषार्था
इति वेदाः”—इत्येतद् वेदशब्द व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमित्रपुत्रेण
विष्णुमित्रेण बहुकृपातिशयव्यवस्थुपक्रमे । अस्यान्यविधानि च सन्ति
बहूनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

“प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमात्रेषु) अन्तिमो वेदः”—इति,
“ममवशेन मम्यक् परोक्षानुभवमाधनं वेदः”—इति, “प्रयो-
पेयं वाक्यं वेदः”—इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये कर्मा-
ख्यादौ द्रष्टव्यानि । “इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरन्वीक्षितं सुपाथे
यो वेदयति स वेद”—इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पा-
दनलक्षणाभ्युक्ते कृष्णशत्रुर्भाषभूमिकाया सायणेनैव । “प्रत्य-
क्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्
वेदस्य वेदता”—इति वचनञ्च तच्च मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च “स एवो
पायो वेदस्य विषयः, तद्विधे एव प्रयोजनम्, तद्विधार्थो वाधि-
कारी ; तेन महोपकार्योपकारकभावश्च मन्वन्”—इति ।

वेदस्वरूपशोक्तं मेवं बोधायनेन—“मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः.”
—इति । आपस्तम्बेन च यज्ञपरिभाषायां स्फुटं मुक्तम्—“मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति । मन्त्रवेदभाष्यकारेण सायणाचार्ये-
णापि गदेवापस्तम्बीयनचण मन्त्रस्य प्रपञ्चितं श्रुत्वाचभूमि

कायां बहुधैव ; सिद्धान्तितश्चेतत् तत्र “मन्त्रब्राह्मणात्मकः
ग्रन्थराशिर्येद.”-इति । उक्तञ्च मन्त्रवता जैमिनिमुनिनापि
तथैव ; तदनुज्ञोक्तित्वं सर्वानुक्रमशीलश्चिन्मितायां पङ्-
शुरुमिष्ये । तथाहि —

“मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदग्रन्थं सङ्घर्षयः ॥

विनियोज्यरूपो यः स मन्त्र इति वचते ।

विविक्तुतिस्वरं शेषं ब्राह्मणं वाचयन्ति हि ॥

विनियोज्यरूपस्य विविधः सम्प्रदर्शते ।

ऋष्यशु.सामरूपेण मन्त्रो वेदस्तुष्टये ॥

अहेमुधीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते ।

धृक् पादवद्वा, भीतस्तु साम, गद्यं यलुर्मन्त्रः ॥

चतुर्थपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते ।

वेदैरशून्य इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्यं मुच्यते ॥

प्रस्तुतत्विग्विनियोगे ऋष्यान्त्रो मन्त्रे यज्ञकारणे ।

‘सर्वेभ्यो’-निश्चेत्पि चतुर्भिरिति निर्णयः ॥

ऋषूपमन्त्राहुर्व्याहृवेदः स्यात् तथैतरी ।

शान्तिमुष्ट्यादिक्रतुहोमप्रवविश्रया ।

ऋषाञ्च यज्ञपा तुर्थो वाहुष्येण विधायकः ॥

एकविंशत्यध्वयुक्तं स्रुवेदं स्रुयो विदुः ।

सहस्राध्वा सामवेदो यलुरेकग्रन्ताध्वकम् ।

नवाध्वायर्षोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम् ॥”-इति ।

एतेन खलु सर्वेषां मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपास्तुतान्येव समा-
सतस्तेन धीमतेवेत्यत्राभावं नैव किञ्चिदज्ञत्वं मध्यवर्गितम् ;
विशेषतश्च त्रिपञ्चासायां वेदविषयनिर्णयायैवोत्पत्तं समुद्दं दर्शन-

शास्त्रं त्रेमिन्धादिभिर्महात्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिकं
मेव सुधीभिर्द्रष्टव्यं मिथ्यात्वं चर्वितचर्वणं वेदस्य पौरुषेयत्वा-
पौरुषेयत्वाङ्गीकृतिविचारेणेति ॥

परन्त्वयद्यत्रैतदानुचिन्तनम्,— आपस्तम्ब्यादिमतानुगा मायणा-
चार्यादयस्तु मन्वाद्या ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् भिन्नं मिति
मन्यन्ते । केचित्त्वयतना ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुत्र 'य एव वेद'-
इति दर्शनादेष प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थानां मेव वेदाख्या प्रच-
लिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा उपचरितेत्याहुः । यद्यस्तु
तदुभयोरेव विषयीतं ब्रूम,— पुराणीतं विद्यापरपराय एवायं
वेदशब्दः, तथा यतश्च सर्वासां मेव विद्यानां निधानानीमे
मन्त्राः प्रकृताः, यतो मन्त्रकामे एव त्रिविधानां मन्त्राणां
पाचकः सम्प्रदायो वेद इति, ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि
ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यवहृतो वेदशब्दः, पश्चात् शूद्रकाले
तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधानत्वेनादरातिशयन्यतः उभयो-
रेव बाधकः सञ्जातो वेद इति । तदत्र त्रयं पक्षाः सम्यक्तो,—
(१) मन्त्रब्राह्मणयोरेव वेदत्वम्, (२) ब्राह्मणग्रन्थानां मेव मुख्य-
वेदत्वम्, (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणां मेव वेद इति
व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकान्तिकश्चेति । अथैषां कतमं पक्षो व्याप्यते
इति पूर्वोपरदर्शिमिसर्वाध्वमधिपणावद्धिं सूरिभिरेवानुचिन्तयाम ।

श्रूयते हि शूद्रशत्रुपि मन्त्रे एव तथीपरो वेदशब्दः —
“वेदेन रूपे व्यापितम् शूद्राभ्युत्थे प्रपणति” —इति (१६-५८) ।
'प्रजायति' 'सुतासुतो' सुतासुतयो रूपे 'वेदेन' ज्ञानेन, त्रया
विधया वा 'व्यापितम्' विविधं पीतवान् । शूद्र — सामः,
शमूद्र — पयः पशुमुखः — इति च तस्य व्याख्यानं भाषितं मही

धरेण । तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः कृतो दृश्यते— ‘ज्ञानेन
त्रया विद्यया वा’-इति । तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरोऽस्माकम् ;
मन्त्रे ‘वेदेन’-इत्याद्युदात्तयवसान् । अस्ति हि वेदशब्दः उज्ज्वादिगणि
(६. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पादो यौगिको ऽन्तो-
दात्तः ; अस्ति चापरो वृषादिगणि (६. १. २०१.) पठितस्त्रया
रुडः पाद्युदात्तो वेद इति । अत एव ऋक्संहितायां श्रुतस्य
“यः समिधा”-इति (६. १. ५.) मन्त्रस्य ध्यास्याने भाषितं
सायणाचार्येण ‘वेदेन = वेदाभ्ययनेन’-इति । तैत्तिरीयसंहिताया
सप्येव मस्ति त्रयीपरो वेदशब्द पाद्युदात्तः (७. ५. ११. २.) ।
तथैवायर्ध्विका षष्ठ्यसङ्ख्यादायनन्ति संहिताया मिव त्रयीपरं वेद-
शब्दम् । तथाहि— “यन्निन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तोमौदने-
नातितराणि स्युम्”-इति (४. ७. ५. ६.) ; वुच्यत एवात्र हि
वेदा इत्यध्यायं ऋगादय इति । तथा तत्रैवोपविंशकाण्डे ऽपि
त्रिगः श्रुतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव । तदेवं सर्वसंहितास्येव त्रयी-
परो वेदशब्द श्रूयत एवेति मन्त्राणा मिव वेदत्वं सिद्धम् ।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः । तथाहि,
चङ्गूब्राह्मणे— “त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवानेरजायत यजु-
र्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ; तान् वेदान्भ्यतपत्”-इति
(ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.) ; एव मन्त्रब्राह्मण च तत्रैव (६. १५ ;
७. १८.) । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.)
श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः । तथा छान्दोग्यब्राह्मणे च—
“म होवाचर्षेदं मगत्रोऽभ्येमि यजुर्वेदं सामवेद मायर्ध्वं चतु-
र्यम्”-इत्यादि (८. १. २.) । अथर्वब्राह्मणेऽपि— “इमे सर्वे
वेदाः”-इत्यादि (गो० ब्रा० १२. ८.) । तदेवं सर्वब्राह्मणेषु

च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयते एवेत्यत्राच्च सिध्यति मन्त्रमात्राणां वेदत्वम् ।

किञ्च सर्वमंहितासु त्रयीपरवेदशब्ददर्शनं मेव प्रमाणायति, यामीन्द्रकालेऽपि मन्त्राणां मेव वेद इति व्यपदेशः ; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मण्यन्यानां मन्त्राविर्भावात् । प्रदर्शित-
ब्राह्मणवाक्यानि च तदेव दृश्यन्ति ; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यगते । अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे— “इमे सर्वे वेदाः”
—इत्यत्र विशेषणानि “सत्राध्वयाः”—प्रसृतीनि । निरुक्ते ये चार्यश्च-
प्रधाननाथ आन्विकारीयमन्त्रा उद्धृता यास्केन, तत्र च श्रूयते
त्रयीपर एवाद्युदात्तो वेदशब्दः— “अधीत्य वेदम्”—इति (१. ६.
१.) । तदेतस्याच्च विज्ञायते मन्त्रकाले मन्त्रार्थक एव वेदशब्दः
प्रसिद्ध यामीदिति । यास्को ऽप्याह— “कर्ममप्यस्तिर्मन्त्रो वेदे”—
इति (१. १. १.) । न हि कर्ममप्यस्तिर्मन्त्रः कस्मिन् ब्राह्मणेऽपि
मंहितासु या १ मंहितास्वेवेति चेदितोऽपि स्फुटं व्यन्यते मंहितार्थं
एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निरुक्तकारस्यैतस्य यास्कव्यापीति ॥

एवमपि ज्ञानार्थस्य विदधातो रूपं वेद इति विद्मेव तस्य-
योगिकार्थः फलति । अमन्त्राद्य विद्या इह जगति सति
चिररात्राय ; तत एव वेदस्य मनातगत्य मनस्तत्त्वञ्च मन्त्रो
मयं पार्याः । आदिसभ्यकालेऽत्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्गम्युः,
आमन्त्रेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षात्कृतधर्माणः, अत एव
तेऽहंता मन्त्राप्तकामादेशोच्यन्ते वेदा इति । तथापि मन्त्रेष्वेव
वेदशब्दस्य मुख्या गतिः । तथा ज्ञायमानन्ति—

“भरदाजी इ त्रिभिरायुभिर्नृणां चर्यं मुवाय । तए इ जीर्णिए
अविण् शयानम्, इन्द्र उपमज्योवाच । भरदाज । यत्ते चतुर्ग

मायुर्दद्याम्, किं मेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यं मेनेनेन चरेय मिति होवाच । तऽहं व्रीन् गिरिरूपानविघ्नातानिष दर्शया-
ञ्चकार ; तेषां ऐकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वा-
जित्यामन्त्रा । वेदा वा एते, अमन्त्रा वै वेदाः, एतद्वा एतै-
स्त्रिभिरायुभिर्नन्वचोचयाः ; अथ त इतरदनूक्तं मेव”-इति
(तै० ब्रा० १. १०. ११. २, ४.) ।

छान्दोग्येऽपि श्रूयते वेदपर्यायो विद्याशब्दः । तथाहि—
“प्रजापतिर्लोकानम्यतपत् ०—० अमेर्द्धचो वायोर्यजुषि सामान्या-
दित्यात् । स एता व्रयीं विद्यामभ्यतपत्”-इत्यादि (१. १७.
१—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रान्यात्रापि (४. २१. १ ; २२. २.) ।

अतः सुहृत्तमन्त्राभिः ‘पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेद-
शब्दः’-इत्यादि (१३६ पृ०) ; तथा सम्भाव्यते चेप पक्षो युक्ततम
एवोपपन्नस्तौ मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य सुस्थिता वृत्तिरिति ॥

आपस्तम्बादिस्वप्नप्रवणकाले तु ब्राह्मणपन्थानां मपि वेदत्वं
ष्यपदिष्टम् ; ततः प्रवृत्तिरिति सिद्धमेव “मन्त्रनामघ्नयोर्वेदनामघ्नियम्”-
इति । अत एव मनुसंहितायापि “वेदः कृत्स्नोऽधिगम्यः
(२. १६५.)”-इत्यादिषु वचनेषुभयोरेव ग्रहणं भवगम्यते । अत
एवैषां सङ्गच्छते (म० सं० २. ११.)—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वेषां वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”-इति ।

“उदिते जुहोति”-इत्यादिविधयस्तु ऐतरेयादिब्राह्मणेष्वेव
विश्रुताः । तथाहि— “तपश्रूपो ह यातायत उवाच जातृणां ह्ये
यज्ञा आ वा इदं वेदेभ्यो यदैतदग्निहोत्रं मुमयेद्युरध्यतान्येद्युर्वाव
तदेतर्हि ह्यत इत्येतदु होवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता ह्यो

च त्रयीपरो वेदशब्द यूयत एवेत्यस्माच्च सिध्यति मन्त्रमात्राणां वेदत्वम् ।

किञ्च सर्वसंहितासु त्रयीपरवेदशब्ददर्शनं नैव प्रमाण्यति, श्रीमदीश्वरकालेऽपि मन्त्राणां नैव वेद इति व्यपदेशः, तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थानां मन्त्रविर्भावात् । प्रदर्शितं ब्राह्मणवाक्यानि च तत्रैव दृश्यन्ति, ऋगदिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यगते । अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे — “इमे सर्वे वेदाः” — इत्यत्र विगीयमानानि “मन्त्राह्वाना” — प्रभृतीनि । निरुक्ते ये चार्थश्च प्रयोजनाय शास्त्रान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्केन, तत्र च यूयते त्रयीपर एवाशुदात्तो वेदशब्द — “अधीत्य वेदम्” — इति (१ १ २) । तत्रैतस्माच्च विज्ञायते मन्त्रकाले मन्त्रार्थक एव वेदशब्द प्रसिद्धः श्रीमदीदिति । यास्को ऽप्याह — “कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” — इति (१ १ २) । न हि कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः क्वाप्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा ? संहितास्त्वेवेति चेदितोऽपि स्फुटं व्यज्यते संहितार्थं एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निरुक्ताकारस्यैतस्य यास्कस्यापीति ॥

मायुर्दद्याम्, किं मेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यं मेवेनेन चरेय
मिति होवाच । त० ह त्रीन् गिरिस्थानविज्ञातानिव दर्शया-
श्चकार; तेषां द्वैकैकान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वा-
जित्यामन्त्रम् । वेदा वा एते, अमन्ता वै वेदाः, एतद्वा एतै-
स्त्रिभिरायुर्भिरन्वशोचयाः; अथ त इतरदनमूला मेव"-इति
(तै० ब्रा० ३. १०. ११, १, ४.) ।

छान्दोग्येऽपि श्रूयते वेदपर्यायो विद्याशब्दः । तथाहि—
“प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ०—० अग्नेर्ऋचो वायोर्यजुषि सामान्या-
दित्यात् । स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्”—इत्यादि (१. १७.
१—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रान्यात्रपि (४. २१. १ ; २३. २.) ।

अतः सुष्ठूक्तमस्माभिः ‘पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेद-
शब्दः’-इत्यादि (१३६ पृ०) ; तथा सम्भाव्यते येष पक्षो युक्ततम
एवोपन्यस्तो मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्यता इतिरिति ॥

वा ऽद पितृभ्यो यद्देतदग्निहोत्रं सुभवेद्युर्ह्यताऽन्येद्युर्वाव तदे
तर्हि ह्यत इत्येतद्वा अग्निहोत्रं मन्येद्युर्ह्यते, तदम्नमिति साय
जुष्टोत्यनुदिते प्रातरग्नौतदग्निहोत्रं सुभवेद्युर्ह्यते, यदस्ममिति साय
जुष्टोत्यनुदिते प्रातस्तस्मादुदिते हातव्यम् । ०—० । उद्यन्तु खलु वा
आदित्य आहवनीयेन रस्मीन्सन्दधाति । स योऽनुदिते जुहोति,
यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्नानं प्रतिदध्यात् तादृक्,
तद्, अथ य उदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय
स्नानं प्रतिदध्यात् तादृक् ०—० । तदेवामियन्नगाधा गीयते —

प्रातः प्रातरग्नौ ते यदग्निं पुरोदयाज्जुहोति योऽग्निहोत्रम् ।
दिवाकीर्य मदिवा कीर्यन्तं सृजो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति'

—इति (ऐ० ब्रा० ५ ५ ४, ५, ६) । तथा “श्रुतिसु वेदो विज्ञेय
(म० स० २ १०)”—इत्यत्र च श्रुतिनक्षत्रे मन्वाद्या ब्राह्मणानाञ्च
ग्रहणं मिथं तत्त्वैत्यपि प्रतीयत एव । ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति
वेदस्यैव नामान्तरं मिति ॥

[श्रुति] श्रवणात् श्रुतिरित्याख्या । ‘श्रवणीपिसुभ्य करणे
—इति (पा० २ २ ८५ वा० २) निष्पादितं श्रुतिशब्दस्य
श्रवणेन्द्रियपरं, इह तु ‘स्त्रिया क्तिन्’—इति (पा० २ २ ८४)
भावात् एव क्तिनिष्ठः । एवं हि वेदगिरि मेव श्रूयते शुरुपरम्परायु
सारेण,— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य ग्रणयनकालं
निर्णये कथं अपि न भवति । अत एव चाद्यादिषट् चत्वारिंशदौष
पेयमेति स्मूयत एवायं मिति हवा ।

स एव श्रुतिशब्दो वेदपरा व्यवहृतो नासीत् मन्त्रकाले,
मन्त्रमहितासु क्वचिदपि वेदाद्यश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात् । अपि
तु ऐतरेयादिब्राह्मणप्रचारात् पुरैव ग्रायाकाले व्यवहृतो भावप्राधान

प्रवादपरः । तथा छेत्रेयकम्—“तस्मादपद्वीकोऽप्यग्निहोत्र माहरेत् । तदेवाभियज्ञगाथा गीयते—

‘यजेत् सौमामन्वा मपद्वीकोऽप्यसोमप ।

मातापितृभ्या मनुष्याद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः’—इति ।

तस्मात् सौम्यं याजयेत् (७. १. ८.)’—इति । ता मिमा भवलम्ब्ये-
वाख्यातं ब्राह्मणम् “तदाहुर्वाचाऽपद्वीकोऽग्निहोत्रं ०—० स्वर्गाप्नो-
कान् जयन्तीति”—इति (७. १. १०.) । तदेवमादीना दर्शनादिद
मपि व्यक्तम्— आदौ मन्त्रकालः, ततस्तेषा यज्ञादिषु व्यवहार
कालः, ततस्तादृशप्रवादश्रुतिकालः, ततो गायकालः, ततश्च
ब्राह्मणकालः ; गायामूलान्येव हि बहूनि ब्राह्मणवचनानि इति ॥

स एव प्रवादार्थः श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादुत्तरं मन्त्रब्राह्म-
णयोस्तयोरपि वाचकः सम्भवति । तत एवेतद्विरुद्धत्वयोदगाध्यायान्ते
दृश्यते—“सर्वं विद्या श्रुतिमतिमुहि”—इति (१३. १. ११.) ।
तथा स्मर्यते च भगवादिभिः—

“श्रुतिश्रुत्युदितं धर्मं मनुतिष्ठन् हि मानवः”—इति (२. ८.) ,

“उदितेऽनुदिते चैव समयाभ्युपिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यत्र इतीयं वैदेकी श्रुतिः (२. १५.)”—इत्यादि च ।

वैदस्मानुयवनामापि श्रुतिमूलक मेव । तथाप्युक्तम्—“दृष्ट-
वदानुयविकः”—इतीश्वरकृत्वीयसाङ्गकारिकाव्याख्यानावसरे वाच-
स्पतिना—“शुरुमुखादनूनूयते इत्यनुययो वेदः”—इति ॥

लौकिकप्रवादवाक्याना मपि श्रुतिरिति व्यवहारी दृश्यते बहुल ।
तदेवं यस्य कस्याचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिनं निर्णयिते,—
कदा केन कथितं मिदं मिति, अपि च ग्रामाणिकतया शुरुपरम्प-
रयोपदेशो सम्भ्यते, तत् किं वैदिकं वा लौकिकं वा वचनं श्रुति-

रित्युच्यते । कल्पयन्ति चानुमितश्रुतौः मन्वादिभिर्वेदविद्भिर्वि-
हितानां विधीनां मूलानि स्मार्तग्रन्थेषु ; वेदार्थस्मरणमूल-
कत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात् । तदेवं यस्य च प्रामाणिक-
स्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षात्सोपलभ्यते, तस्य मूलं
तादृगवैदिकवचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचनं सपि
श्रुतिरिति व्यवहृतं रघुनन्दनादिभिः । परं तु श्रुतिकल्पनारीति-
स्त्वयुक्तैवेत्याहुः, मीमांसाधिकरणमात्मनाम् 'घौदुम्बरीं स्मृद्भोक्ता-
येत्'-इति विधाम् अनुसृत्य 'घौदुम्बरीं सर्वां वेदश्रुतिश्चा'-इति
विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्याख्यापनात् । तदेवं मन्त्रभागानां
श्रुतित्वं तु सर्ववादिसम्मतम् ; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वा-
दिभिः स्वीकृतं नैव, प्रयादवाक्यानां श्रौतिकाणाञ्च श्रुतित्वं
व्यावहारिकं दुर्धनम् ; कल्पितश्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीनां
मिति श्रुतिचातुर्विध्यं सुस्थिरमिति ॥

[आन्वायः] "श्रुतिस्त्री वेद आन्वायस्त्वयौ"-इति । आ-
लिङ्गातुगासनात् श्रुति, वेद, आन्वाय, त्वयौ, इत्येताभ्यो-
कार्यान्नेव पदानि । आन्वायसमावायौ चाभिवाच्यौ । अतएव
"इति मादिश्वराणि सूत्राणि"-इति भट्टोजिदीक्षितप्रथमवचन-
व्याख्यानावसरे द्रुतां नागिगेन सद्युगध्देन्दुश्वरे— "आन्वायसमा-
वायगध्दे वेदे एव हृदो"-इति । वेदगध्देन तु सा सूत्रकालात्
मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्त इत्युक्तं मेवानुपदम् । अत-
एव भगवता जैमिनिना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने
च बहुत्रैव मन्त्रब्राह्मणार्थपरो आन्वायगध्दो दृश्यते । तथाहि
— "आन्वायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम् (१. २. १.)"
— 'एतन्मन्त्रावेदमर्थं (१. ४. १.)'-इत्येवमादयो द्रष्टव्याः ।

“स्याद्वाग्वायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)”—इत्येतस्य वाज-
सनेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च “आन्वायो वेदः”—
इत्यारभ्य ‘ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रसु कर्माङ्गभूतद्रव्य-
देवताधारकः’—इत्याद्युक्तं तद्वाक्यकदुव्यटेनापि । तथा स्पष्टदोक्तं
मथर्ववेदीये कौशिकसूत्रे— “आन्वायः पुनर्मन्त्राय ब्राह्मणाणि
च”—इति ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्तेऽप्युभयोरेवान्वायत्वं स्वीकार्यं गम्यते । तथाहि ।
—“यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति—‘ओपधे वायस्वेनम्’, ‘स्वधिते मैत्रं
हिंसी’—इत्याह (य० वा० सं० ४. १ ; १. १५.) हिंसन्”—इत्या-
यङ्ग (१. ५. १.), समाहितं तत्तत् उत्तरम् “ययो एतदनुपपन्नार्था
भवन्तीत्यान्वायवचनादहिंसा प्रतीयते”—इति (१. ५. २.) । तदत्र
मन्त्राणां आन्वायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । अन्यत्र तु “एषां लोकाणां
रोहिण्य सवनानां रोह आन्वातः (०. ६. ४.)”—इत्यत्र, इत
उत्तरं मेतस्मिन्नाग्रे “ययो एतद्रोहोऽप्यवरोहयिकीर्षित इति,
आन्वायवचनादेतद् भवति (०. ७. १.)”—इत्यत्र च ब्राह्मणानां
आन्वायत्वेन ग्रहणं दृष्टम् । एवञ्च सुव्यक्तं निरुक्तकृतयेऽप्युभयो-
रेव सन्दर्भाद्वाक्ययोरान्वायत्वं मिति ।

मन्त्राणां आन्वायत्वं मत्तैव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च
समान्वायत्वं सुक्तमादौ त्रैगैव निरुक्तकृता— “समान्वायः समा-
न्वातः, स व्याख्यातव्यः”—इति (१. १. १.) । अत एव तद्-
वृत्तिरुक्ता दुर्गाचार्येणोक्तं भूमिकायाम्— “छन्दोग्यः समाहृत्य ।
समाहृत्य समान्वाता, सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिणोऽव यथा-
यथापन्ना गौर्गोधर्मा इति”—इति ॥

वेदाङ्गानां मप्यान्वायत्वं निरुक्तकृतमन्य मेव ; तत एवोक्तम्

— “समास्त्रासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च”-इति (१. १. ५.) । तदत्र मन्त्राणाम्, मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतानां नैषण्डुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्त्रातिरिक्तानाम्) = ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानां प्राप्तायत्वं सुररीकृतं यास्त्रेणेति इष्टम् ।

तथा नयुगण्डेन्दुगेश्वरेषु प्रत्याहारव्याख्यानवसरे “ननु चतुर्हंगसूत्रम् । मन्त्रसमाख्य इति व्यवहारानुपपत्तिः ?”-इत्यादिकं विचार मयतार्यं पाणिनिव्याकरणादीनां वेदाङ्गानां मन्त्राणां प्रमाणीकृतं नागिणेनेति ।

“तस्येदम्”-इति (४. ३. १२०.) पाणिनीयसूत्रे यदुक्तं वाचि-
कम् — “चरणाधर्माज्ञानयोः (२)”-इति, तदनुस्यूतम् “लक्ष्मी-
गीकश्रिकयाश्रिकवङ्गचगटाश्चः”-इति (पा० ४. ३. १२८.) सूत्रतो
नाध्यध्याप्यान्नायत्वं सुररीकृतं दीक्षितेन । तथा श्रुतम्—
“चरणाद् धर्माज्ञानयोरित्युक्तं तस्माच्चर्यायटग्रन्थादपि तयोरेव”
-इति । एषश्च शिखालिप्रभृतिहस्तानां प्राचीनतमानां नटसूत्रा-
दीनां मन्त्राणां दीक्षितादिसम्मत मिति ॥

इहास्वाहुः—यतो हि ‘आ अभ्यासि’-इति धातुत आन्नायपदं
निष्पद्यते, यतो यः कथनं यतोऽभ्यस्त उक्तः, स एवाभ्यासः । एक-
स्यैव पुनः पुनश्चरणादिना कृत्यनुगतकारणं मेवाभ्यसनम् । युगा-
वसानकाले प्रायः सर्वेष्वेव प्राण्यादित्ववसनेषु ये केचिच्छिष्टा
अवशिष्टा अभूवुः, तैः स्वस्वधृत्यनुरूपः साद्रो वेदः प्रोक्तः
स्वस्मान्तेवासिभ्यः, तेषां बहुभ्य इत्येवं पुनर्विस्तृतः सः ; पुनर्यु-
गान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते ऽन्वर्हिताः, पुनर्नवयुगारम्भे
नयावशिष्टेः शिष्टेः स्वस्वधृत्यनुरूपत एव प्रोक्तः स्वस्मान्तेवासिभ्यः ।
एव मेवाभ्यासः सम्यग्यते साद्रस्य वेदस्य मदेवेति स साद्रो वेदः

धर्मे एव समाश्रित्य दृष्टाव्यायते । अत एव ज्योतिषविषये सूर्य-
सिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्यायेऽप्युक्तं मेव मेवं (१६ श्लो०)—

“युगे-युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ।

प्रसादात् कश्चिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः”—इति ।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते,— मन्त्राणां मेव यथावत्
स्वरूपमात्रादियुतानां ययान्तरानां मन्त्रासः क्रियते ; स एव
मन्त्रभागी दृष्ट इत्युच्यते । तथापि स्मृतिचुत्वादिहेतुभिः पाठ-
भूनाधिक्यं पाठास्तरत्वं क्रमान्तरत्वादिनिवार्यं मिति शास्त्रान्तरत्वं
सम्पद्यते । ब्राह्मणानाम् तु तदर्थं विधानोपयोगित्वात्तत्रान्वया-
ध्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत तदर्थ-
भ्यास एव कृतोऽपरपत्रप्रवचनेनेति ; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त
इत्युच्यते । एवं वेदाङ्गन्यानां अपि मूलतत्त्वानां मन्त्रसमीपत्वे-
ऽपि तत्तत्प्रयोगस्थानानां मन्त्रे देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनु-
सारैव विधानं सुचितं मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव कृता ;
अ एव वेदाङ्गभागः कल्प इति चोच्यते । तदेवं सर्वं एवं वेदाङ्गाः
तत्त्वतोऽभ्यस्ता अपि अक्षरत्रयः प्रतियुगे नूतनाः कल्पन्ते—इति
कल्पनामन्त्राः स्तुः, परं शिवाप्रभृतीनां पञ्चानां कल्पनामतो
व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृतीनां मेव
ग्रन्थानां श्रौतसूत्राणां कल्प इति प्रसिद्धिः ; व्यवहार एवात्र निदा-
नम् । तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषां मेव श्रौतसूत्रग्रन्थानां प्राथम्यं
संशुभीयते ; यथा हि शैश्वरीयाणां पञ्चानां मेव शाकल्येऽपि
शाखाया एव शाखायाः शाकल्य इति प्रसिद्धिः, यथा च सर्वेषां
सामवेदीयार्चिकानां छन्दस्त्वेऽपि पूर्वभागस्येव छन्द इति ।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विप्रत्यक्षं

भवत्यार्याणाम् । नाद्यादिग्रन्थोऽपि नासीत् पुराकस्ये इति को वदितुं क्षमते ? परं मन्वातिरिक्तानां केषां मपि प्रबन्धानां न हि यथावदचरणोऽभ्यसनं सम्प्रयोजनं मित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्याश्चायत्वं संस्थाप्यतमेव । तदेव नटशब्देनापि ज्ञात्या यनोक्तधर्माश्चानयो रभिन्नम्बन्धे को दोषः पाणिनिवृत्तिरुक्तं खलु भट्टाजिदीक्षितस्य ।

परं मतं चेदं मवश्यं चार्यम्, यद् भवतु नाम मन्वब्राह्मणां क्रकस्य वेदस्य, मन्त्रोक्तपदसङ्ख्यायां कस्य निघण्टोः, पञ्चिभागी पितस्य वेदान्नस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां संस्था मेव प्राचीनतमाना मार्कशिक्षाणां मान्नायत्वं, परं मन्त्रभागस्यैवास्मायत्वं सुष्ठु, प्रतिकल्पं मन्वाणां निवाचरणं आन्नानात्, तथैव निघण्टुकपदानाम्, तदनु ब्राह्मणभागस्य, तस्यापि तथा व्यवहारात्, तदनु वेदान्नानाम् यास्त्रादिभिः स्त्रीकारात्, नटशास्त्रादीनान्तु तथात्वे ग्रामास्य विप्रकृष्टत इतीति ॥

[अथैव] अमरमिहोक्तं यद् वेदनामसु त्रयीत्येवावगिष्टं भालो धयितुं, तदप्यानुवृत्ते यथाज्ञानम् ।— रचनायाश्चैविध्यं मेव मन्वाणां त्रयीत्येव वीजम् । अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम, मेव पुरा ऋगिति श्रुता, अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम, मेव पुरा यजुरिति श्रुता, अस्ति काचिद्रचना गानं नाम, मेव पुरा सामिति श्रुता । यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति रचनाप्रकारः, अत एव ऋक्महितासु, यजुर्महितासु, साममहितासु, अथर्वमहितासु वा ऋग्यजुः सामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते कोऽपि वेदमन्त्रः । पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि नासीत्, इदानीं मपि नापनोष्यते लोके, तत् कथयाम ऋग्यजुः

सामान्यतातिरिक्तापि मन्त्ररचना भवेद् वैदिकीति । तदाह भगवान् जैमिनिः— “तेषां सृष्ट्यन्तर्गत्येन पादव्यवस्था । गीतिषु सामान्या । तेषां यत्तु शब्दः”—इति (मी० द० २. १. ३२, ३३, ३४.) । तदेतद्व्याख्यायित्वेन स्पष्टीकृतञ्च माधवेन, द्रष्टव्यं तत् तत्रैव । एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी धाम्नायी ; सैव वेदः, सैव आन्त्राय, सैव श्रुतिरित्यादि ।

यद्यपि मन्त्राणां सैव रचनानिबन्धाधीनं मेतत्त्रयीनाम्, अतो मन्त्रभागस्यैव त्रयीत्वं मन्त्रीकर्तव्यम्, न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते ; “अहेतुधोय मन्त्रं मे गोपाय यः सृष्टयस्त्रैविदा विदुः । शब्दं सामानि यजुंषि”—इति (तै० ब्रा० १. २. २६.) श्रुतिश्चात्र साधिकेव । अत्र हि “त्रैन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदा सम्बन्धिनीऽध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्रभागम् ऋगादिरूपेण त्रिविधं माहुः, तं गोपायेति योजना”—इत्यधिकरणमाणाकारो माधवयोजकवान् तथैव । तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मणग्रन्थानां अपि त्रयीत्वं व्यावहारिकं भिदान्तीं मन्त्रस्यैव ; सञ्ज्ञायाः, ससु व्यवहाराधीनत्वात् । परं यद्येकं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं, श्रुतित्वं, सामान्यायत्वं च मुख्यं, ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधानं मिति ; तथेवात्रापिबोध्यं मिति ॥

इह किञ्चिदस्यैवाहुरन्यदेशीयाः । तद्यथा— पुरा किञ्च यदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रय एव वेदा आसन्, तामीद्वयवेदः ; तदैव वेदस्य त्रयीत्वाभ्यां व्यदहतेति । अत एव प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु त्रयीति वेदस्योक्तेर्यो दृश्यते ; नानति प्राचीनेषु । यथा च छान्दोग्यब्राह्मणे— “अग्नेर्ऋचो वायोऽर्यं यज्ञं पि मामान्यादित्वात् । न एतां त्रयीं विद्वा मस्यतपत् (६. १७.)”

-इत्यादि । एवं मनुसंहिताया मपि— “अग्निवायुरविभ्यस्तु षय
 ग्रह्य घनातनम् । दुदोह यष्टसिद्धये सृग्वजु सामलक्षणम्”—इति
 (१, २३.) । छान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये यन्त्राः, तेषु तु
 वेदस्य षतस्र मेव, न त्रयीत्वम्, तदानीं मयर्ववेदोऽपि सम्भूत
 इत्येव तथात्वे षीजम् । तथा हि बृहदारण्यके— ‘अग्नीं अस्या
 मघतो भूतस्य निघ्नसित मेतद् यष्टवेदो यजुर्वेदः सामवेदो
 ऽयर्वाङ्गिरस (४. ४. १०.)’—इत्यादि । किञ्च महाभारतेऽपि
 — “एकतचतुरो वेदान् भारतश्चेतदेकत । पुरा किल सुरैः
 सस्यं समेत्य तुलया धृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरस्वतीभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिक
 यदा । तदा प्रभृति लोकेऽग्निम् महाभारतं सुष्यते”—इति ।
 (१५० २६८, २६९ श्लो०) । पुनस्तत्रैव “यो विद्याचतुरो वेदान्
 साङ्गोपनिषदो हिजः । न चाष्टान्मिदं विद्यात् नैव स आह
 विचक्षणः”—इति (१५० २६८ श्लो०) । एवञ्च ऋग्यजु साम
 इत्येव त्रयो वेदा अथीगन्धवाद्याः, अथर्ववेदस्तु न त्रयीगन्धस्य
 शक्त्या दुह्यते, अपि ॥ गीण्येति । तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीन
 तमाः, अथर्ववेदस्तु तदपेक्षयार्वाचीनस्यापि मेव परिशिष्ट इति ।

नैतन्मतं मन्त्राग्रनाहरम्, नापि विचारमहम्, निर्भूमं
 स्वात् एकदेशदर्शित्वदोषयाह्वयस्तत्वाच्च । तथाहि— न क्वापि
 वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि सूत्रं वाच्यं नपि दृश्यते। तु
 मातु वा शक्यते । त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदान
 मिति चेत्, अष्टादशत्रयीनामकारणं मेव तत्त्वहारकतया सदेव
 जागर्त्ति, सरस्वपि हि चतुर्ष्वपि वेदेषु रचनासयमेदनिबन्धन
 तेषु तथित्वं मन्थाहतं मेव । अत एव, सामवेदे ऋचा यजुषां
 च पाठा विद्यन्ते एव, एव यजुर्वेदेऽपि ऋचा पाठा दरीदृश्यन्ते

एव, कथं भसाद्वयं सामादिलक्षणां मित्राश्रया सिद्धान्तितं साधवाचार्येण,— अस्तु सामादिनामतं सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साद्वयम्, परं न हि तेन सामादिलक्षणां साद्वये सम्प्रवर्तते; ऋगादिलक्षणानि तु सर्वथा अत्यास्यतिव्याप्तिदोषशून्यान्वेति । तथाहि— “नक्तं सामयजुषा सप्तमं साद्वयमिति शङ्किते । पादश्च गीतिः प्रशिष्टपाठ इत्यस्य सद्वरः ॥ ०—० । तत्र त्रिविधानां नक्तसामयजुषा व्यवस्थितं सप्तमं नास्ति । कृतः ? साद्वयस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’—इति हि सप्तमं वक्तव्यम्, तच्च सद्वीर्यम् । ‘देवो वः सवितोष्पुनात्वच्छिद्रेष वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’—इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे मन्त्रतिपन्नो यजुषा मध्ये पठितः ; न च तस्य यजुष्टं भस्ति, तदुमाश्रये सावित्रश्चैव व्युत्पत्त्येन व्यवहृतत्वात् । ‘एतत् साम गायत्र्यास्ते’—इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम् (तै० ब० १. ६. ५. १) । ‘अक्षितं मसि । अच्युतं मसि । प्राचसंश्रितं मसि’—इति त्रीणि यज्ञंषि सामवेदे समान्प्राप्तानि (छा० ब्रा० १. १०.) । तथा गीयमानस्य सान्न भाग्ययभूता ऋचः सामवेदे समान्प्रायन्ते । तस्मादास्ति लक्ष्यमिति चेत्, न; यादादीनां मसद्वीर्यलक्षणत्वात् । ‘पादवन्धेनार्धेन चोपेता हस्तवदा मन्त्राः ऋचः’, ‘गीतिरूपा मन्त्राः सामानि’, ‘हस्तगीतिवर्जितत्वेन प्रशिष्टपठिता मन्त्रा यज्ञंषि’—इत्युक्ते न कापि सद्वरः—इति (अथि० भा० २. १. ३०.) ।

एवञ्च इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धितो वेदनामथस्यो सुग्वकर एव ; धनुतो यत्र वा च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्नग्रन्थस्य पादवन्धेनार्धेनोपेतत्वं हस्तवद्वत्वं दृश्यते, सोऽयं मेव ऋचमन्त्रः ;

एवं यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्नन्तस्य गीत्यात्मकत्वं
 दृश्यते, सोऽवश्यं मेव साममन्तः ; तथैव यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे
 वा यस्य कस्यचिन्नन्तस्य गद्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः ।
 एतदेवाङ्गीकृत्योक्तं बहुक्पातिशास्त्रव्याख्याने दिव्युमित्येष—
 “तथाचोक्तम्— ‘यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तयाचरमम्यदा ।
 स्वरयुक्तोऽसने च ता शृणुं परिजानते’—इति”—इत्यादि । अतः
 एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणीयवचनम्
 ‘अद्वादद्वात् रुश्रवति’—इति । न ह्येतदद्वयं मन्त्रि क्वचिदपि
 ऋक्संहितायाम्, प्रत्युत अस्यैव शतपथब्राह्मणे (१४. ८. ४,
 २६.) ; यदि नाम ऋक्संहितावचनानां मेव ऋक् सामाचार्यमन्त्रतं
 स्यात्, तर्हि कथं सुषेतात्र भगवता यास्मै “तदेतद्दृक्षोकाभ्या
 मभ्युक्तम् (१. १. ४)”—इत्यादि । सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणेषुपि
 चैव मन्त्रो विद्यते अद्वादद्वादिति (१. ५. १७.), तदेव मित्र
 ऋगिति शतपथीयं मन्त्रब्राह्मणीयं च वचनं मभिप्रेतन्,
 श्लोक इति तदाभीष्टवचनितया अनुसंहिताया वचनञ्च प्रदर्शि-
 तम् । तदेव मैत्रेयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यत्र क्वच वेदे स्यात्
 ऋग्लक्षणो मन्त्रः, भवत्येव यद्वै तस्य ऋगिति, एवं यजुर-
 गीत्यादि । एवञ्च ग्रन्थानां कान्तकृतबहुत्वेषु वेदस्य त्रेविध्यं तदनु-
 व्रयीत्यञ्च यथा पुरा तथापि सुस्थितं मित्यवर्षवेदोऽपि शास्त्राद्
 भिन्नः, तस्यापि ऋग्यजुर्मन्थत्वात् । अपि च यथा सामबहुने
 सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठितानां श्रुता शृक्त्वं यजुर्पां
 यजुश्च सुररीकार्यं मेव, न च तदधीकारात् तस्य सामवेदत्वं
 विहन्यते ; तथैव अथर्वज्ञत्वाद्बहुने अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि
 ग्रन्थे पठितानां श्रुता शृक्त्वं यजुषाञ्च यजुश्च कथं न स्वीका-

यैम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अस्वथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केषाञ्चित्कत्वं केषाञ्चिच्च यजुर्द्वा न केनापि कदापि कथं मपि वारितुं शक्यते । तत् सिद्धं मेतत्,— वेदानां अन्यमेदकृतचतुष्टये ऽपि रचनाभिदकृत-
द्रव्यत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः । उक्तं मध्येतत् सर्वानुक्रमणीहत्तौ—

“विनियोक्तव्यरूपय त्रिविधः सम्प्रदर्शयते ।

ऋग्व्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ।

अङ्गबुध्नौय मन्त्रं मे गोपायेत्त्वभिधीयते ।

ऋक् षाद्वक्त्रा, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः ।

चतुर्ध्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते”—इति ।

यद्युक्तम्,— प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु छान्दोग्यादियु त्रयी-
व्यवहारः ; तदपेक्षया र्वाचीनेषु बृहदारण्यकादिव्येवाथर्वनामेति । तदिदं तेषां मेकदेशदर्शित्वं भिदावेदयति ; सर्वत्र सर्वविधदर्श-
नात् । तथाहि, तत्रैव छान्दोग्ये— “ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणश्चतुर्थम्”—इति (७. ७.) च ; तत्रैव मनुसंहितायां मपि— (८. २८.) “अभिचारेषु”, “छत्वासु”—इति । तत्रैव शतपथब्राह्मणेषु— “त्रयो वेदा अजायन्त (११. ५. ८.)”—इत्यादि च ; तत्रैव महाभारतेऽपि— “अग्निहोत्रं त्रयी विद्या (१. १००. ६६.)”, “कश्चिदमे त्रयीसूते (२. ५. ८८.)”, “न सामऋग्वजुर्वर्णाः (३. १५०. १३.)”—इत्यादि च । किम्यदुना यत्र कच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्व-
थैव चतुष्टयमपि । तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वा र्वाचीनत्वभेद एव वेदस्य त्रित्वचतुष्टयवर्णने वीजं मिति मतं सर्वथैवापास्तम् ॥

अथर्ववेदस्याधुनिकत्वे पाणिनेरुत्तराण मपि मानान्तरं मित्यु-

क्षिय तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम— इमति
 तु मन्त्रलक्षणानि ; ऋग्लक्षणो मन्त्रः, यजुर्लक्षणो मन्त्रः, साम-
 लक्षणो मन्त्र इति ; तादृशमन्त्रास्तु सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति
 तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ; सूत्राणां मेव ग्रह-
 नेन यथा सर्वेषां मेव पठानां मिति । अथर्वेति तु न किंचिद-
 श्योपि मन्त्रस्य लक्षणम् ; अपि तु यथा शाकलादिशास्त्राणां
 साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशास्त्राणां साधा-
 रणं नाम यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशास्त्राणां साधा-
 रणं नाम सामवेद इति ; तथैव शौनकादिशास्त्राणां साधारणं
 नाम अथर्ववेद इति । शाकलादिसंहिताग्रन्थानाम् दृष्टत्वाभावात् ;
 अपि तु पाणिनेरिति पूर्वतनीयत्वादर्शत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसम्भ-
 तम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ताधिकारे एव शाकलादीनां
 सुल्लेखः कृतः पाणिनिना— “शाकलाहा (४. ३. १२८.)^१-
 इत्यादिभिः सूत्रैः ; तत्राथर्ववेदीयशौनकसंहिताप्रोक्तुरप्यस्य-
 योल्लेखः— “शौनकादिभ्यश्छन्दसि”—इति (४. ३. १०९.) । तत्रैव
 सूत्रे छन्दसि इति दर्शनादिदञ्च प्रायते यत् प्रोक्तत्वेनैव पाण्डो-
 ऽपि न छान्दसः, एव मध्यस्थेव वादनं ग्रन्थः परास्मिन्निर्दिष्ट
 इति । स च ग्रन्थः खल्वथर्ववेदीयमिच्छेव ; तत एव तच्च प्रत्यु-
 दाहृतं नामाग्रेण “शौनकोया मिथा”—इति । अथर्ववेदीकृत-
 म्वापि ग्रहणं कृतं मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे “काव्यपक्षोमिच्छन्ता
 म्पिण्यां णिनि.”—इति (४. ३. १०२.) । चतुर्ग्यायिकीति
 सूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्धं मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे
 यथैव “छन्दोगीक्ष्याप्रिकवहृवनटाच्छराः”—इति (४. ३. १२ः)
 सूचितम् ; तथैव “आथर्वणिकस्यैकानोपय (४. ३. ११२.)”-

इत्यपि सूत्रितमेव । तथाच यथैव कन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा इत्यर्थे साधितं कान्दोग्यमिति, तथैव आयर्वणिकानां धर्मं आम्नायो वा इत्यर्थे साधितमेव आयर्वण इति षट् । “चरणादम्नास्वानयोः”-इति (४. २. १२६.) वार्त्तिके पाणिनि-सात्पर्याख्यानपरमेव न तु वाचनिकमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम् । तथाहि— “न चेदानीं मन्यदायर्वणिकानां स्वं भवितुं मर्हति, अगदतो धर्मोदा आम्नायादा”-इति । तस्मत् सर्वत्रैव “व्याख्या-नतो विशेषप्रतियत्तिर्न हि कन्देहादलक्षणम्”-इत्येव भाष्यसम्मतम् । तदित्यभयर्ववेदास्तिलज्ञानं पाणिनेरासीच्चवेति विचारस्तु दूरे भास्तम् ; मत्सुतभयर्ववेदीया जीनकसंहिता, अयर्ववेदीय-दशसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौमिकं नाम, अयर्ववेदीया गिष्वा, अयर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाप्येतानि आस-नेव तस्य पाणिनेः सुविदितानीति सुव्यक्तम् ।

निरुक्तकारो यास्क पाणिनेरपि पूर्वतनः, -इतिवादिनां नये तु निरुक्तेऽस्य देवायर्ववेदीयनिगमोद्दिष्टमनात् तस्य यास्कवत्पूर्व-दृष्टत्वनिरर्थेनैव पाणिनिविदितत्वं सुवचम् । तदयर्ववेदस्य पाणिनिविदितत्वविचारस्तु घटिकावत् ; तस्यते हि तत्पूर्व-जस्य यास्कस्यापि विदित आसीदयर्ववेद इत्युपपद्यते । तद्यथा— “तथापि निगमो भवति— ‘य मच्चिति मच्चितयः पिरन्ति’-इति । ०—० । तथापि निगमो भवति— ‘यथा देवा शंसु भाष्या-यन्ति’-इति”-इति निरु० ५. २. ६ । तावेतो दावेव निगमो अयर्व-वेदीयायेव (अथ० मं० ७. ७. ८. ६.) । अगदत्वं च “एकं पाठं मोहिमदतोत्तपि निगमो भवति”-इति (१२. २. १०.) । एषोऽपि निगमोऽयर्वसंहितास एव सत्यस्तेन ; न्यूनं हि तत्रैवेका-

दगकाण्डीयद्वितीयानुवाकान्वयसूक्ताद्या ऋक् “एकं पादं नोत्तिष्ठ-
दति सलिलाक्षंसं मुञ्चरन्”-इत्यादि । किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैक-
पादित्वस्यैव एव निगमोऽन्यत्र वेस्वदेव्याद्यृषु तु निपात एवेति
निर्णयात् निघण्टुसमाधाययवणात् पुराप्यासीदवर्षवेद इति
यास्तसम्मतमेवेत्युपलभ्यते; निघण्टोर्हि यास्मादिबहुपूर्वभूतत्वं प्रति-
पादितमेष पूर्वम् (१२ २७४०) । तस्मात् ऋग्यजुस्सामवेदसमकालि-
कत्वं मिथ्यायवर्षवेदस्येतन्न सन्देहस्योऽप्युक्तमेवेत्युक्ताकमिति ॥

यस्य एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकस्येति प्रतिदोऽपि
अकर्महिता, यजुर्लक्षिता, साममंहिता, यथर्वसंहितेति चतुः-
संहितामिश्रं च द्वाविति । संहितासचयं तु प्रातिपद्याख्यादौ
प्रसिद्धम्— “पदप्रकृति मंहिता”-इति (ऋ० प्रा० २. १.),
“वर्णानां मेकप्राख्ययोगः संहिता”-इति (य० वा० प्रा० १. १५८.),
“पदः सन्निकर्षं मंहिता”-इति (पा० १. ४. १०८.); एव-
मादि । तत्र,— ऋग्यजुस्सामानां (पद्यात्मकानां) मन्त्राणां चतुर्विधा-
स्वपि संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्मे ऋग्यजुस्साम मन्त्रभूयिष्ठं,
(कुन्तापादीनां) यजुर्नक्षत्रमन्त्राणां मन्त्रत्वम्, तस्यैव ऋक्संहिता-
त्वम् । एव मन्यासु त्रिविधास्वपि संहितासु यजुर्लक्षणां (गद्यात्म-
कानां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र यन्मे यजुषा मेवाधिक्यम्,
ऋदा मपि यजुष्टेनैव पाठो विनियोगश्च, तस्यैव यजुर्लक्षितात्वम् ।
अतएवेति मध्ययुक्ताद्यानामभूमिकायां सायणाचार्येणापि— “तत्र
यजुषा मध्ययुक्तेऽतिबहुनत्वात् कचित् कचित् ऋचां सहायेऽपि
यजुर्वेद इत्येवाख्यायते”-इति । साममंहितायासु स्तोमानां
गानानाञ्च भूमीभूतानां कामाचिद्वचाम्, स्तोमनक्षत्राणां कति
पयानां यजुषा चाश्रयत्वेऽपि प्रधानतया सायना मेवाधारभूमित्व

अष्टम् । तदेवं पद्यगद्यगीतिभेदात् या त्रिविधा रचना भवति ; तादृशरचनात्रैविध्यावस्तम्बनेनैतानि त्रीणि नामानि सम्पन्नानि, —ऋक्, यजु., साम इति ; ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्यमिति चिन्ताया मिवं विभागकारिणो नाश्र्वेतस्या नामकरणं सुचितमिति सिद्धं तन्नामयवसंहितेति ॥

अथर्वो नामभिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः, अतः स एव आहोवादिकार्यसौकर्यायैव ऋगादिनाम्ना वेदविभाजकश्चेत्यपि नासङ्गतम् । तथा हि— “यज्ञैरथर्वा प्रथमं पथस्तते”—इति (ऋ० सं० १, ६, ४. ५.), “अग्निर्जातो अथर्वणा”—इति (ऋ० सं० ७, ७, ४. ५.), “त्वा मन्त्रे पुष्करादध्यर्वा निरमन्यत”—इति (ऋ० सं० ४, ५, २३, १.), “अथर्वणं पितरं देववन्धुं मातुर्गमं पितरश्च युवानम् । य इमं यज्ञं मनसा चिन्नेत प्र णो योचन्त मिहैव प्रव.”—इति (अ० सं० ७, १, २.) चैवमादि-मन्त्रमिज्ञात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्तृत्वम् ।

“यद्वैद्यं होतं निवर्ते यजुषाध्वर्यवं सास्त्रोद्गीयं प्यारब्धा तयो विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विध्येति श्रूयात् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ८.)”—इत्यादिश्रुतेष्वस्फुटमिव प्रतीयते यज्ञकार्य-निर्वाहसौकर्याय मिव च ऋगादिमंहिताविभाग इति । किञ्चात्रैव च “अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? अथ्या विध्यया”—इत्यतः समग्रा एव तयो विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति अष्टम् । न चाथर्वसंहिता-ध्ययनं मन्त्ररा समसायास्त्रय्या ज्ञानं भवितुं मर्हति ; होचध्वर्यूदाह-ध्ववदार्पातिरिक्तानां मध्यम्यक्षुर्मन्वाणां तत्र सहावात् । अतएव “ऋतास्त्रं धोषं सास्त्रो”—इति (ऋ० सं० १०. ०१. ११.) सम्यक्त्य-निर्वाचनायसहै वास्त्रोऽप्याह—“ब्रह्मा सर्वविद्यं सर्वं वेदितुं मर्हति”.

—इति (१. २. २.) । अथयथैवेदी एव ब्रह्मा भवति, स एव च यज्ञं समन्तात् रचति । तथाहि— “ब्रह्मेव विद्वान् यद् भृग्वज्जिरोषित् सम्यगधीयानथरितब्रह्मचर्योऽन्धूनातिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं रचति, तस्य प्रमादाद् यदि बाष्पस्रुवैश्चाद् यथा भिक्षा नीरगाधे मद्भृत्युदके समुपर्वेत्”—इत्यादि. , “तस्माद् यज्ञमानी भृग्वज्जिरोविद् नैव तत्र ब्रह्माण हृषीयात्, स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्”—इत्यन्तो गोपथ्यव्याजो द्रष्टव्य (गो० ब्रा० २. २. ५.) । छन्दोगा अपि ब्रह्मणो भियक्त्व सामनस्यैव— ‘भियज्जज्ञतो ह वा एष यज्ञो यज्ञैवविद् ब्रह्मा भवति (छा० ब्रा० ५. १०. ८.)’—इत्यादि । सामवेदभाष्यावतरणिकादौ सायणाचार्योऽप्यवोचत्—

‘तथाशा मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा’—इति ।

युक्ततरश्चेतद् तदेव ब्रह्मर्त्विजि, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन ममद्यत्तयीवेष्टृत्व स्यात्, सर्ववेदवेष्टृदेव च तस्य विश्वव्यचा इति समुद्र इति वास्यान सङ्गच्छते । श्रूयते हि— “समुद्रोऽसि विश्वव्यचा”—इति (य० वा० म० ५. ३२.) यल्लुर्मन्तः । स्फुटतरश्चेतदाज्ज्ञात इत्यनेन गोपयपूर्वाहं एव । तथाहि— ‘तस्माद्विद मेघ होतारं हृषीष्व, यल्लुर्विद मध्यर्युम्, सामविद सुहातारम्, अथर्गज्जिरोविद् ब्रह्माणम्”—इति, “प्रजापतिर्यज्ञं मकरीत् ; स ऋषेव होत्र मकरीत्, यल्लुषाध्वर्यवम्, सार्धोऽज्ञातम्, अथर्गज्जिरोमिः ब्रह्मत्वम्”—इति (गो० ब्रा० १. २. १. २.) च ।

एवञ्च यज्ञीयहोवादिकार्यानुभारत एव चतस्रः महिताः सम्पदाः ; यत्र च यदीय विधानादिक श्रूयते, तदेव तस्य वाज्रमिति च । तदुक्तं सर्वानुक्रमणीहस्ताभूमिकायाम् —

“विनियोज्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिश्रुतिकरं श्रेयं ब्राह्मणं कथयन्ति हि”—इति ।

एवं श्लोकस्यैव वेदस्य चतुर्धा विभागः सम्प्रवृत्तः कः संशयः । सामवेदीयोहोमप्रत्ययोः प्रकरणसन्निवेशदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यायैषेकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्याभाति स्फुटम् ; इत्येव हि तयोस्तृतीयोरेव प्रत्ययोः क्रमात् दश-रात्र-संवत्सर-एकाह-पञ्चीन-सप्त-प्रायश्चित्त-शुद्धेति सप्तपर्यायकत्वम् । एष मेव अध्वर्युवेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यावतरणिकायां यदाह सायणाचार्यः—“अध्विन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासि-ष्टिमन्त्रान्निविधाः, आध्वर्यवा याजमाना होतृकाचेति । ०—० । एतेषां मध्ये याजमानानां होतृकाणां चित्रस्थानीयत्वात् भित्ति-स्थानीयानां आध्वर्यवाणां मेवादी पाठो युज्यते”—इत्यादि, तदपि सङ्गच्छते ; यदि तावत्तत्र एव संज्ञिता यज्ञकार्यानुष्ठानेनैषेव प्रदिता न शुद्धार्हं तस्य तद्योक्तिसङ्गतित्वं निबोधयच्छेन्नमिति । अपिवा यजुर्वेदीयमैत्रायणीययाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्ष-सन्दर्शनेनैवास्तु च्छेदेपेयसंग्रहस्तात् किं मत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्नं मितम् ;— होतृव्यवहारसम्वत्सरे सर्वे एव ऋचः ; तासां सृचां संहननीनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्नः ऋच-संहितेति ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ ऋचब्राह्मणमिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋग्वेद इति प्रसिद्धौ । अध्वर्युव्यवहारसम्वत्सरे ऋचोऽपि सन्ति परं प्रधानतो यजुर्वेदः ; तादृशमृतुःसंहननीनोप-निबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्नो यजुःसंहितेति ; तदर्थविनियोगाद्यभि-धायकश्च ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मणमिति । तावेव ग्रन्थावधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । सदाहव्यवहारसम्वत्सरे चतुर्भेदाः, यजुर्वेदः, सन्ति, परं

यता मपि अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवेत्, अतो यथा
होत्रे ऋग्वेदः, यथा च आध्वर्ववे यजुर्वेदः, यथैव श्रौत्रात्रे
सामवेदः; तथैव ब्रह्मत्वे अथर्ववेदः। किञ्च यथा ऋग्वेदस्य
होत्रवेद इत्यपरं नाम, यथा च यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं
नाम, यथैव सामवेदस्य श्रौत्रवेद इत्यपरं नाम; तथैवाथर्व-
वेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम। अपि च ब्रह्मत्वकारणायैवाथर्व-
वेदाध्ययनं विधीयतः समयोजनम्, तच्च ऋगाद्याध्ययनं कृते न सम्भ-
वति, अतो अथर्ववेदाध्ययनेच्छूना ऋग्वेदाद्याध्ययन मध्यवश्यं कर्तव्यं
मित्यतो ये त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चतुर्वेदाध्यायिना भवन्ति,
ततः “चतुर्वेदी”-इत्याख्यायन्ते, भाषाया ‘वीथे’-इति च।

तदेवं भूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकतयापीत्यपि
होत्रादिकार्यसौकर्याय कृतं चतुष्टय मध्यवश्यं सादरणीयम्। अतएव
इत्यतेऽत्र निश्चितेऽपि—“चत्वारि ऋतेति, वेदा वा एत उक्ताः”
-इति (१३. १. ७.)। निश्च मित्य मेक एक वेदो रचनाप्रकार-
भेदतस्तथैवमन्वाचोऽपि होत्रादिकार्यानुसारतः संहिताग्रन्थन-
भेदात् चत्वार इति ॥

[छन्दः] “छन्दः”-इत्यपि वेदस्यैवान्यतम मतिप्राचीनं नाम।

(१) छन्दशब्देन प्रथमं तावत् ऐश्वर्यवशाना मेवा वायुादीनां
सर्वेषा मेव बोधो भवति स्म। तत एवैव माथर्वणिका आस-
नन्ति—“तीर्थि ऋन्दासि कथयी ०—० आपो वाता ओषधयः”
-इति (१८. १. २. ७.)। तत्र छन्दासि बन्धनानीत्यर्थः। अत्रा-
प्युपपद्यत एतन्निबन्धम्—‘छन्दासि छादनात्’-इति (७. ३. ६.);
छादनं नाम बन्धन म्रिय; बन्धनान्येव हीमाः सर्वे विषयाः;
तदुक्तं साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—“विपश्चिन्ति विपश्चिष मनुवद्भन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः
सुखादयसाक्षादादीनाम् (५००. कौ०)—इत्यादि ।

(२) तत उच्यते सर्वेषां अपि अक्षरसमाख्यानां तत्त्वतस्तु
येन येनापि प्रकाशितानां सर्वेषां शब्दानां मकारादीनां ह्रस्वः-
शब्देन व्यपदेशो भवति च । तत एवैवं तैत्तिरीया साम-
नन्ति— “ह्रस्वः पुरुष इति य मवोचाम, अक्षरसमाख्याय
एव ; तस्मैतस्याकारो रसः”—इति (१. २. १. ४.) । तत्राप्यु-
पपद्यत एवैतन्निवृत्तम्— ‘ह्रस्वांसि ह्रादनात्’—इति ; ह्रादनात्वेव
हि शब्दा अकारादयोऽर्थाणाम् ।

(३) ततः पञ्चादामर्षीणां प्रबन्धेषु ऋगादि त्रिविधेषु मन्त्रे-
ष्वपि व्यवहृतं ह्रस्व इति । तत एवैव मध्याचर्यणिका सामनन्द्यु-
च्छिष्टसूक्ते— “मध्याधेय मधो दीक्षा कामप्रच्छन्दसा सह ।
उज्ज्वलयन्ताः सत्रास्तुच्छिष्टेऽपि समाहिताः”—इति (११. ४.
१. ८.) । अन्यत्र च “दिवो नु मा हृहतो अन्तरिक्षादपां स्त्रीको
अभ्यपतद्रथेन । स मिन्द्रिवेव पथसाह मन्त्रे ह्रस्वोभिर्यज्ञैः सुकृतां
कृतेन”—इति (६. १२. ११. १.) । तत्राप्युपपद्यत एतदेव निवृत्तं
‘ह्रस्वांसि ह्रादनात्’—इति ; ह्रादनात्वेव हि ते शब्दा मनीभावा-
दीनाम् । निरुक्तारम्भेऽपि यद् भावितम्— “ह्रस्वोऽभ्यः समा-
हृत्य समाहृत्य समाख्याताः (१. १. १.)”—इत्यादि, तत्रापि
मन्त्रेभ्य इत्येव तस्यार्थः ; तत्र हि निवृत्तौ मन्त्रमात्रत एवोद्-
ताना पदानां दर्शनात् । अत एव तस्य हर्त्ता ‘ह्रस्वांसि = मन्त्राः’
—इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि ।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके— “ह्रस्वह्रस्वा मृषमो विष्वरूपः
०—० भूर्भुवः सुषुह्रस्व ओम्”—इति (१०. ६.) । “यः” प्रथमः

‘छन्दसा’ वेदानां मध्ये ‘अथम.’ चेष्टः—इत्यादि च तद्वार्थं साय-
णायम् । तथैव छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि— “देवा वै मृत्योर्विभ्यत-
स्त्रग्रे विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरच्छादयन् ; यदेभिरच्छादयन्-
स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्”—इति (१. ४. २.) । शतपथेऽप्येव मेव—
“यदेभिरात्मन भाच्छादयत्, देशं मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम्”—इति (४. ५. १. १.) ।

निघण्टुश्रुतस्य (२. ७. १४.) कामिकर्मणोऽपि, घातोर्निघ-
ण्टो छन्द इत्येके । तथाच सर्व एव वेदाः काम्यसामायास्त्राणं
सर्वकामपूरकाः कमनीया वा । अर्चनिकर्मण एव (१. १४.
२०, २१.) भवति छन्द इति च केचित् । तथाच सर्वेषां मेव
वेदमन्त्राणां मर्त्यानां गतिरिति छन्दस्त्वम् ; अर्चनीया वा सर्ववेदा
पश्चात्कामिति । तदेवं पुरा सर्वेषां मन्त्राणां साधारणं नामासीच्छन्द
इति सर्वसम्मतम् । अतएव निघण्टो स्तोत्रनामस्य (१. १६. १०.)
‘छन्द’—इति षडञ्जान्नातम् । पाणिनीयश्रुतेषु, कात्यायनीय-
वार्तिकेषु, घतञ्जलेरितिषु, अथञान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु
सर्ववेदपदं छन्दोवचनं सर्वैशदिसम्मतं सुप्रसिद्धमेत्यतः सर्व एव
वेदिकान्छन्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति ।

(४) अस्तीहापरमपि ज्ञेयम् ;— “ऋचः सामानि छन्दासि
पुराणं यक्षुषा सह । उच्छिष्टाञ्जलिरे० (य० सं० ११. ४. २. ४.) ”
—इत्यायवेषि, “तष्माद् यज्ञात् सर्वश्रुतं ऋचः सामानि अजिरे ।
छन्दासि अजिरे तष्माद् यक्षुस्तष्मादजायत (ऋ० स १०. ८.) ”—
इत्युचि च “छन्दासि”—इति षटेन सामवेदीयच्छन्दोनामप्रतीय-
मन्त्राणां मेव गणनं भिष्यते छान्दसेरेकमत्येति । सामवेदीयानां
हि संज्ञिता, छन्दो गानं मिति दिधा भिवा । गानं तत्र

गीयारण्योद्घोष्टेति चतुर्विधम् ; छन्दसु योनिरुत्तरेति द्विविधम् । तयोऽच्छन्दोऽप्ययोर्द्वयोश्चार्चिक इत्यपि व्यवहारोऽनतिप्राचीनो वेदा-
करणतोपकरः । एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात्' 'ऋचः'
ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च ; 'यसुः' यजुंषि यजु-
र्वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च वृत्तगोतिवर्जिताम-
वाक्यानि ; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'अग्निरे',
तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'छन्दांसि' सामवेदीयगानमूनी-
भूतान्छन्दोनामकमन्याश्च अग्निरे इति तदर्थः । नन्वेवं तेषु
छन्दःसु च ऋग्मन्त्रश्च विद्यत एवेति पुनश्छन्दोपपत्त्यं मानर्थक्यं
भजेतेति चेत्, न ; तेषां प्राधान्यस्थापनाय ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन
पृथग्पृथक्स्वेष्टत्वात् ; अन्यथा हि ऋग्वेदत एवोक्त्यास्ते मन्त्रा
इति भ्रममूलकं समाधानं स्यात्तेषां मिति ।

एतेन ऋग्वेदत एव साममूलीभूतास्ता ऋचस्तत्र सङ्गृहीता
इति मतं तु दूरीकृतम् । पुनर्विशदयिष्यामयैतदिहैवोपरि-
ष्टाभ्यन्तनिरुक्तिप्रकरणे । वस्तुतो यज्ञार्थं नैव होतम्, यज्ञार्थं
नैवोद्गातम् ; तत्र होतृकार्यनिर्वाहाय ये मन्त्रादिताः, ते हि सर्वे
एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते ; उद्गातृकार्यनिर्वाहाय ये तु मन्त्रा-
दिताः, ते सामरूपा ऋगूपाश्च ; त एव दृश्यन्ते सामसंहिता-
याम् । तत्र च साममहाताम्रप्रत्यानां आभेत्येव प्रसिद्धिर-
क्तनी, इदानीन्तु यान् मित्यपि ; ऋक्सङ्गात्मप्रत्ययोस्तु छन्द-
इत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, पार्चिक इति तु पाणिनीयानां मिति
विशेषः । इत्थं त्वत् पश्यतु, तावत्— ऋक्संहितातः सामवेदीय-
गुणरूपस्य कोऽवसरः ? यदैव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया
ऋचां सङ्ग्रहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहिताया-

अह्न्दासि सद्वहः ; तत्वेतत्स्थापनायैव “अह्न्दासि जज्ञिरे तस्मात्”—इति कृतः प्रयोगपन्थास इति ।

(५) गायत्र्यादीनां अपि अह्न्दस्त्वं व्यवहृतं पुरैव ; “अह्न्दासि च दधतो अध्वरेषु (ऋ. स० ८. १६. ३.)”—इत्यादि मन्त्रेष्वपि तथा प्रतीतेः । अत्रापि छादनं मेव चीजम् ; भवति हि शब्दानां छादनं गायत्र्यादिभिः । किञ्च यथा खलु घटोर्भवति शब्दानां छादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति सर्वविधरचनायां मेव अह्न्दस्त्वं चिरात्प्रतिष्ठितम् ; कालभेदास्तौकिकव्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत् । अत एव “अह्न्दासि=छादनात्”—इति व्याख्यानानुसारेण ह्यङ्गं दुर्गाचार्येण—“ते (मन्त्राः) अह्न्दोमयाः ; नाह्न्दासि वागुचरति”—इत्यादि । अतएव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि अह्न्दोनिर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुपीति गायत्र्यादिभेदोऽपि वर्णितः पितृसाधार्येण (३. ३-८ सू०) । एवञ्च निह्न्दासो यजुरिति चापेक्षिकं वचः ; कात्यायनेन सर्वेषां मेव हि यजुर्वेदीयमन्त्राणां अह्न्दोज्ञानस्य विधानात् (यजु० १. १.) । माध्विन्दीनाभाष्योपक्रमे महीधरेणाप्युक्तम्—‘तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद् वक्ष्यंति काचन ऋषयः ; तत्र ऋचा नियताक्षरपादावसानानां सावयवकं अह्न्द्’ कात्यायनोक्तम्, यजुषा षडुक्षरयताक्षरावसानानां त्रिकाक्षरादीनां पितृहीनं दैव्येण मित्वादिनोक्तं अह्न्दो बोधव्यम्’—इति ।

(६) यतः प्रसूति ‘मन्त्रवाङ्मणयोर्वेदनामधेयम्’—इत्यभूत् सुदृढम्, ततः प्रसूत्येव ब्राह्मणग्रन्थानां अपि अह्न्द् शब्देन च ग्रहणीयतां सूतरा सम्पत्ता ; एव मपि मन्त्रभागानां मेव सुष्ठ्वे अह्न्दस्त्वं मिति तु न ततोऽपि विषयः भुवगतम् । अतएव याज्ञो मन्त्रार्थेभ्यो एव अह्न्द् शब्दं प्रायुक्तं (१. १. १.), मन्त्रवाङ्मणयो-

रुभयोरेवाविशेषेण छन्दःशब्दव्यवहारं कृतवता भगवता पाणिनि-
नापि कश्चित् प्रायोजि मन्वेत्येव च छन्द इति । तथाहि—
“छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)”—इत्येवमादीनि
समासोच्यानि ; न हि तत्र छन्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां
पृथक् ग्रहणं सुपपद्यते ।

(०) ततो वेदाङ्गानां अपि वेदत्वातिदेशात् छन्दस्त्व मय-
निर्वायं मेव । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना— “छन्दोषत् सूत्राणि
भवन्ति”—इति (१ अ० ४ पा० २ चा०), परं तत्रापि ये केचित्
शौनकीयगिष्ठादयः, तेषां वेदाङ्गत्वं मनु मातु या छन्दस्त्वं तु
नाम्येव । तथा च दर्शितं प्रत्युदारचणम्— “शौनकादिभ्यश्छन्दसि”
—इति—(४. १. १०६)—सूतीयेत्यखरे ‘छन्दसि किम् ? शौनकीया
गिष्ठा’—इति । अपि वा तत्र सूत्रे मुख्यछन्दस्त्व मेवापेक्षितम्,
न च तद्देदाङ्गानां मित्येव तद्योक्तं नागिष्येनेति । प्रातिशास्त्र्या-
दावपि व्यवहृत एव छन्दःशब्दः पतञ्जलिना— “छन्दःशास्त्रेषु”—
इति (१ अ० २ पा० १ चा०); प्रातिशास्त्र्यादिवेव तदर्थो गम्यते ;
अपि वा छन्दसा शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः ।

(८) नामेवादिभिस्तु मिश्रसूत्रनटसूत्रयोरेपि छन्दस्त्व स्वीकृ-
तम् । तथाहि— “तित्तिरि० । इत पारभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्य-
यास्तेनैकदिगित्येतत्पर्यन्तं छन्दसि वाच्ये इष्यन्ते । शौनकादिभ्य-
श्छन्दसीत्यतश्छन्दोग्रहणस्य पूर्वं भयकपादुत्तरत्वानुत्पत्तेय” —इति
सधुमन्देन्दुगिष्यरे द्रष्टव्यम् । तित्तिर्यादिषु तैर्नैकदिगिति सूत्रतः
पूर्वेषां (४. ३. १०२-१११.) दगानां सूत्राणां नवमे एव “मिश्र-
नटसूत्रयोः” ग्रहणं दृश्यते । तदेवं क्रमादिदानो भाषेतिप्रतिद्वय-
भावेत्येव छन्दस्त्व सुररीकुर्वन्ति विपर्ययत इत्यलम् ॥

[स्नाध्यायः] स्नाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् ; “स्नाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० भा० २, १५, ७.)”—इत्यातिश्रुतिषु “यः स्नाध्याय मधीतेऽब्दम् (२, १०७.)”—इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात् । विजातिभिः सव्यगध्येय एष इत्येवायं स्नाध्याय इति कथ्यते । अतएवाह भगवान् मनुः (२, १६८.)—

“योगधीत्य द्विजो वेदान्मन्त्रं कुर्वते यमम् ।

सजीवसेव यूदत्व माय गच्छति सान्वयः”—इतीति ॥

[आगमः] आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् ; “रघो-
ऽनागमलक्ष्यसन्देहाः प्रयोजनम्”—इति पाणिनीयवार्तिककार-
कात्यायनाशुक्तेः ; “आगमः,— खल्वपि आह्वयेन पठन्तो वेदो-
ऽध्येयो ज्ञेयश्च”—इति च तत्र पातञ्जलम् । भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं
स्वश्लोकवार्तिकभूमिकायाम्— “आगमप्रवणं चार्हं नामवाच्यः
सप्तलक्षपि”—इति । साङ्ख्यकारिकाया मीश्वरकृष्णेनापि यदुक्तम्
“तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्”—इति, तदप्ये-
तदभिप्रायेणैवेति ॥

[निगमः] निगम इति च आगम इति चानर्थात्तरम् ।
यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्राय-
स्तावता सर्वेषां मेव निगम इत्युपस्थासो दृश्यते । तथाहि—
“तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति”—इत्यादि (३, २, १.) ।
“अद्यापि भाषिज्ञेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते, दमूनाः
चैत्रसाधा इति ; अद्यापि नैगमेभ्यो भाषिका. चण्य धृत मिति”—
इति (२, १, १.) चाह स एष यास्तुः । “निगमा. ०—०
निगमनात्”—इति (१, १, १.) च नैरुक्त मिति ॥

अत्र वेद तत्त्वम्— पादौ तु निगम इति सन्तभागस्यैवाभि-

धान मासीन्व त्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तयन्त्रे सर्वत्रैव मन्त्राणां
मन्त्रांगानाञ्चैव निगमत्वेनोपन्यासात्, “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो
नेगमाः कृतो भाष्यन्ते, दम्भूनाः चेतसाधा इति (२. १. १.)”—
इति तत्प्रदर्शितयोः ‘दम्भूनाः’—‘चेतसाधाः’—इत्यनयोः पदयोः
सन्तर्भागे एव विद्यमानत्वाच्च । सन्तर्भागेन बहुतानां पदानाम्,
तदाययग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनु-
संहितायाम्— “नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्”—इति
(४. १८.) । अत्र चोक्तं मिदं कुल्लूकेन— “तथा पर्यायकयनेन
वेदार्थावबोधकान् निगमाख्याय ग्रन्थान्”—इति । सिधातिथिना
तु व्याख्यातम्— “वैदिका निगमाः— वेदार्थज्ञानहेतवो निगम
निरुक्तव्याकरणमीमांसाः”—इति । अत्र निगम इति निवण्डोरेव
ग्रहणं तस्याभिप्रेतं गम्यते । ततः कालप्रभावादु ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्युप-
सङ्गान्तं निगमाभिधानम् । अत एव भागवतादौ निगमपदेन सन्त-
र्भागाधीभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो गम्यते । तथाहि (१. १. १.)—

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुक्मुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिवत भागवतं रस माख्यं मुहुरहो रसिका सुविभाजिता.”—इति ।

“निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपाय-
त्वात् ; तस्य फलं मिदं भागवतं नाम”—इति तत्र श्रीधर-
स्वामी, “निगमकल्पतरो सर्वफलोत्पत्तिमुत्प. शाखोपशाखाभि-
वैकुण्ठ मध्यध्वाकृष्टस्य वेदरूपतरोः”—इति तु तत्र क्रमसन्दर्भः,
“निगमो वेदः स एव कल्पतरुः”—इत्यादि च तत्रैव विवृणायः ।

यस्तुतो सन्तर्भागस्य निगमत्वं चिरादेव व्यवह्रियते, ब्राह्मण-
भागस्य तथा व्यवहारस्त्वनतिप्राचीनः ऐतरेयादिभिः प्रोक्ताः
प्रसिद्धा ब्राह्मणग्रन्थान् तन्निगमन्याख्यानादिपरा एवेति । यदा हि

यहु कालपर्यन्तात् मन्त्रार्थाणां दुर्बोधतोपपत्त्या, तदैव यज्ञा-
नुष्ठानतत्परैः तदानीन्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिष्व-
स्थया सह मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदानां मर्था अपि भाषिताः ; अतो
ब्राह्मणान्येव आदिवेदमाध्याशीतिसुवचम् । तस्यैव श्रूयतेऽय
श्रुतम् : (ऋ० म० २, ३, २३, ४; ऋ, ४, १८, ६.)—

“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्त पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः”—इति ।

तद्विधिव्याख्यानपरत्वेतदैतरेयकं ब्राह्मणम्— “यज्ञेन यज्ञ
मयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति । ०—० । कन्दांसि वै साध्या
देवाः, तिस्रोऽग्निनाम्नि मयजन्त । ‘ते स्वर्गे लोका मायन्’
आदित्याद्यैवेहासन्नद्विरस्य (१, ३, ५.)”—इत्यादि । तत एव
निरुक्तेऽपि व्याख्यातः (१२, ४. ७.) ।

तथैव योऽयं शक्तकृष्णयोरुभयोरेव यज्ञधोरारम्भमन्त्रः—“इषे
त्वोर्जे त्वा वायव स्य देवो वः सविता प्रार्षयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणि”
—इति । तस्यैतस्य विधाने. सह दुर्गमपदव्याख्यानानि च कृतानि
दृश्यन्ते शक्तकृष्णयोरुभयोरेव ब्राह्मणयोः । तथाहि यत्तप-
ब्राह्मणे — “वृष्ये तदाह वदाह इये ज्वेति”—इति, “यो वृषा-
दृग् रसो जायते, तस्यै तदाह”—इति, “यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म”—
इति च (१, ७. १. १-५.) । तैत्तिरीये “वृषीयस्या मितो
दिवि सोम आसीत्”—इत्यारम्भ “श्रेष्ठतमाय कर्मणि इत्याह यज्ञो
हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह”—इति यावत् (ते० ब्रा० ३, २,
१, १-४.) अन्यमन्दर्भो द्रष्टव्य ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्येव ते स्तोमाः, ते खलु
व्याख्याता दृश्यन्ते एव तद्ब्राह्मणे— “पञ्च वाव नोको हाउ-

धान मासीन्न ब्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगमत्वेनोपन्यासान्, “अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नेगमाः कृतो भाष्यन्ते , दम्भूनाः चित्रसाधा इति (२. १. १.)”-इति तत्प्रदर्शितयोः ‘दम्भूनाः’-‘चित्रसाधाः’-इत्यनयोः पदयोः मन्त्रभागे एव विद्यमानत्वाच्च । मन्त्रभागत उद्भूतानां पदानाम्, तदाग्र्यग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनु-संहितायाम्— “नित्यं शास्त्राख्येष्वेव निगमाद्यैव वैदिकान्”-इति (४. १८.) । अत्र चोक्तं मिदं कुम्भूनेन— “तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्याय पन्थान्”-इति । सिधातिथिना तु व्याख्यातम्— “वैदिका निगमाः— वेदार्थज्ञानहेतुषो निगम निरुक्तव्याकरणमीमांसाः”-इति । अत्र निगम इति निघण्टोरेव ग्रहणं तस्याभिप्रेतं गम्यते । ततः जालप्रभावाद् ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्युप-सङ्ग्राह्यं निगमाभिधानम् । अत एव भागवतादौ निगमपदेन मन्त्र-ब्राह्मणीभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो गम्यते । तथाहि (१. १. १.)—

“निगमकक्षतरोर्गलितं फलं शुकमुखादसुतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रस मालयं सुहृदो रसिका भुवि भावुका.”-इति ।

“निगमो वेदः , स एव कक्षतरुः , सर्वंपुरुषार्थोपाय-त्वात् ; तस्य फलं मिदं भागवतं नाम”-इति तत्र श्रीधर-स्वामी , “निगमकक्षतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभि-र्विकुण्ठ मध्यध्यादृष्टस्य वेदरूपतरोः”-इति तु तत्र क्रमसन्दर्भः , “निगमो वेदः , स एव कक्षतरुः”-इत्यादि च तत्रैव विखनाद्यः ।

यस्तुतो मन्त्रभागस्य निगमत्वं चिरादेव व्यवह्रियते , ब्राह्मण-भागस्य तथा व्यवहारस्त्वनतिप्राचीनः । ऐतरेयादिभिः प्रोक्ताः प्रसिद्धा ब्राह्मणग्रन्थास्तत्र निगमव्याख्यानदिपरा एवेति । यदा हि

बहु कालपार्थक्यात् मन्त्रार्थाणां दुर्बोधतोपपत्त्या, तदेव यज्ञा-
नुष्ठानतत्परैः तदानीन्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिश्रव-
स्वया सह मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदानां मर्वा अपि भाषिताः ; अतो
ब्राह्मणान्येव आदिवेदमाध्यासीतिसुवचम् । तथाच श्रूयतेऽय
मृग्यन्तः (ऋ०स० २, १, २२, ४, ८, ४, १८, ६.)—

“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्वासन् ।

ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत् पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः”—इति ।

तद्विधिष्याम्यान्परश्चैतदेतरेयकं ब्राह्मणम्— “यज्ञेन यज्ञ
मयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति । ०—० । कन्दासि वै साध्या
देवाः, तिष्ठेऽग्निनाग्निं मयजन्त । ‘ते सर्वे स्त्रीक मायन्’
आदित्यास्यैवेहासमङ्गिरसय (१, २, ५.)”—इत्यादि । तत एव
निरुक्तेऽपि व्याख्यात. (११, ४ ७.) ।

तथैव योऽयं शुक्लकण्वयोऽरुमयोरेव यज्ञपोरारम्भमन्त्र—“इषि
त्वोर्जे त्वा वायव स्य देवो व सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मदे”
—इति । तस्यैतच्च विधानैः सह दुर्गमपदव्याख्यानानि च कृतानि
दृश्यन्ते शुक्लकण्वयोऽरुमयोरेव ब्राह्मणयोः । तथाहि यतपश्च-
ब्राह्मणे—“हृष्ये तदाह यदाह इषे त्वेति”—इति, “यो हृष्टा-
दृग् रसो जायते, तस्यै तदाह”—इति, “यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म”—
इति च (१. ७. १. १-५.) । तैत्तिरीये “यतीयस्या मिती
दिवि सोम आसीत्”—इत्यारम्भ “श्रेष्ठतमाय कर्मदे इत्याह यज्ञो
हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह”—इति यावत् (तै० ब्रा० २, २,
१. १-४.) यत्रमन्दर्भो द्रष्टव्यः ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वमामस्तेव वै स्तोमाः, ते खलु
व्याख्याता दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे—“अयं वाव लोको द्वाद-

कारो वायुर्हीयकारश्चन्द्रमा अथकारः आत्मेहकारोऽगिरीकारः
 अदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापति-
 र्हिङ्कारः प्राणः ध्वरोऽन्नं वा वाग् विराट् अनिरुक्तस्त्रयोदश स्तोभः
 सञ्चारो हुप्पकार (छा० ब्रा० ३. १३. १-२.)"-इति ।

वज्रलेपायितयाय मयौ मीमांसादर्शने । तथाह्यस्ति तत्र
 मन्त्रनिष्ठाधिकरणे सूत्रम्— "विधिगप्याह"—इति (१. २. ५३.) ।
 विधिगप्याह विधित्तायांनेव मन्त्राननुवदन्ति,— 'गत्तं हिमाः
 गत्तं वर्षाणि जीयाच्छेत्येतदेवाह'-इति"-इति तद्वाच्यं गवरस्वामि-
 कृतम् । "मन्त्रप्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः गप्यो विधिगप्य इत्यु-
 च्यते"-इति च तथाह मायवाचार्योऽपि । तत्रैवोदाहृत्य व्याख्या-
 तश्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम् । तथाहि— "स चैव माग्रायते—
 'गत्तं हिमाः गत्तं वर्षाणि जीयाच्छेत्येतदेवाह'-इति । तत्र 'गत्तं
 हिमाः (षट्० म० १. ५. ८. ४.)"-इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य
 प्रतीकम्, अत्रगिटं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्"-इत्यादि ।
 तद्वाच्येऽप्युक्तम्—'अत्र हिमगप्येन तद्युक्ता हेमस्तर्त्तवोऽभिधीयन्ते;
 तथाच ब्राह्मणम्"-इत्यादि ।

स्वयं यद्वक्तव्यं स्वरानां विधानस्य पर्यालोचनयेद्व्युत्तमाद्यशब्देन
ब्राह्मणानां मेव धोषेन कान्तायनाभिप्रायोऽनुभूयते ; “यथ ब्राह्मण-
स्वरसंस्कारनियमः”-इत्यारभ्य “तान एवाङ्गोपाङ्गानाम्”-इत्यन्तेन
परिगृह्यत्यनेन भाषिकादिस्वरानां सुष्ठु परिचायितत्वात् । ब्राह्मण-
पन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वरानां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मण-
स्वर एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवो-
क्तम् “एकम्”-इति सूत्रस्योच्चटभाष्यस्य टीप्याम्- “मन्त्र-
काण्डपठितानां मपि ब्राह्मणभागानां मन्त्रसूपर इत्यादीनां
वैस्वर्यम् (निगमस्वरत्वम्) एव ; ब्राह्मणकाण्डपठितानां विष्टेदेवाः
श्रीस्तुन मप्येहेत्यादीनां भाषिकस्वर एवेति”-इति । मन्त्रकाण्डे
ब्राह्मणवचनानाम्, ब्राह्मणकाण्डे च मन्त्राणां पाठस्तु सत्ययसु-
षेदे एवाव्यातो नान्वयेति च कर्तव्यम् ।

तथा नैतिरौपसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्टं मेवाभि-
प्रेक्ष्यो सायणाचार्य्यो ब्राह्मणानां मन्त्रव्याख्यानत्वम्- “यद्यपि
मन्त्रब्राह्मणव्यङ्ग्यो वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात्
मन्त्रा एवादी समान्वाताः”-इति ।

तदित्यं सिद्धं मेव सर्वेषां हि मन्त्रपन्थानां मसाधारणं नाम
मन्त्र इति निगम इति च ; एवं सर्वेषां मेव ब्राह्मणपन्थानां मसा-
धारणं नाम ब्राह्मणमिति भाष्यमिति च ; तथा मन्त्रपन्थे-
श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च नैगमत्वम् ; ब्राह्मणपन्थ-
श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च भाषिकत्वमिति । अत-
एव “प्रोचन्तु हिरण्यवता पाणिना दर्भेपिच्छूलवता वेति भाषि-
कम् (६. २.)”-इत्युक्तं सप्तच्छन्दे साङ्ख्यानगृह्यकारस्येति ।

“अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः २-१ ; यथापि

नैगमेभ्यो भाषिकाः (२. १. १.)"—इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिक-
पदं यदि भाषाशब्दमूलकं मेव, तथापि न क्षतिः ; भाषाभाष्ययो-
रेकधातुजत्वात् । किञ्च भाषयोपनिबद्धं मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थ-
बोधने एव हि सर्वभाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथनं
मन्तरा मूलस्य स्पष्टतया बोधं सञ्जायते । तदेवं वेदस्य दुर्बो-
धत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था विरचिताः , तदा तादृश्या एव
भाषाया व्यवहारः प्रासीत् यादृश्या रचितानि वेदभाष्यरूपाणि
ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वाक्यादीनां यथा-
सौदृ भाषिकत्वम् , तथैवाद्यतनीयानां मन्त्रहाक्यादीनां मपीति
समं मेवेति नवेरुक्तञ्च न विरुद्धाति । यद्युक्तं पुराकाले ब्राह्मण-
ग्रन्थरचनाकाले मन्त्राणां मेव वैदिकत्वेन ग्रहणं भाषीयोग्यम् ;
ब्राह्मणानामन्ववर्गं लौकिकत्वेनैव ; परं मिदानीन्तु मन्त्रब्राह्म-
णयोर्द्वयोरेव वैदिकत्वेनाभ्यर्चनं सम्पद्यते ; सौत्रिकाणां सपि
वचनानां वैदिकवत्त्वम् , ततः परस्यानां मेव लौकिकत्वमिति ।
शास्त्रकृतां व्यवहार एवात्र निदानम् , तत्रापि कालस्यैव प्राधान्यं
मित्युभयपक्षगत्य एव न स्यात् सूत्रकालात् सिद्धं मयि विशेषेण "मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधिपम्"—इति ॥

[मन्त्रः] तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षणं
मनुसन्धेयम्,— किमपि मन्त्रत्वम् ? इति ; लक्षणव्योपयोगो
हि पूर्वाचार्यैः प्रदर्शित एव— "ऋषयोऽपि पदार्थानां नाम्नां
यान्ति पृथक्कमः । लक्षणेन तु सिद्धानां मन्त्रं यान्ति विपरिचितः"—
इति । तयोऽनुमन्नीयमानञ्च दृश्यते— उक्तं यत्तु सगवता यास्के-
नेव "मन्त्राः मननात्"—इति (७. १. ६.) मन्त्रनिर्वाचनम् ; ततः
एव सिद्धं मन्त्रलक्षणम्— 'मननं तुर्मन्त्र'—इति । तथाच तत्र

इति:— “नैय्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्मविदेवाधियज्ञादि-
मन्तारो मन्यन्ते तदेपां मन्त्रत्वम्”—इति ।

‘मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः’—इति युवता साय-
णेन दूषितचेतसश्चण्ड शृगमाद्यभूमिकायाम्; परं न तत्रोदा-
हृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मयि । तथाचावगम्यते— “तद्यो-
दकेषु मन्त्राख्या (जै० सू० १. १. २२.)”—इति सूत्राहुमतम्
“अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्”—इति विव-
क्षया,— ‘विहितार्थाभिधायको मन्त्रः’—इत्यस्य पूर्वार्च्यविहितस्य,
असिपदान्तादीनां पञ्चदशानां च मीमांसावृत्तिश्चदुदाहृतानां,
मन्त्रलक्षणां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः
कतिचिदुक्त्य दिदर्शयिषया बोद्धिन्चित्तस्त्वैवैकाग्रमना यास्त्रोक्ते
विचारावसरं नालभत स इति । प्रतिपादितव्याख्याभिर्मीमांसा-
कारस्य जैमिनेः यास्त्रायज्ञत्वम् (८४ पृ०); तथाच आगरिते-
ऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्त्रेण “मन्त्रान्मन्त्रः”—इति, ततः
सम्भाव्य नैवेतल्लक्षणे मदुष्ट मिति । अपि च सायणतः प्राचीनेन,
उद्धृतासिनापि हि शबरस्त्रामिना तत्पूर्वस्य भाष्ये विहितार्थाभि-
धायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्डखण्डीकृतानि; परं न तस्मि-
न्निर्द्देश्यस्य यास्त्रोक्तलक्षणस्यावतरणं मपीष्टं तेन; इतश्च
प्रायते नैतल्लक्षणं दुष्ट मिति । “अविशिष्टसु वाक्यार्थः (जै सू०
१. २. ४०.) इति सूत्रस्य, “विधिशब्दाच्च”—इति (जै सू०
१. २. ५३.) सूत्रस्य च व्याख्यानानुसारे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं
च स स्वयं व्यनक्ति— “तु-शब्देन मन्त्राणां महद्वर्गं सुधारणमात्रं
वारयति ०—० तस्मान्न्यन्वोच्चारणस्य धर्मप्रकाशनरूपं दृष्टं तेषु
प्रयोजनम्”—इति, “तथादिवहितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्मर्य-

। प्रकाशनायेधोच्चारयितव्या.”-इति च । मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षणं
मनुलक्ष्यैवोक्तिरेषा भगवतो यास्कस्य— “यन्काम ऋविर्धृष्टां देव-
ताया मायं पत्य मिच्छन् क्षुतिं प्रयुक्ते, तद्देवत. स मन्त्रो भवति”-
इति (७. १. १.) । तदेवं ‘मननहेतुर्मन्त्र.’-इति, ‘मन्त्रोऽयं मित्यभि-
युक्तोपदिष्टो मन्त्र.’-इति च द्वे एव मन्त्रलक्षणे निर्दुष्टे इति गम्यते ;
तद् यस्मै यद्वोचेत, तदेव स ऋद्धात्वित्यन्व मिह नीरसविवादेनेति ।

अथवात्रैतत् सुष्ठु समाधानम्— जैमिनिहृतं मन्त्रलक्षणं
। यत्रपरम्, यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपरं मिति । तथाच जैमिनि-
नये वैदिकसमाख्यामिहानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहिताग्रन्थानां
मेव मन्त्रग्रन्थत्वम् ; न त्वन्येषां ताण्ड्यादीनाम् ; यास्कमते तु
ग्रन्थानां तथा लक्षणेऽपि न क्षतिः ; परं ताण्ड्यब्राह्मणाद्याध्याय-
गतानां ‘मङ्गले वोच.’-इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्मणाद्याध्याय-
ग्रन्थगतानाञ्च ‘देव भवितः प्रसुय’-इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरीया-
रण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासीत्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वमित्ये
खल्विदं भवत्येव वक्तव्यम्— ‘मननहेतुर्मन्त्र’-इति । तदेदं सुभय
लक्षणयोर्विषयभेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्याहं मिति ॥

“आमन्त्रपुरवास्तव्य वज्रटाम्यस्य चतुना । मन्त्रभाष्यं मिदं क्लृप्तं
भोजी पृथ्वीं प्रगासति”-इत्युक्त्या स्वपरिचयं सुक्तपताखिलयशुर्मन्त्र
भाष्यं कृतवता उच्चटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शितायैते मन्त्रभेदाः ;—

“न्यायविदः पठन्ति—

‘विध्यर्थवादयाज्ञागी.मुतिप्रैपपवह्निका ।

प्रत्यो व्याकरणं तर्कं पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ।

अवधारणं धोषनिषत् वाक्यार्थास्तु तयोदग ।

मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्याद्वयुनिर्वादिता, ।’-इति ।”

“अथ नेपा सुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्ठाभिहितः— “अथस्तूपरो गोमृगस्ते (य० वा० स० २४, १) ।

अथवादः— “देवा यत्र मतन्वत (य० वा० स० १८, १२)”-इति ।

याज्ञा— “तनूपा अन्वेऽसि तन्वं मे प्राहि (वा० स० १, १७)”-इति ।

आशी— “आ वो देवास ईमहे (य० वा० स० ४, ५)”-इति ।

सुतिः— “अग्निर्मूर्धा दिवः काकुत् (य० वा० स० ३, १३)”-इति ।

प्रेषः— “होता यक्षत् समिधान्मिम् (य० वा० स० २१, २८)”-इति ।

प्रवक्षिका— “इन्द्राग्नी अपादियम् (वा० स० ३३, ८३)”-इति ।

प्रश्नः— “कः खिदेकाकी चरति (य० वा० स० २३, ८)”-इति ।

ध्याकरणम्— “सूर्य एकाकी चरति (य० वा० स० ३३, १०)”-इति ।

तर्कः— “मा वृधाः कला सिवनम् (वा० स० ४०, १)”-इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्— “ओषधयः समवन्त (य० वा० स० १२, ८६)” ।

अवधारणम्— “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति (खे० उ० ६, १५)” ।

उपनिषत्— “ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य० वा० स० ४०, १)”-इति ।”

गवरभाष्येऽपि आशीरादयस्त्वयोदशैव मन्त्रमीदाः प्रदर्शिताः ;

परं तत्त्वन्वयेव ; द्रष्टव्याय ते तत्रैव (जै० सू० २, १, ३२ भा०) ।

ऋग्भाष्यभूमिकायाश्च सायणेन तत एव कतिचिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उच्चटेन होतानि सर्वाण्येव यजुरेवाधिकृत्योदाहृतानि ;

मिश्रकृतारोच भगवता वाक्तेन खेव ऋग्वेदेऽपि दर्शितानि यज्ञ-

सुदाहरणानि । तथाहि— “तास्त्रिविधा ऋवः ;— परोचकताः ।

प्रत्यचकताः , आध्यात्मिक्यश्च”-इत्युपक्रम्य, “परोचकताः प्रत्यच-

कताय मन्त्रा भूयिष्ठा अन्यथा आध्यात्मिक्यश्च”-इत्युक्ता, “अथापि

सुतिरेव भवति नाशीर्वादः ०—० ; अथाप्याशीरेव न सुतिः ;

तदेतदुद्धृत्य माध्वर्यवे याज्ञेयु च मन्त्रेषु”-इति प्रदर्शय, उदाहृता

नीमानि—“अथापि प्रपञ्चाभिगर्षा ०—० ; अथापि कस्यचिद्
 भावस्याचिन्त्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्याचिद् भावात्
 ०—० ; अथापि निन्दाप्रशंसे ०—० “असत्सूत्रे द्यूतनिन्दा च
 क्वपिप्रशंसा च एव मुखावचैरभिप्रायेत्तयोर्णां सत्तद्वद्वयो भवन्ति”—
 इति । (९. १. १.) ॥

भेदाद्य सम्पन्नाः ; अत एवेकैकापि सा बहुशास्त्र भाषणा । तदे-
वोदाहृतश्च प्राचीनभाषितं चरणषट्कं षड्गुरुश्रियेण —

“एकविंशत्यध्वयुक्तं सृष्टेदं सृष्टयो विदुः ।

सहस्राध्या सामवेदो यजुरेकयताध्वकम् ।

नवाध्याध्वर्षणोऽन्ये तु ग्राधुः पञ्चदशाध्वकम्”-इति ।

“यध्या, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः”-इति च
सत्रोक्तं तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं पञ्चशाखाम्— “एक
विंशतिधा वाङ्मयम्, एकगतं सध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्णां सामवेदः,
नवाध्याध्वर्षणो वेदः”-इत्येव ।

वेदध्यासीमे शौनकीये वा चरणध्वने तु षड्वेदस्य पञ्चैव
शाखाः समुल्लिखिताः— “शाखाः पञ्चविधा भवन्ति, शाकला
चाक्लना आखनायनाः शाङ्खायना माण्डूकायनाचेति”-इति ।
तथाच तदानीं भवान्याः षोडश शाखा विभुता इति गम्यते ।
तदिदं सृष्टेदंशाखानिरूपणं मध्यमकृते ऐतरेयान्नोचने (११८-
१४४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ततस्तत्रैव “यजुर्वेदस्य षड्यीतिर्भेदा भवन्ति”-इत्युक्तम् ।
तथाच तदायजुर्गोऽपि पञ्चदश शाखाः प्रविलुप्ता इति स्फुटम् ;
नान्यथा प्रदर्शितेष्वगुरुश्रियधृत-प्राचीनश्चन पञ्चशाखचने चोपप-
द्यते इति । यदप्युक्तं षड्यीतिरिति, तत्र च “कठानामूपपन्नविशि-
ष्टाश्चतुष्टत्वारिंशत्”-इत्युक्तेर्द्विचत्वारिंशदेवावशिष्यन्त इति चरण-
ध्वन्युक्तकाले ता एव शाखा आसन् प्रचलिता इत्येव तत्त्वम् । तासां
द्विचत्वारिंशच्छाखानां नामानि यथा— चरकी, पाट्टरकी, कटौ,
प्राण्यकटौ, कपिष्ठनकटौ, पाष्ठनकटौ, श्रीपमन्यवी, चाराय-
भीया, पारायभीया, वार्त्तान्तवेया, श्वेताग्रतरा, मैत्रायणी चेति

दादश चरकाध्वर्युभेदा । मैत्रायणीभेदाश्च मानवी, दुन्दुभी, क्षाग
 लेया, हारिद्रवेया, वाराही, श्यामी, श्यामायनीया चेति सप्त ।
 ता एता मैत्रायण्योऽपि चरकाध्वर्युष्वेव गण्यन्ते इत्यूनविशति ।
 जावानी, माध्यन्दिनी, काण्डो, कापाली, गालवी, वैजवापी, शौ
 धेया, वैनेया, वैरेया, बौधेया, पारागरीया, मातातपीया, तापाय
 नीया, कात्यायनीया पौण्ड्रवल्ली भावटिकी, परमावौधेया, चेति सप्त
 दश बाजमनेयगाणां शुक्लयजुर्वेद इत्युच्यन्ते । शौष्या, छाण्डिकेया
 चेति द्वे तैत्तिरीयगाणे । छाण्डिकेया च पुनः पञ्चभेदाः सन्नाता
 —पापस्तम्बी, बौधायनी, सत्यापाठी, हिरण्यकेगी, गाय्यायनी
 चेति । द्विविधेभ्यो तैत्तिरीया कृष्णयजुर्वेद इत्युच्यते । तदेव
 चरकाध्वर्यु , बाजमनेयी , तैत्तिरीयेति तिस्र एव भूमगाणां ,
 आशामेवानुशाखा च न्याः । ता इमा महाननया (१८ + १० +
 ६ = ४२) द्विवृत्तारिभ्योऽष्टा यजुर्वेदीया इति । एषु मैत्राय
 णीया , माध्यन्दिनी , काण्डो , तैत्तिरीयेति प्रसिद्धा शौष्या,
 पापस्तम्बी च पञ्च गाणां चत्वारि सन्ति ।

ततस्तत्र तदुत्तरम्—नामवेदस्य किञ्च महारभेदः पामोत् ,
 यमध्यायेष्वधीयानांश्चै शतकृत्वेष्वेवाभिरता प्रमष्टा । तेषाम्
 प्रवक्ष्यामि— वासुदेवधीया , वासुदेवधीया , वासुदेवधीया ,
 माध्वना , जम्बवर्भेदा , माधीनयाया , प्राजयाया , वाणा
 यनीयाचेति । तत्र राजायनीयानां भव भेदा भवन्ति— राजाय
 नीया , गाय्यायनीया , पारायनीया , गालवा , धन्वना ,
 महाधन्वना , वाङ्मना , कौयुमा , जैमिनीयाचेति - इति ।
 तदिदं चरकध्वर्युभेदाश्च सप्त द्विविधेभ्योऽष्टा यजुर्वेदीया इति
 नादरधीय वेदविदुर्वा मान्यतानाम् । तस्य नान्यदीदृशं शाखा

धामवेदस्य, सृष्टसंशाखत्वप्रवादसु बहुविधक्षरादिभ्योगादेकस्यापि
मन्त्रस्य बहुविधसामश्रुतेरित्येव । अतएव तर्पणविध्यादौ त्रयो-
दशानां मेव सामगाचार्याणां नामोद्धेखो भवति यथा— “राणा-
यणः, गायत्रमुग्न्यः, व्यासः, मातुरिः, शैलुण्डिः, गौतुलविः,
भातुमानौपमन्यवः, काराटिः, मशको भर्ग्यः, वारंगण्डः,
कुयुमः, गालिषोत्रः, जेमिनिः । त्रयोदशैतं मे सामगाचार्याः
अस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्रष्टि कुर्वन्तु तर्पिताः”—इति । एतदीय-
शाखासु राणायणी, कोयुमी, जेमिनिधैति तिस्रोऽद्यापि सन्ति ।

ततस्तत्र चरणव्यूहं उक्तं ह्येतत्— “पथर्ववेदस्य नव भेदा
भयन्ति । घेष्यनाः, दान्ताः, प्रदान्ताः, छाताः, स्त्रोताः,
ब्रह्मदायनाः, शोनकी, देवदर्मती, चरणविद्यायेति”—इति ।
अस्ति चेप्य नान्धा पाठान्तरतापि । पासा नवशाखानां मेधैव
मुद्रितेति सङ्केपः ॥

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, एकैकस्यां शाखायां
अध्ययनेनेव भवेदेवाधीत एकैको वेदः, सर्वास्तैव शाखासु
संहितायाः प्रायोऽभेदात् । किञ्चित्पाठान्यूनान्तिरिक्तेन, किञ्चि-
दुच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहि-
तायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम् ; जागर्त्येव ह्येव व्याय. ‘एकदेश
विहृत मनव्यवत्’—इति (पा० सू० १. १. ७२ भा०), भवत्येव हि
क्षिप्तपुष्पे शुनि श्वन्वश्ववहारः, तथा श्लोपदरोगिण्यपि देवदत्तादौ
देवदत्तादिष्ववहारश्च श्लोके । अत एव सावशाचार्यादयः प्राचार्या
एकैका मेव शाखा व्याख्याय एकैकभेदव्याख्यानेऽनमन्त्य स्रष्टुं कृत-
कृत्यता मिति । अत एव च “वेदः स्रष्टोऽधिवन्तव्य”—इति (२.
११५), “पट्त्रियदाष्टिकं चवे गुरो वैपैदिकं ततम् (२. १.)”—

इति, “वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम्”—इति(२.२.) च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते ; शाखानां मूलतः प्रकृतपार्यक्ये हि कथं सम्भवेदामाध्ययनं द्वादशस्वेवाग्नेषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनानां मुख्यतत्त्वप्रतिपत्तित्वं मेव प्रसज्येतेति । अतोऽत्र खेव मेवावधार्यम्,— एष खलु वेदशाखामेदो न मन्वाद्यध्यायभेद-
तुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयानां भिन्नप्रत्यो-
यानां सपि बहुतरादर्थमुल्लेखानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः,
तथैवेति । अथाप्यत्र संशयसेत् कष्टाप्येकस्य वेदस्य कयोरपि
शाखयोराद्यन्तपाठसम्बन्धेनैव तद्दूरोच्चारणं सुकरं भवेति ।

परन्तु येषु अपि यजुषस्तु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखानां
भेदः सस्ति भेदः, यत्तयोक्तभयोः शाखासमूहयोः शक्त-
क्षत्वे एवामंसत प्राचीनाः । तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतौनां यजुः-
शाखानां शक्तयत्नुरिति श्वातिः, तैत्तिरीयादीनास्तु यजुः-
शाखानां कृष्णयत्नुरिति समाख्या चेति । ईदृशासदृशभेदकार-
णस्तु उक्तं बहुषु पुराणेषु बहुविधं सपि भूततः प्रायोऽपि भिन्न-
लिङ्गं । तच्चिह्नं एष उक्तो महीधराचार्येण शक्तयजुर्भाष्यभूमि-
कायाम्— “आमशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्करादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदं मध्यापयत् । तत्र देवात् जैनापि कारणेन
क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच ‘मदधीतं त्यज’—इति ।
स योगसामर्थ्यान्मूर्ता विद्या विधायोदवाम । ‘वास्तानि यजूर्पि
मृद्भ्योत’—इति गुरुवाक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा
यजूर्प्यभक्षयन् । तानि यजूर्पि बुद्धिमासिन्यात् कृष्णानि ज्ञातानि ।
ततो दुःखितो याज्ञवल्काः सूर्यं माराध्यान्वानि शक्तानि यजूर्पि
प्राप्तवान् । तानि च जावान्मगौधेयकाश्वमध्यन्दिनादिभ्यः सम-

दशगिथेभ्यः पाठितवान् ['पञ्चदशगिथेभ्यः'—इत्यपपाठः] ।
 एतस्मादितिहासात्, मैत्रायणी माध्यन्दिनी तैत्तिरीयशाखानां पाठ-
 प्रकारदर्शनाच्च प्रतीयते चेत्, — चरकाध्ययुञ्जुःशाखापाठाः
 यज्ञक्रमानुसारिण इति याज्ञकलक्षणेन स्वमनीषया दर्शपूर्णमास-
 यज्ञाद्यनुसारिणी संहिता यविता, पाठिता च सा सप्तदश-
 गिथेभ्यः ; सैव यज्ञोपयोगिनीति वाजानां मन्त्रानां सत्रये सामां
 सम्पदेति वाजसनेयीत्याख्याता, क्रमसौष्ठवसम्पदेति श्रुता (शुक्ला)
 इति च । शुक्लमुण्यतोऽधीतापि तत्परित्यक्ता प्राचीनतमा चरकाध्ययु-
 संहितेव अन्यैः आन्नादिदेगोपेक्षितित्यादिसंज्ञकैर्गृहीता, तस्या
 वाजसनेयीतोऽप्योक्तं चिकीर्षुभिः यत्प्रकरणे वे मन्त्रा पठिता-
 स्तत्रैव तदुत्तरं तत्सहिधायकादिब्राह्मणवचनानि च सङ्गृहीतानि ।
 तथा च, यथा पृथक् पृथक् मुक्तानि च अन्तर्गच्छन्तानि छद्दि-
 तानि चेद् यान्त तत् विमिश्रात्स्वच्छन्नं सैव भवति, एवं तित्ति-
 र्यादिभिर्मन्त्रा ब्राह्मणन्यतयय पृथक्-पृथक् अधीता अपि यज्ञ-
 कार्त्तुं तदङ्गारसौष्ठवं साधयितुं विमिश्रोक्तता इति ह्येव मन्त्र-
 ब्राह्मणपन्थी याम्पूर्णविधं सम्पद्यी, यतएव कृणोतिव्यपदेग-
 भागिनी च । इत एवावकाशादेतयोः श्रुतलक्ष्ययोर्युञ्जुःशाखयो-
 रनतिप्राचीनानां मपि केषाञ्चिदचनानां प्रवेगः सम्भाव्यते, तत एवै-
 तयोर्मन्त्रन्यूनातिरिक्तत्वादितो मियो विमिश्रत्वं च सुव्यक्तं भवेति ।

एवञ्चायं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेतिविधिरचनात्मको-
 ऽपि ऋवाध्ययुञ्जुःशाखाप्राप्तेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन श्रुत-
 कृणोति देविष्व गते च यजुषि सम्पति राजते यज्ञसंहितात्मक
 एव ; — ऋग्वेदसंहिता, श्रुतयजुर्वेदसंहिता, कृणयजुर्वेदसंहिता,
 सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहितेति ।

अथासु च यश्चसु वेदसंहितासु बहुधैव पौर्वापर्यं केचिदाहुः ।
 तथाहि — 'ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि द्वितीय-
 मण्डनप्यापेक्षिकनूतनत्वम् , दशममण्डलस्य तु ऋक्संहिता-
 परिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया तत एवोद्भूताच्चिकमूलकत्वम् ;
 शुक्लयजु संहितायाः तदर्पभ्रष्टाप्यर्वाचीनत्वम् ; अथर्वसंहितायासु
 सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्'—इति । वेदतत्त्वानु-
 सन्धिकुम्भि. प्राज्ञतमेवेदं तच्च मुद्रावित मित्यत्र विश्वास एवो-
 चित' सर्वेषाम् ; परं किं कुर्मो वयं नास्मास्माकं बुद्धिं प्रसरति ;
 एकस्मिन्नेव हि काले , एकस्मैवाचार्यस्य , एकेमेव चयनयत्नेन
 चतुष्ट साधनानां पौर्वापर्यं कथङ्कारं स्यादिति । यदि कश्चित्
 फलविक्रयी,— आभ्यर्थी आम्न मेव षट्ज्ञातु , जम्बर्यो जम्बू मेव,
 पनसार्थी पनस मेव, राजादनार्थी राजादन शिवेति क्रयविक्रय
 सौकर्यार्थं मेकदेर्धेनेनैव यत्नेनैक मेव फलरार्थि विभज्य चय-
 नेन चतुर. स्तूपान् विदध्यात् , तत्र कं खरु धीर एव वदितु
 सुतुष्टैत,— अयं स्तूप पूर्व कृत , अत्राप्यगमो नूतन इत्यादि ।
 तथैवात्रापि । किञ्च यथास्मैव तत्र फलानां मुत्पत्तौ कालपौर्वा-
 पर्यम् , न त्वेककालज्ञानान्येव तानि सर्वाणि ; एव मत्रापि असु
 मन्वाणां मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम् , न त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात्
 कृतकवादिनाम् ; परं न हि तेन स्तूपानां संहितानां वा प्राचीना-
 प्राचीनत्वविचार. रुद्धञ्च ते , तत्त्वतो यत्नानां मन्वानादोत्पत्ति-
 कालविचारस्य स्तूपानां संहितानां मुत्पत्तिकालविचारतः सर्वथा
 स्वतन्त्र एवेति बहुशास्त्रपारायणदृग्गता विम्वविख्यातकीर्त्तिना
 मपि तेषां मत्र तदचो न प्रमाणकोटि प्रवेष्टुं मिष्ट इत्यस्माकम् ॥

तथापीदं विनाशते कथङ्कारं ऋक्संहितायां प्राथम्यं मिति ?—

अर्थे हि मनुमंहितायाम्— “ऋग्यजुश्चामलक्षणम्”—इति (२. ११.) । एव भादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनात् तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं गम्यत इति चेव ; तादृशमस्तपयोगे हि शब्दानुशासनादेव ऋक्शब्दस्य पूर्वनिपातो भवति । तथा हि पाणिनि-सूत्रम्— “अल्पाध्तरम्”—इति (२. २. ३४.) । यद्येवमयोगादेव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि “विन्ध्यकिस्त्रिन्धिनालयाः”—इत्युक्ते विन्ध्यस्यैव प्राथम्यं सुररौकायै स्यात् । असमस्तप्रयोगेषु च यत्र ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोगः यादृच्छिकत्वं मेव बीजम् । अपि वा यद्ययथागानादिकास्तु त्रिविधरचनास्तु तत्त्वतो गानरचनाया एव लघ्यायत्वेऽपि यद्यरचनायास्तदस्मिरूपत्वेन ततोऽपि गरीयस्तु भवत्यस्युपगमस्तत्र मिति रचनानियमाधीनं मेव प्राधान्यं यथा बहुत्र आद्युक्तेषु निदानम् । तदेवं सर्वत्रैवर्कशब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये विनिगमकं मिति तेषां मनोराज्यविज्ञानमात्रम् ।

श्रूयते च कौपीतकीभाष्ये— “तत्परिचरणावितरी वेदौ”—इति । एतेन यत्तुकाण्डे होतृकर्मण एव प्राधान्यम्, होतृर्थं मेव अध्वर्युक्तत्वं मुद्रावकत्वञ्चेत्येव बोधितम् ; एतस्माच्चर्चा प्रथमोत्पत्तत्वं न कथं मपि बुद्धते । एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनोपन्यासोऽपि ह्येव ।

सर्ववेदभावकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्य-मूत्रिकायाम्— “मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र-तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो ब्रह्म आच्यताः । आच्यन्तु सर्वेषां शृगायितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयमंहिताया मृच एव बाहुभ्ये-नाधीयन्ते”—इत्युक्तिः दृश्यते मन्त्रम् ; परं मितस्मादपि ऋग्वेदस्य

प्रागम्ये सायणसंस्कृतिर्न बुद्धान्ते ; अपि तु मन्त्रेषु ऋचां दाहृत्य
मित्येव ध्वन्यते । किञ्च सा प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः
प्राधान्यं नैव गम्यते ; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सङ्ग्राह्यात् । अतः एक
ऋचां हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्यं सुररी-
तुर्वर्ततेऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्यं मेव । तथा शुभ्र
मध्यंभायभूमिकायाम् — “प्राप्तुष्युर्वा कर्मणां स्वल्पं यजुर्वेदे
भमान्नातम् । तत्र विशेषापेक्षायां मपेक्षितायां याज्यापुरोऽशु-
दाय्यादयः ऋग्वेदे भमान्नायस्ये , स्तोत्रादीनि तु भामधेदे ।
तथा सति भित्तिस्थानो यो यजुर्वेद , चित्रस्थानीयावितरो ।
तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्” — इति । सामभायभूमि-
कायाश्च — “अथर्वमुच्येष्टं त्विग्भिर्गुणैर्भिर्यज्ञसम्पदः । निर्गिमीते
क्रियामहैरध्वर्युर्गुणैश्च यजुः । तदनद्भुतं हीता ब्रह्मोद्भाते-
त्यमी त्रयः । ०—० । यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्गिमीते ततो यजुः ।
व्याख्यातं प्रथमं प्रयाहृत्वा व्याख्यानं मीरितम् । साखा ऋगा-
यितत्वेन भामव्याख्याय वक्ष्यते” — इति । वसुतो जगत्पुटः
पुरेव ब्रह्मण्यतुर्भ्यो घटनेभ्यस्तत्तरो वेदा युगपत् समुत्पन्ना
ऋग्वेदपादिनां पौराणिककालप्रभवाणां श्रीमन्नायगादीनां तथा-
विधिविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव ; नैवा तादृगागिरस्कविचार-
प्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः ।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येभ्युपमते ऋक्संहिताप्रणयन-
काले यजुष्साखीरमहावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुस्साखी-
रक्षेत्रः कथङ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृगचतुर्चेतसां चेतःसु कथञ्च
चमत्कारं भाविष्कृतम् ? पश्यन्तु तावत् धीमताः — “यजुस्तन्मा-
दजायत” — इति (ऋ० स० १०. ६०. ८.), “न मेव सचि तमु

“अथैष माहुर्गन्धर्वं सामगा मुक्यशासम्”—इति (ऋ० सं० १०. १०७. ६.), “ऋक्सामाभ्या मभिहितौ (ऋ० सं० १०. ८५. ३१.)”—इत्येवमादीनि । इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डला-
दाहृतानि, दशममण्डलस्थानतिप्राचीनत्वं मेव तेषां मिति चेत्,
ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः । तथाहि— “बर्हिर्वि यजुषा रचमाणः”—
इति पञ्चममण्डलीयम् (६२. ५.), “उमि वाचो वदति सामगा
इव”—इति च द्वितीयमण्डलीयम् (४३. १.) । सामविशेषनामान्यपि
श्रूयन्त एव ऋक्मंहितायाम् । तथाहि— “रयन्तर मा जभारा
वसिष्ठः”—इति (१०. १८१. १.), “भरद्वाजो हवदाचम्रे चमेः”—
इति च (१०. १८१. २.) । एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवा-
प्राप्ते तेषां मिति चेत्, अन्यत्राप्यस्येवं तथैव । तथावा— “रयन्तरे
सूर्यम्ययपश्यत्”—इति प्रथममण्डलीयम् (१६४. २५.), “प्र
गायत्रेण गायत”—इति च नवममण्डलीयम् (६०. १.) इति
दिक् । तदेव ऋक्मंहितायाः ऋद्धलक्ष्यमन्त्राणां वा प्रथमरचितत्वं
मिति तेषां स्वकपोलकल्पितमिवाभाति स्फुटम् ।

यदप्युक्तं तद्वितीयमण्डलस्य अर्पेक्षाज्ञातं सर्वाचीनत्वं मिति,
तदप्येव मेव ; मानाभावात् । को नाम धीमान् शक्यलक्षहाय एव
वटविटपिदुगच्छेदने समर्थो भवेत् ? अस्ति खलु ऋक्मंहिताया
द्वितीयमण्डलीयसायणभाष्यारम्भे “य आद्विरसः योनकोचो भूत्वा
भागवः योनकोऽभवत् स ऋक्समदो द्वितीयं मण्डलं मपश्यत्”—
इत्यनुक्रमणीयपत्रं मुद्रितम् । तथाच द्वितीयमण्डलस्य योनकी-
यत्वं सुव्यक्तम् ; योनकीयपत्रस्य च पाणिनिना “योनकादिभ्य-
श्छन्दसि”—इति (४. ३. १०६.) सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीन-
तमत्वाभावात् । अतएव स्फुटं मिल्येवैकेषां युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य

चिराद्विद्वद्वाचीनतमत्वखण्डने शुष्कवृक्षमयी कर्त्तनी । ५६
 पश्यन्तु तावच्चक्षुषन्त — एकवर्गीयाद्यान्धवशप्रमत्ताश्च शौनका
 खलु बहव एव, — मन्वाणा इष्टार चासम् शौनका , तेभ्यो
 ऽन्ये सूक्तानाञ्च इष्टार स्थिता एव शौनका , द्वितीयमण्डलस्य
 इष्टा च शौनकास्तनोऽप्यन्य एव , अघर्षशाखाविशेषस्य च प्रथमा
 शौनकोऽप्यन्य एव , तत्तद्वगप्रभवा ज्ञायापि बहुत्र बहव शौनका
 राजन्त एव । ‘शौनकादिभ्यश्चदसि’-इति (४ ३ १०६)
 पाणिनिस्तुल्यस्य शौनकप्रोक्तपत्र्य एव विषय , तथाच शौनकप्रोक्त
 अघर्षवेदीयसंहितापत्र्य वेऽधीयते त एव शौनकिन , शौनकदृष्ट
 पत्र्यस्तु न चास्य सूत्रस्य विषय , अनुक्रमस्थान्तु ‘द्वितीयमण्डल
 सप्रथमत्’-इत्युक्तम् , न तु द्वितीय मण्डल सवोचदिति । शौनक
 विषये त्विह पुरस्तादप्यसक्तदुक्तानि । तत्र शौनकदृष्टत्वं मेव द्वितीय
 मण्डलस्येति शौनकदृष्ट द्वितीय मण्डल वेऽधीयते इति विषये
 तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूल
 कापेक्षिकार्याचीनत्वकल्पन भ्रमविजृम्भित मीवेति ।

बलुत पाणिनिस्तुत्याणा समालोचनयेद मेव प्रायते , — तस्य
 भगवत पाणिनि श्राव्याना मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहण मौक्षितम् ,
 तदध्येत्र्येण एव च प्रत्ययादयो विहिता , मन्वसूत्रमण्डनादीनान्तु
 दृष्टत्वेनेव ग्रहण मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि । न च कचिदपि
 पाणिनीये मण्डलाध्येत्र्येण तादृशप्रत्ययविधि दृश्यते प्रस्तुत शाखा
 यध्येत्र्येण एव , सन्ति यथैव ऋग्वेदादीना शाकनादय शाखा ,
 तथैवास्ति शौनकसंहितेत्ययथैवेदस्यापि चिरादेव, एव यथैव शाफ
 लादिशाखाना प्रोक्तत्वं मेव पाणिनिसम्मतम् , तथैव शौनकशाखाया
 पपि । तत्कथं मत्र द्वितीयमण्डलाध्येतरि तादृशप्रत्ययप्रमत्त ?

कुतो वा अनुक्रमण्यो यस्य द्रष्टृत्वं भासते, तस्येवेह वलात् प्रोक्तृत्वेन ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यं मिति ? ।

यथाप्युक्तम्— ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तोऽद्वितीयस्याम्—

“तवाग्ने होत्रं तव पोत्रं अत्विगं तव नेष्ट्रं त्वं अग्निद्वितायतः ।

तव प्रयास्तृत्वं मध्वरीयसि ब्रह्मा चासि अहपतिश्च नो दमे”

—इत्यस्या अचि यत् होत्रादीनि याज्ञिकाभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालमवम्, एतदेव मानान्तरं तस्यापि चाकृताधुनिकत्वस्येति । इतश्च वक्तुं एकदेश-
दर्शित्वं नैव विग्रहीभवति । यतः खलु यज्ञकासे एव सर्वाणां संहितानां प्रथमं सम्यग्न मतः संहितासु सर्वत्रैव विद्यन्ते तद्याविधा मन्त्राः; न द्वितीयमण्डले एव । तथाहि तत्-
प्रथमितमन्त्रश्रुतानि पदानि अन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः—
१. ७१. ४ होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८. ३०. ११ अत्विगम्,
१. १५. १ नेष्ट्रः, १०. १४. १२ अग्निप्रम्, १. ८४. ६ प्रयास्ता,
१. २२. १६ मध्वरीयताम्, १. ८०. १ ब्रह्मा, १. १२. ६ अह-
पतिः, १. १. ७ दमे इति । एवं हि होत्रादपददर्शनान् तत्त-
न्मन्त्राणां यज्ञकालत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डलं
माधुनिकं मिति वक्तुं कथं नपि न युज्यत इति सुव्यक्तम् ॥

एवं दशममण्डलस्य ऋक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुं चा-
पाकाश्वक्नी अवलम्बिता तैर्भाषापाठ्यक्षादिर्नाम; दशममण्ड-
लस्य हि भाषा मन्त्रार्थगततात्पर्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः
सर्वथा पृथगेवेत्यस्य परिशिष्टरूपत्वं स्वीकार्यं मिति तदाशयः ।
किं मतं ब्रूमो वक्षम् ? अस्माच्छ्रुतिषु हि दशममण्डलस्य मण्डला-
न्तराणाञ्च एकविधेन भाषा प्रतीयते, अस्मादुद्दिषु च तथैकविध

नैव तात्पर्यं मिति न जानीमहे केवा बुद्धिमालिन्यं केपां वा
श्रवणेन्द्रियदुष्टत्व मिति ।

वस्तुतो वेदाना कृतकत्वपचे मन्त्राणा बहुकर्तृकत्वात् धनेक-
कान्तत्वाच्च भाषातात्पर्ययो, पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत सेवेत्यन्य-
देतत् ; मण्डलगतपार्थक्यन्तु असम्भव नैव मण्डलरूपेण ग्रन्थावि-
भावाभावात् । न च सर्वास्त्रेव शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि
विद्यते ; तथाच या नाम शाखा अष्टपरिच्छेदपरिच्छिन्ना , तत्रैव
सर्वे मन्त्रा , तस्या कथं दशममण्डलस्य परिगृह्यत्व परिरक्षेत ?
इदानीमचक्षितीयं हि संहिता , शाकलबाष्कलेतिशाखादयमिति-
तत्त्वेव बुद्धयते ; एतस्या द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात् । तदत्रा-
ष्टकाध्यायवर्गविभागी नूनं नैकशाखाकृत मण्डलानुवाकसूक्तैर्विभा-
गस्त्वपरशाखाकृत स्फुटं नैव प्रतीयते । अष्टकाध्यायवर्गविभक्त-
संहिताया किञ्चित् पाठाधिक्यं मपि श्रूयते । बालखिल्यमन्त्रा
अपि तस्या मेषाधीयन्ते । न च ते मन्त्रा खिलात्मिका ;
तेषां मपि पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात् , “पथं बालखिल्या
विहरत् (उ० १, २, ३-२२.)”-इत्याद्याश्रलायनीयश्रौतविधानादि-
स्मरणात् , निरुक्ते निगमत्वेन व्यपदेशात् । अतएवाह च पद्-
शुद्धिष्य — ‘बाष्कलके संहितापाठे अतः शाकलात् अधिका-
न्यटौ सूत्रानि’-इति । भगवता सायणाचार्येण तु शाकलसंहिता
मधिकृत्यैव व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि बालखि-
ल्यानि ; परं स्त्रीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टादिति । अपि
यथैवान्यतान्मत्र, तथैवेहापि बालखिल्यानां मष्टसूत्रात्मकस्य नैका
दशसूत्रात्मकत्वचेति सूत्रसङ्ख्याविषयकोऽप्यस्ति पाठभेदः । तदेव
मष्टकविभागे बाष्कलके दशममण्डलं नैव नाम्नोति कथद्वारं

ससेत् तस्य परिशिष्टल मिति विचार्य सुधीभिरेव [शाकलवाक्यल-
वान्निखिन्वादीनां वर्णनं मन्त्राभिः कृतं मैतरेयालोचने, करिष्यमा-
नश्च पुनर्वाङ्मालोचने, तत् तत्र-तत्रैव द्रष्टव्यं विशेषतः] ।

एवञ्च ऋक्संहिताया नवमण्डलात्मकत्वं मेवासीत्, ततोऽभ्युद-
द्गमण्डलात्मकत्वं मिति कथनं यथा सुकरम् ; तथा नेदम्—
पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्यायाष्टाविंशतिवर्गान्त्वं मेव ऋक्संहि-
तायाः समाख्यानं भासीत्, ततस्तदष्टकीयतदध्यायस्योन्विश्रित-
मादयो वर्गाः प्रचीताः, षष्टमाष्टकाश्च समग्रः प्रचीत इति । न च
निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्मकत्वं मेव सर्वज्ञ-
शाखासंहितानां मिति वाच्यम् ; तत्र सर्वत्र दाशतयीति शाकल-
शाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात् । किञ्च प्रथमादि-
मण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम्, दशममण्डलस्थितानाञ्च
बहूनां सूक्तानाम्, द्रष्टारोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते ; परिशिष्टल-
वादिनां मते तत् कायं नृपपद्येतेत्यपि विचारयन्त्वत्र साध्यस्य-
पदं मादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयग्रन्थाणां ऋक्संहितात उद्गमत्वकथनं अपि
प्रौढिवादमात्रम् ; ऋक्संहिताया अपि छन्द इति श्रवणात् ।
तथाहि (१०. ८०. ८.)—

“तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दासि जज्ञिरे तस्माद् यज्ञस्तस्मादजायत-इति ।

अस्यां शब्दे छन्दांभीतिपदेन सामवेदीयर्था मेव ग्रहणं
मिष्टम् ; तत्रैव सर्ववेदिकप्रसिद्धेरिति प्रतिपादितं पुरस्तादपि
(१६१ पृ०) ; छन्द इति हि सामवेदीयार्थिकग्रन्थानां तथा
तत्तदुपन्यायमन्त्राणां च नाम इति कोऽधीतवेदा नृजानन्ति ?

पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयच्छन्दोग्यस्यमन्त्रा एव छन्द-
स्त्वेन लक्षिताः । तथाहि — “सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु”
-इति (४, २, ५५.) तत्पूर्वम् ; “पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः
प्रगाथः”-इत्यादीनि च तदुदाहरणानि । प्रगाथास्तु सामवेदे एव
दृश्यन्ते, नान्यत्र ; विहितास्तु ते सामवेदीयताण्ड्यमहाभाष्ये एव ।

किञ्च यतश्च सामभूलमन्त्राणां सर्वेषां मेव छन्द इति चिरा-
त्समाख्या, अत एव तेषां गानकारिण्य सामवेदिनच्छन्दोगा एवेत्यु-
च्यन्ते, न तु ते क्वचित् कौचिदपि ऋत्ना इति । यतश्च
सामवेदिन एव छन्दोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मण
ग्रन्थानां सुपनिषदाश्च छान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धे ।
विहिता च सा पाणिनिना “छन्दोगौक्थिक”-इति (४, १, १२८) ।
एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् ‘वेदमहितास्तु ये तेचन प्राचीनतमश्रौकाः,
त एव छन्दासि इत्यभिधीयन्ते ; ततोऽप्राचीना एव मन्त्रा.’
-इति, तदिदं भवि जनमध्यमतममीचोदवद्विहीन मेव न वेत्यपि
विचारयन्तु त एव ।

अन्वेष्टुं भवि ऋक्शास्त्रीकृतपञ्चनन्तर मेव छन्दसां सुत्पत्ति-
व्यवसात् सामवेदीयर्षी ऋक्शोऽवरजस्य यथावत् स्थित मेषातः
‘स्त्राटितेऽपि लघुने न शान्तो व्याधि’-इति चेदपि द्रूमः, —
तस्माद्यज्ञादिति अन्वे मेव क्रमोत्पत्तिशर्षन मिष्टम् ; अन्यथा
हि ऋगुत्पत्त्यनन्तर सामोत्पत्तिः, तदनन्तरञ्च छन्दोत्पत्तिः इत्येवं
मन्त्रार्थं स्यात्, तथाप्रसिद्धमन्त्रादोषश्रुतं भवेदेव । तथाहि—
‘सामवेदीयर्षीऽवनश्येव सामानि मीतानि इति चेत् ते नूनं ऋग्ना
इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिः दृश्यते क्वचिदपि नोके
वेदे वा ; प्रत्युत छन्दोनामतः प्रसिद्धाया मेव सामवेदीयतां गात्वा-

देव सामवेदीयाः कृन्दोगा एवोच्यन्ते ; एवं साम्नां प्रथमं
सुत्यन्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्छन्दसा मित्वप्यसम्भव एव । तस्मात् यदैव
यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन्, तदैव ततश्च सामानि च, साममूल-
ञ्छन्दामि च, यज्ञेऽपि चेन्नेव तन्मन्त्रागवस्तथा च सहोत्पत्तिरेव ।
एतद्वशाच्चर्ववेदीयेऽस्य मन्त्रे सङ्गमश्च श्रूयते (१७. ७. २८)—

“ऋचः सामानि छन्दासि पुराणं यजुषा सह ।

उच्छिष्टाञ्जशिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः”—इति ।

यत्र श्रुतः पुराणशब्दः प्राचीनेतिहत्तान्वाख्यानपरमस्त्ववाचकः ।
तदैतस्मान्मन्त्रान्मन्त्रानाञ्च सर्वविधमन्त्राणां सहोत्पत्तिः सुस्थलैव ।

किञ्च यदि आम् ऋक्संहितात एव सामयोनिमन्त्रा उद्भूताः
स्युः, तर्हि उद्भूतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्त्रा दृश्येरन् ; न च
तथा दृश्यन्ते । अथरच, एव मपि बहवो मन्त्रा सामवेदे सन्ति,
येषां ऋक्संहिताया श्रवणं नास्ति । अथापर मपि, यथेयर्ग-
संहिताया सूक्तानि, तथैवेह दशदादीनि ; ततश्च कृत कस्यो-
द्हरणं किम्मानकं भवेदिति च स्वादु विचार्य मैव, विचार-
काले तु विनिगमकाभाव एव भूर्तिमान् दरीदृश्येतेत्यत्र च कः
संशयः । अमुत पुरा ऋगादिनक्षत्राः सर्वे एव मन्त्रा विकीर्त्ता
एव आसन्, ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सङ्ग-
हीतानि, तदैव तथैव सामवेदीयान्यपि दशदादीनीति किं
चित्रम् ? एकस्या एव हि ऋक्चयनं सुभयत्रेककालेऽपि सम्भवत्ये-
वेत्यपास्येतैवोद्भूतिक्रमत मिति दिक् ॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव पुरस्तात् (१४७-१५८ पृ०) ॥

[ब्राह्मणम्] ततो ब्राह्मणस्यास्ति किं नक्षत्रं मित्वम्विच्छन्तः
पश्चात्त एव मापस्तम्बसूत्रम्— “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति ।

कर्मचोदना विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधियेष द्विविध इत्याह सायण । तथाहि— “विधिरपि द्विविध , अग्रहस्तप्रवर्तनम् , अघ्रातज्ञापनञ्चेति । ‘आम्नायेणाव पुरोडाश नियपयति दीघणीया-याम्’-इत्याद्या कर्मकाण्डगता विधय अग्रहस्तप्रवर्तका ; ‘आम्ना वा इद मेक एवाय आसीत्’-इत्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अघ्रातज्ञापका ’-इति (ऋ० स० भा० भू०) ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य श्रेयस्वरूपवाक्यान्वयेवार्थवादा उच्यन्ते इत्याह प्रापस्तम्ब । तथाच तत्पूर्वम्— “ब्राह्मणश्रेयोऽर्थवाद ”-इति । श्रेयश्रेयिभाव अङ्गाङ्गिभावहेतुनर्यान्तर मीमांसकानाम् । तच्च प्रतिपादितम् “अघ्रात श्रेयस्तत्तन् (१ १ १)”-इत्यङ्गिगत्य “श्रेय परार्थत्वात् , द्रव्यगुणसत्कारेषु यादरि , कर्माण्यपि जैमिनि , फलञ्च पुरुषार्थत्वान् , पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्”-इति (१ १ २-६) । विधिभिरङ्गाङ्गिभावद्वयार्थवादानां ते मन्यन्ते एव । तथाहि— ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यं मतदर्शनात् तस्मादनित्यमुच्यते’-इत्यादिभि पङ्क्तिभि सूत्रै (१ २ १-६) अतदर्शानाम् = अक्रियार्थानाम्— अर्थवादानाम् आनर्थक्यम् , तस्मात्तेषां अनित्यत्व माशङ्का “विधिना स्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थ-त्वेन विधीना स्तु”-इत्यादिभि पङ्क्तिभि सूत्रै (१२. ७-१२.) विधीनाम् = ‘वायव्या ऋते मानभेत’-इत्यादीनाम् ब्राह्मण-वाक्यानां मुख्यर्थत्वेनैव “वायुर्वै धेपिडा देवता”-इत्येवमादीनां मयैवादवाक्यानां सार्थकता , तस्याचिन्त्यता च निरुक्तान्तिता । एत-देवाभिप्रेत्याह सायणाचार्य — “द्विविध ब्राह्मणम्— विधि , अर्थवादश्च -इति ।

अर्थवादानां सपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरुक्ते च । तथाहि—

“प्राग्विद्वन्मन्त्रादिषु निर्जघानेति च ब्राह्मणम् (१२. २. १.)”
—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व सुररी-
कुर्वतेव तेन तेषां तत्त्वस्थापनेऽप्रामाण्यञ्च ध्वनितं तत्रैव । तथाहि—
“बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति(७. ७. २.)”—इत्यादि ॥

अत्र त्वेतदपि ज्ञातव्यं मस्ति,— सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं
विधिद्वैधस्तु वेदान्तिकानां मनुरोधतः प्रौढिवादमात्रं मिति ;
कर्मचोदनेन विधिरिति आपस्तम्बादियज्ञिकानां जैमिन्यादि-
मीमांसकानाञ्च सञ्चयत्वात् । न हि केऽपि याज्ञिकाः “आत्मा
वा इदं मेक एवाग्र आसीत्”—इत्यादीनां विधित्वं मन्वन्ते ; अपि
त्वर्थवादत्वं नैव । अत एवेतां मीमांसायां लिखितार्थप्रकरणपश्चि-
न्नायाम्— “केवलबलुवादी वेदभागो नास्ति”—इत्येवमादि,
मन्वन्ते चात एव साङ्ख्याः— “द्रष्टवदानुश्रविकः”—इति ॥

विध्यर्थवादयोः प्रकारमीदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन दर्शि-
तानि ; लौगाचिभास्करेणार्थमहृष्टे, लक्ष्यध्वन्या च मीमांसा-
परिभाषायां सङ्केपेन निर्णीतानि ; विधिविधारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चि-
तानि च ; तेभ्य एव विशेषतोऽङ्गन्तव्यानि ॥

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि—
‘इतिप्रकरणबहुलम्’, ‘इत्याहोपनिषदम्’, ‘आख्यायिकास्वरूपम्’—
इति च । इमानि लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि ; मन्वे-
ष्वपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणेष्वपि कश्चित्तदभावदर्शनायातिव्याप्ति-
व्याप्तिदोषापत्तेरित्याहुतुः शबरस्वामिसाधयौ । जैमिनिस्तु सूत्रवा-
मास “अपि ब्राह्मणग्रन्थः”—इत्येव (२. १. १२.) । “मन्वाश्च
ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्तलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मण-
लक्षणं भवचनीयम्, मन्तलक्षणेनैव सिद्धम्,— यस्मैतल्लक्षणं न

भवति, तद् वाङ्मय मिति परिशेषसिद्धं वाङ्मयम्”—इति च
तद्वाच्यम् । तदेवं निष्पन्नं भवेत्— अभियुक्तानां समाख्यात एव
श्रेयम्— एष मन्त्रः, एतद् वाङ्मय मिति ; अपि च नैव मन्तरेण
सम्भवेतां तयोर्लक्षणे ; इतिकरणवहुत्वादियु सर्वतैवाव्याप्यति-
ध्यामिदोपयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुष्ठु सायणेन— “ईदृशे-
ष्वत्यन्तविज्ञातौरेषु समाख्यान मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो-
ऽस्ति यस्य लक्षणत्वं मुच्येत”—इति । सूत्रात्पुनराहरणपरं
प्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकथो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दर्शयति विषयो वाङ्मयस्य तु ।

एतद्दे सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥”—इति ।

तत्र, (१) हेतुः— “सूत्रेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”—इति ।

(२) निर्वचनम्— “तद्भूतो दधित्वम्”—इति ।

(३) निन्दा— “उपावीता वा एतस्वाग्नयः”—इति ।

(४) प्रशंसा— “वायुर्वै चेपिठा देवता”—इति ।

(५) संशयः— “तद्विचिकित्सन् जुह्वयानोऽमा होषाश्च” ।

(६) विधिः— “यजमानमग्निता पीदुम्बरी भवति”—इति ।

(७) परक्रियाः— “मापानेव मन्त्रं पचति”—इति ।

(८) पुराकथः— “पुरा वाङ्मया अभैषुः”—इति ।

(९) व्यवधारणकल्पना— “यावतोऽभ्यान् प्रतिगृह्णीयात्,

तावतो वारुणायतुष्कपानान् निर्वपेत्”—इति ।

देवम सुदाहरणस्तु शपरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव
लघुविद्येन सायणेनापि कथं हार भवेद् दर्शितम् ? अथवा सेखरा-

प्रसाद एवात्र निदानम् । यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालन
मुपहासास्यद मेव सम्भवेत्तस्य, तथापि कर्तव्यपरतमैः कथं
मुपेक्षणीयं स्यादित्थं मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्शयते— “स यथा
शकुनिः सूत्रेण प्रथमो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनं समन्त्रा
वन्धनं मेवोपययत्, एव मेव खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-
ऽन्यत्रायतनं मलब्ध्वा प्राणं मेवोपययत् ; प्राणवन्धनं हि मन
इति (छा० ब्रा० ८. ८. २)”—इत्येवमादिकं मेवोपमानोदाहरणं
भवेद् दृग्गम मिति ।

अथावेद मध्याह्नोचनीयम्— ब्राह्मणग्रन्थेषु खल्वेतत्पद्यदयोक्ता-
तिरिक्तानां मितिज्ञानादीनां अपि कतिविधानां वाक्यानां सन्निवृत्त्य
मुपपद्यते । तथाहि छान्दोग्ये— “स होवाच ऋग्वेदं भगवो-
ऽध्येमि ०—० इतिहासपुराणम् (८. १. २.)”—इत्यादि । गतपद्ये-
ऽप्यश्वमेधप्रकरणे— “अथाष्टमीहन् ०—० तानुपदिगतीतिहासो
वेदः, सोऽयं मिति किञ्चिदितिहासं माचक्षीतैव मेवाध्वयुः
सम्प्रेषति (१२.)”—इति, “अथ नवमेऽहन् ०—० तानुपदिगति
पुराणं वेदः, सोऽयं मिति किञ्चित् पुराणं माचक्षीतैव मेवाध्वयुः
सम्प्रेषति (१३.)”—इत्येवमादि । तैत्तिरीयेऽपि— “यद् ब्राह्म-
णानोतिहासाम् पुराणानि कल्पान् मायां माराशं चोर्मोदाहुतयः
(पा० २. ८. २.)”—इति । “ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः— ‘वाय-
ध्वाए श्वेत मान्मेत’—इत्यादयः । इतिहासाः ब्रह्माण्डादि-
नियमाः ;— ‘दिवः सुराः संवत्सा चासन्’—इत्यादयः । ‘आत्मा वा
इदं मेव एवाचक्षीतैवेह किञ्चानाद्ये’—इत्यादीनि एव्यादिप्रति-
पादकानि पुराणानि । कल्पाः कल्पसूत्राणि— प्रयोगप्रतिपाद-
कानि । मायाः गायन्ति-चोदिता सम्प्रविशेयाः ;— ‘योऽस्य

भवति, तद् ब्राह्मण मिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्”—इति च तद्वाच्यम् । तदेवं निष्पन्नं भवेत्—अभिसुक्तानां समाख्यात एव श्रेयम्—एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मण मिति ; अपि च नैव मन्त्रेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणे ; इतिकरणबहुलादिषु सर्वत्रैवाध्यात्म्या-
ध्यातिदोषयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुष्ठुक्तं सायणेन—“ईदृशे-
ष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो-
ऽस्ति यस्य लक्षणत्वं मुचेत”—इति । अत्रात्राप्युदाहरणपरे प्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकक्षी व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दर्शयैते विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतद्वै सर्ववेदेषु निधत विधिलक्षणम् ॥”—इति ।

तत्र, (१) हेतुः—“सूत्रेण लुप्तोति, तेन ह्ययं सिद्धते”—इति ।

(२) निर्वचनम्—“तदधो दधित्वम्”—इति ।

(३) निन्दा—“उपावीता वा एतस्याभयः”—इति ।

(४) प्रशंसा—“वायुर्वै वेपिठा देवता”—इति ।

(५) संशयः—“तद्विचिकित्सन् लुप्तवानीश्मा हीमाश्म्” ।

(६) विधिः—“यजमानसन्निता औदुम्बरी भवति”—इति ।

(७) परक्रियाः—“भाषानिव मन्त्रं पचति”—इति ।

(८) पुराकक्षः—“पुरा ब्राह्मणा अभेषुः”—इति ।

(९) व्यवधारणकल्पना—“यावतोऽष्टान् प्रतिस्पृक्षीयात्,

तावतो वारुणायतुष्कपानान् निर्वपेत्”—इति ।

दशमं सुदाहरणन्तु गवरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव
लक्ष्यविधेन सायणेनापि कथद्वारं भवेद् दर्शितम् ? अथवा सेउज-

प्रमाद एवात्र निदानम् । यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालनं
मुपहासास्पदं मेव सद्यवेचाम, तथापि कर्तव्यपरवशैः कथं
मुपेक्षणीयं स्यादित्थं मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्शयति— “स यथा
शक्नुनिः स्त्रेण श्रेष्ठो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनं सलब्ध्वा
वन्धनं मेवोपययत्, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-
ऽन्यत्रायतनं सलब्ध्वा प्राणं मेवोपययत् ; प्राणवन्धनं हि मन
इति (छा० ब्रा० ८. ८. २.)”—इत्येवमादिकं मेवोपमानोदाहरणं
भवेद् दशमं मिति ॥

अथात्रेदं मध्यालीचनीयम्— ब्राह्मणसन्धेयु खल्वेतत्प्रत्ययोक्ता-
तिरिक्तानां मितिहासादीनां अपि कतिविधानां वाक्यानां भस्तिव्य
मुपलभ्यते । तथाहि छान्दोग्ये— “स होवाच ऋग्वेदं भगवो-
ऽध्येमि ०—० इतिहासपुराणम् (८. १. ३.)”—इत्यादि । अतपथे-
ऽध्ययनसंघप्रकरणे— “अथाष्टमोऽहन् ०—० तानुपदिशतीतिहासो
वेदः, सोऽयं मिति किञ्चिदितिहासं भावयतीति मेवाध्ययुः
सम्प्रेषति (१२.)”—इति, “अथ नवमोऽहन् ०—० तानुपदिशति
पुराणं वेदः, सोऽयं मिति किञ्चित् पुराणं भावयतीति मेवाध्ययुः
सम्प्रेषति (१३.)”—इत्येवमादि । तैत्तिरीयेऽपि— “यद् ब्राह्म-
णान्तेतिहासान् पुराणानि कस्यान् गायत्र्या नारायणोर्मेदाहुतयः
(भा० २. ८. २.)”—इति । “ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः— ‘वाय-
व्याप् श्वेतं मानमेत’—इत्यादयः । इतिहासाः ब्रह्माण्डादि-
मित्रमाः ;— ‘दिवाः सुराः संवत्सरा आसन्’—इत्यादयः । ‘आत्मा वा
इदं मेक एवायमासीच्चैवेह किञ्चानाये’—इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रति-
पादकानि पुराणानि । कस्याः कल्पसृष्ट्या— प्रयोगप्रतिपाद-
कानि । गायत्र्या गायन्ति—चोदिता मन्त्रविशिषाः ;— ‘योऽयं

भवति, तद् ब्राह्मण मिति परिशेषसिद्धे, ब्राह्मणम्”—इति च
 तद्वाच्यम् । तदेव निष्पन्नं भवति—अभियुक्तानां समाख्यात एव
 श्रेयम्—एष मन्त्र, एतद् ब्राह्मण मिति, अपि च नैष मन्तरेण
 सम्भवेतां तयोर्लक्षणे, इतिकरणबहुलादिषु सर्वत्रेवाव्यास्यति
 व्याप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात् । अतः सुष्ठु सायणेन—“इदं
 स्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्तरेण नान्य कश्चिदनुगतो धर्मो
 ऽस्ति यस्य लक्षणत्वं सूच्यते”—इति । स्तथात्राप्युदाहरणपरं
 प्राचीनपद्ये अपि । तथाहि—

प्रमाद एवात्र निदानम् । यद्यप्येतादृशोऽस्मादृशानां लेखनीचालन
 सुपङ्क्त्यासद मेव सम्भवैनाम, तथापि कर्तव्यपरवशैः कथं
 सुपेक्षणीयं स्यादित् मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्शयति— “स यथा
 शकुनिः सूत्रेण शब्दो दिशं दिशं पतित्वा अन्यत्रायतन मलब्ध्वा
 बन्धन मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-
 अन्यत्रायतन मलब्ध्वा प्राण मेवोपश्रयति; प्राणबन्धनं हि मन
 इति (छा० ब्रा० ८, ८, २.)”—इत्येवमादिकं मेवोपमानीदाहरणं
 भवेद् दशम मिति ॥

कौठरा'-इत्यादयः ; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् ।
 नारायणंसीः नारायणंस्थः 'होतायक्षवरायंसम्'-इत्याद्याः । ब्राह्म-
 णान्तःपठिताना मयि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्"-इति च
 तद्वार्थं सायणीयम् । तत्त्वतस्त्रिंश कस्याः कल्पसूत्रवीजानीत्येव
 वस्तु सूचितम् ; अस्ति वाच पाठान्तरता ? गाथाः खसु श्लोकब्रह्माः
 प्रवादवाक्यहरा ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्राचीना एव ; ता एव च
 श्लोका इत्यप्युच्यन्ते ; तद्यथा— "तदेवाभियन्तगाथा गीयन्ते—
 'यजिष्वीत्रामण्या सप्तवीकीऽप्यसोमप. । मातापिष्टभ्या मनुष्यार्था-
 यजितिवचनाच्छ्रुतिः'-इति (ऐ० ब्रा० ७. २, ६,)"-इति । नारा-
 यणंस्थं नरसुतिश्रुतयः ; तासु मन्त्रात्मिका, गाथात्मिकाः,
 ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति । तद्यथा— "अधि हनुः पणौमा वर्षिष्ठे
 मूर्ध्वरस्यात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)"-इत्येवमादयो
 मन्त्रात्मिकाः ; द्विष्ट्येन परीतान् कृष्णान् शकृदतो धृगान् ।
 मण्यारे भरतो ददाच्छतं बहानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ४. ६,)"-
 इत्येवमादयो गाथात्मिकाः ; "एतेन ह वा ऐन्द्रेण मघाभिपेक्षेणो-
 दमय आचयेयोऽङ्ग मभिपिपेच तस्मादङ्गः समन्तं सर्वत. पृथिवीं
 जयन् परीयायाश्चेन च मध्येनेजे (ऐ० ब्रा० ८. ४. ७.)"-इत्येव-
 मादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः । अथर्ववेदीयगोपयब्राह्मणे तु तत्पद्य-
 प्रकाशितातिरिक्ता बहुविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते । तथाहि—
 "इमे सर्वे वेदा निमिताः ; सकल्याः सरहस्याः सप्ताष्टाः सोप-
 नियक्ताः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सधराः समंस्ताराः
 सनिरुक्ताः सानुगायनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः (१,
 २, ६.)"-इति । तत्र कम्पाः खुल्लिदानीयवहितकल्पसूत्राणां
 मूलान्येवोपलभ्यन्ते ; रक्षणाणि त्वारण्यकानि ; स्या इति तु

इदानीमनलितशिचायन्यानां मूलानि ; निरुक्तानि चाद्यप्रचलित-
निरुक्तमूलान्येव ; अनुशासनाद्यपि अद्यप्रचलितशब्दोऽनुशासन-
मूलानि ; संस्काराः खलु पदसंस्कारकमास्त्राणां पाणिन्यादीना
मूलान्येव ; अनुमार्जनानि चाद्यस्थितघुद्रतमवेदाङ्गज्योतिषस्य
मूलानि ; वाकोवाक्यानि- तु प्रज्ञोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः ,
कडापोहादितर्कप्रतिपादकमीमांसायास्त्रमूलान्येवेत्यपि केचित् ।
तदेतेषां मिदं प्रदर्शितपद्योक्तोऽप्यु दगस्तु कथं भवेत् समावेशः ? तदत्र
बहुयत्रतोऽपि द्योस्तिष्ठणा वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां
समावेशः सिद्धतीति कथं स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम् ?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः ।— आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः द्युतयो
विकीर्णा इति । तत्र, विधायकवाक्यानाम्,— ‘वायव्या इति
मातृभेत’-इत्येवमादीनाम्, तथा प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादौ
निवर्त्तकत्वेन च) ‘वायुर्वै क्षिपिष्ठा देवता’-इत्येवमादीनाञ्च कर्म-
चोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम् ; तदतिरिक्तानां मयं तात्पर्यादिनिर्णाय-
काणां निरुक्तादीनां नैव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम् । तयोश्च
प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादमीदाः “दशै-
वेते विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतदे सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्ष-
णम्”-इत्युक्तेः । विधिः कर्मचोदना इत्यनर्थाभ्यरम् ; “कर्म-
चोदना ब्राह्मणानि”-इति हि भाष्यमव्युत्थम् । अर्थवादमास्त्राणि
खलु निरुक्तादीनि ब्राह्मणतो विभिन्नान्येव, अतएवोक्तं द्वितीयं
सूत्रं भाष्यस्येन— “वाचस्पत्येयोऽर्थवादः”-इति । ब्राह्मणेष्व्यो-
ऽवशिष्टो धेदार्यप्रसवस्तद् विधिकाकमह एवार्थवाद इत्युच्यते इत्येव
च तत्सार्थः । यथा चाह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणमन्दः (८.
१. ३३.)”-इति । न च तत्राप्यम्यते मन्त्रस्यैव भागविशेषो

ब्राह्मणमिति , अपि तु गम्यत एव मन्वातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति , तथैवेहापि गम्येतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्त्रमन्त्रविधुरो वेदभागोऽर्थवाद इति । निह मित्य वेदवैविध्यम् , — मन्त्र , ब्राह्मणम् , अर्थवाद इति । अत एव वामवहेदस्तथीतिव्यपदेश भावः । सायणीय सेतद्वचनशान्ताक मनुयुक्त मेव— “तदेव वेदे विद्यमानानां अयाणां मन्त्रविध्वयवादभागानां अप्रामाण्यकारणाभावाद् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् छान्दस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम्”—इति (ऋ० स० भा० भू०) ।

यद्यप्येतस्यादिग्रन्थेषु विध्वयवादानुभावेव स्त , पर विधीना वाचुष्यान्वै ब्राह्मणमिति च ते व्यपदिश्यन्ते , यथाच यशु मदि ताया ऋग्यजुषोरुभयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यशुरिति यशुषा बाहुयात् । तथा छौतरेवे बह्व एव गाथा प्रमाणत्वेनो सिखिता दृश्यन्ते , तैत्तिरीये च गिष्ठादया बह्व यूयन्ते , तथा छान्दोग्ये ऽपि छन्दोऽनुकीर्तनानि च, सायणे तु “छोडार षष्ठ्याम यो धातु ”—इत्यारभ्य “किं ज्योतिष किं निरुक्तं किं स्यान् किं प्रकृति किं मध्याह्नमिति षट्विंशत् प्रश्ना (१ १ २४)”—इत्यन्तपत्र्यमन्द्भेण षडङ्गपरिचया व्यज्यन्त एव , तच्चुत्तरीये तु पत्रण्डे ‘षडङ्गविदम्भतयाधीमहे’—इति चास्मात् स्फुटम् ।

तस्माद्विदमेव युञ्ज मिवाभाति,— एतरेयादिग्रन्थाधिर्भावात् प्रामेय ब्राह्मणार्थवादेतिशेनोदयगतानि भर्ताश्लेष वाक्यान्ग्रामन् विकीर्णानि , तदनुगम्यैव कृतं सुप्रमत्तदय साधमाश्वेन तत उत्तर विकीर्णानि तान्तेव मङ्गल यागप्रमणा र्णवापयं मनुयुषेव यज्यीकृतानि महीदासदिभि , तन्मन्त्रयव मन्त्रा मेव निर्वचना दीना समवद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तप संव व्यपदेशमाज्ञाय ,

तत एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोरुभयोरेव ब्राह्मणत्व मुररीकृत्य तथैव सूत्रशामास तद्वच्च ए मिति ।

न चैव ब्राह्मणभागः शाखा भेदानुगतोऽपि विभिन्नत्वं मागतः, प्रत्युतः द्योर्बद्धीनां वा शाखानां मेकमेव ब्राह्मणम् । एकस्या अपि शाखाय दृश्यते चैकं ब्राह्मणम् । एवमेवार्तो सर्वशाखा ब्राह्मणसद्विशतसत्त्वामानि च सुदुर्ज्ञेयानि साम्प्रतं हि ऋग्वेदस्य ऐतरेयकं कौशोतकञ्च हे एव ब्राह्मणे अस्माभिर्दृष्टे ।

यजुर्वेदस्य तु यजुयजुषो काण्डमाध्यन्दिन्यो द्वे यतपयब्राह्मणे दृष्टे । कण्वयजुषः खलु तैत्तिरीयमेवैकं दृश्यते । आपस्तम्ब-ब्राह्मणस्यापि विश्वमानता गम्यते । चरकाध्ययुस्तु मैत्रायण्या शाखायाश्च ब्राह्मणमस्तीति श्रुतम् ।

भामवेदीयत्रयोदशशाखानाम् तु दशैव ब्राह्मण्यस्या इति गम्यते । अतएव तर्पणविध्यादौ तेषाम् प्रवक्तृणां नामान्येवमभिगीयन्ते—

शटिः, भागवी, काण्वी, ताण्ड्यः, ह्यमाणकः, रुवः, शम-
दाहुः, भगव्यः, वक्कगिराः, हुहुः,—दशैते नै प्रवचनकर्तारः सन्ति कुर्वन्तु तर्पिताः सन्ति कुर्वन्तु तर्पिता इति । तत्र च कौबुस-
शाखिभिस्ताण्ड्यमेवाधीयते, ताण्ड्यगभूतानि ताण्ड्यपरिगृह-
भूतानि वा अनुभाषणानि वा अपराण्यपि समाधीयन्ते च ; तेषां
नामानि यथा,—पडविंशब्राह्मणम्, सामविधिब्राह्मणम्, आप्येय-
ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्-
ब्राह्मणम्, कान्दोग्यब्राह्मणञ्चेति । अत्र च पडविंशब्राह्मणस्यान्त-
प्रपाठकः षडुत्तरब्राह्मणोच्यते तथा कान्दोग्यब्राह्मणस्य आद्यप्रपाठक-
इयम् सन्तब्राह्मणव्यामिधीयते । विशेषतस्तु महकृते “मन्त्रघञ्जी-
वनी” नाम मन्त्रब्राह्मणटीकाया द्रष्टव्यम् ।

ब्राह्मण मिति , अपि तु गम्यत एव मन्वातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति ; तथैवेहापि गम्येतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्वन्तचणविधुरो वेदभागोऽर्थवाद इति । मिदं मित्यं वेदवैविध्यम् ; — मन्त्र', याज्ञवल्क्य, अर्थवाद' इति । अत एव वामनदेदस्तयीतिव्यपदेशभाक् । सायणीय मेतद्वचनज्ञान्नात् मनुष्यत्वं नैव — “तदेवं वेदे विद्यमानानां चयाणां मन्त्रविध्यैवादिभागानां अप्रामाण्यकारणाभावाद् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्वाङ्गीकारात् क्रास्त्रस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम्” — इति (ऋ० सं० भा० भू०) ।

यद्यप्येतरेयादिग्रन्थेषु विध्यैवादावुभावेव स्तः ; परं विधीनां बाहुल्यादेव ब्राह्मण मित्वेव ते व्यपदिशन्ते , यथाच यजु मंजिताया ऋग्यजुषोरुभयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुर्नां बाहुल्यात् । तथा छौतरेये बह्व एव गाथाः प्रमाणत्वेनोत्तिष्ठिता दृश्यन्ते , तैत्तिरीये च शिखादयो बहवः श्रूयन्ते , तथा छान्दोग्ये ऽपि छन्दोऽनुकीर्तनानि च, गोपये तु “छोडार पृच्छामः को धातु.” — इत्यारभ्य, “किं ज्योतिष किं निरुक्तं किं स्यात्त किं प्रकृति किं मध्याह्न मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः (१. १. २४.)” — इत्यन्तग्रन्थमन्दर्भेण षडङ्गपरिचया व्यञ्ज्यत एव ; तत्तृतीये तु खण्डे “षडङ्गविदस्तत्तथाधीमहे” — इति चाख्यातं स्फुटम् ।

तस्मादिदं नैव युक्तं सिवाभाति, — एतरेयादिग्रन्थाभिर्भाषात् प्राणैव ब्राह्मणार्थवादेतिशेनीद्वयगतानि भर्षाण्येव यावदाभ्यासन् विकीर्णानि , तदनुभूतैव कृतं सुक्तचणदय मापस्त्येन तत् चरारं विकीर्णानि तान्येव मङ्गलं यागकर्मणा पौर्वापर्यं भानुवर्त्य यन्वीकृतानि महीदामदिभिः ; तत्पृथगेव यजेषां नैव निर्वचना दीना ममवद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तदार्थैव व्यपदेशभाक्त्वम् ,

तत एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोरुभयोरेव ब्राह्मणत्व मुररीकृत्य तवैव सूत्रयामास तद्वचः ॥ मिति ॥

न चैष ब्राह्मणभागः शाखा भेदानुगतोऽपि विभिन्नत्व मागतः, प्रत्युतः द्वयोर्वह्नीनां वा शाखानां मेकमेव ब्राह्मणम् । एकस्या अपि शाखाय दृश्यते चैकं ब्राह्मणम् । एवमेवेदानीं सर्वशाखा ब्राह्मणसङ्ग्राहकत्वात्मानि च सुदुर्ज्ञेयानि साम्प्रतं हि ऋग्वेदस्य ऐतरेयकं कौमीतकञ्च हे एव ब्राह्मणे अस्माभिर्दृष्टे ।

यत्तुवेदस्यतु शक्तयशुपो काण्डमाध्यन्दिन्योर्द्वे शतपथब्राह्मणे दृष्टे । कण्वयजुषः खलु तैत्तिरीय मेवेकं दृश्यते । चापस्तम्ब-ब्राह्मणस्यापि विद्यमानता गम्यते । चरकाध्वर्युस्तु मैत्रपाथन्या शाखायाश्च ब्राह्मण मन्तीति श्रुतम् ।

सामवेदीयत्रयोदशशाखानाम्बु दशैव ब्राह्मणयन्वा इति गम्यते । अतएव तर्पणविध्यादौ तेषाम् प्रवृत्तानामान्येवमभिगीयन्ते—

‘गटि’, भाज्वी, काण्वी, ताण्ड्याः, उपान्यकः, रुद्रः, शम-याहुः, अगस्त्यः, षष्कगिराः, हुडुः,—दशैते भि प्रवचनकर्तारः सन्ति क्षुर्व्यन्तु तर्पिताः स्तम्भि कुर्वन्तु तर्पिताः इति । तत्र च कौयुम-शाखिभिस्ताण्ड्य मन्वाधीयते, ताण्ड्याग्रभूतानि ताण्ड्यपरिशिष्ट-भूतानि वा अनुब्राह्मणानि वा अपरास्त्रपि मन्वाधीयन्ते च ; तेषां नामानि यथा,—पड्विंशब्राह्मणम्, मामविधिब्राह्मणम्, आप्येय-ब्राह्मणम्, पंथब्राह्मणम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्-ब्राह्मणम्, छान्दोग्यब्राह्मणचेति । अत्र च पड्विंशब्राह्मणस्यान्त-प्रपाठकः अहुतब्राह्मणोच्यते तथा छान्दोग्यब्राह्मणस्य आद्यप्रपाठक-इयम् मन्त्रब्राह्मणस्याभिधीयते । विशेषतस्तु महत्तरे ‘मन्त्रसञ्जी-यनी’ नाम मन्त्रब्राह्मणटीकाया द्रष्टव्यम् ।

अथर्ववेदस्य त्वेक मेव गोपथ नाम ब्राह्मण मय यावदस्माभि
दृष्ट मिति दिक् ।

अथ दृश्यते चेको अन्यो निदानसूत्राभिध सामवेदीयो दश
प्रपाठक । तत्रादौ अथातश्छन्दसा विषय व्याख्यास्याम'-इत्या
दिभि सामवेदश्छन्दोगन्यान्तर्गताना मृचा छन्दोविषया निर्णीता ,
तत 'अथात स्तोभान् व्याख्यास्याम (१ ८)'-इत्यारभ्य साम
वेदीयस्तोभग्रन्थगतस्तोभा निर्णीता , तत 'अथात सामान्ताना
चत्वारो भागा (१ १२)'-इत्यारभ्य सामान्तापरपर्यायाणि
सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीयाध्यायारम्भे सामवेदी
योऽप्यन्यादिविषया अथैव चिन्तिता , तथैव पञ्चमखण्डादौ
'अथातो यज्ञस्थानानि (२ १)'-इत्यारभ्य सामवेदीयकल्पशास्त्रा
ण्युक्तानि , ततस्तृतीये 'अथायत्नश्चिरन्तर्गाय भवति'-इति
(३ ६) सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविधयश्च सूचिता , तत
पुनरेव ऋतुविधयो महानाम्न्यादिविधयश्च प्रपञ्चिता , तत
पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये 'अथात शवश्वरवर्गाणां पञ्चसवश्वरवर्गा'-
इति (५ ११-१३) ज्योतिषग्रन्थविषया कान्तादयाऽपि निर्णीता ।
ततश्च पुनराममात्रि सामग्रन्थीयमन्त्रादन्तादिपर्वविषया , बृहद्ब्रह्म
क्षरादिमामविषया , मत्ताहीनैकाद्यादिकृतुसम्प्रादकविविधमामा
दिविषयाश्च विधय प्रपञ्चिता । अथैव यथाप्रयोजन निहत
स्वरादिशिक्षाविधान च कश्चित् कश्चिदुपदिष्टश्च , पर न तथापि
सर्वत तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति । नापि निरुक्तोऽत्र ग्यान्मण्ड
निर्वचन सामग्रन्थनिर्वचनश्चात्र यथापि पश्याम , अत इदानीं
प्रमद्वमद्वयेन अपि वृत्तम् ,— मयेया मेव वेदानां सिकैक निदान
सुत्र मासीदेवैतर्हि तानि नृपानीव, मन्त्रेव वाग्मदयोवराणीति ।

तदेतन्म एव निरुक्तादीनि वेदाङ्गशास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते
 हि क्षुद्रतमन्यग्रोधवीजादिभ्यः प्ररोहन्तो न्यग्रोधादिमहामहीरुहा
 अपि ; अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्रमिति ।
 निरुक्तकृताप्यसकृदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (६, २, ६; ७, ३, ६.)
 'निदानाः'—इति । एवं निदानसूत्रे बहुत्रैव अनुब्राह्मणनामकीर्तनं
 च श्रयते । यथाष्टमपाठकीयद्वितीयखण्डे— "योऽहमिहोऽनु-

‘पञ्चैवेति । तत्र देवताध्यायनामानुवाङ्मणे साम्नां देवताः शूद्राः, प्रापेयनामानुवाङ्मणे ऋषयः, वंशनामानुवाङ्मणे सामवेदीश-चार्यवंशाः, संहितोपनिषयानामनुवाङ्मणे संहितादिविधयः, सामविधिनामानुवाङ्मणे मित्याग्निहोत्राणां रक्षसप्रायश्चित्तादिसाम्नां काम्येषु प्रयोक्तव्यानां साम्नां च विधानासीति ।

सायणाचार्येण तु देवताध्यायादीनां मपि ब्राह्मणत्वं निवार्य-
तम् । तथाहि ताण्ड्याब्राह्मणादिभाष्यभूमिकादौ—“पट्टी वि-
ब्राह्मणपत्न्याः प्रौढं ब्राह्मणमादिभम् । षड्विंशत्सं द्वितीयं
स्त्र्यात् ततः सामविधिर्भवेत् । प्रापेयं देवताध्यायं भवेदुपनिष-
क्ततः । संहितोपनिषद् वंशी यस्या षष्टावितोरियाः”—इति ।
अत्र यदुच्यते प्रौढं मिति, तदेव ताण्ड्यमिति सामग्रप्रसिद्धम् ;
यद्युच्यते षड्विंशं मिति, तस्यैवान्ताध्यायोऽद्भुतमिति भाष्यते ;
यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव छान्दोग्यमिति सामग्र्यार्थपदिष्टम् ।
तत्र चाद्यद्वितीयाध्याययोर्मन्त्र इति समाख्याविशेषः छतीयाद्या-
समाप्तानां मटानाञ्चाध्यायानां सुपनिषदिति चेति ॥

अत्राद्यद्वितीयमस्त्येवम्,— सायणाचार्येण नास्तीद् गुरुमुपा-
दधीतसामविद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाणं भवितुं मर्ह-
तीति ; पनुभूयत एव हि सामवेदे तत्प्रापूर्णाधिगतत्वं प्रतिपद-
नीयम् । तथाहि प्रथमं तावत्— सामवेदीयार्मिकस्यमाचार्या-
ध्यायानिनेन समससामसंहिता ध्यायता भविष्यतीति विचारय-
तेव तैमोक्ष मितत्वं सामभाष्यावतरणिकायसामकान्ते—“मन्दाग्र-
सामवेदे द्वाष्टमस्य ध्यायन्तं योष्यत्वोपि मन्त्रमागम्य न
ध्यायानयोष्यताम्”—इत्याख्य “एतः संहितायाम्ने छन्दोनामके
समाख्याताः—ततः सर्वा ऋचः प्राच्यातक्रमेण ध्याय्यायन्ते”—

इत्यन्तम् । न च तदनुमोदने सामगाः ; पदवाक्यस्रोभादियुक्तानां हि साम्नां मन्त्रत्वार्थान्तरता, तदर्थज्ञानाय च साममन्त्रव्याख्यान-
स्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात् । सामातिरिक्ताय मन्त्रा न हि सर्वे
एव निःशेषेण छन्दोपन्ने युताः ; यत् तेषां मेव व्याख्यानेन भवे-
द्युक्त्याख्याताः सर्वे एव ते ; गानमन्त्रेष्वप्यारण्यके चाक्रन्द्येत्यस्या
ऋचः, स्रोमन्त्रे चावुर्विष्वावुर्वित्यादीनां यत्तुपां च प्रयमाणे-
त्वात् । तदेतच्चाच स्फुटं भवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानस्रोभादि-
सामपन्नाः ; अपि तु मीमांसादिशास्त्रत एवावगता मीमांसा विद्य-
मानतीति द्वितीयम् । तत्रैवोक्तं मपरं मपि— “न च तामां
(ऋचाम्) ऋतुषु स्वातन्त्र्येण विनियोगोऽस्ति”—इति । तदपि
भ्रमविनृम्भितं मेव ; ऋचयानां मपि छन्दोदित्युक्त्यानां ऋतुषु
विनियोगदर्शनादिति तृतीयम् । यथोक्तम्— “तासां मृचां क्रम-
व्यवस्थेन बहुचैरप्यधीयमानत्वात्तदीयातुक्तमधिकोक्तानि ऋचा-
दीनेषामानुसन्धेयानि”—इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्वं मेवा-
वेदयति ; बहुगनधीतानां मप्युच्यते मित्रं विद्यमानत्वात्, साम-
वेदीयत्वां मृचादिपरिज्ञानाय नैगीयनामपन्नानां प्रामाण्यतरत्वाच्च ;
सन्ति चानेकत्र मतभेदाः अनुक्रमणीनैगीयगात्रयोरिति चतुर्थम् ।

तत्रैवानुषङ्गं सुक्तम्— “काण्डव्याख्यको योग्यं छन्दोनामकः
संहिताग्रन्थः”—इति, तदप्यनुष्ठुतं मेव ; सामवेदे— सामसंहितासु,
आर्चिकसंहितासु, ब्राह्मणेषु वा न कापि हि तैत्तिरीयादाविष
काण्डविभागो दृश्यते ; अपि तु सर्वास्त्रियं संहितासु पर्वेति,
ब्राह्मणेषु तु पश्चिकेति च । तदत्र पर्वव्याख्यक इति वक्तव्यं
यदुक्तं काण्डव्याख्यक इति, तेन व्यज्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव
अतयदुक्तमन्त्रमिति पञ्चमम् । एवं तत्रैवोत्तरं सर्वमेव ‘प्रथमे

दशति -इत्यादि वक्तव्ये “प्रथमे खण्डे”-इत्याद्युक्त मिति पठम् ।

किं बहुना एतस्माच्च भाष्यसमालोचनादिदं मेव प्रतीयते,— स
छात्रेण खलु सर्ववेदभाष्यकर्तृत्वप्रतिपादनायैव अनधीताया
अपि सामसंहिताया व्याख्यानं प्रवृत्तं प्रायः सख्यतात् सृष्ट्वेद
भाष्यादेव यथायथ व्याख्यानान्युद्धृत्य अयनेनैव अग्रस्तं सम्पन्न
सामभाष्येति । वस्तुतो नैव तदेतद् बालकौहन मिव भाष्यं साम
भाष्य मिति मन्यते सामगं कोऽपि । यच्च तस्माद् गम्यते, तच्च
लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव, यच्च न लभ्यते ऋग्भाष्ये,
रातावकास्ति च तस्मापीति जिहृतं मेमेन सामभाष्येति ।

‘ तत्त्वत खलु श्रीमान् धायणाचार्यौ छासीदधीतमैत्तिरीय ,
ततस्तद्विषयकज्ञानं मेव तस्य सञ्ज्ञातं सुपदेशानुरूपम् , वर्धितञ्च,
तत् स्वातिबुद्धयनुगतविशिषपरिशीलगादिभि , अत एव तदभाष्यं
नूनं मादरणीयतमं सम्पन्नम् , अध्वर्युवेदविदा ऋग्वेदवित्त्व मपि
न दुराप मिति ऋग्भाष्य मपि सम्पन्नं मेवादरणीयतरम् , ऋग्य
जुशीर्षाख्यातुस्तु ऋग्यजुसयस्वीवाधर्ववेदस्यापि व्याख्यानं न
सुदुष्करं मिति तस्यापि भाष्यस्य सम्भवत्येवादरणीयता , परं
सामवेदस्तु शुरुमुखादनधीतो नैव भवेदुच्चार्योऽपि तदधीभस्तु
दुरपराहत एव । सामसंहिताया भाष्ये कर्तव्ये— ‘हुप् हुप्’,
‘वि वि’, ‘य यम्’-इत्यादिपदस्तोभयुक्तानां साम्नां व्याख्याभानि
कर्त्तव्यानि , “धायुर्विज्ञायुर्विज्ञम्”-इत्यादियजुर्माध्यायितानां
साम्नाञ्च व्याख्यानानि प्रदर्शयितव्यानि , भवन्तैव सामसु मूलतः
स्वरूपमात्रादिपरिवर्तनकारणानि यथायथ प्रदर्शयितव्यानि ;
कस्या योनो कति सामानि किस्वरूपाणि च तानि परिचाय्यानि ,
मात्रा संवेधा मेव यथायथ नामानि सप्रमाणानि दर्शयितव्यानि ,

तद्योतीनाश्च नामानि छन्दशादीनि चोपदेष्टव्यानि ; साम्नां देवता-
 दय यथायथं विज्ञाप्याः ; यत्र यत्र सामसु स्तोभोऽपि गीयते, तत्र तत्र
 ऋक्स्तोभयोः समावेशनिग्रमादिकञ्च ज्ञाप्यं तत्सहिधानानुसारतः ;
 प्रगायप्रथमं सपि यथास्वानं वर्णयितव्यम् ; ऋचाम्, स्तोमानाम्,
 स्तोभानाम्, साम्नाश्च विनियोगादयः सर्वत्र ब्राह्मणं सूत्रञ्च प्रदर्शय-
 वक्तव्याः ; साम्ना प्रतिहारादिभगीपदेशाश्च सर्वत्र वर्णयितव्याः ;
 तत्र स्तोत्रियानुरूपानां निधनविचाराश्च विशेषतः प्रदर्शनीयाः ;
 १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, इमानि च
 व्याख्येयानि ; अन्तर्मध्यगतानाञ्च २३४५, २३२, १२१, ११११,
 -इत्यादीनां मर्यादं बोधयितव्याः ; प्रतिसामान्ते च यदस्ति
 धू, धा इत्यादयः, तेषां मर्यादं विज्ञाप्या एव ; अपरयोनिषु अपर-
 सामोत्पत्तिप्रभृतयद्योदाहार्याः ; सामोपासनादयश्च सापितव्या
 इत्यनं ग्रामद्विजेनेति ।

कक्षामेत्यपि केचित् । तदेतत् सर्वं मेव वेदानां समुद्देशात्
 ज्ञेयावेदयति । इत् । यदि ह्यद्य “स्वाध्यायोऽध्वेतयः”-इत्यादि
 श्रुतेरादरः कार्यतो दृश्येत , यदि ह्यद्य “वेदः सप्तसोऽधिगन्तव्यः”
 -इत्यादिश्रुतेयादरः कार्यतो ह्येत्येत , तर्हि सर्वेष्वप्येत मितशु
 ज्ञात मेव स्यादारण्यकं न त्वयायात्मकमेव ;— नापि प्राञ्च
 णान्यभागरूप मेव ;— यामीष याज्ञिनीयतो बहुप्रागपीति ।
 तथाहि— वह्नना मिवारण्यकवत्याना मध्यायपरिणानादेव ज्ञायते,
 नारण्यकपन्थोऽध्यायमात्र एवेति । यदि हि “पथ्यध्यायव्याय
 विहारमनुष्यवृद्धिथिति वक्तव्यम्”-इत्येतदार्थिकभाष्ये “पारण्य
 रोऽध्यायः”-इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेवारण्यकवत्याना मिका-
 ध्याय-^{प्राञ्च}मेव मन्तव्य स्यात् , तर्हि ततैव “पारण्यकः पन्थाः
 ०—० “रण्यको न्यायः, पारण्यको विहारः, पारण्यको मनुष्यः,
 पारण्यको वृद्धिः”-इत्येकवचनान्तोदाहरणानां दर्शनात् पारण्यक
 एव न्याय-विहार मनुष्य वृद्धिना चैकैकत्वं मेवावधार्यं स्यात् ; न च
 तायावधार्यते किञ्चिदपि प्रकृतिस्त्वेन । तदेवं यदीव लोके
 पन्थाम् , न्यायाः , विहाराः , मनुष्याः , वृद्धिः इत्येव
 सत्त्वेव पारण्यकाः , तदीव तेहि अध्याया अपि बहवः सन्त्ये-
 वारण्यकाः ; तथा सामवेदण छन्दोनामाधिक्यमध्ये सामभेदिता-
 यत्येषु च सामारण्यकदर्शनादेव स्फुटं मथगम्यते , नारण्यकपन्थो
 प्राञ्च एवोपनिषदो, नापि परिशिष्टरूप एवेति ; सामारण्यक-
 मन्त्राणां हि सामभेदितामध्यप्यत्येन मत्र न कस्यापि पिरुद्धवाक्-
 प्रकृतिमन्त्रः , तेषां परिशिष्टता भागद्विगु मपि न भवेत् कोऽपि
 मन्त्रम । “पारण्यान्ननुष्ये”-इति (४. २. १०८) याज्ञिनीय
 एतेष्वारण्यको मनुष्य इत्येव निदानि ; न तु पारण्यकः

पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः इत्यादीनि पदानि ; अतोऽत्र तेषां साधनाय “पथ्यध्याय”-इत्यादिकं वार्त्तिकं मपाठि कात्यायनेन ; एवञ्चोपपद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति ; सति हि तस्मिन् कथं न साधितस्तद्वाह्यार्थवरेणापीदृश आर्यप्रयोगः ? -इति चेत्, अत्रेदं ब्रूमः— नासीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्यं नैव ; सामसंज्ञिता मध्यभागीयत्वादिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वा-देवातिप्राचीनत्वावधारणात् ; परं पाणिनिकाले नासीत् तदा-विधमन्त्राणां ब्राह्मणानारण्यक मिति व्यवहारः ; अपि तु मन्त्रात्मकारण्यकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु ब्राह्मणत्वेनै-त्येव सम्भाव्यते । भगवतः पाणिनेः साहचर्ययोगासाधने तदाप्य-पदार्थानां तात्कानिकोऽभाव एव कारण मिति तु वक्तुं नैव युज्यते ; तथावादिनां हि पाणिनिकास्ते आरण्यकाः पन्थानो ऽपि नासन्,— आरण्यका इन्द्रिनोऽपि नासन्— अरण्येषु गावः पुरीष मपि मोदसृजन्,—महस्मिन् मपि नासीत्,— महद-रण्य मपि नासीदेवेत्यादीनि च गणिकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव ; पथ्यध्यायेति वार्त्तिकेन न हि अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन तत्राविधं मेकं नैव वार्त्तिकं विरचितं मित्यपि श्रुत्वा मेवेति ॥

वेदित्तु “सामध्वनावृत्त्यनुषी नाधीयीत कदाचन । वेद-स्याधीत्य पाप्यन्त आरण्यक मधीत्य च (ऋ. १२३.)”—इत्यत्र मनुष्यघने ऋग्यजुस्सामभ्यः पृथगेवाण्यकोत्तैस्त्रिदशनाद्य नाभ्या-रण्यकस्य तथीत्य मित्याहुः, तदपि न साधीयः ; ब्राह्मणात्मकार-ण्यकस्यापि बोधभावं मेव तत्र तथोक्तत्वात् । तथाहि तस्य च मनु-होक्तस्यार्थ-मर्थः,— ‘सामध्वनी’ सामगानानामन्तरम् ‘ऋग्यजुषी’

अथ यजुंषि वा 'कदाचन न अधीयीत' ; न हि सप्तस्वराद्य-
न्यतयानानन्तरं त्रैस्वर्यादिश्रुतिमंधुरा भवेत्, नापि ह्युदात्ता
अकण्ठतः सप्तस्वराद्यवतीर्य तदानीं मेव त्रैस्वर्यं काशितुं समर्थः
आदिति तादृशयत्न एवासत्फलोत्पत्तया यतन मेव प्रतिपिध्यते ।
किञ्च 'वेदस्य अन्तम् आरण्यकम् अधीत्य' अपि ऋचो यजुंषि वा
मन्त्रान् न अधीयीत ; तादृशारण्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च
मनसा ब्रह्मगत्वेन परित्यज्यत्वात् ततोऽपि ऋक्सन्धवजुर्मन्त्रयोः
पाठो निषिद्धः ; न हि पूर्वोदरस्यान्तेऽपि रुचिसम्भवः । अत्र
च वेदस्य अन्तं आरण्यकं मित्युक्त्या नूनं मैत्रेयकृतैतिरीयक-
हृद्दारण्यकादीनां मेव ग्रहणं बोध्यम्, तथा मेव ब्राह्मणभाष्यक-
वेदस्यान्तावयवत्वात् ; सामारण्यकमन्त्राणान्तु मन्त्रभागमध्यस्थित-
त्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहणं मेव ; परं पुनार्हे साम
ध्वनावित्युक्त्यैव तदग्रहणं सम्पन्नं मिति सामारण्यकाध्ययनात्
परं अपि ऋग्यजुर्मन्त्राणां मन्त्रान् न अधीयीतेत्येवं । यच्च
वेदेषु श्रुतानां आरण्यकानां वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वदा-
त्तं मेव, प्रत्यक्षस्य बाधभावात् ।

मैत्रेयकपञ्चमारण्यकादीनाम्वेदत्वं सर्वैवासिद्धं मेव ।
तथा ह्यहं सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः श्रूयम्—“महा-
व्रतस्य पञ्चविंशति मित्यादि पञ्चमारण्यकं सूत्रं मेव ; अरण्ये
एवैतदधीत्य मित्यभिप्रेत्याध्येतार आरण्यकाण्डेऽन्तर्भाव्याधीयते”
—इत्येवमादि । तदित्यं यथा मन्त्रभागे मन्त्रेव खिन्नरूपाः श्रीमृक्ता
द्यात्मकमन्त्राः, परं न च ते सन्निहिता मन्त्रभागावयवत्वेन ;
तथैव ब्राह्मणभागेऽपि मन्त्रेव पञ्चमारण्यकादीनि च, परं नैव
तानि सन्निहितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति । तत् तादृशीनां

मा भूत् वेदस्य प्राचीनतमत्वचेति, तदन्वयासानु वेदात्मकारण्य
कोपनिषदां वेदस्य तथा प्राचीनतमत्वज्ञापकोत्तु न कोऽपि क्षमे
तेति सर्वं स्वीकार्यम् ॥

एष पाणिनिसूत्रेषु क्तापि वेदाशयापकत्वेन उपनिषच्छब्दस्य
प्रयोगादर्शनात् पाणिनीयत पूर्वं सुपनिषदो नासन्नित्यप्याहु
केचिदाधुनिका, तदप्यस्यास्य मतिविधायकर मेव, संहितायु
पञ्चस्येव, ब्राह्मणेषु च बहुषु विकीर्णरूपत्वेन बह्वना सेनोपनिष
सङ्ग्रहवचनाना मीमांसास्य मित्येवमादीनाम्, उपनिषदिति
ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च ग्रन्थचदर्शनात् । भगवता पाणिनिना
उपनिषदप्रदाधनाय विज्ञेय कश्चन प्रयत्नो मोहावित इत्येव
उपनिषदा माधुनिकत्वे वीज मिति त्वचिमता मप्यचिधु धूलि
निक्षेपणाय यत्न इव । न हि सर्वतामुखस्वकारेणाचार्येण प्रति
पदसाधनायैव विभिध सूत्रं कार्यम् । तथाच साधारणनियमत
एव सिधे ह्युपनिषच्छब्दे विशेषवत्तस्याभावादेव न कृत सूत्रागत
मिति सूत्रच मेवाच समाधानम् ।

“ऋग्यजुर्नादिभ्य”-इति (४ ३ ७३) सूत्रीये ऋग्य
नादिगणे ‘वेतनादिभ्यो जीवति’-इति (४ ४ १२) सूत्रीये
च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यते । इदानीं
अवलितस्यास्य गणपाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि आधीच पूर्व
कथनेव गणपाठोऽपीत्यवश्य स्वीकार्यं मेव, अन्यथा हि “ऋग-
यनादिभ्य”-‘वेतनादिभ्य’-इत्यादिषु सर्वत्रेव पादिगच्छब्दव
द्वार एवाचार्येण व्यर्थता मापद्येत । स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीन
गणपाठे आधीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र आनाभावादुपनिषदा
माधुनिकत्वपथ स्यादून सिद्धहाय । ऋग्यजुर्नादीना मस्तुति

गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छ्रुत्याज्ञानं न सिध्यति ; विनि-
गमनादिरहात् । सति हि पाणिनेरुपनिषत्ज्ञाने “वेतनादिभ्यः”—
इत्येव नोक्ता “उपनिषदादिभ्यः”—इत्येव ब्रूयादिति तु कुतर्क एव ;
तयोक्ते हि पाणिनेर्येतनज्ञानं नासीदित्यपि उच्येतैवेति तुल्यो न्यायः ।

किंच वेदांगवाचकोपनिषच्छ्रुत्योच्चारणं पाणिनिना न क्वचि-
दपि कृतमित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्वं समुमीयेत
चेत्,— कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा
नोच्चारितमिति वार्त्तिकपाठात् महाभाष्याच्च परभवत्वं तासां
संशयः भवेत् ; किं बहुनायतनीयेऽपि कश्चित् व्यापारश्चे न दृश्यते
उपनिषदाधनाय यल्लविशेष इति नाद्यापि काचिदुपनिषदाविर्भूत-
त्वापि बहून् युज्येतैव । अथैदृशेऽपि वचने यदि कश्चित् अदधीत,
तर्हि तादृशवचनेऽपि ते यद्वा विधत्ता मित्येवाध्याकम् ।

वस्तुतस्तु इदानीं यावन्त्य उपनिषदः प्रचिता दृश्यन्ते, न
च ताः सर्वा एव वेदोपनिषदः ; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया
वेदविद्विर्बेदार्थतत्त्वोपदेशावीय स्वशित्येभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्-
तुल्या इति उपनिषदिति खट्वीताश्च शिष्टैः ; रामतापन्यादयो
अन्यास्तु केचिदवर्गोन्नेरेव स्वसम्प्रदायमर्यादादृश्ये प्रणीताः,
तासां मध्युपनिषच्च तु मन्वन्ते तथातानुगता एव ; अक्षेत्यादयस्तु
सर्वथा अमाद्या एव ; परं यास्तु मन्वरूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः
खलु पाणिनेर्जन्यतो बहु प्रागपि स्थिता इति ध्रुवम् ; अपि
वेदविदा सुपदेशरूपाश्च याः काचिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव
प्रमिताः, तासां बह्वरोप्यासमेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम् ; नास्त्यत्र
सन्देहसंशयोऽपि । इह युक्तीय तिस्रोऽवन्तीकयाम् । तथाहि—

(१) अस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयम्— “जीविकोपनिषदादौ

यस्ये”-इति (१. ४. ७८.) । अनेन च सूत्रेषु शीघ्रस्य गम्यमाने
एव जीविकोपनिषच्छब्दयोर्मतिसम्बन्धा विधीयते, सत्याश्च गति-
सम्बन्धायां “कुसुमतिप्रादयः”-इति (२. २. १८.) समासो भवति,
“समामेनञ्पूर्वे लो ल्यप्”-इति (७. १. ३७.) ल्यम्भावश्च
तादृगसमासफल मिति चोदाहृतम्— ‘जीविकान् इव कृत्वा’-
इति विपदे ‘जीविकाकृत्य’-इति, ‘उपनिषदम् इव कृत्वा’-
इति विपदे ‘उपनिषत्कृत्य’-इति चेति पदद्वयं वैयाकरण-
सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन । तदित्यम् ‘उपनिषत्कृत्य’
-इत्यस्य पदस्य ‘उपनिषदपत्यतुल्यपत्यकरणानन्तरम्’-इत्येवार्थः
सर्ववैयाकरणसम्मतः । तदेवं पाणिनिः प्राचीनतमोपनिष-
द्विषयकं ज्ञान मासीन्न धेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्,— रचनया
विषयेषु तात्पर्येण च ये ज्ञत्वा उपनिषत्तुल्याः कृताः पाणिनि-
पूर्वतमेवैदोपनिषदिङ्किः, तेषां सुपनिषत्तुल्यानां मपि बोध
आसीत्तन्मेवपि स्फुटम् । मित्र मित्ये कासाश्चित् कृत्विमीपनिषदा
सम्यक्षित्व पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तदत्र कः सन्देह-
स्तदानो पञ्जतोपनिषदा भस्मित्वे इति विचारयन्तु धीमत् एव ।

(२) अस्मि चेत्तत् सूत्रम्— “पाराशर्येगिनास्त्रिभ्यां भित्तु-
नटसूत्रयोः”-इति (४. २. ११०.) । एतच्च पाणिनिनेव कृत
मिति मगध्यं चेत्, यवयस्य मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भित्तुसूत्रा-
न्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव ; स च सूत्रपत्यो वेदान्त-
दमेनवीजभूतः, उपनिषद एव च तच्छरण मित्तुपनिषद्विषयक-
ज्ञान मपि पाणिनेरवगम्य मेव म्यित मिति कृतं प्रतीयत एव ।

(३) ये तु निरुक्तकारस्त यास्कस्त पाणिनिपूर्वज्ञत्वं स्वीकु-
र्वन्ति, तेषां प्रबोधायेद मपि धारयामः— “यद्वा सुपत्नो यम्-

तस्य”-इति (ऋ०स० १. १६४. २१.) मन्त्रस्याधिदैवतं व्याख्यान-
पक्षेऽब्रवीद्यास्तुः— “इत्युपनिषदर्थो भवति”-इति (३. २. ६.) ।
“ज्ञानं सुपगतस्य सतो गर्भजस्य जरासृजस्य चो निश्चयेन सोदन्ति, सा
रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते ; उपनिषद्भावेन दर्शयति इति उप-
निषदर्थं इत्यधिदैवतम्”-इति च ; तदीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम् ।
अथैतद्धिं तेषां तु वन्तु पाणिनिपूर्वजस्य यास्तुस्याप्युपनिषद्ज्ञानं
मासीद्येत्, कथञ्च तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषद्ज्ञानं मिति ?

तदेव नैतत्समानोचने प्रवृत्तानां मस्माकं मेव मेव बोधः
सम्पद्यते— ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरन-
पम्, ते नूनं “जीविकोपनिषदापौषम्ये”-इति [पाणिनिचूत्रस्य
प्रकृतं मध्ये नाविदन्, भिक्षुचूत्रपण्योऽपि तेषां न कदापि दृग्-
गोचरतां गतः, मदभिर्नितं यास्कीयवचनञ्च तदानीं तन्मनःसु
नोदितं मित्येव ते तथा निर्णेतुं समवन् समर्था इति जम् ।

(१०)

अथेदानीं मीमोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,— तच्छेत्तस्य
वेदस्योत्पत्तिकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माकं मिति । कथ-
ञ्चासं शक्यः ? कथं वा अशक्यः ? तदेवेह समासतत्त्वान्त्यासं
इति यावत् ।

पश्चात् एव तावत्,— प्राचीनानां कालिदासादिप्रख्याना
मपि कालाः सुनिर्णीता इव, अतिप्राचीनानां भूगर्भोदितानां

अपि शिखास्तम्बादीनां भवत्येव कालनिर्णयः ; वेदकालनिर्णये च केचिदीमन्तोऽपि यतितवन्त एवेति ; तत एवैव मुत्पद्यते-
ऽस्माक सन्धेरागा , शक्योऽस्य कालनिर्णय इति । यदा तु
अरामः ,— अयोरुपेयोऽय मिति सिद्धान्तो मीमांसकानाम् ; यदा
वाध्यापयामः ,— “निष्ठा वायुक्षुष्टा स्वयम्भुरा”-इति , “अग्नि-
वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुष्टो ह यज्ञसिद्धार्थं सृष्टुः-
सामलक्षणम्”-इति , “वेदग्रन्थेभ्य एवादौ पृथक् संस्थां निर्ममे”
-इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि , तदेव तत्र इत्याशाः सम्पन्ना-
महे ; अकृतकत्वादेवेतस्य । कृतकत्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन
वाय्वादितुल्यत्वे नैव फलं अनुसन्धानस्य । मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्य-
नद्यदुगीयत्वेन प्रणेतृव्यक्तिनिर्णयसम्भावनाविरहात् स्वादमस्य एवै-
तत्कालनिर्णय इति ॥

एष सत्त्वार्याणां मादिधर्मग्रन्थः ; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषां
मेयोत्पत्तौ कचनकचनालौकिकः प्रवादो विद्यत एव ; अश्वो-
त्पत्तिविषयेऽपि तथैवैषः ,— “न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो
वेदः”-इति । मीमांसकानां कर्मग्रन्थानुगतफलभावादिना
मीमरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः , परं वेदानां सर्वथानादित्वप्रति-
पादने एव महान् यत्नः । तथाहि— “वेदांश्चैके सन्निकर्षे पुरु-
षास्याः , अनित्यदर्शनाच्च”-इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्णय
सिद्धान्तित सुत्तरसूत्रचतुष्टयेन— “उक्तन्तु ग्रन्थपूर्वत्वम् , चास्या-
प्रवचनात् , परन्तु द्युतिसामान्यमात्रम् , लते वा विनियोगः स्यात्
कर्मणः सम्पन्नात्”-इति मी० द० जे० सू० १. १. २८—२२ ।
एतान्येव सूत्राण्यवगम्य बहु विचारितं शास्त्रदीपिकादौ , तथा
निर्णीतन्तु वेदानां अकृतकत्वमेव ।

भगवता वादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितम्—“ग.स्त-
 योनिस्त्वान्”—इति (१. १. १.) । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वादृ-
 त्वा सर्वत्र मिति हि तस्मादाशयः । एतावताप्यपौरुषेयत्वं वादरादि-
 तुल्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य ; मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । कनञ्च तुल्य
 तत्त्वात्तु निर्णयाय अनुसन्धानानुसन्धानयोः ; न हि मनुष्यनिर्मि-
 तातिरिक्तेषु घातनिर्णयसम्भवः, ततस्तत्र नैव वाचः प्रसरन्ति
 प्रेक्षावतां विपश्चिताम् । को नाम मर्त्यो निर्णेतुं सचमः,
 कदेपाभवत् सृष्टिः ? आदिष्टट्रेर्वर्चनन्तु स्वस्वकल्पनागते परि-
 चयदानमात्रम् । पृथिव्याः अस्तस्तरादिदर्शनात् पृथिवीसृष्टि-
 कालकथनं मयि भीशते परिचयदानं मेव । पुराणीकसृष्टि-
 कथाय नैकदशाः स्वर्यन्ते, अतस्ताः कल्पनामसृता एव ; अस्तु
 या कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषणभौमासा, न तथापि सृष्टेरादिकाल-
 निर्णयं सम्भवेत् । ब्राह्मणादिश्रुतेषु सृष्टितत्त्वमीमांसा अमभा-
 स्यैव ; वेदार्थमहायन्त्रे मीमांसादर्शने हि तादृगसृष्टिप्रतिपादकाद्या-
 ख्यायिकावाक्यानां काल्पनिकत्वं निर्णयात् । तथाहि—“यवरः
 प्रावाहगिरकामतः”—इत्येवमादिषु श्रुतिषु यवरादीनां ममित्या-
 र्थानां संयोगात् वेदस्याधुनिकत्वं मागद्वयं सिद्धान्तितं भवितुं—
 “न तु तत्रानित्यो यवराय्यः कश्चित् पुरुषो विपश्चिनः, किन्तु
 यवर इति शब्दानुक्तः ; तथा भवति यवरेति शब्दं कुर्वन् वायु-
 रभिधीयते ; स च प्रावाहविः, प्रक्षयेण वह्नयमीलः । एव मयं
 त्वाप्युद्नीयम्”—इति (मी० धे० सू० १. २. १० शा० भा०) ।
 निरुक्तकारेण भगवता यास्केन तु “वहुभक्तियादीनि हि ब्राह्म-
 णानि भवन्ति”—इत्युक्त्या (७. ७. २.) तादृगानां निर्विघ्नब्राह्मण-
 वचनानां मनादयः सूचितः । यन्तुते धेटिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो

रूपकाख्येवेति नाल मेतिहासिकतोपायेति । तदेव मादिसृष्टि-
कालनिर्णयो न कदापि भूतो भवति भविष्यति वेति सिद्धान्तः ।
अतएव श्रूयते (ऋ० स० १०. १७३. ४.)—

“ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा दृविषी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विष्व मिद जगद् ध्रुवो राजा विगा मयम्”—इति ।
आध्यातयेप मन्त्रस्तत्रैव दागतय्याम् (१. १६४. ४.)—

“को ददर्श प्रथमं जायमान मस्यन्वन्तं यदनस्या विभक्तिं” ।
भूम्या असुररुष्टगात्मा स्रस्त्रिण् को विहास सुपमात् प्रदुमेतत्”—इति ।

अथैव च — “सिद्धे शब्दासंसम्बन्धे (का० वा० १.)”—इत्या-
दयः, मिहा द्यौः मिहा पृथिवी, मिह माकाशम् (पा० भा०
१. १. १.)”—इत्येवमादयश्च । सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता ;
तथा द्याश्च पश्यमाया भगवान् पतञ्जलिः— “नित्यपर्यायवाची-
मिहशब्द”—इति । वेदस्यापि मथात्वे तत्कालनिर्णयमनोरयदृष्टो
भवेन्नपलाहत एवेति ।

यास्तेन त्वग्रेप प्रदर्शितं पुरावाद — “साक्षात्कृतधर्माण
ऋषयो बभूवुः, तेष्वरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मैः उपदेष्टेन मन्त्रा-
न्सम्पादुः, उपदेष्टेन ग्नायन्तोऽपरे विद्वत्पदपादेमं शब्दं समा-
ध्यासिषुषेदं च वेदाङ्गानि च”—इति (१. ६. ५.) । इतश्च वेदाना
माध्यातत्वेऽप्यापेक्ष मेव सिध्यति । ऋषयश्च तेष्वारपूर्वपुरुषा मनुष्या
एवेति नट मेवापौरुषेयत्वं वेदस्य । परमत्वेव मध्यगक्यनिर्णयतेव
वेदकालस्य; आध्यातकतयोर्मिथो विभिवार्थत्वात् । आध्यात इत्युक्ते
न ज्ञायते कृत इति, अपि बुध्यते अभ्यस्त इत्येव; अभ्यासे
एव ज्ञातेरुपदेष्टात् (भा० भा० प० ८२८.) । एवं द्रव्यासश्च
पुनरस्थिताना मेव भवति; न तु कियमाप्नानाम् । अतएव वाम-

देव्यादीनि सामानि धामदेवादिभिर्दृष्टान्येवोच्यन्ते, न तु कृता-
नीतिः । तदेव मध्य पौरुषेयत्वेऽपि नाद्यादृशपुरुषकृतत्व मिति
आप्तवाक्यत्व मथाहृतम् । अतएव वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पात-
ञ्जलेषु वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृत मपि नोक्त मकर्तृक एव इति,
नाप्युक्त मीश्वरकृत इति च ; अपि त्वामै. ऋषिभिरेवैषः कृत
इत्येव सर्वत्र । तथाहि— “बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, वाङ्मये सङ्गा-
कर्मसिद्धिलिङ्गम्”—इति (६. १. १, २.), “आर्ये सिद्धदर्शनञ्च
धर्मेभ्यः”—इति (८. २. १३.), “तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम्
(१०. २१०)”—इत्येवमादि च वैशेषिके । एव मध्येषु च ।

एवं “विज्ञामित्र ऋषि. ०—० नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेति”
—इति (२. ७. २.), “अपिपुत्रा विनयितं वेदयन्ती”—इति
(५. १. २.), “मृत्तमद मयं मभ्युत्थितं ऋषिभ्योऽभिववाग्ने,
तदभियादिभ्योऽयं भवति (८. १. ४.)”—इत्येवमादिषु याज्ञ-
वल्केषु चोपन्यस्यते तत्तन्मन्त्राणां सृष्टिकृतत्व मेव । “सर्वं ऋषि-
संज्ञकत् (ऐ० ब्रा० ६. १. १.)”—इत्यादिनाङ्गणवाक्येभ्यश्च तथै-
वावगम्यते मन्त्राणां सृष्टिकृतत्वम् ।

वस्तुतो मन्त्रार्थानुचिन्तनीऽपि व्यक्तं प्रतीयते शेषा धीमत्-
पुरुषकृतत्वमेव ; केपुचिन्त्यन्तेऽप्येषां बहुपुरुषकृतत्वञ्च ध्वन्यते ।
तद्यथा ऋ० म० १०. ७१. २—

“मनु मिव तितरुना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाच मकृत ।

अथा सखायः मय्यानि जानते भद्रेषा लक्ष्मीर्निहिताधिपतिश्च”—इति ।

एवञ्चास्मत्पूर्वपुरुषैर्ऋषिभिरेव कृत एव वेदमन्त्रभागोऽपीति ध्रुवम् ।

एव मध्येषा कान्तिनिर्गम्यत्वगवा एव ; अनद्युनीयत्वात् ।

तथाहि— एतद्युगप्रथममदस्ताव्या मेव ज्ञानं पाणिनिराचार्य

इति तु सिद्धान्तितम् (११७ पृ०) ; ततोऽपि पूर्वतनाः क्रमकारा
 वाम्नव्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतनाः पदकाराः शाकव्यादयः ;
 ततोऽपि पूर्वतना ऋक्तन्वादिप्रणेतारः शाकटायनादयः ; ततोऽपि
 पूर्वतना नवयुगारम्भजनानो लाव्यायनादयः कल्पसूत्रकाराः
 (तदानीं मेव नयकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता ग्रन्थाः कल्पा
 इत्युच्यन्ते इति च नासम्भवम्) । एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि
 कृत्तुसविन्दादिभिः ऋषिभिः अनुवाङ्मन्त्रादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव
 युगे कल्पो वा महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य
 तदनुसारेण कृतान्यैतरेयादीनि ग्राह्यणि ; ततः पुर एव युगे
 कल्पो वा प्रवादानेवानुसृत्य प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ;
 ततः पुरस्तादेव युगे कल्पो वा श्रूयन्ते स्म विकीर्णाः प्रवादास्तत
 एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पो
 वाभयत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदेवाद्यवर्णा कृत एकेनेव यज्ञेन चतु-
 र्विंशतिसङ्ख्यः (१५५ पृ०) । तत्पूर्वं मेव सम्पन्ना वसुधुः सृष्टमण्ड-
 लादिसङ्ख्या इत्यत्रापि नास्ति संशयः । ततः पुरा तु बहुकाल
 मभिव्याप्य बहुभिरार्ज्वरिभिर्बहुभिर्योशावर्चरभिप्रायेरीश्वरगत्तया
 दृष्टा बहवो मन्त्राः । तदेवं बहुयुगपूर्वं मेवारब्धा मन्त्ररचनेति कथं
 द्वार मद्यतनाः सुस्तत्कालविनिर्णये समर्थाः ? अनद्यतनीयानां
 तादृशातिप्राचीनतमाना कालनिर्णये हि न किं नपि लिङ्गं प्रति-
 भासेत बहुधीमता मध्ययतनानाम् । भवति हि व्यक्तिनिर्णय-
 पूर्वक एव कालनिर्णयः , न चात्र क्वापि व्यक्तिनिर्णयः सम्भाव्यते ;
 न ह्येतत्कृतोऽसौ मन्त्र इति क्वापि लिखितं दृश्यते । दृष्टशब्द
 एव कृतवाचक इति चेत् , तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः ;
 अग्निना दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिसंज्ञानां सञ्ज्ञिशून्यत्वेन कल्पित-

सञ्चित्वेनेव या प्रायोऽवधारणीयत्वात् । यथा च खलु सूर्यवंशीयानां
चक्षिणाणां मादिपुरुषः सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयते एव, पर
मुदीयमानस्येतस्य दिनमपरेवौरसजातः स वंश इति विज्ञासक्तु
कथं भवेत्ताम सर्वगोमुपीमताम् ? अतस्तदंमादिपुरुषस्य प्रकृत
नामाज्ञानात् सौर्यत्वेन च कल्पितो नाम सूर्य इत्येव तत्र स्वीका-
र्यम्, तद्वैवात्तापि । “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म समातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं सूर्यशुक्लामलक्षणम्”—इति अनुवचने (१. २१.)
तु प्रधानतोऽग्निविज्ञानार्थं अग्नेदस्य वायुविज्ञानार्थं यक्षुषः, सूर्य-
विज्ञानार्थं च सामवेदस्याङ्गान् मित्येवार्थः प्रतीयते । तस्मात् तच्चतः
प्रसिद्धव्यक्तिनिर्णयान्नापादेय मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव सम्पद्यते ।

“अर्धंयि भृगुः सत्यभूव (निरु० १. ३. ५.)”—इत्यादिनिर्णय-
नानि च विज्ञानावेदकान्येव । तदप्युपरिष्ठात् वर्णयिष्याम समा-
सत । अथ यदि ‘तुष्यत् दुर्जन’—इति न्यायेन स्वीकृत्याम,—
तथैव समुत्पन्नं कथितं भृगुर्नाम महर्षिरिति, कृतं तेनैव भृगुणा
भार्गवं नाम सूक्तं मिति च, तथापि न सम्भवेत् व्यक्तिनिर्णयः ;
को हि जानाति कोऽयं भृगुः कटेमां भुव मलक्षकारेति ? एवं यत्र
कचिन्नखे वसिष्ठनाम श्रूयते, तस्यापि रचनाकालनिर्णयो
ऽस्माकं मशक्य एव, यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः कदो
त्यस्य इति ? एवं यान्यपि इडादिभिर्मृगुमिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्व-
सिष्ठेभ्य दृष्टानि सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषां मध्युद्भवकालविज्ञेयता
गाढतमोभिराच्छन्वैव ; सर्वेष्टेयं हि तत्र तत्रापि कालनिर्णयक-
लिङ्गाभावः, नापि हि आदिभार्गवस्येव भार्गव इति, आदिवासिष्ठ
स्येव च वासिष्ठ इति व्यवहारनियमो विद्यते लाकेऽन्यत्र वा ।
तथैव वेदे काश्यपवचनं मप्यस्ति सत्यम् । परं न ह्यत्र पृथिव्या

शैक एव काश्यपः सञ्ज्ञातः ; अहं मयि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि मयिष्यति काश्यप एव । एवं भारद्वाजादयोऽपि । तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रणयनकालनिर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव ।

एतच्च निर्णीतं मेव विद्वद्भिः,— यच्च यावत् यावतां प्राचीन-प्रवक्ष्यानां मनुष्यभ्यां सम्भवम्, तेषु सर्वेष्वेवैष मन्त्रभागः प्राचीन-तम इति ध्रुवम् ; अस्मादपि पुरातनः कश्चित् प्रवक्षी बभूव, इदानीं तुत इत्यपि वक्तुं न शक्यापि पुरातत्त्वानुसन्धिसौरोष्ठा-धरी स्फुरिताविष्य इत्येते । तदित्य मनस्युगीयत्वात् व्यक्तिनिष्ठान-वाप्तेः रजयिष्यव्यक्तिनिर्णयाभावात् मन्त्रभागस्य कालनिर्णयस्य सर्वथा यथक्त एवास्माकं मन्त्रयुगीयानां मिति ॥

ब्राह्मणग्रन्थानां मयि कालनिर्णये यत्नोऽप्येव सकिञ्चित्कर एव ; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्णयसहायः संवादोऽव-गम्यते कापि लोके शास्त्रे वा । ततः सर्वेषां मेव युगान्तरीय-ग्रन्थानां कालनिर्णये एतत्सङ्काटोऽयं अन्यः प्रणीत इति निर्धारणे वयं मसमर्था एव सर्वथा । मन्त्रब्राह्मणयोः सम्पक् पर्यालोच-नया मन्त्रभागात् परमवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते ; एवम् मन्त्रब्राह्मणयोर्बभूवोरपि भागयोरन्तरं च एतस्मान्मन्त्रा-दिप गन्तः परभवः, एतस्मादेव प्राग्भवः, किञ्चेतस्माद् ब्राह्मण-इति तु ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्मादेतद् प्राग्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निश्चितं शक्यते, परं मित्युगीयैतत्सङ्का-टोऽयं मन्त्रग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रणीतो ययितः सद्गलितो वेति नास्मादृशा बोधशोभम् । अतएव मन्त्रभागस्यैव ब्राह्मण-भागस्याप्यनादित्वं सुपचर्यतेऽयेति ॥

यद्यप्येतरेयमाथभूमिकाया सायणाचार्येणापि प्रकाशित एव
तराया पुत्रो महिदासारथ्यो भूमिदेवतातो वर मवाप्य भाषित
यद् ब्राह्मण , तदेव प्रथित सैतरेय मितेति प्रवाद । तथापि
तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्य काननिर्णय , प्रदर्शितप्रवादात्स्विद
मेव हि ज्ञायते,— इतरैतिप्रसिद्धाया कस्यापिदपि अपिरमस्या
पुत्रेणैव प्रोक्त मिति , पर तस्माच्चैव मभिव्यज्यते,— एतत्पुत्रीये
एतस्मिन्वदे किल स अपिरमणी तद्ब्राह्मणस्य प्रथितस्त कुमार
प्रसूयेन जगतीतल मलङ्कृतवतीति । एवसैतरेयादिग्रन्थाना काल
निर्णयाय तादृशप्रवादादीना अवलम्बन मपि सुदूरपारसामर मुचि
तीर्थी ह्यवमानकाशकुशावलम्बनकस्य मेवेति ॥

यदस्त्येतरेयके— “एतेन ह वा ऐन्द्रेण सडाभिपिकेण तुर
कावपेयो जनमेजय पारिचित मभिपिपेच , तस्मादु जनमेजय
पारिचित समन्त सर्वत पृथिवी जयन् परीयायाश्चैन च मेघे
नेजे । तदेपाभि यज्ञमाथा गीयते— ‘आसन्दीवति धाम्नाद
रुक्मिण हरितस्त्रजम् । अथ ववन् सारह देवेभ्यो जनमेजय’
—इति (८ ४ ७)”—इत्येवमादि , ताण्ड्यब्राह्मणे चैव श्रूयते
— “जनमेजययार्वुदी थाव”—इति (२५ १५) । एवमादि
श्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,— अर्जुनपौत्रजनमेजयात् परस्ता
देवतानि प्रचीतान्येतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति , तथाच योधिष्ठि
रीयाया मन्यूनद्वितीयगताश्रया मेवेपा सम्यक्त प्रणयन मितो
निर्णीत एवैतन्काल इति , तर्हि स स्यादवश्य भ्रमावर्त
मज स्मातिबुद्धेयव वक्षित । ऐतरेयादीना योधिष्ठिरीयद्वितीय
गताश्रयीज्जत्वे हि पाणिनिममकान्तस्य मेव प्रसज्येत , पाणिनेरपि
योधिष्ठिरीयद्वितीयगताश्रयीजत्वनिर्णयात् (११८ पृ०) । न च

तत्रेष्टापत्तिः ; पाणिनीये व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थानां मतिप्राचीन-
त्वेन प्रोक्तत्वादिस्वीकारात् ; न हि समकालिकानां ग्रन्थानां प्रोक्त-
त्वेन व्यपदेशः सङ्गच्छते, नापि छन्दस्त्वादिकं सुषपद्यात् इति ।

अस्मन्मते तु बभूवैव कथंन पुराकल्पेऽपि पारीक्षितां जनमेजयः,
तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिप्रम्युपुत्रस्याभवद्नामकरणं परीक्षित
इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च । तद्यथा, दृश्यत एव
हि भागवतादिषु सत्यव्रतो नाम, ततो मन्नामकरणं च सम्पन्नं
सत्यव्रत इति ; न च मन्नामकरणतः पद्यात् प्रणीतानि भागवता-
दीनि । अथैवं वङ्गकवेर्वह्निमस्य लेखनीजातानि मृपालिनी-
स्यादीनि च नामानीदानीं बहुष्वेव वङ्गाद्गनेषु व्यवह्रियन्ते चेति ।
एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्यं सुररीकर्तव्यम् ; अन्यथा वेदेषु
भोजनामश्रयणात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यरूपदुष्टत्वापि
वेदसमकालजत्वं प्रमन्येतैव, तत् कथङ्कारं वार्येतैति । तथा हि
ऋक्संहितायां श्रूयते— “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म”—इति
(१. १००. १०.), श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिप्रेक्ष्यकरणे—
“भोज भोजपितरम्”—इति (८. ४. १.), उक्तश्चोष्वटेन—
“मन्त्रभाष्यं मिदं क्षुभं भोजे पृथ्वीं प्रणासति”—इति । तदत्र कथयन्तु
धोमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव कालनिर्णयः शक्यस्तर्हि तत्तद्-
वेदग्रन्थाविर्भावकाश्चै एव किं भाविरभूत् वेदभाष्यकार उष्वटो
वण्टात्मजः । ६६ नेत्युक्ते स्वीकार्यं एवायं न्यायोऽन्यत्रापि
सर्वत्रैवेति किमु यत्तत्थं मत्ताप्तीति ॥

यच्चीहम्,— शतपथं नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तर-
भवेन कालायनममकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; “पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु”—इति (४. ३. १०५.) हि पाणिनिस्त्वम्,

तत्सूत्रस्य वार्त्तिकिकादिकं च तत्र मानं मिति । तदप्यतीतं विभक्त्य-
 करं मन्त्राकम् , गम्यते हि तस्मादेव श्रुत्वा तत्सूत्रीयवार्त्तिकिकादि-
 भ्यस्तत्र शतपथस्यापि पाणिनीयतः प्राचीनत्वं सिद्धेति । तथाहि
 यदस्येतत् सूत्रं पाणिनीयम् — ‘पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु’—
 इति (४ ३ १०५) । “ततोऽप्यात्मा प्रोक्ता हि निनि स्यात् ,
 यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताद्येद् ब्राह्मणकल्पास्तो भवन्ति । पुराणेन चिरन्त-
 नेन सुनिना प्रोक्ता । भद्रु— भाष्यविन । शास्त्रायन —
 शास्त्रायनिन । कल्पे— पित्रेण प्रोक्तं पैङ्गी कल्प । पुराण-
 इति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि , आश्वमेध कल्प” —
 इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी । तत्रैतद् विचारम्— यदि
 नाम याज्ञवल्क्य ब्राह्मणशतपथमिति यावत् पाणिनीयविरचित-
 स्यात् , तर्हि हि किं प्रत्युदाहरणं भवेत् ?— कारित्वव्याप्तिवारणाय
 सूत्रे पुराणविशेषणं सुपपद्येत ? न हि भविष्यत्सामान्यस्य शत-
 पथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितुं मर्तेति , तत् किं व्या-
 प्यते सूत्रस्य पुराणपदमिति । वस्तुतस्तु पाणिनिना यथा
 प्राचीनत्वेन ज्ञातं पैङ्गादिकं कल्पशास्त्रम् , तथैव ज्ञातं सैव
 आश्वमेधादिकं च , अतएव प्रोक्तत्वेन तेषां सर्वेषां सैव ग्रहणमभावे-
 ऽनिष्टप्रयोगः प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ता =
 प्राचीनतरा , तेभ्य एव निनिर्विधाय आश्वमेधादिभ्यो निनि
 प्रसङ्गो वारितः , तथा सर्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि प्राचीनेषु सुतया
 प्राचीनतरेषु ब्राह्मणयज्ञेषु सर्वेभ्यो निनिप्रसङ्गवारणाय तत्रापि
 पुराणविशेषणं सार्थकम् , सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्य-
 सर्वेभ्य एव ब्राह्मणयज्ञेभ्यो न मरति निनि , अपि तु तत्रापि ये
 पुराणप्रोक्ता = प्राचीनतमा , तेभ्य एवेति सिद्धं शास्त्रायनि

ब्राह्मणमित्यादि ; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शास्त्रा-
यनादिपरम्पराप्रोक्ताः न तेभ्यो णिनिरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण-
मित्यादि च । एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेदं
पाणिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादौरेण्यातिप्राचीनत्वन्वयत मेव ।

एवमेतत्सूत्रस्य वार्त्तिकं मध्यमन्तरप्रापकमेव । तथाहि—
“पुराणप्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधकृत्यकालत्वात्”—इति
वार्त्तिकम् । यथायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां
कल्पानाञ्च यथा पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वं, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां
ब्राह्मणानां मध्यमन्तरादिप्रोक्तानाञ्च कल्पानां मिति सर्वथा भवैषां
पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समानमिति
सर्वेभ्य एवैतेभ्यो णिनि प्रसक्तः ; तन्निवारणाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः
प्रतिषेधरूपो यद्व्यतिरेकः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकशेषः । एव-
ञ्चेतद्वार्त्तिककारश्चात् भवन्त काल्पायनस्य चतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्म-
णेषु केषुचिद्वासीत् पुराणप्रोक्तत्वापुराणप्रोक्तत्वनिर्णये संशयः,
तन्निरासाय च यद्वोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येव तद्व्यतिरेकः फलितः । काल्पा-
यनमन्त्रकालिकस्यैव कस्यचित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति मतपथनिर्मा-
हत्वे तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिप्रसङ्ग एव कथम् ? कथं वा तन्नि-
वारणाय वार्त्तिककारस्यो भवेत् प्रयोजनीयः ? तत्त्वतो पाणिनि
समकालिकानां पाणिनिसदृशानाञ्च धीमता प्राचीनतमेष्वपि
ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः, न तथा तत्परकालिकानां
काल्पायनादीनां मपीति तदानीमेव याज्ञवल्क्यादीनां परिगणनं
सम्प्रयोजनं जातम्, तत् किं मद्यतनानां त्वद्वाद्वयम् ।

एवमेतदीय माथ्यशास्त्रव्यसमाधकमेव । तथाहि— “पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौनभाणीति । किं कारणम् ? तुल्य-
कालत्वात् , एतान्यपि हि तुल्यकालानीति”-इत्येव तद्भाष्यम् ।
“तुल्यकालत्वादिति— शाखायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादि-
त्यर्थे”-इत्येव च तत्प्रोक्तवान् कौयटो कौयटात्मजः । यद्यपीह
वार्त्तिकमतं भेदाद्युद्भूतं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न
अति । श्रीमन्नृशमदृश्य मते तु शाखायनादिप्रोक्तकालतैव
याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां गतपयादीनाम् , चतस्रेभ्यो णिनि प्राप्त ,
कालायागमवचनेन धारितोऽनुद्भूतश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति ।
तथाहि— “याज्ञवल्क्यानीति । कण्ठादिष्व इत्यण् । ते हि
पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः , भाष्ये तु शाखायनादि-
तुल्यकालत्वाद् —० वचनं भेदाख्यम्”-इति (स० श० प्र०) ।
यत्प्रोक्तं भाष्ये एतत्पूर्वं भव “हृन्दोत्राह्मणानि च तद्विषयाणि
(पा० ४ २ ६६)”-इत्यब्रीक्ष्यम्— “वचत्येतत् ‘याज्ञवल्क्या-
दिष्व प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्’-इति । तत्रैव वक्तव्यम् , तद्वि-
षयता च न भवतीति”-इति । “वचत्येतदिति । पुराणप्रोक्ते
ष्वित्यतः”-इत्येव च तत्र कौयटः । तथा च अतिप्राचीनेष्वेव
ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि ये पुराणप्रोक्ता , तत्रैव णिनि पाणिनिना
विहितः , ये तु नूतनप्रोक्ता , तत्र तु णिनिविषयतैव नास्तीति
अर्थवार्त्तिकमिति तद्भाष्याशयः । पाणिनिकासेऽपि ये ग्रन्था
अतिप्राचीना इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव व्यपदिष्टास्तदा-
नीन्तनैः श्रुते , तेष्वेव ते पुराणप्रोक्ता के वा नेति निर्णयायैव
परिगणनं भवत्यर्थं कर्तव्यमिति वार्त्तिककारमतम् । “व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि मन्देहादलघुणम्”-इति भाष्येष्ट्या च
तत्प्रमाणं योष्य भित्त्वेयात् भारम् । तदित्यं सूत्रकारवचनात् ,

वार्त्तिककारवचनात् , भाष्यकारादिवचनाच्चेद मेव सिद्धम्,—
याज्ञवल्करादिप्रोक्तं श्रुतपथादिकं शास्त्राद्यनादिभ्योऽर्वाचीन मपि
पाणिनीयतः प्राचीनतम मेवेति ।

वार्त्तिककारकालाद्यानसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्करी नासी-
दासीवेति नास्माद्विचारविषयः ;— अपि तु श्रुतपथप्रवक्ता याज्ञ-
वल्करास्तु वार्त्तिककारकालाद्यानसमकालिकः कथं मपि नैव ;
पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः कथं मपि , प्रस्युत पाणिन्यादयो
यस्मिन् युगी जातः , यस्मिन् कल्पे जातः , ततोऽपि पूर्वतन एव ;
किञ्च तस्य शास्त्राद्यनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि ब्राह्मणकालजल-
न्वयितय मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यस्याक मशक्य एवेति शम् ॥

(११)

अथैतर्हि समानोचयितव्यं भक्तिः, के विषयाद्यैतच्चिरुक्तप्रति-
पाद्या इति । सर्वेषां मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थ-
ज्ञान मेव प्रयोजनम् , तत्साधनायोपदेश एवैकः प्रतिपाद्यविषय
इति तु वेदविश्वसिद्ध मेव ; तदिह निरुक्ते वेदार्थज्ञानसाधनाय
तत्प्रसङ्गतय वेदखिलविषयाः प्रतिपादिताः , तानेव व्याकर्तुं समग्र
मेधेमं श्रमं समासतः किञ्चिदिद्विभूतयान्तोचयाम इति यावत् ।

अथैतस्य च निरुक्तस्यास्यस्य बीजानि पुरासन् श्रुतिवारिधी
विकीर्णानि ; अतएवोच्यत इदं मपि शास्त्र मानुषविक मिति ।
ततो ब्राह्मणग्रन्थेषु यथाप्रयोजनं मेधेकं चीयमानं मङ्कुरितम् ;
तस्मादेव च तस्य सम्यग् मानवान्नीभूतग्रन्थान्तर्गतत्वम् । ततो-
ऽनुब्राह्मणेषु विग्रेपतः प्रोच्यमानं परिपुष्टम् । तत एव काले

निदानसूत्रेषु पञ्चवितं सत् प्रकरश्वविज्ञेयात्मकत्वं सुपगतम् । तत-
 स्तेभ्य एव शाकपूण्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः सज्जितं ग्रन्था-
 कारतः प्रणीतं निरुक्तं मिति । तान्मेव सर्वाण्यवलस्यत्र कृतं मतत्रि-
 रुक्तं भगवता यास्केन पुष्पितं फलितञ्चैव मेवेति वृद्धाः ।

तस्यास्य प्रथमाध्यायसु ग्रन्थभूमिकारूपः ; तत्र निघण्टुशब्द-
 निर्वचनादीनि च प्रतिपादितानि । द्वितीयतृतीयाध्याययोर्निर्वचन-
 प्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं नैघण्टुककाण्डव्याख्यानम् । चतुर्था-
 दिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐक्यपदीत्याख्यानपूर्वकं कृतं नैगमकाण्ड-
 व्याख्यानम् । तत उत्तरं षट्स्रध्यायेषु देवतातत्त्वबोधनपूर्वकं
 माख्यातं देवतकाण्डव्याख्यानम् । इत उत्तरं त्रयोदशाध्यायरूपे
 प्रथमपरिशिष्टे अतिश्रुति मधिकृत्यात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्श-
 तानि । ततश्चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः, तत्रोद्देशमार्गमिति
 मधिकृत्याख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनानीति सहेपः ॥

किञ्चिद्विशदयामयेद भाषोचनम् ;—

(१) यद्यप्येतन्निरुक्तं तत्त्वतो निघण्टुभाष्यरूपं नैव, परं न ह्यत्र
 नैघण्टुकानां सर्वेषां नैव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—
 नैघण्टुकसमान्त्राये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्याकानि
 परिपठितानि अयुक्ते, तेषां नैक नैव गौरिति व्याख्यातं द्वितीया-
 ध्यायीयेन समयद्वितीयपादेन ; अपरेषाम्पुनर्भाषा सुल्लेखीऽपि न
 कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते वृत्तिरुक्ता—“अनुक्रमश्च त्वधिकृतम्,
 तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनाथनार्थम्”—इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकगूढतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादि-
 तानि । तद्यथा—“पुरुषविद्यानिष्कत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे
 (१. १. २.)”—इत्येवमादीनि चिन्तनीयानि ।

(३) व्याख्याताभ्यपीड स्तप्रदर्शितनिगमश्रुतपदादीनि च प्रायः सर्वाख्येव । अतएवोक्त निघण्टुटीका भूमिकाया— “नेघण्टु-
गर्तत्वेव पदेष्वध्यर्हणतत्रयमाचाणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र
निगमेषु प्रसङ्गाधिकृतानि”—इति ।

(४) मन्त्रश्रुतपदान्येव चाखीदाहरणत्वेन प्रायः सर्वत्रोपा-
स्तानि , प्राद्वर्णीयानि तु न तदाहृतानि ; तथाचैदानीं मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगतानां नैव पदानां व्याख्यानैः वेद-
व्याख्यानैः कृतकस्यमन्यो बभूव स इति चावगम्यते । प्रत्यक्ष-
योग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन ।

(५) नात्र च मन्त्रगतानां नैव पदानां निर्वचनानि समु-
पदिष्टानि , अपि तु तत्त्ववियोगात् लौकिकानाञ्च बह्वनाम् ।
तद्यथा निषेधगारम्भे एव— गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पयः शब्दस्य
कृत निर्वचनम् , तत्प्रसङ्गात् क्षीरशब्दस्यापि (२. २. १.) ।
एव नैवोत्तरलापि बहुलः ।

(६) लोकावेदसाधारणा अपि विषया इह बहव उपन्यस्ताः ।
तद्यथा— “चत्वारि पदज्ञातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च”
-इत्यादयः (१. १. १.) । “अणीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं
व्यवहारार्थं नाके , तेषां अनुष्वद देवताभिधानम्”—इति
च तत्रैव तत उत्तरम् (१. १. २.) ।

(७) स्तप्रदर्शितेषु नेगमेषु समुपास्तानां पदनिर्वचनादीनां स्व-
कपोलकल्पितत्वदीपपरिहाराय मतभेदप्रकाशाय च पूर्वाचार्याणां
बह्वनां मेव नामादीन्वपीड कीर्तितानि । तद्यथा— आश्रयण ,
आपायण , आचार्या , एके , ऐतिहासिकाः , औदुम्बरायण ,
श्रीपमन्यव , श्रीर्षाभ , कात्त्वक्ष , क्रीटुकि , गार्ग्य ,

गान्धर्व , चर्मशिराः , तैटिकिः , नैदानाः , नैरुक्ताः , परि-
व्राजकाः , पार्षदनि, मनु , याज्ञिकाः , पूर्वे याज्ञिकाः , वार्था-
यणिः , वैयाकरणाः , शाकटायन , शाकपूषि , शाकल्य ,
स्यौलाहीवि. , हारिद्रवकम् , इत्यादि ।

(८) निर्वचमान्येषु प्रदर्श्य च न मीने यास्तु स्वकृतकृत्य-
ताम् ; अपि तु मन्त्रार्थज्ञानाय यथा यथा यतितव्यम् , तत्तत्
मेवेहोपदिष्टम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादसु सर्वे एवैवमर्थक ।
ते ह्युपदेशा वेदतत्त्वार्थव्याख्यातृणा यथप्रदर्शिकाः । तथा—

“प्रथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरमंस्कारौ समर्थौ प्रादेशि-
केन गुणेनान्वितौ स्याता तथा तानि निर्भूयादधानन्वितेऽर्थेऽप्रा-
देशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केचिद्भूतिषामान्येनाविद्यमाने
सामान्येऽप्यवरवर्णसामान्यान्निर्भूयान् त्वेव न निर्भूयान् ।

न मंस्कार माद्रियेत विप्रयवत्वी हि हतयो भवन्ति । यथार्थं
विभक्तीः स्वयमयेत् ।

मत्त भवत्त मिति धात्वादी एव शिष्येते , अथाप्यन्तेर्निर्भूति-
म्यानेऽशादिनोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तनोपो भवति गत्वा-
गत मिति, अथाप्युपधानोपो भवति जन्मगुर्गमुरिति, अथाप्युपधा
वित्तारो भवति राजा दण्डोति, अथापि वर्णनोपो भवति तत्त्वा
यामीति अथापि द्विवर्णनोपभूत् इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति
स्थितिर्धनो विन्दुर्वाय इति, अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका
रणुः मुक्तामूर्तिरिति, अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति चोघो मेघो नाधो
गाधो यधूर्ध्विति, अथापि वर्णोपजन आस्यद् द्वारो भस्जति ।

तद्यत्र अरादनन्तरान्तव्यान्तार्थात् भवति तद् द्विप्रकृतौनां
भ्यामिति पदिगन्ति ; नत्र मिदाया अनुपपद्यमानाया भित्तयो-

पपिपादयिषेत्तत्ताप्येकेऽत्यनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः
मृपतः कुष्णः मिति ।

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः स्ततो भाष्यन्ते दम्भूनाः
क्षेत्रसाधा इति, अथापि नैगमेभ्यो भाषिका चणं हृत मिति, अथा-
पि प्रकृतय एवेकेषु भाष्यन्ते विलतय एकेषु,— अथतिर्गतिकर्मा
कव्योजेयैव भाष्यते [कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा,
कम्बलः कमनीयो भवति], विकार मस्थार्येषु भाष्यन्ते शव इति ;
दातिसंबनार्यं प्राच्येषु दात्र सुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्भूयात् ॥

अथ तद्वितसमासेभ्येकपदेषु च पूर्वे पूर्व मपर मपरं प्रविभज्य
निर्भूयाद्, दण्डः पुरुषो दण्डपुरुषः, दण्डमर्हतीति वा दण्डेन
सन्मथत इति वा, दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽङ्गुरी ददते मणि
मित्यभिभाष्यते, दमनादित्तीपमथवः, दण्ड मस्थार्यतेति
गर्हायान् ; कस्या रज्जुरश्चस्व कर्त्तं सेवते, कचो गाहतेः क्त
इति नामकरणः, ध्यातेर्षान्यकोऽध्यासः किमस्मिन् ध्यान मिति,
कपतेर्षा ; तत्ताभ्यान्धनुष्यकचो बाहुभूतसामान्यादश्चस्व । राज्ञः
पुरुषः, राजपुरुषो राजा राजतेः, पुरुषः पुरिपादः पुरिषयः,
पूरयतेर्षा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य—

‘यस्मात्परं नापर मस्ति किञ्चिदध्यान्नायीयो न ज्यायोऽस्ति
कयित् । वच इव मन्त्रो दिवि तिष्ठत्येकस्तनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥’

—इत्यपि निगमो भवति । ‘विश्वकाद्राकपौ’ वीति चकद्र
इति श्रुगती भाष्यते ; द्रातीति गतिकुलना, कद्रातीति द्राति-
शुलना, चकद्राति कद्रातीति सतीऽन्यकोऽध्यासस्तदस्मिन्वस्तोति
विश्वकाद्रः । कस्याचवर्षे रूपः कस्याचवर्षेस्वेवास्व रूपः ; कस्याणं कम-
नीयं भवति, वर्षो वृष्यते, रूपं रोचते । एवं तद्वितसमासाच्चिर्भूयात् ।

नैकपदानि निर्वूयान्नावैयाकरणाय नानुपमन्नापानिर्द्विदे
वा [नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया] उपमन्नाय तु निर्वूयाद्यो बालं
विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ।—

‘विद्या इ वै ब्राह्मणं मा जगाम गोपाय मा शैवधिष्टेऽहं मयि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यान् ॥
य आह्वणस्त्ववितथेन क्षणावदु म्बं कुर्वन्नसृत सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्त्रेण पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्योक्तममहं नाह ॥
आध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विद्या वापा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव ताव भुनक्ति चतुर्न तत् ॥
य मेव विद्याः शवि मप्रमत्तं गेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्तेन द्रुह्योक्तममहं तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥’
—इति । निधिः शैवधिरिति”—इति ॥ एव मन्त्रवापीह बहवः ।

(६) निरुद्धार्थानां मयि मन्त्राणां सामान्यदिशेयत्वाद्येत
प्रमाणं स्वीकार्यं नित्यधि प्रादर्शितं तेन । तद्यथा— “शोपसे
त्रायस्तेनं स्वधिते मेमं हिंसीत्वाह हिंसन् १ ०—० आन्नायवच-
नादहिंसा प्रतीयेत”—इति (१. ५. १, २.) ।

(१०) आग्रहणीयेषु वेदार्थेषु मिहान्तीकरणप्रकारोपद-
र्शितस्तेन । तद्यथा— “घटदवमं गाव पथ्यदन मवतेगत्त्वमंभामौ
नामकरणस्तस्मात्वापद्यस्तस्मि (१. ६. १.)”—इत्यादिः ।

(११) पूर्वतनै राचार्यैरपि प्रणीतेषु शब्दादिषु न तस्याभीष्ट
भ्रमशून्यत्वविश्रामः, प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति भ्रमरुन्मयः, प्रतो-
ऽतिविश्राम. सर्वत्रैव दृषणीयः, परीक्षणीयाय सर्व एव मिदा
स्याः, परीक्षया प्रमाणितं च तत्र कुत्रचिद् भ्रमे कल्पेभ्य
यव तस्मान्नादर इत्येव तस्य भगवतः श्रुतीय मतम् । तथेद

धनित सिंह । यथा— बभूव शाकल्यो नामाचार्यः ऋक्-
संहितायाः पदकारः, पाश्चात्ता वाञ्छव्याचार्यश्च ऋषिञ्च तदवलम्ब-
नेनैवाभवत् क्रमप्रवक्ता । इदमेकत्रैव तयोरुभयोरपि भ्रमः पद-
मितिः— “वायः, वे पुनः । ०—० । वेति च य इति च
चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेव भाष्यात् मभविष्यत्, भसु
समासशार्थः”-इति (६. ३. ३.) ।

(१२) उणादिसूत्राणां मपि बहुत्रानादरं सूचितः । उक्तं
हि एकादशे ‘व्योम’-इत्यस्यार्थो ‘व्यवने’-इति (११. ४. ६.) ;
तथा च विपूर्वकादवतरेव व्योम नाम इति व्यक्तस्तदभिप्रायः ।
पदकारादीनां मध्येषोऽर्थः मन्त्रा एव ; तत्र ‘विऽव्योमन’-अय-
चडादिदर्शनात् (ऋ० सं० प० ३. ३. २२. १.) । उणादिसूत्रेण
तु ‘व्येञ् संवरणी’-इत्यत एव मनिनि निष्पद्यते व्योमिति (उ० सू०
४. १५०.) । एव भग्नान्यत्रापि बहुत्र द्रष्टव्यम् ।

(१३) यत्र यत्र संज्ञितामेदतोऽवग्रहे मतमिदो विद्यते, तादृश-
पदानां तथा निर्वचनवेविध्य मपि प्रकटितं बहुत्रैव । तद्यथा—
अस्ति सूर्यशब्दस्यावग्रहे पदकारादीनां मतमिदः ; बहुर्चा पदक्रम-
पत्ययोः क्लृप्तं न काप्यवग्रहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः, ऊन्दोगानान्तु
क्वचित् क्वचिदवग्रहीतोऽपि ‘सु । ऊर्येष्’-इत्यादि (सा० छ०
प० ६. १. ५. ६.) । अतएवात्र क्लृप्तं तेन तथा निर्वचनवेवि-
ध्यम्— “सूर्यं, सत्तेर्वा सुपतेर्वा स्त्रीर्यतेर्वा”-इति (१२. २. १.) ।
इतएव मन्त्रे— बहुक्पदकारमते सर्वत्रैव सत्तेः सुपतेर्वा निष्पद्यते
सूर्य इति न तेन तदावग्रहः क्लृप्तः कापि ; सामवदकारनवे तु
पर्यातुरोधतः क्वचित् सत्तेः सुपतेर्वा क्वचित् स्त्रीर्यतेः (सप्तमं
पूर्वादीर्वते.) षोकाद्यं सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः क्लृप्तः क्वचि

नेति च । तथाहि— छन्दपदसहिताया षष्ठप्रपाठकीयप्रथमा
 र्दस्य षष्ठमे दशति द्वितीये मन्त्रे 'सूर्यम्'-इत्यनवष्टहीत मेव
 पठितम् , पर तत्रैवानुपद षष्ठे अवष्टहीत 'सु । ऊर्यस्य'-इति ।
 एव मिश्रशब्दोऽपि द्वाभ्या मेकतय निरुक्त — "मित्त , प्रसीते
 स्त्रायती सन्निन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा"-इति (१०. २. ८) ।
 अतएव बहुचा "मेष्ट वो अतिथि सुपे (ऋ० स० ६ ६ ५ १)"
 -इत्यस्य पदपाठे 'मित्तम्'-इत्यनवष्टहीत श्रूयते , छन्दपद
 सहितायान्तु तत्रैव मन्त्रेऽवष्टहीत मेव 'मि । तम्'-इति (सा०
 छ० प० १. १ १ ५) । पुत्रशब्दोऽप्येव मेव द्वाभ्या मेकतय
 निरुक्त — "पुत्र , पुत्र जायते निपरणादा पु नरक ततस्त्रायत
 इति वा"-इति (२ १ २) । अतएव बहुचाम् "इन्द्र क्रतु न
 आभर (ऋ० स० ५ १ २१ ६)"-इत्यस्य पदपाठे 'सुवेभ्य'-
 इत्यनवष्टहीत श्रूयते , छन्दपदसहिताया तु तत्रैव मन्त्रेऽव
 ष्टहीत मेव 'पु । वेभ्य'-इति (सा० छ० प० ३ २ २ ७) ।
 सखिशब्दस्तु यास्मिन् निर्निरुक्त , परिशिष्टेऽप्येकत्र (७ ७ ८ ,
 ११ १ १२ , २ ११) पर समाननामोपपदात् स्थातेरित्येकविध
 एव सर्वत्र , तथा च तत्पदपाठे खल्ववष्टहीतैव भवितव्यम् , न च
 तथा दृश्यते बहुमुख्येषु । तथाहि— "इम स्तोम सज्जेते (ऋ०
 स० १ ६ ३० १)"-इत्यस्य पदपाठे 'सख्ये'-इत्यनवष्टहीत
 मेव श्रूयते ,—छन्दपदसहितायान्तु तत्रैव मन्त्रे ऽवष्टहीत 'स ।
 ख्ये'-इति (सा० छ० प० १ १ २ २ ४) । वस्तुतः सर्वत्र
 पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुरुष्ट एव , क्रमकारास्तु तदनुगता ,
 जटादिपाठाय तत्कालका एव । बहुत्र तु सामपदसहिताया मनष
 ष्टहीत मपि बहुचा पदपाठेऽवष्टहीत नेवाधीयते । तद्यथा—

“अने मूढ मद्याः अस्मि (ऋ० सं० ३, ५, ८, ९.)”—इत्यस्य
बहुक्पदपाठे ‘देवऽयम्’—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु ‘देव-
यम्’—इत्यनवगृहीतमेव (सा० छ० प० १, १, ३, ४.) । एवम्
“इन्द्र मिहेवतातये (ऋ० सं० ५, ७, २५, ५.)”—इत्यस्य बहुक्-
पदपाठे ‘देवऽतातये’—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु ‘देवता-
तये’—इत्यनवगृहीतमेव (सा० छ० प० २, २, १, ७.) स्थितमिति ।

(१४) यदि कश्चिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातृणां
मतान्तरता लभ्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषां मेव मतानां
मादरोऽप्याहं कर्तव्य एवेत्यपि निर्दिष्टम् । तद्यथा— ऋक्-
संहितायाः पठकारः शाकल्यो नाम ऋषिः ; सामवेदीयाया-
म्बुध्नोनामसंहितायाः पदकार ऋषिर्गार्ग्यो नाम च ; तदेतावु-
भावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ;— एतयोरनुगताः क्रमादि-
काराणां तुर्जानादियन्यकारायावयवं प्रामाणिका एवेत्यत्र च
नैवास्ति संशयः । अस्ति चैको मन्त्रो “यदिन्द्र चित्रं मेहनास्ति”
—इति ऋक्संहितायाम्, छन्दःसंहितायाश्च । तत्र ऋक्पद-
ग्रन्थे, तदनुसृतेषु क्रमग्रन्थादिषु च यदवगम्यते ‘मेहनास्ति’—
इति पदद्वयम् ; तदेव छन्दःपदग्रन्थे, तदनुसृतेषु सामग्रन्था-
दिषु क्रमग्रन्थादिषु चावगम्यते पदचतुष्टयत्वेन ; तदेव द्विविध एव
पदच्छेदोऽभ्युपेक्षोऽप्याभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितुं मुक्तम्,
—“मेहनास्ति ०—० मेहनोयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्ति
॥ ग्रीणि मध्यमानि पदानि”—इति (४. १. ४.) । अत्रैतदपि परि-
व्यक्तम्— मंहितामेदकृतः पाठमेदोऽप्यवश्यं मस्युपेव इति । यथा
— “यदिन्द्र चित्रं मेहनास्ति”—इति ऋक्पाठः (४. १. १०, १.) ;
“यदिन्द्र चित्रं म इह नास्ति”—इति तु सामपाठः (४. २. १. ४.) ।

(१५) मन्त्रद्रष्टृणा मृषीणा रचनाविधिविधि नह्य सर्वथा स्थापनीयो वेदार्थबुभुभिरित्यपि ध्वनितम् । तद्यथा — “अध्यामे भूयास मधे मन्यन्ते,— यथाहोदर्यनीयाहोदर्यनीयेति, तत् पद ऋषेपत्य गीतम्, पदच्छेप ऋषिः (१०. ४ ५.)”—इत्यादि ।

(१६) मन्त्रार्थ निर्मुक्तता प्रकरण मण्युपेक्षितस्य मिति ध्वनितम्— “उप प्रागात् सुमन्त्रे धायि मन्त्र ० ० इत्याम्नो धिक्तो मन्त्र (६. ४. ०)”—इत्येवमादिभिः ।

(१७) मन्त्राणा व्याख्यावेविध्यक्षामानि तेन बहुत्र । तद्यथा— “इत्यधिदेवतम्, अथाध्यात्मम्”—इति १ २ ६, “इत्यधिपन्नम्, अथाधिदेवतम्”—इत्यादि ११. १ ४ । तदेव कश्चित् कश्चिदेकस्यैव शब्दस्य त्रिविध व्याख्यान मपि कृत यथा— सोमशब्दस्यैकत्र ऋषिः, चन्द्रमापञ्चमेतावद्यौ कर्ता (११. १. ४), अन्यत्र (११. २ १२) तस्यैव सोमशब्दस्य सूर्य आत्मा चेत्थयौ स्वीकृतमिति । तथाचात्र ऋषिर्धर्मस्त्वधिपन्न, चन्द्रसूर्यावर्थाधिदेवयो, आत्मदयार्थस्त्वध्यात्म इति विवेकः । एषु त्रिविधव्याख्याभिषु अधिदेवतस्यैव प्राधान्य ध्वनितं भिन्नप्रथमपरिमिते— “या या देवता गिराह गन्धाम्भवास्ताद्याव्य समुभवत्यनुभवति”—इति (११. १. १७) । यद्यप्यवतार्थविज्ञानं भवति निरुक्तप्राप्त्य प्रथमं यत्नमिति न प्रापितम् । अन्ततस्तस्यापि तस्य विज्ञानमिष्टमाप्ताविति । तथाहि— ‘निर्गुणं तद्विज्ञानमुविज्ञानेऽनुग’ इति २. १. १ ।

(१८) वाचमदमो देवः इत्यत्र वाचमदार्थान्यापि सम्भवात् नोति चेद प्रापितानि । तद्यथा — ‘आर्चयिष्या दिवा’ इति १. १. १—० । एवं ‘आर्चयिष्या’—इति ८. ४. ५ । ‘विज्ञानमिति’ इत्यत्रैवैवम् । कर्तावर्ति मातृकम्, इत्यत्र

एव वरोऽभिप्रेतः”—इति च (६. २. ६.) । “गतांरोहिणीव धन-
लाभाय दाक्षिणात्री (३. १. ५.)”—इत्येवमादीनि च ।

(१८) मन्त्राणामुत्पत्तिवैजान्द्यपि बोधितान्येतेन । तथाहि—

“अद्यापि स्मृतिरेव भवति नाशीर्वादः,— ‘इन्द्रस्य तु वीर्याणि
प्र बोचन्’—इति, ययैतस्मिन् सूक्ते (ऋ० सं० १. ३२.) ।

“अद्याप्याशीरेव न स्मृतिः,—‘सुवचा अहमशीर्वा भूयासं सुवचा सुखेन
सुशुक्लाशीर्वा भूयासम्’—इति, तदेतदङ्गुलमाश्वयं वे याज्ञेयु च मन्त्रेषु ।

“अद्यापि यथाभिगमौ,— ‘अद्या सुरीय यदि यातुधानो
अस्मि ०—० अद्या स वीरेह्यभिर्वि यूयाः’—इति (७. १०४. १५.) ।

“अद्यापि कस्याचिद् भावस्याचिन्त्यासा,— ‘न मृत्युरासीदमृतं
न तद्धि’, ‘तम् आसीत्तमसा गूढं मये’—इति (१०. १२८. २, ३.) ।

“अद्यापि परिदेवना कस्याचिद् भावात्,— ‘सुदेवो अद्य प्रपतदना-
द्यत्’, ‘न हि जानामि यदि वेद मस्मि’—इति (१०. ८५; १. १६५.) ।

अद्यापि निन्दामयं— ‘केवलासौ भवति केवलादौ’, ‘भोज-
स्येदं पुष्करिणोव वेष्टम्’—इति (१०. ११७. ६ ; १०. ७. १०.) ।

एव मन्त्रसूक्ते (१०. ३४. १२.) द्यूतनिन्दा च अपिप्रमंसा च ।

एव सुचावशेरभिप्रायेर्क्यपीणा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥”—इति (७. १. ३.)

(२०) अपि मनुष्याणां निवाध्ययनादितय प्रभावाहपित्व माप्य
मिति चाप्येतत् । “तद् यदेनांस्तपकामानान् ब्रह्म स्वयम्बभ्या-
नर्पत्, तदपीणा मृषीत्तम्”—इत्येवमादिभिः (२. ३. २.) ।
परिमितेऽपि तथा “मनुष्या वा०—० यदेव किञ्चानूचानोत्थूहत्यापै
तद् भवति”—इति (१३. १. १३.) ।

(२१) मन्त्राणां मुत्पत्तौ हि बहुत्र सांसारिकघटनादीनां मपि
दृष्टत्वं निरूपितम् । तथाया— “तितं कृपेऽवहित मेतत् सूक्तं

प्रतिशब्धौ (४. १. १.)"—इति, "इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादि-
त्युपिः प्रसङ्गायाह (४. २. ७.)"—इति, "ऋषिपुत्रा विभक्तिं
वेदयन्ते (५. १. २.)"—इति च । तथाच यद्यपि सायणादिमते
सर्व एव मन्त्रा यज्ञसम्पादनायेव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव
सर्वेषां यज्ञसम्पादनायेवोत्पत्तिरित्यपि सुशक्तम् ।

(२२) वेदार्थबोधस्यातिदुरुहत्वं मपि वर्णितम् । तद्यथा—
"अथैकः पश्यन्न पश्यति"—इत्यादि (१. ६. १.) ; एवमन्यथान्य-
त्रापि । पवित्रिष्टेऽपि "यद्यप्य वेद किं वृथा करिष्यति (११.
१. १०.)"—इति, "अथं मन्यार्थचिन्ताभ्यूहः"—इत्यादि, "तस्या-
स्तपसा पारुभोक्षितश्चम्"—इत्यादि च (१२. १. १२, १३.) ।

(२३) अगोभ्यपात्रागोपदेशदान मपि निषिद्धं यास्केन ।
तथाहि— "नैकपदानि निर्गूणायावैयाकरणाया जगुपयसाया-
निर्गूणिदे वा नित्यं ह्यविज्ञानुविज्ञानोत्पत्त्यापमसाय तु निर्गूणाद्
यो बार्त्तं विज्ञातुं श्मानोकादिने तपस्विने वा"—इति (२. ७. १.) ।

(२४) मन्त्राणां देवतानिर्णयस्य दुरुहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्था-
जतेष्यत्वहेत्येतदपि मपि दृष्टान्तप्रदर्शनमेव दृष्टीकृतम् । तद्यथा—
"शाकपुनिः सद्यप्यादके सर्वा देवता जानामीनि । तामि-
देवतोभयनिष्ठा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पश्यन् विविदिषानि
तेति । मान्नाः यतामृष्य मादिदेवेषा मन्वरेति"—इति (३. ३. ४.) ।

इह हि निरुक्तवशमेव दृष्टान्ति 'देवतोभयनिष्ठा'—इति, तस्य
उभयविधलिङ्गबुद्धत्वं यस्याः मन्त्रदेवताया, माह्वी उभयनिष्ठा
मन्त्रदेवता 'प्रादुर्बभूव' तन्मन्त्रादिनाभयदिनार्थं । यस्य मन्त्रस्य
देवतानिर्णये निरुद्धयद्येतुञ्चः मगदो भवेदेष, माह्वं मन्त्रं
च मन्त्रान्तेवेत्यभिप्रायः । अतएव च तथा तत्र तदुदाहरणं,

पूर्वाहंश्चरन्ते 'स.' इति कर्तृपदम्, उत्तराहंश्चरन्ते 'सा'-इति कर्तृपदयेतीत्यं तन्मन्त्रदेवता पुरुषस्त्रीत्वोभयविधलिङ्गयुक्त्यतः तस्य मन्त्रस्य का देवता ? इत्येवं संशयः सम्भवेदेव । एतादृगसंशयस्यापाकरणन्तु तत्तन्मन्त्रार्थालोचनयैव भवितव्यं मित्यभिप्रायेणीकं 'ता पप्रच्छ'-इत्यादि । सम्यगालोचिता सती तादृशी ऋगैव स्वयं स्वदेवता मभिव्यजन्तीति तात्पर्यम् । तदुदाहृता ऋगीया ऋ० सं० १. १६४. २८ (नि० २. २. ५.) । अपि वा 'देवतोभयलिङ्गा' इत्येकं पदम्, ऋगैव तस्य वाच्योऽर्थः ; तादृशी ऋक् तत्कृतिपथमाकृतेति भावः । 'सा' ऋक् 'एता ऋष भादिदेश' स्वात्मानं प्रकाशितवती ; पुनः पुनः चिन्ता श्लोनेन तादृगर्थमन्त्रमनसि स्फुटं प्रतिबभूविति भावः । सत्येयं सैव ऋक् कथितवतीव 'एषा' स्त्रीपुंस्वरूपा उभयान्तिका वस्तुत एकीव 'सदेवता' मम देवतेति यावत् ।

(२४) वेदार्थविषये बहुत्र संग्रहस्यावश्यमभाविता च दर्शिता तेन । तद्यथा— "पूषा त्वेतथावत् (ऋ० सं० ७. ६. २३. १.)" -इत्येतस्या ऋषो व्याख्यानायसरे स्वकण्ठरवेणैवोक्तम्— "स त्वेतस्य, परि ददत् पित्रस्य इति सांग्रहिकस्तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात् तस्यान्वादेश इत्येकम्, अग्निरुपरिष्ठात् तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम्"-इति (७. १. २.) ।

(२५) वैदिकोपाध्यायानां सुषमादिभूलकत्ववर्षनेनावाप्तविकल्पमपीह प्रतिपादितं बहुत्र । तद्यथा— "तत् को वृद्धः ? मेघ इति मेकताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः ; अपाञ्च व्योतिपथं मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्येन युद्धवर्षा भवन्ति"-इति (२. ५. २.) । तदेवमादीतिहासस्यातात्त्विकत्वं स्पष्टम् ।

प्रतिबभौ (४. १. ६.)"-इति, "इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादि-
न्युपिः प्रसङ्गायाञ्च (४. २. ७)"-इति, "अपिपुत्रा विभर्षितं
वेदयन्ते (५. १. २.)"-इति च । तथाच यद्यपि सायणादिमते
सर्वे एव मन्वा यज्ञसम्पादनायैव दृष्टाः, पर यास्कमते तु नैव
सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्तिरित्यपि सुस्थतम् ।

(२२) वेदार्थबोधस्यातिदुरुहत्वं मपि वर्णितम् । तद्यथा—
“अथेकं पश्यन् पश्यति”-इत्यादि (१. ६. १.) ; एवमन्यत्रान्य-
त्रापि । परिशिष्टेऽपि “यस्मिन् वेदं किं श्रुत्वा करिष्यति (११.
१. १०.)"-इति, “यथं मन्वायं चिन्ताभ्यूहः”-इत्यादि, “तस्या-
स्तपसा धारमौषितश्वम्”-इत्यादि च (१३. १. १२, १३.) ।

(२१) अयोग्यपात्राद्योपदेशदानं मपि निषिद्धं यास्कतः ।
तथाहि— “नैकपदानि निर्वायान्तावैयाकरणाय नातुपसवाया-
निदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञानविज्ञानेऽस्योपमवाय तु निर्गूपाद्
यो वासं विज्ञातुं ध्याम्येधाविने तपस्विने वा”-इति (२. १. ६) ।

(२४) मन्वाणां देवतानिर्णयस्य दुरुहत्वं वेदार्थबोधगर्भस्या
कथंभ्यत्वश्लेष्टतद्वयं मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकृतम् । तद्यथा—
“शाकपूणिं सङ्कल्पयाञ्चके सर्वा देवता जानामीति । तयो
देवतोभयनिष्ठा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां यप्रण्य विविदिषाणि
त्वेति । मास्मा एताश्च मादिदेवेषा महेषतेति”-इति (२. २. ४) ।

इह हि निरुक्तवचने यदस्ति ‘देवतोभयनिष्ठा’-इति, तत्र
उभयविधनिष्ठबुक्तत्वं यस्या अन्यदेवताया, साहस्यो उभयनिष्ठा
मन्यदेवता ‘प्रादुर्बभूव’ तन्मनस्युदिताभयदिस्यर्थः । यस्य मन्वा
देवतानिर्णये निष्ठद्वयदेतुकं मगधो भवेदेव, साहस्यं मन्येष्टं
च मन्वादेवैवेत्यभिप्रायः । श्रूयते च तथा तत्र तदुदाहृतं,

(३१) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनेवाङ्गीकृतं मामीक्षस्य
खलु भगवतो यास्कस्य । अतएवोक्तम् — “आन्त्रायवचनादहिंसा
प्रतीयेत”-इति (१. ५. २.), “आन्त्रायवचनादेतद् भवति
(७. ७. १.)”-इत्यादि च ।

(३२) एवं वैदिकवचनेषु तस्य अवातिशयश्च भवति । तदु-
क्तम् — “यथो एतदविस्मटार्था भवन्तीति, नेष स्यात्पौरपरार्थो यदेन
मन्त्री न पश्यति, पुरुषापरार्थः स भवति”-इति (१. ५. २.) ।

(३३) परलोकास्वीकारकारिणा निन्द्यमानं वर्णितम् । तद्यथा—
“किं ते कृत्स्नानि कीकटेषु गावो चाशिरं दुग्धे न तपन्ति घर्मम् ।
आ लो भर प्रमगन्दस्य विट् नैवाशाखं मघवन् रन्धया नः ।
(३. ९. २१. ४.)”-इत्येतन्मन्त्रव्याख्याने श्रुताम् — “किं ते
कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा नाम द्वेगोऽनार्यनिवासः ;
कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेक्षा वा । नैव
चाशिरं, दुग्धे न तपन्ति घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि ।
मगन्दः कुक्षीदो माङ्गदो मा मागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं
प्रमगन्दोऽव्यक्तकुक्षीदिकुलीनः, प्रमदको वा, योऽय मेवास्ति लोको
न पर इति प्रेम्भुः, पण्डको वा, पण्डकः पण्डवः प्राईको वा प्राईय-
स्वाण्डावाण्डावाशी इव ब्रीडयति तस्मिन्ने; नैवाशाखं नीचा-
शाखो नीचैःशाखः ; शाखाः यज्ञोत्तराधिररणात् तयो मघवन्
रन्धयेति रन्ध्वतिर्वशमर्धने”-इति (६. ६. ४) ।

(३४) मन्त्रकाल-प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथायाख्याता
इह प्रतीयन्ते कचित् कचित् प्रसङ्गतः । तद्यथा— “स्त्रीणां
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुष्टः ; पुंसोऽपीत्येके”-इति । एव
मीरसभिद्याना पुत्राणां मघाशब्दं चाह — “अन्योऽर्थो मनसापि

(२७) भन्तेषु श्रुताः स्वस्त्रादिसम्बन्धिगन्दा अपि माह-
चर्यादिमूनका गौत्रार्था एव, न तु मुख्यार्या इति चेह बहुतावेदितं
तेन । तद्यथा— “उपस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,—
माहचर्यादिसमहरणादा (३. १. ४.)”—इति, “पिता दुहितुर्गर्भं
माधात् (ऋ० सं० १. २६४. १३.) ०—० पिता = पालयिता
०—० पजन्यः पृथिव्याः”—इत्यादि च (४. १. ५.) ।

(२८) भीमामाघन्तेषु यथा ब्राह्मणवचनान्यप्येवमपि प्राया
वृत्तिरित्येवमादीना सर्वेषां भव सन्नापदानां यौगिकत्वं तथा
कल्पितव्यक्तिसाचकत्वं च सिद्धान्तितम्, चात्र तथा ; इह तु प्रकृत-
व्यक्तिनामानि वस्तुनामान्यपि श्रूयन्ते मन्त्रेष्वप्येति सूचितम्, तत्
किं मन्त्रभाष्यरूपेषु ब्राह्मणवाक्येष्विति स्फुटम् । तद्यथा— “सूरं
राध गताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु”—इति मन्त्रस्य (ऋ० सं० १. ७.
११. ४) व्याख्यानयोक्तम्— “कुरुङ्गो राजा बभूव, कुरुङ्गम-
नाद् वा कुलङ्गमनादा”—इति (६. ४. ८.), एवं “वतो वतानि
यम”—इति मन्त्रस्य (ऋ० सं० ६. ७. ८. १) व्याख्याने श्रुतम्—
“लिङ्गजा व्रततिर्भवति (६. ५. ५.)”—इत्यादि ।

(२९) वस्तुतत्त्वनिर्णयाय ब्राह्मणवचनान्यप्येव बह्व्युक्तानि,
तद्यथा— “पृथिव्य इ वै क्षीणि च गतानि भवत्सरस्याहोरात्रा
इति च ब्राह्मणं समावेन”, “सप्त च वै गतानि दिङ्गतिषु
सवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन (४. ४. ६.)”—
इत्येवमादीनि ।

(३०) प्रसङ्गसङ्गत्या बहूनां ब्राह्मणवचनानां भेददेश्चक्षुक्षितया
अप्रामाण्यबोधे दर्शितम् । तद्यथा— “बहुभाक्त्वादीनि हि ब्राह्म-
णानि भवन्ति”—इत्यादि (७. ७. १) द्रष्टव्यम् ।

(११) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनैवाङ्गीकृतं मासीत्तस्य खलु भगवतो यास्कस्य । अतएवोक्तम् — “आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत”-इति (१. ५. २.) . “आम्नायवचनादेतद् भवति (७. ७. १.)”-इत्यादि च ।

(१२) एवं वैदिकत्रचनेषु तस्य अज्ञातिग्रन्थश्च गम्यते । तदुक्तम् — “ययो एतदविस्मटार्या भवन्तीति, नेष स्याथोरपराधो यदेन मर्षो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति”-इति (१. ५. २.) ।

(१३) परसौकास्त्रीकारकारिणा निन्दाप्यत्र वर्णिता । तद्यथा — “किं ते कुर्वन्ति कौकटेषु गावो नाशिरं दुङ्गे न तपन्ति घर्मम् । या नो भर प्रमगन्दस्य वेदा नैवाग्राखं मघवन् रन्धया नः । (१. १. २१. ४.)”-इत्येतन्मन्त्रस्याख्याने उक्तम् — ‘किं ते कुर्वन्ति कौकटेषु गावः, कौकटा नाम द्वयोऽनार्यनिवासः ; कौकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेक्षा या । नैव नाशिरं दुङ्गे न तपन्ति घर्मं इम्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुलीदी माद्रदो मा माममिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुलीदि कुलीनः, प्रमदको वा, योऽयं नैवाप्ति लोको न पर इति प्रेषुः, पण्डको वा, पण्डकः पण्डगः प्राहको वा प्राह्य-त्वाष्टावाष्टावाणी इव व्रीडयति तस्मिन्ने ; नैवाग्राखं नीचा-ग्राखो नीचेःग्राखः ; ग्राखाः अज्ञोतेराशिररथात् तत्रो मघवन् रन्धयेति रन्धतिर्वशगमने’-इति (६. ६. ४) ।

(१४) मन्त्रकाल प्रचक्षिताः सामाजिकव्यवहारकथासाख्याता इह प्रतीयन्ते कश्चित् कश्चित् प्रसङ्गतः । तद्यथा — “स्त्रीणां दानविप्रश्रुतिस्त्रिणां विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येके”-इति । एव भौरसमिन्नानां पुत्राणां मघाशस्य चाह — “अन्योद्धो मनसापि

न मन्तव्यो ममाय मिति"—इति (३. १. २.) । "रामा रमणायो-
पेयते न धर्ताय ; कृष्णजातोया"—इति च (१२. २. २.) ।

अत्र यदुदाहृतं पूर्वसंस्करणे—“देवरः कम्पात् ? द्वितीयो वर
उच्यते”—इति , तद् भ्रान्त्येव ; प्राचीनतममुक्तके तथापाठागु-
पलभ्ये; विधवेतिपूर्वपदनिर्वचनं मर्यादया देवरपदनिर्वचनस्यायुक्तत्व-
प्रतीतिः; किञ्च तत्रैव ततः किञ्चिदुत्तरम् “देवरो दीव्यतिकम्पा”-
इति देवरनिर्वचनश्रुतेः, ‘कुहस्त्रिद्विदोपा’—इत्येतद्विशेषश्च चान्य-
विधार्थावभासाच्च । तथाहि ‘कनीयसा ज्ञायांसं सुपमिमीत’-
इति स्त्रीकृत्योदाहरणभूतेषां ऋगुक्ता यास्केन (३. २. ३.)—

“कुहस्त्रिद्विदोपा ? कुह वस्तोरग्निना ?

कुहाभिपित्वं करतः ? कुहोपतुः ? ।

को वा शयुक्ता विधवे देवरम् ?

मये न योपा कृणुते सधस्य वा ? ॥” (१०. ४१. २.)

अस्यां यास्कसंज्ञतोऽर्थ एव ;— हे ‘अग्निना’ अग्निनी सूर्या-
चन्द्रमसौ ! उपलक्षणस्वेतस् पात्रयोः , हे पात्र्यौ ! दीर्घाध्वमण-
कारिणोऽयवयोः , ‘दोपा’ रात्रिः ‘कुहस्त्रिद्विदो’ ज्ञातीता ? अपि
वा ‘दोपा’ रात्रौ क भवयः ? एवं ‘वस्तोः’ दिवा ‘कुहस्त्रिद्विदो’ ?
‘कुहाभिपित्वं करतः’ क अभिप्राप्तिं भोजनस्य कुरुवः ? ‘कुहोपतुः’
क वसयः विद्यामाय ? किञ्च ‘वा’ युवयोः ‘शयुक्ता’ शयने ‘देवरं’
वालकं पतिभ्रातरं प्रति ‘विधवा’ पतिहीना भ्रातृजाया इव
‘कः’ पुरुषः सखेहं शयूयेत ? अपि ‘योपा’ स्त्री ‘मये’ युवानं
स्वपतिम् ‘न’ इव ‘सधस्ये’ सहस्रानि ‘वा कृणुते’ आकुरुते, की
जन इति शेषः । तदेव मन्त्र, किञ्चिदुद्देश्यं साधयितुं बहुदूर-
गामिनः पात्र्यस्य अहर्निशयोगमनाममने प्रति दृष्टिर्न युज्यते ,

नापि भोजनविश्रामयोः, न च स्वापशुश्रूषयोरित्युपदेशो व्यक्तः ।
कुमारं देवरं प्रति भ्रातृजायायाः स्नेहातिशयप्रयुक्तः पालनभावः ,
प्रति प्रति स्त्रियाश्च प्रेमप्रणोदितात्मभावसेव्येतावपि नैसर्गिका-
विति चेह द्योतितम् । न हि विवाहितपतिभ्रातृका विधवेत्युच्येत,
नापि विवाहितभ्रातृजायोऽपि स्याद् देवरः । मिथोऽविवाहि-
तयोरेव विधवादेवर्योरैवात्र मन्त्रे अयनस्थितिर्वर्धितेति चेत् ,
तत् किं प्रेक्षा, वास्तव्येन वा ? आद्ये घटस्थ व्यभिचारवर्धन-
दोषः स्यादनिवार्यः , अन्ये तु स्वीकृते “देवरः कल्पात् । द्वितीयो
वर उच्यते”-इत्येतन्निर्वचनस्याचोक्षेष्टः कुतो न प्रमत्तगीतता मया-
दिति पक्षपातशून्यैः सुधीभिर्वार्यैराकल्पता मिति ।

(१५) पापशुश्रूषयोस्तत्र निदर्शनान्युपदिष्टानि दिक्पदप्रनेन ।
तद्यथा— “न पापा मन्त्रामहे ;— नाधना , न ज्वलनेन ह्रीनाः,
अस्यस्मासु नृपचर्यं मध्यम तपो दानकर्म दत्तपिरवोचत्”-इति
(६. ५. २.), “सप्त मर्यादाः कथययस्वुः । तासां मेका मप्य-
धिगच्छन्नृक्षान् भवति,— स्त्रियम् , तत्पारोक्ष्यम् , ब्रह्मवत्याम् ,
भ्रूणहत्याम् , सुरापानम् , दुष्कृतत्वा कर्मणः पुनः पुनः सेवाम् ,
पातके मृतोद्य मिति”-इति (६. ५. ४.), “ब्राह्मणाय बभु-
षितायौदन देहि, स्नातायामुलेपनम् , पिपासते पानोद्यम् (७.
३. १०.)”-इत्येवमादि च ।

(१६) आत्रघ्नस्तम्भपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदार्थानां मिह
देयत्वश्चोपरीकृतम् । तथाहि— “यत्काम ऋषिर्यस्या देवताया
मार्यपत्य मिच्छन् मुनिं प्रयुङ्क्ते , तद्देवतः स मन्त्रो भवति”-
इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः सा देवता”-इति च (७.
४. १२) । “देवो दानादा, दीपनादा , द्योतनादा , सुस्थाना

भवतीति वा”-इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव । सुश्रुतं यत्र नमो-
मण्डनमात्रस्योपलक्षकः , एवं हि अन्तरिक्षस्थानां, शीरवगदङ्गि-
तानां भुवादीनाञ्च ग्रहणं भिन्नं सिध्यति । तदेव मिन्द्रवायादीनां
मचेतनानां वृद्धादिदानहेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां
चार्वादिदानहेतुकं देवत्वम् ; अश्वत्थादिजीवानां भजीवानाञ्च पाषा-
दीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां वज्रवर्ष-
स्त्रिणां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तदु-
परिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्वतन्त्रनिबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे
सर्वं एवेति गुणा उपपद्यन्ते , तस्य देवत्वम् तु कौशिक्या । तदेव
मात्राक्षस्तम्भपर्यन्तानां सर्वेषां मेष पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते ।
युष्यत्वे अग्निदानादिगुणवत्त्वं मिदमेकमेव देवत्वस्य स्वीकार्यं
मिति मते तु सूर्येन्द्राण्यनिलेन्दुप्रभृतीनां मूलतो भगवन्मन्त्राणां
मेष पदार्थानां मुख्यं देवत्वम् , तत्तत्स्थानभक्तिमाह्वयतस्त्वन्तेषां
भूरादिनीलकानां तत्स्थानां मन्त्रसोमोपध्यादीनां गणीत्येव विशेषः ।

तथागीतं यास्केन—“तिस्र एव देवता इति मैत्रेयाः । अग्नि-
पृथिवीम्यामो वायुर्वेन्द्वा वातरिचस्थानं सूर्यो द्युस्थानः”-इति
(७, २, १.), “तामा [निष्पन्नां देवतामा] भक्तिमायचयं व्याख्या-
स्यामः । अथैताभ्यग्निभतीनि—अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः
समाख्याताः प्रथमे भ्याने”-इत्यादि (७, २, १.) च । तानि च
प्रथमे भ्याने समाख्यातानां देवानां नामानि निष्पन्नावाख्यातानि—
“अथ, यजुनिः मण्डुका.”-इत्यादीनि (१, २, १-३६.) पटुलि-
ङ्गत्वं द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च तां देवतां निरुक्ते ममन्मोटाङ्गणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायनानि सृतिः सभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तेषां मन्त्रं प्रथमागमो भवति”-इत्यादिना (८, १-४३.) । अयम्

“अथेतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिक्षलोकाः ०—० ये च देवगणाः समा-
 च्छाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (०. ३. ३.) ।
 मध्यमे स्थाने समाच्छाताना देवाना नामानि च तत्रैव निघण्टी—
 “अग्नेः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (१. ५. १—
 ३६.) । आख्याताश्च ता अपि देवता निघण्टे समन्वोदाहरणम्—
 “अग्निं नो आख्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) ।
 एवम् “अथेतान्यादित्यभक्तीनि अथौ लोकाः ०—० ये च देव
 गणाः समाच्छाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र उत्तरम्
 (०. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समाच्छाताना देवाना नामान्यपि
 तत्रैव निघण्टो— “अग्निं नो अथाः सूर्याः”—इत्यादीनि एकत्रिंशदा-
 च्छातानि (५. १. १—३१.) । आख्याताश्च ता अपि देवता
 निघण्टे समन्वोदाहरण मेव— “अथातो शुश्रूषा देवतास्तासा
 मग्निं नो अथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिना (१२. १—४६.) ।
 तदेवं प्रधानतो देवतात्रिंशेऽपि स्थानभक्त्यादितो तत्रहुत्वं च न
 सिद्धम् । तत्र एवेदं सुक्तं तत्र तेनैव— “तासां (तिसृणां देव-
 तानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि”—इति
 (०. २. १.) । भागो विभागो भक्तिवैकार्याः । महाभागश्च
 भागो माहाभाग्यम् । तत्र माहाभाग्यम् एकस्थानभाज्येन, एक-
 क्षिप्तं मन्त्रे साहचर्यतयाव्यातत्वेन, एककर्मभाज्येन, एकवाच्य-
 भाज्येन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देववहुत्वं स्वीकार्यं
 मिति तदर्थः । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु सूता एव पदार्थाः तन्म-
 न्नतः सुतिकांते एव च देवत्वेन सुत्वा भवन्ति ; नान्ये नाप्य-
 न्यत्रेत्येव वैदिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव
 स्वीकुर्वन्तीति च प्रपदन्ति याज्ञिक्याः ।

तदेवं देवानां मण्डोदयत्वेऽपि दाशतय्या प्रधानतया शनि-
वाक्त्रिन्द्रसूर्याणां सुखादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या
गण्यन्ते, तत्रापीन्द्रस्य वाय्वादिविघ्नेपत्वेनैवाम्युपगमात् देवतावित्त-
मेव सम्पद्यते । तदेव मघ धृतिव्या भग्निरिव मुख्यो देव, जना-
दयस्तदेकस्यानास्त्वप्रधानाः, अश्वत्थादयश्चेतना इधादयोऽचेतनाश्च
पारिभाषिकाः । चत्वारिते वायुर्वेन्दो वा मुख्यो देव, पर्जन्या-
दयस्तदेकस्यानास्त्वप्रधाना, ओनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागा-
दयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युल्लोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः,
अश्विप्रभृतयस्तदेकस्यानास्त्वप्रधाना, पारिभाषिकदेवास्तु तत्र
मेव सन्तीति गम्यते, ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्त्वत्याना तथाविधाना
मनुसिद्धमिति ॥

(३०) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्त्विकचेदोपन्यस्तम्
“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्”—इत्येवमादिभि (७. २. २, ३.) ।
—तदत्र पारिभाषिकदेवत्व भाषयानां मण्डगकुन्यादीनाश्चेतना-
नाम्, अपीधवागादीनां मचेतनानाश्च देवशरीरवत्त्व कसत्रा-
पत्यादिमत्त्व शमद्विपादियुक्तवत्त्व नास्तीति तु नाह्ननकन्य पादुप
पादुर्कैर्हानिकैरप्यभिगन्तुं गम्यते, मुख्यदेवानां मन्वादीनां तु
तथादस्ति नास्ति चेति समग्र व्याधेदविदुषा कालानाम् ; पौरा-
णिका एव हीदृशमश्वत्थोत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृग्गानां सर्वत्र सर्वैर्यवहार्याणां मिथ्यादीनां
देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्व भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्यानां
मन्वादीनां अपि देवानां नूनं तथैव ; याज्ञोततत्तत्त्वामनिर्घचन-
म्याननिर्घंश कर्मनिरूपणोत्पत्तिवर्णनैव्यभूतैव प्रतीते, ब्राह्मण
विहितान्निप्रणयनादीनां भवेवोपपत्तेः, तत्त्वग्रन्थेष्वपि तादृशार्थ-

प्रतिपादकवर्चनश्रुतेः, सोदाहरणदेवसूत्रान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवा-
वगते, दृष्टेरेवैतेरुपपन्ने यज्ञादौ यज्ञादिफलं चैषा सदृष्टविषयादि-
मन्त्रकल्पनानौचित्याच्चेति । तदेतत्पञ्चहेतुवर्णनं मन्त्रकृतादौतरे-
यानौचनादवगन्तव्यम् (ऐ० ब्राह्म० २ सं० १६२—१७८६०) ॥

(१८) पितृणाञ्च त्रैविध्यं मेवेष्टं यास्तुत्येति मन्यते । तथाहि
—“पितरो व्याख्यातास्तेषां मेषा भवति”—इत्युक्तेष्व,

“उदीरता मयः त्वं परास

उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु य ईयुरहका कृतज्ञास्

ते नोऽवन्तु पितरो हवेयुः”—इति (१०. १५. १.),

एषा कृतिश्च उदाहृता तेन, व्याख्याता च सा एवम्—“उदीरता
मयः उदीरता पर उदीरतां मथ्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्या-
दिनस्तेऽसु’ ये प्राण मन्वीयुरहका अमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न भाग्यन्तु पितरो हानेषु”—इति (११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्प्रदाते— “हवेयु” ‘हानेषु’
अस्मदाहानेषु असु “ते” ‘पितरः’ पित्रमेषाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘भाग्यन्तु’ । ते कीदृशाः ? इत्याह— “ये” “असु”
‘प्राणम्’ ‘ईयुः’ ‘मन्वीयु’ प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अहका.” ‘अमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
देव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, “कृतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयितृतया वा यज्ञातुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्या. = सोमसम्यादिन.’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?
इत्याह—“अपरे”, “परासः” ‘परे’, “मथ्यमा.” चेति त्रिविधाः ।
तस्य, ‘परे’ दुष्टान्तरिक्षधारिणः, “ये चेमेरुस्थे श्रदा तप इत्युपा

सते"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिताः दिवयान-
मार्गेण सूर्यलोकं गताः ; 'मध्यमा' द्यावापृथिव्यावन्तरेण
स्त्रायिनः , "य इमे ग्राम इष्टापूर्त्तं दत्तं मित्युपासते"—इत्यादिना
छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोक
गताः ; 'प्रवरे' भूषष्ठम्यान्तरिक्षचारिचः , "यथैतयोः पयोर्न कत-
रेण च"—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या
मेव निरन्तरावर्तिनः । तदेवा त्रिविधाना पितृणां मध्ये येऽथरास्तेषां
समाप्तमार्गाणां समस्तदावर्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति
सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषां मध्यमावर्तित्व-
श्वेस्तथात्वमेव ; ये तु मध्यमापन्द्रलोकं पितृलोकं वा गताः ,
तेषां नैव स्वस्थानस्य चेन प्राधान्यमिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थानि-
श्वेव पठितं पितर इति षट्मम् । यास्केनाप्युक्तम्— "माध्यमिकी
यम इवाहृन्नाम्नामाध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"—इति (११. २.
५, ६.) । 'म हि तेषां राजिति'—इति च तत्र दोग्धि एतितः । "परे-
यिराचं प्रवतो महीरनु"—इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५)
यमस्य पितराद्वयं पितृणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तमिति दिक् । किञ्चि-
द्विगेषतोऽप्युक्तं भैतरैयान्लोचने ८८ पृ० १८ पङ्क्तिः ८१ पृष्ठं यावत् ।

(१८) ईश्वरशब्दाद्यस्त्विदिकतेन मध्ये द्विविध उपपत्त्या ।
तद्यथा— "ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदिक्"—इत्यादि ,
"ईश्वरः सर्वेषां मिन्द्रिवाणां गोपायिताऽऽदिक्"—इत्यादि (३. २.
६.) । तदत्र यद्यपि जहाण्यकस्य आदित्यस्य , चैतन्यात्मकस्य
जीवात्मनोऽश्वरस्य सुपात्तम् , तथापि तयोर्लङ्काज्जरोराययतया
जीवकृतया शक्तिप्रदत्त्वेन चैतन्यमन्तर्गतोऽप्यस्ति कयिदिति चाकथितं
मपि शक्यत एव । स एव परमेश्वर इति , परमात्मा इति , पर-

ब्रह्मेति च सर्वैर्गोयते । एवञ्चेह जगति जहः, आत्मा, परमात्मा चेति त्रय एव मूलपदार्था इत्येव निष्पद्यम् । वस्तुतोऽस्य हि परमात्मनो विगेषनामरूपामावात् सर्वान्ययत्नात् सर्वव्यापकत्वात् सर्वास्तस्याधिरक्षकत्वाच्च सर्वरूपैः सर्वनामभिधोषास्तत्र निवर्ध-
सम्मतम् । 'अत एव यथाप्रयोजनं जहस्याजहस्य च लुतिरूपयति । अत एवेवं श्रूयते (षट् सं० १. १६४. ४६.)—

“इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं माहुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुडमान् ।
एवं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिरिषान् मातृः”—इति ।
तद्व्याख्याने चाहायमग्नि— “एक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वद-
न्तीन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं दिव्यं च गरुडमन्तम्”—इति (०. ४. ५.) ।
पुनरप्युक्तं मूर्ध्निभागं गतिप्रकरणे— “यवैतं सद्यन्त मात्मानं मेध-
गैः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं माहुरिति”—इति (१४. २. १.) ।

(४०) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे यौपनिषदं ब्रह्मज्ञानं मपि
प्रदर्शितं किञ्चित् । तथाहि (२. १. ५.)— “पुरुषः— पुरियादः,
पुरिशः ; पूरयतेषां पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य,

“यस्मात् परं नापर मस्ति किञ्चिद् ,

यस्मान्वाणीयो न न्यायोऽस्ति किञ्चिद् ।

एष इव ऋष्यो दिवि तिष्ठत्येकम् ,

तेनेदं पूर्णे पुरुषेण सर्वम्”—इत्यपि निगमो भवति”—इति ।
एव मन्त्रः श्वेताश्वतरोपनिषदि (३. ८.) दृश्यते, वस्तुतः श्वेता-
श्वतरसंहितातन्त्रात् समुद्गत एवायं मन्त्रेण यास्केन निगम इतीह
प्रदर्शितः ; न हि मन्त्रातिरिक्तस्य निगमत्वेनास्यानं तस्य भगवतः
कचिदपीत्युक्तं पुरस्तादिति ।

(४१) विज्ञानान्यपीह प्रसङ्गतो बह्वनि प्रदर्शितानि । तानि यथा—

(५) “यद् भावविकारा भवन्तीति वार्यायणिः ;— जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपघोयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभाव-
स्थादि माचष्टे, नापरमाव माचष्टे, न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणम् । विपरिणमतद्वत्त्वप्रचयमानस्य तत्त्वादिकारम् ।
वर्द्धत इति आह्वाभ्युचयं सांयोगिकानां वार्यानां वर्द्धते विजयेनेति वा
वर्द्धते दरीरेणेति वा । अपघीयतइत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ।
विनश्यतीत्यपरभावस्थादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ।
अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा मेव विकारा भवन्तीति च आह ;
ते यथावचनं सभ्यूहितव्याः”-इति भावविज्ञानम् १. १. ३, ४ ।

(६) “अद्यापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृती भाष्यन्ते दम्भू-
नाः चेतसाश्च इति; अद्यापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं धृतमिति ;
अद्यापि प्रकृत एवैकेषु भाष्यन्ते विहृतय एकेषु , श्वतिर्गतिकर्मा
कव्योऽप्येव भाष्यते ०—०, विकार मप्यायेषु श्व इति ; दातिलव-
पाशं प्राप्तेषु दातृ सुदीप्तेषु”-इति भाषाविज्ञानम् २. १. १, ४ ।

(७) “साक्षात्कृतधर्माणां ऋषयो बभूवुस्तोऽवरेभ्योऽसाक्षा-
त्कृतधर्मैश्च उपदेशेन मन्त्रात्मसम्यादुरूपदेशाय स्वायन्तोऽवरे विद्व-
यङ्गादेमं अन्यं समाश्वासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च”-इति वेद-
वेदाङ्गाद्युत्पत्तिविज्ञानम् १. ६. ५ ।

(८) “शुरुपविद्यानिखत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मेव वेदे”-इति
प्रसङ्गतः समासतो वेदफलविज्ञानम् १. १. २ ।

(९) “नाकः = क मिति सुखनाम , तत्प्रातिपदं प्रतिपि-
चेत । ‘न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्’ (लुगमाधीय-
मन्तः) । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाभुषम् ; पुष्यकृती
द्यौव तत्र गच्छन्ति”-इति खर्वविज्ञानम् २. ४. २ ।

(ऐ) “नरकं = न्यरकं, नीचैर्गमनं, नास्मिन् रमणं स्थान
मस्य मप्यभ्युत्थीति वा”-इति नरकविज्ञानम् १. ३. ६ ।

(ओ) “एकः इता सङ्गा, द्वौ द्रुततरा सङ्गा, त्रयस्तीर्णतमा
सङ्गा, चत्वारचलिततमा सङ्गा, पष्टाक्योतेः, नव न वननीया
नाशता वा, दश दश्या दृष्टार्या वा, विंशतिर्हिर्दशतः, शतं दश-
दशतः, सहस्रं सहस्रद, अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम्, षड्विंशो
मेघो भवत्यरण मभ्यु तदोऽभ्युमन्नातीति वाभ्युमन्भवतीति वा, स
यथा महान् बहुभवति यथैस्तदिवाभ्युदम्”-इति (३. १. ४),
“पञ्च पृष्ठा सङ्गा”-इति (३. २. २.), “सप्त पृष्ठा सङ्गा”-
इति (४. ४. ५.) च सङ्गाविज्ञानम् ।

(औ) द्वादशादित्यवर्णनतोऽहोरात्रकालांगविज्ञानं यथा—
“सविता ०—० तस्य कान्तो यदा क्षीरपक्षततमस्त्वाकीर्णरश्मि-
भेयति”-इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः (१२. २. १.) ।

“भगः, तस्य कान्तः प्रागुत्तर्यणात्”-इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सप्तैर्वा सुवतीर्वा स्वीर्यतीर्वा”-इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

“स पुनरयं भगवान्नात् सतः सूर्यो भवति”-इति तत्र दौर्गो वृत्तिः ।

“अथ यद्गस्मिधोयं पुचति, तत् पूषा भवति”-इत्याद्युक्तचतुर्थः ।

“अथ यद् विपितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”-इत्याद्युक्तः प्रथमः ।

“विज्ञानरः [प्रवृत्तः सर्वाणि भूताति ७. ६. १.]”-इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वरुचः [सृष्टीतीति सतः १०. १. ३.]”-इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“किंशी, किंशा रश्मयस्तहान्”-इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्गस्मिभिरभिकम्पयचेति”-इत्याद्युक्तो नवमः ।

“वर्षिता चावध्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्”-इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”-इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपाद, अजन एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिवतीति वैकोऽस्य पाद इति वा”-इत्याद्युक्त एकादश ।
 ‘समुद्र [सम्प्रोदन्तेऽस्मिन् भूतानि २.२.१.]’-इत्याद्युक्तो द्वादशः ।
 तदेव मेकस्यैव सूर्यस्य अहोरात्रकालविभाजकत्वेन सवित्रादीनि द्वादश नामानीत्युक्तं कालविज्ञानम् ।

(क) “शिर आदित्यो भवति , यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषा तिष्ठति । इदं मयीतरश्चिर एतस्यादेव ; भमाशितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति”-इति आदित्यस्थितिविज्ञानम् ४. २. ५ ।

(ऋ, ग) “तत् सूर्यस्य देवत्वं तच्छ्रित्वम् , मध्ये यत् कर्मणा क्रियमाणानां विततं संश्रियते । यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितो ऽश्नानिति वा । यद्य रात्रौ वासस्तुते सिमन्तौ, विसर तद्वदयुपती सर्वस्यादपि धोपमार्गे स्याद्वाजीव वागस्तनुत इति”-इति सौराकर्षणविज्ञानम्, रात्रिविज्ञानम् ४. २. ६ ।

(घ) “यद् वर्धनं पातयत्युदकं रश्मिभिस्तात् प्रत्यादत्ते”-इति, “रश्मियेमनात्”-इति च रश्मिविज्ञानम् ५. १. ७; २. ५. १ ।

(ङ) “अथाप्ययंको रश्मिमन्द्रमर्धं प्रति दीप्यते । तदेतं मो-
 पेक्षितम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । ‘घृणुः सूर्य-
 रश्मिघन्द्रमा गन्धर्वः’-इत्यपि निगमो भवति (वा० भ० १८, ४०.) ; मोऽपि गौरुष्यते , ‘अत्राह गौरमन्वते’-इति (ऋ० भ० १८४, १५.) । अत्र ङ मो० समर्पयतादित्यरश्मयः स्व नामा
 पोष्य भर्षण मपगत अपिहित मन्वर्धितं यामुद चन्द्रमसो
 ष्टु”-इति (२. २. २ ; ४. ४. ४.) ज्योत्स्नाविज्ञानम् ।

(च) “नाक आदित्यो भवति ; नेता भामा , ज्योतिषा प्रणय”-इति अह्नन्यज्योतिरदर्शनहेतुविज्ञानम् २. ४. २ ।

(ङ) “सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्रम्
एका चक्रा वहति सप्तनामा ।
त्रिनामि चक्र मजर मनव
यत्नेमा विज्ञा भुवनानि तस्यु.”

—इति ऋ० स० १. १६४. २ । अत्राहैव वास्तु — “सप्त युञ्जन्ति
रथम् ‘एकचक्रम्’ एकचारिणम् ०—०, ‘एको चक्रो वहति
सप्तनामा’ आदिव्य., सप्ताक्षे रत्नयो रत्नानभिसन्नामयन्ति,
०—० । सवक्त्रपधान उत्तरोर्ध्व. । ‘त्रिनामि चक्र’ त्र्यस्तु सव-
क्त्रो षोडशे वर्षा हेमन्त इति ०—० । ‘मजरम्’ अजरधर्मा-
णम्, ‘मनवम्’ अप्रमृत्त मन्यन्ति । यत्नेमानि सर्वाणि भूता-
न्मभि सन्तिष्ठन्ते”—इत्यादि सौरजगद्विज्ञानम् ४. ४. ६ ।

(ञ) “चत्वारिंश कक्षात् ? चत्सरा चान्त भवति, चत्सरेमे
इति वा, प्रतोरेष्वन्तरचय मिति वा”—इति (२. ३ १.), “पुष्कर
मन्तरिच पोषति भूतानि”—इति चान्तरिचविज्ञानम् ५. ३. ७ ।

(झ) “कृत्वीच मपगतभास मपहतभास मर्त्तार्हतभास गत-
भास वा”—इति (६. ६ ७), “प्रथनात् पृथिवीत्याहु क एना
मप्रथयिष्यन् किमाधारयति, यद्य वै दृश्येन पृथुरपविता चेद
प्यन्यै”—इति च (१. ४. १) पृथिवीविज्ञानम् ।

(ज) “आप आप्तीते (८. ३ ५)”—इति, “आपोऽपि
काहा उच्यन्ते ज्ञात्वा स्थिता भवन्तीति आवराणाम्;
अस्यावराणा काष्ठाना मध्ये निहित शरीरं मेघ”—इति
चान्द्रविज्ञानम् २. ५ १, २ ।

(ट) “तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिश्यते ।
समुद्र कक्षात् ? समुद्रद्रव्यवशादायः, सममिद्रव्यत्वेन वा—

समोदन्तेऽग्निन् भूतानि , समुदको भवति , समुनक्षीति वा तयो-
विभाग' । तत्रेतिहास माचक्षते ,— देवापिशार्दिषेभः शन्तनुय
कौरथ्यो भ्रातरौ बभूवतु ”—इत्याद्युदधिविज्ञानम् २. १. १ ।

(ठ) “उर्वभ्यस्परा । उर्वभ्यनुते ०—० अस्परा अस्पारिणी,
अपि दास्य इति रूपनाम । ‘द्रुस स्तुतं मन्त्राणां दैव्येन विश्वेदेवाः
पुष्परे त्वाददन्त (षट्० सं० ७. ३३. १.)”—इत्यादि विद्युद्विज्ञानम् ।

(ड) “विद्युन् या पतन्तो ०—० प्रोवन्शी तिरति दीर्घं
मायु.”—इति ऋ० सं० १०. ८६. १० । अस्या ऋषो व्याख्याने
उक्तम्— “अवोर्वशी प्रवर्द्धते दीर्घं मायु.”—इति ११. ४. २ ।
‘उर्वशी’ मेघोत्या ‘विद्युन्’ विद्युदिव , गारीर-वैद्युतिक-
शक्ति. — (जीवनी शक्ति) ‘प्रतिरति’ प्रवर्द्धयते ‘दीर्घमायु’
इति तदर्थः । तदिदं गारीरविद्युद्विज्ञानम् ।

(ढ) “विकर्त्तनेन मेघानां मुदकं जायते ०—० हावन्कं वहतः
पुरीषम् वायुादित्वा उदकम्”—इति वृष्टिविज्ञानम् २. ६. ५ ।

(ण) “क क्षिदस्याः (माध्यमिकाया वाच) परमं जगाम ?
(षट्० सं० ८. १००. १०.) इति । यत् पृथिवीं गच्छतीति वा
यदादित्यश्मयो हरन्तीति वा”—इति ११. ३. ७ । एतदेवेदोदक-
मानसाम्यष्टेतिविज्ञानम् ।

(त) “अथ स्रुपन्ति पृथिवीं मनुष्याः (षट्० सं० १०.
१७. २३.) । पर्जन्यो वायुरादित्य , गीतोष्णवर्देरोपधी
पाचयन्ति । ‘अनुषाः’ अनुवपन्ति लोकान्स्त्रेन स्त्रेन कर्मणा”
—इत्यस्रोत्पत्तिविज्ञानम् २. ६. ५ ।

(ध) “अथ मप्यमिरोजसा वसेन मप्यमानो जायते ; तस्मादेन
माह सप्तस्रुतं महसो यद्वम्”—इति पार्थिवशक्तिविज्ञानम् ८. १. ३ ।

(द) “समं न पक्व भविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० १०. ३८. ३.) ।
स्वपन भेदव्याध्यमिक ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाव्यस्य
मानम् । ‘हिता च सत्ता स्वधया च यम्भु.’ (ऋ० सं० ३. १७.
५.) । ईध सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च । ‘यम्भु’ सुखम्
—इति माध्यमिकाग्निविज्ञानम् ५. १. ३ ।

(ध) “हिमेनाग्निं प्र स भवारयेयाम्,
पितुमती मूर्खं मद्या पधत्तम् ।
ऋषीषे अत्रि मग्निनावनीतम्,
उन्नित्यथु सर्वगणं स्वस्ति”
—इति ऋ० सं० १. ११६. ८ ।

हे ‘मग्निनौ ।’ शुद्धा धीमान्ते ‘हिमेन’ वर्षशैत्येन, ‘प्र’सम् अहो-
रुभूतम् ‘अत्रि’ तापम् ‘भवारयेयाम्’, ‘पितुमतीम्’ अन्नवतीं च
‘लज्जाम्’ ‘पक्षे’ अग्ने ‘पधत्तम्’, योऽयम् ‘ऋषीषे’ पृथिव्याम्
अग्नि, अन्तरौषधिवनस्पतिष्वथु तम् ‘सर्वगण’ सर्वनामान ‘अत्रिम्’
अग्निम् ‘उन्नित्यथु’ । ‘स्वस्ति’ स्वस्वयनायास्य जगत । “यद् ब्रह्म
आपद्य उद्यानि प्राणिगद्य पृथिव्याम्, तदग्निनो रूपम्, तेनेतौ
क्षीति” —इत्यग्निनामाहोरात्रहेतुसौराग्निविज्ञानम् ६. ६. ८ ।

(न) “अथ भिशन्निर्वेशानर इति शाकपूणि । विज्ञानरा
वित्यध्येते उत्तरे ज्योतिषी । वैज्ञानरो इयं यक्षाभ्या जायते । कथं
त्वय भेताभ्या जायते ? इति । यत्र वैद्युतः शरणा मग्निं हन्ति,
यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवति, उदकेन च शरीरोप-
ग्रमन ; उपादीयमान एवाय सम्भवति । उदकोपग्रमन शरीर-
दीप्तिः । अथादिन्यात् । उदीचि प्रथमसमाहृत आदित्ये कंधं वा
मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसस्पर्शयन् धारयति,

तत्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते । अध्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
उच्येते ७ ४ ३ ।’-इति वैश्वानराग्निविज्ञानम् ७ ४ ६, ७ ।

(घ) “घोऽनिधो दीप्यतेऽभ्यन्तर मणु”-इति अथाश्वपाशाम
जलात्तर्पन्तिषाण्योभूताग्निविज्ञानम् १० २ ७ ।

(ङ) “अथास्य कर्म,—वहनश्च इविषा भावाहनश्च देवतानां
यश्च किञ्चिद् द्वाटिविषयक मन्त्रिकर्मैव तत्”-इति पार्थिवग्नि
कर्मविज्ञानम् ७ १ १ ।

(च) “अथास्य कर्म — रत्नानुप्रदानं वृषवधो या च का च
वलज्जतिरिन्द्रकर्मैव तत्”-इतोन्द्र (वायु) कर्मविज्ञानम् ७ ३ ३ ।

(भ) “अथास्य कर्म — रत्नादानं रश्मिभिश्च रमधारणं रश्च
किञ्चित् प्रवर्द्धितं मादिर्यकर्मैव तत्”-इत्यादित्यकर्मविज्ञानम्
७ ३ ४ ।

(म) “अदिति इदीक्षा, देवमाता”-इति ४ ४ १ । ततः —

‘दक्षस्य यादिते जन्मनि व्रते राजानां मित्रावरुणा विवामनि ।

अतूर्तपत्न्या पुरुरघो अर्यमा भग्नहोता विपुरुषेषु जन्मसु’-इति
अदितिगण्डस्य निगम (ऋ० भ० १० ६१ ५) प्रदर्शने तद्व्याख्यायाम्
आह-“अघो ‘अर्यमा’ आदित्योऽरीन् नियच्छति ‘भग्नहोता’ समाश्रमे
रश्मयो रत्नाभिसन्धामयन्ति मण्येन मृधय सुवन्तीति वा, ‘विपुरुष
षेषु’ विषमरूपेषु ‘जन्मसु’ कर्मसु उदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुः,
आदित्यमध्ये च सुतोऽदितिर्दाघायणी”-इति, पुनः “अदितेर्दक्षो
ऽजायत दद्यादिति धरि (ऋ० स० १० ७२ ४)-इति च ।
तत् कथं सुपठ्यते ? समानजन्मानो स्यातां मिति, अपिवा देव
धमेषेतरेतरजन्मानो स्याताम्, इतरेतरमन्त्रतो”-इति ११ ३ २ ।
तदिदं मेव बीजाक्षुरन्यायतं दृष्टिविज्ञानम् ।

(य) “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं या सुतेमां (ऋ० सं० १०. १२१. १.) ।

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा [“हिरण्यं कक्षात् ?

हिरण्यं पायस्यमान मिति वा, हिरण्ये जनाङ्गल मिति वा, हित-
रमणं भवतीति वा, हिरण्येवो स्यात् प्रेक्षाकर्मणः”-इति २. १. १.]

०—० समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति
पृथिवीं च दिवं च”-इति सौराकर्षणविज्ञानम् १०. २. १० ।

(२) “सविता यन्त्रेः पृथिवी सरम्णा दक्षधने सविता या महं हत् ।

अथ सिवाधुचहुनि मन्तरिच मतूतं बहं सविता समुद्रम्”

(ऋ० सं० १०. १४८. १.) । सविता यन्त्रेः पृथिवी सरसय दत्तारश्च

अन्तरिक्षे सविता या महं हदश्च सिवाधुचहुनि मन्तरिक्षे निधं बह

मतूतं बह मतूतं इति बाल्यरमाण इति वा सविता समुद्रितार

मिति क मयं मध्यमादेव मवच्छत् । आदिस्थोऽपि सवितोच्यते”-

इति पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम् १०. ३. ८ ।

(३) “दिवो दानाहा दीयनाहा व्योतनाहा दुःखानो भवतीति

वा, यो देवः सा देवता”-इति (७. ४. २.), “देवा न आयुः

प्रवर्धयन्तु चिरञ्जीवनाय (ऋ० सं० १. ८८. २.) । “विश्वेदेवाः=

सर्वे देवाः”-इत्यादि (१२. ४. ५.), “रश्मयोऽय देवा उच्यन्ते

य एतस्मिन्निधिनयणा इत्यधिदेवतम्, अथाध्यात्मम्. ०—० इन्द्रि-

यास्तत्र देवा उच्यन्ते”-इति च (१३. १. ११.) देवविज्ञानम् ।

(४) “अद्विरसो नः पितरी नवन्वा अथर्वाणो भृगवः

मोम्यामः (वा० सं० १८. ५०.) । ०—० माध्यमिको देवगण इति

नेरुक्ताः, पितर इत्याख्यानम्”-इति पितृविज्ञानम् ११. २. ८

(प्र) सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे

सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोक मीयुस्तत्र जाग्रतो

पञ्चप्रज्ञौ सप्तसदौ च देवौ”-इति वा० सं० ३४, ५५ ।

अत्र “सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, रज्जय आदित्ये; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, संवत्सर मप्रमाद्यन्तः; सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक मस्तमित मादित्यं यन्ति; तत्र जाग्रतोऽपञ्चप्रज्ञौ सप्तसदौ च देवौ, प्राज्ञादित्यादित्याधिदैवतम्”-इति व्याख्याय, पुनरन्यविधं व्याख्यातम्—“अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिता शरीरे, षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, शरीर मप्रमाद्यन्ति; सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोक मस्तमित मात्मानं यन्ति, तत्र जाग्रतोऽपञ्चप्रज्ञौ सप्तसदौ च देवौ, प्राज्ञाद्यात्मा तैजसश्च इत्यात्मगति माचष्टे”-इति १२. ४. ३ । व्याख्यादित्यशक्तिविज्ञानं द्विविधात्मविज्ञानञ्च ।

(प) “तेषां मेषापरं भवति (अथ० सं० १०. ४. ८)—

‘तिर्यग्विनयमस ऊर्ध्वबुधो यस्मिन् यो निहित विग्रहरूपम् ।

अत्रासत् ऋषयः सप्त सार्कं ये पश्य गोपा महतो बभूवुः”-इति ।

अत्रापि “तिर्यग्विनयमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यो निहितं सर्वरूप मत्रासत् ऋषयः सप्त सहेन्द्रियरज्जयः, ये पश्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम्”-इत्युक्त्वा, ततोऽन्यथाऽप्याह—

“अथाध्यात्मम् । तिर्यग्विनयमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यो निहितं सर्वरूप मत्रासत् ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि, यान्यपि गोतृणि महतो बभूवुरित्यात्मगति माचष्टे”-इति । सप्त-पश्यन्त्यन्धाद्रज्जोष्ठां ज्ञातव्यम्, चन्द्राणां सुषयइत्याह पश्यपश्येनैव

ग्रहणं च सिध्यति । तदिदं सूर्यस्य सप्तग्रहबन्धनत्वविज्ञानं मात्मनश्च
सत्तेन्द्रियबन्धनत्वविज्ञानम् ।

(ष) “हासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहस्व्यनग्रन्थो अभिवाक्यीति”

—इति ऋ० सं० १. १६४. २० । अत्रैतच्चिद्वत्प्रतिपाद्यम्—“ह्रीं ह्रीं प्रतिष्ठितौ
सुहृत्तौ धर्मकर्तारौ, दुष्कृतं पापं परित्यज्य मित्वा वचते ; सुपर्णा
सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते
वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षी प्रतिष्ठापयति ; तयोरन्यद् भुक्तान्नं मम
ग्रन्थान्याम् सरूपता सलोकता मश्रुते य एवं विहास्यनग्रन्थो-
ऽभिवाक्यीतीत्यात्मगतिं माचष्टे”—इत्यात्मद्वयविज्ञानम् १२.४.२. ।

(ष) “हृदा तटेपु मनसो जवेपु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जडुर्वेद्याभिरोहन्नद्याणो वि वरक्ष्यु त्वे”-

इति ऋ० सं० १०. ७१. ८ । अत्रैतच्चिद्वत्प्रतिपाद्यम्— “हृदा तटेपु
मनसां प्रजवेपु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानास्याना ऋत्विजोऽत्राह
त्वं विजडुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रहसिभिरोहन्नद्याणं कद्वन्नद्याणं
कद्व एषा मध्येति वा”—इति ब्रह्मविज्ञानम् १३. १. ११. ।

वस्तुतोऽनिकृताप्रणयमकालोऽपि तदानोक्तानविपश्चिता हृददेवैर्ध-
र्मेष्टानिकभावा देदीप्यमाना पाप्मानं, यत्—

“ममान मेतदुदकं मुचैत्यव साहमिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमयः”—इति,

अमेमा (१. १६४. ५१.) न व्याख्याता यास्कैः, उक्तं नु “निगद-
व्याख्याता”—इति (७. ६. ८.) । निगदेमोच्चारणकालेनैव व्याख्याता
अधिगतेति किं मदीयविगीषयाध्यानेनेति तद्वाच्यः ॥

(४२) 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्'-इति च प्रज्ञापितं तेन भगवता यास्केन निगमैकप्रदर्शनेन । तद्यथा—

‘ऋचो अचरे परमे व्योमन्यग्निन्देवा अधि विष्ट्वे निपेदु ।

यस्तस्य वेद किं ऋचा करिष्यति य इत्तदिदुस्त इमे समामते’
—इति ऋ० सं० १. १६४. ३८ । “ऋचो अचरे परमे व्योमने यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे, यस्तस्य वेद किं स ऋचा करिष्यति, य इत्तदिदुस्त इमे समामते इति विदुष उपदिशति । कतमतदेतदचरम् ? ओ मित्रेणा वागिति शाकपूर्णिश्वर्यय द्यचरे परमे व्योमने धीयन्ते नागादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतव वा एतदचरयकवा तयो विद्या प्रतिप्रतीति च साहचर्यम्”—इति ११ १. १० ।

(४३) मन्त्रेषु श्रुतानां रूपकार्याणामां प्रकृतार्थवदणमिदर्शनानि चेह बह्व्याख्यातानि । तद्यथा (ऋ० म० १०. १०२, १)—

“अपागूहन्नश्रुतां मर्त्येभ्यः क्षत्वी भवर्षा मददुर्विवक्षते ।

उताऽग्निनावभरद्यादामीदन्नहादु हा मियुना मरणू ।

अपागूहन्नश्रुतां मर्त्येभ्यः क्षत्वी भवर्षा मददुर्विवक्षतेऽप्यग्निनावभरद्यादामीदन्नहादु हा मियुना मरणू । मध्यम ५ माध्यमिका च वाचमिति मेदता, यमं च यमीं चेत्येतिदामिका । तत्रतिदाम माचमर्षे,— त्वाद्गो माण्डूर्विवक्षत चादिद्यायमी मियुनो जगयाऽकार, मा भवर्षा मन्त्रां प्रतिनिधायात्र रूपं क्षत्वा प्रदुद्रव, ॥ दिव्यानादित्य चात्र मित्रं रूपं क्षत्वा तः भगु एव मन्त्रभूत, तताऽग्निनो जगाम, भवर्षायां मनु । तदभिवादिन्यपमर्षति [ऋ० म० १०. १०. १.]—

“तदा दुहिते वदतु क्षत्वातीतोद विप्र भुवन् ममति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाता महो जाया विरमनो जताम” इति ।

अन्वयश्रुतस्यास्य कल्पितोपास्यानस्य बीजत्वादितत् - 'रात्रि-
रादित्यस्य ; आदित्योदयेऽन्तर्धीयते' - इति १२. १. १०, ११ ।

(४४) सामाजिककर्तव्योपदेशाद्यान्वातस्य 'कल्पितोपास्या-
नस्य तत्त्वनिर्णयाय तत्तत्त्रिगूढव्याख्याप्रकाशं यत्रो यथापि न दृश्यते
यास्तस्य, परं तत्कृतात् तत्तत्कल्पनाबीजनिर्देशादेव प्रतीयते तत्त-
त्त्रिगूढार्थोऽपि स्फुटम् । तादृगकल्पितोपास्यानस्य कल्पितत्व-
बोधने यत्रो धीमक्षु धमयोजनीय इत्येव तत्र तदुपेक्षाबीजम् ।
एवञ्च यास्तज्ञानं यावदपि भैतादृग् बुद्धिमान् सञ्जात मार्याणां
यत् तत्तत्कल्पितोपास्यानानां कल्पितत्वबोधनेऽपि यत्र. कर्तव्यः
स्यात् कस्यापीति तत्तद्भोजमात्रास्यानैवैवाभवत् कृतकम्यक्ष्मन्धो
भगवान् यास्कः । तद्यथा, अल्पेकं सूत्रं चतुर्दशगोत्रकं द्वागताया
दगमे मण्डले दगमम् ; तत् सर्वं मेव सायणाचार्येण यमयमी-
संवादपरं व्याख्यातम्, अत एव तच्चागतः प्रसिद्धश्च तत् सम्प्रति ।
अक्षयते तु तत्सूक्ष्मीयाः कतिचिदेवर्षा यमयमीसंवादपराः, तेव
सर्वाः । तस्यैतस्य सूत्रस्य तिस्रः ऋष उद्भूता इह निवर्त्ते त्रिषु
(४. ३. ४ ; ६. ५. ५ ; ११. ३. १३.) । ता इमाः—

“या घा ता गच्छानुतरा युगानि, यत्र जामयः क्षणवदजामि ।
उप यर्षुहि हपभाय बाहुम्, अन्य मिच्छस्य सुभगी पतिं मत् ॥
वतो वतामि यम मैव ते मनो हृदयघाविदाम् ।

अन्या किन् त्वां कस्येव युत्रं परिष्वजति त्रिभुजैव हृत्तम् ॥

अन्य मू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजति त्रिभुजैव हृत्तम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा म वा तत्राधा त्रिभुज संविदं सुभद्राम्”
अत्रोपसंहारवचनं मैव साह यास्कः— “यमी यमं यममे तां
प्रत्यापचयेत्वाभ्यानम्” - इति (११. ३. १३.) । यमपदार्थनिर्णये

वृक्षम्— “यमो यच्छतीति सतः” — “अग्निरपि यमं तज्यते”
 —इति (१०, २, ६, ७.) । “अग्निर्वायं यमः इयं (पृथिवी)
 यमी” —इति तै० स० २, २, ८, ३ । अतपथे खैव मेव
 ६, २, १, १० । एवञ्चेह पृथिव्या ममैः सर्वदा सर्वत्र
 विद्यमानत्वेन आद्यभगिनीभावस्वनयोर्मन्त्रव्यो न तु दाम्पत्य-
 भावः ; सति हि दाम्पत्यभावे अग्नेरालिङ्गनेन सर्वा पृथिवी
 विदद्येतैव । अतोऽग्निना प्रत्याख्याता पृथिवी पर्जन्येन विवा-
 हिता , तदेव श्रूयते— “पिता दुहितुर्गर्भं माधात्” —इति
 ऋ० स० १, १६४. १३ । उक्तञ्च तत्र यास्नेन ‘पर्जन्यं पृथिव्या’ —
 इति (४.१.५.) । पिता—प्राप्तयिता, दुहिता—दूरे हिता, पर्जन्य-
 कर्तृत्वं हृष्टं रेतः = उदकं, पृथिवीकर्तृत्वं तस्य धारण, ततथीपध्या-
 द्युत्पत्तिः प्रत्यक्षं मेव । यच्च श्रूयते ऽत्र ‘उत्तरा युगानि’ —इति,
 तत् प्रसीतकालीनानि बोध्यानि । प्रसीतकालस्य चैतत्कालस्यार्थं
 मन्तव्यम् ; अहोरात्रयोः कालसाम्यादिदर्शनात् । तत एवाह
 मनुः (१, ७३.) — ‘तद्दे युगसहस्रान्तं बाह्यं पुण्यं मह-
 र्षिदुः । रात्रिञ्च तावती मेव तेऽहोरात्रविदो जनाः’ —इति ।

(४५) एतद्विनीयपरिशिष्टे बह्वो दार्शनिकभावाश्च विद्यन्ते ।
 तद्यथा— “आकाशगुणः शब्द” —इत्येवमादयः (१३, २, ४.) ।

(४६) तत्रापि साङ्ख्यानां मादरातिशयो शक्यते । “अथैष
 महानात्मा त्रिविधो भवति— सत्त्वं रजस्तम इति (१३, २, १.) ”
 —इत्येवमादयो द्रष्टव्याः ।

(४७) पुनर्जन्मविवेकसाक्षातः , तत्र च साङ्ख्ययोग मिति
 स्पष्टं मभिहितम् । “मृतयाह पुनर्जात” —इत्यादि, “शुभाशुभं
 पशमेतच्छरीरस्य प्रमाणम्” —इत्यन्तश्च द्रष्टव्यम् (१३, २, ६.) ।

(४८) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि ।
“यथोत्तरं सन्धिगतमष्टाक्षपालं गिरः सम्पद्यते घोडश्च कपालानि
नव स्यायुगतानि (१३. २. ७)”—इत्येवमादीनि ।

(४९) “ब्रह्मा देवानां, पदवीः कवीनाम्, ऋषिर्षिप्राणां, महिषो
मृगाणाम् । श्वेनो ष्टप्राणां, सधितिवनानां, सोमः पवित्र
मस्येति रेभन्”—इति ऋ० सं० ८. ८६. ७ ।

अस्य मन्त्रस्य द्विविधं व्याख्यानं भकारि परिशिष्टकृता यथा—
“एष हि ‘ब्रह्मा’ भवति ‘देवानां’ देवनकर्मणा सादित्यरश्मीनाम्
०—० इत्यधिदैवतम् । अथाप्यात्मम्,— अथ मयि ‘ब्रह्मा’
भवति ‘देवानां’ देवनकर्मणा सिन्द्रियाणाम् ०—० । आत्मगति
साधये”—इति (१३. २. १३) ।

(५०) ब्रह्मवर्णनश्चात्रैकमत्र तत् निगमप्रदर्शनेन यथा (ऋ० १०. ८२. ७)

“न तं विदाद्य य इमा जज्ञानाम्यद्युपान्तं मन्तरं बभूव ।

नौहारेण ग्राहता जज्ञया चासुष्टय उक्थ्यगामिनधरन्ति ॥

न तं विदाया विदुषो य मेधं विदासो वदन्त्यधरं ब्रह्मणस्पति मन्त्रद्व
युपान्तं मन्त्रदेया मन्तरं बभूवेति । नौहारेण ग्राहतास्त्वनसा
जज्ञया चासुष्टय उक्थ्यगामिनधरन्ति । अवि
ज्ञांसः सैवमनुप्रवदन्ति । अथाहो विदांसः चेतप्रोक्तुकल्पते ।
तस्य तपसा महाप्रमादं मेल्ययाम्बुधो भवति । तैनासमन्तं मिच्छेत्तेन
सख्यं मिच्छेदेयं हि सखा श्रेष्ठः सन्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ।
ज्ञाता कस्माज्ज्ञायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः जैरते
महाभूतानि सिन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति । तस्य यदाप.
प्रतिष्ठाधीनं सुप्रथमं आत्मा ब्रह्मेति यं ब्रह्मभूतो भवति साधि
मात्रो व्यतिष्ठतेऽवश्यो ज्ञानकृतः”—इति १३. २. १० ।

। (५१) षमिगिष्टश्चैतदुपसङ्गतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्थाख्यानेनातिमधुरेण । तत्राप्या— “देवानां तु वयं ज्ञानां”—इति, “नासदासीसी सदासीत् तदानीम्”—इति च (ऋ० स० १० ७२ १—८, १२८ १—७) । “सैषात्मनिप्राप्ता, सैषा सर्वभूतजिज्ञासा, ब्रह्मण सारिष्ट सरूपता सलोकतां गमयति य एव वेद”—इति (१३ ४ ८.) ।

अथात्र किञ्चिद् ब्रूम ।— यदुक्तं पुरश्चरत् (२५५ पृ०) “सरूपता सलोकता मश्नुते य एव विद्वान्”—इति, तत्तात्पर्यं त्वेष स्यात्— ‘य’ पुरुषः ‘एव विद्वान्’ “हा सुपर्णा सयुजा (ऋ० स० १ १६४ २०.)”—इत्यस्य मन्त्रस्यार्थविदु भवति, स नूनं जीवात्मपरमात्मगोचरयोरेव चैतन्यत्वेनैकरूपत्वं भवत्यस्य ‘सरूपताम्’ आत्मनो ब्रह्मसन्नानरूपत्वम् ‘अश्नुते’ लभते, किञ्चोभयोरेवैकहृदस्यत्वमप्यस्य ‘सलोकता’ एकलोकस्यायित्वं अपि ‘अश्नुते’ लभते । ज्ञानोऽत्र बुद्धिभ्रमाद् द्रष्टव्यपदार्थं पुनर्दृष्टिचिपञ्च इव, यथा स्वस्त्वन्वस्या गात्रमार्जनी मनवेद्यमात्रस्य कालान्तरे भवत्येवेति । अथातोऽपसङ्कारवचने यदस्ति सारिष्ट मित्त्वधिकं पदम्, तस्यास्ति सार्ष्टिं मिति पाठान्तरश्च । सार्ष्टिपदस्य निर्वाणं मिति व्याख्यानं सकारि भागवतटीकायां श्रीधरस्वामिना । निर्वाणं न युज्यते नित्यस्यात्मन कदापि, नापि वेदेषु कश्चिदपि न्युतं मस्ति, बीदेरेव प्रथमं मुपास्य जीवस्य निर्वाणम्, तत एव तद् दृष्टोक्तं तत्परजे भागवतप्रभृतिपुराणप्रचोटभिः । तदेव मित्रं यद् दृश्यते तदर्थकं सार्ष्टिपदम्, तदेतन्न परतनै केचित् निर्विश्रितम्, अथ वेतद् द्वितीयपरिगिष्टं मेव स्यादनतिप्राचीनं मित्त्वध्याकम्, ‘जातवेदसे सुनवाम’—इति (ऋ० म० १ ८८ १) मन्त्रस्य पूर्वोक्ताद्

(७ ५. २.) व्याख्यानान् इहान्, व्याख्यानस्य (१२. ४ ५) सर्वथा पार्थक्यप्रतीतेः, पौनरुक्तदोषापत्तेः, अन्यत्रान्यत्र चेह भाषा-
व्याख्यानैस्यादिभेदावगमादिभ्यश्च ।

यत्तु तस्य “हा सुपन्थां सयुक्ता सखाया”-इति सम्प्रतीते यद-
धिगतं ‘दशमसूत्रमसि’-इत्यभियुक्तोक्तिजन्य स्वभाषनोदगतं ससु-
पन्नमिव जीवात्मपरमात्मनोः सायुक्तादिकम्, तदेवान्यथोप-
हंसितं पुराणादी । एवं हि यदस्ति पुराणेषु क्वचित् पञ्चविधस्य
क्वचित्तुविधस्य मोक्षस्य वर्णनम्, तत् सर्वं मेव शान्तबोधायैव ।
तद्यथा भागवते—

“मार्तिभारुष्यमासीत्समीपीकत्व मप्युत ।

दीपमान न गृह्णन्ति विना मन्त्रेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्धेति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तच्च
नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्यमस्ति, न च सुखाभिवादिना मन्त्राक
प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधितं नित्यश्रेयम् । एकत्वं अपि
तथैव । “सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वसोके सर्वसमीपे च
सर्वदा विद्यमानत्वत् सात्विक्य सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि ह्य एव
सर्वत्र सर्वेषां मन्त्राक मिति किं तयोः प्रार्थनया । साहचर्यवादस्तू-
न्मत्तप्रलापं ब्रह्मणो रूपाभावात्, भ्रमश्चेत्यत्र प्रसङ्गाच्चेति ।

तदित्यं सर्वेषां मेव वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेय एव
चरम उद्देश्य इति सिद्धम् ॥

(१२)

“अथार्थावशेन निरपेक्षतया षट्त्रातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्”-
इति सायणीयप्रथमलक्षणाधितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो
निघण्टुसमाख्यास्य टीकाकृतो देवराजयज्वनः, “एकैकस्य
षट्स्य सम्भाविता षड्यवधार्या यत्र निःशेषोच्यन्ते तन्निरुक्तम्”
-इति सायणीयद्वितीयलक्षणाधितस्य, भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो
निघण्टुसमाख्याभाष्यस्य टीकाकृतो दुर्गाचार्यस्य, प्रसङ्गतः सर्व-
विदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य च जीवितकालनिर्णयाय, पाण्डि-
त्यादिवर्णनाय च किञ्चिद् यतामहे ।

तदत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्थना-
दुपलभ्यते रामानुजस्वामिपरमवत्त्वम् ; प्रपञ्चाद्वतादिरामानुज-
सम्प्रदायीयग्रन्थालोचनतः स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन
एवासुपनामानि देवराजो देवमवायो मन्दावशेति घोणि ; ततः
॥भृत्थेव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः समाख्या इति ।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन चाविर्भाव-
समयस्त्वेवं प्रपञ्चाद्वते (११५ अ. २० श्लो०)—

“गान्धिवह्न्यकाब्दानां तत्राष्टविंशदुत्तरे ।

भते नवमगे श्रीमान् यतिराजोऽञ्जनि चित्तौ ॥”-इति ।

रामानुजस्वामिकर्तृत्वं यादवाङ्गी नारायणपुरनिर्भाषं नारायण-
प्रतिष्ठापनं च द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीतेऽभवदिति च ४३५०—

“शकाब्दे वर्षसाहस्रे भते तद्वादशाधिके ।

ततोऽष्टे बहुधानाख्ये पुण्ये मासि शुभे तदा ॥

यत्कृपये चतुर्दशं सुप्रभावपुनर्वसौ ।

पाविर्भूय भगवान् तत्र नारायणो हरिः ॥”-इति ।

तदन्तर्धानप्रकारसमर्थो च तत्रैव सुक्ती [२५, २६ श्लो०]—

“गोविन्दाङ्गे निधायाय शिरः श्रेते महामनाः ।
 शान्धपूर्णस्य चोत्तरे सम्यसार्याङ्घ्रिपङ्कजे ॥
 मिथेषु तेषु सर्वेषु यत्तौन्दस्य जगद्गुरोः ।
 शृगुवर्णी ब्रह्मवर्णी पठन्त्यपि महामनु ॥
 धराङ्ग-प्रवन्धादीन् प्रवन्ध मखिलां च तम् ।
 वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु च ॥
 संख्याप्य मुरतः पश्यन् महापूर्णस्य पादुके ।
 ध्यायन् हृदि सदा धीमान् यामुनार्याङ्घ्रिपङ्कजम् ॥
 गिरःकपाल निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रेण योगिराट् ।
 रामातुजो जगामाद्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”—इति ,
 “स विंशत्युत्तरगतं वक्तराणां भुवस्थले ।

× × × × , ॥

वैकुण्ठ मगमच्छेपो लीलामातुयविपदः ।
 माघशुक्लदशम्यान्तु मध्याङ्गे मन्दवासरे ॥”—इति च
 (६८, ११६५० २०—२४, ६२—६३ श्लो०) ।

यद्यतोक्तं रामातुजसम्प्रदायीयदेवराजाख्याप्रचलनात् पर मेव
 धनितं देवराजनामैवतुमानं मानृतं स्यात्, तर्हि सम्भाव्येत
 नाम — शास्त्रिवाङ्मशकाब्दानां मन्थूनमपाददशगताध्वीगते, विक्र-
 माब्दानां भाद्वैकादशगताध्वीगते, स्त्रीटाब्दानां चेकादशगताध्वी-
 गते च जातोऽयं देवराज इति ।

तथैव नैषधतुक्तनिर्वचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्त सुवटकृतं च वेद-
 भाष्यं दृश्यते बहुवैव । उपदेन तु स्रक्तमन्त्रभाष्यावसाने स्फुटं
 ज्ञापितस्तद्वचनाकानः— “मन्त्रभाष्यं सिद्धं कृतं भोजे पृथ्वीं

प्रयामति”-इति । राजम्यानेतिहामलेखकेन टड् महोदयेन तयो
भोज्ञा परिचायिता । तत्र प्रथमस्य भवत् ६'४ = ५५० स्त्री०,
द्वितीयस्य भवत् ७२२ = ६६५ स्त्री०, तृतीयस्य तु भोजस्य भवत्
१०८२ = १०३५ स्त्री० राज्यारम्भकालो निर्णीतः । तेषां भक्तिम
भोज्यारम्भकाले एव प्रणीतं तत् भन्वभाष्य मिति स्वीकृतंऽपि न हि
तद्भारम्भकाले एव प्रणयनं सुपगम्यते, नाप्यन्यूनादभ्युपगमादौ
भन्तरा तदानीं कस्मच्चिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रसृतिसम्भवः, प्रामाण्य
तया यद्वद्वत् भवेदिति तत्रान्यूनादुपचागदद्वा अपि योजनीयाः ।
तदेव ११५०-सवल्लमात पर मेव प्रणीतं मिद नैवष्टुकव्याख्यानं
देवराजनेति च प्रतीयते ॥

निघण्टुभाष्यरूपस्य यास्कीयस्यास्य निरुक्तस्य ऋज्वर्धाभिधाय
टीकायां प्रेषिता दुर्गाचार्यशुचिस्यात् देवराजयज्वनो नूनं परभवः,
देवराजकृतायां नैवष्टुकव्याख्याननामटीकायां चापि दुर्गाचार्यस्य
तदग्रन्थस्य वा नामोक्तेखादर्शनात् । अस्ति च नैवष्टुकव्याख्यान
भूमिकायां ‘इदं स्तमनीयिकया न क्रियते’-इत्यादि, ‘अतो
ऽप्राभिर्ययामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिबन्धौ विद्वांसो नुह्य
निरूप्य शुकभाषितवचनसि कुर्वन्तु’-इत्यान्तः, प्रमाणपारायण
ग्रन्थसन्दर्भः, यदि नाम दुर्गाचार्यकृता भत्सव्यादिना ‘ऋज्वर्धा’
निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनं परिचिता स्यात्, तर्ह्येव
तत्र तस्यापि स्मरणं भवेत् । ततो ग्रन्थमध्ये ऽपि बहूनां ग्रन्थानां
ग्रन्थस्तत्राग्रा च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कन्दसामिहृतस्य
निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणलेनोपन्यासं परिदृश्यते प्रायः प्रतिपदम्,
परं मेकतापि निन्दामुखेन च नैव श्रुतो लक्ष्यते दुर्गाचार्यस्यदीय
एव ग्रन्थो वा । अतो नि मयश्च निवागम्यते निघण्टुव्याख्याकारो

यत्त्वयंशदीपो देवराजो नूनं सत्त्वयोरचयितुर्दुर्माचार्यस्याग्रजनेति ।
किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—‘नैममदेवताकाण्डगतानाञ्च प्रदानां
भाष्यकारेण (यास्कोन) निरुक्तानां स्कन्दस्त्रामिना च तद्व्याख्या-
तानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम् ; यद्वग्लु नैघण्टुककाण्डनिर्वचना-
नन्तरं तदुन्मीलयितुं चायं मन्त्राख्यरिचमः’—इति सिखात्, ‘निगम-
देवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्त्रामिभ्यां प्रदर्शितं विग्रह-
प्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विग्रहीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तत्र,
निगमव्याख्यानानि यदत्रानुसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्’—इति
नैगमकाण्डोपव्याख्यानोपक्रमवचनाच्च स्फुटं प्रतीयते देवराजौवे-
तद्वोकामवयनकाञ्चे स्कन्दस्त्रामिज्ञता निरुक्तटीकैवासीत् सुप्र-
चलिता ; न तु दुर्गाचार्यज्ञता मत्सम्यादिता सत्त्वयैति ।

अथयं दुर्गाचार्यः स्यात् सर्ववेदभाष्यकृतः सायणतः प्राग्भवः ;
न हि सायणीयविम्वटभाष्यदर्शिनस्तथाविधं जटिकं निरुक्तीदाहृत-
मन्त्रव्याख्यानं गृह्यते । इत्यनेन चादेकञ्च सायणीयरीत्या समुत्पुटं
तत्कृतं व्याख्यानम्, यत्तावदुद्धृतञ्च तत् सायणेन स्वकीये यद्वृत्-
विदायंप्रकाशे (ऋ० सं० ७७. २६. १. मा० भा०) ; उररीकृतञ्च
तत् तत्रैव— ‘एतस्या व्याख्यां निरुक्तटीकायां चतुर्थम्’—
इति । अतोऽयं निमग्नश्चैव बह्वु गृह्यते, सायणीयाद्वृत्संहिता-
भाष्यात् प्राक् प्रणीतेषु दीर्गा निरुक्तवृत्तिरिति ।

सायणाचार्यस्य तस्य परिचयश्च तदीयवचनमनुब्रूयानिधिप्रभृति-
पश्यन्मूकिकादिभ्योऽप्युच्यते एवम्— “वंशे चान्द्रमसे तदन्वय-
निधिः श्रीसप्तमोऽभूत् । तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टचरभिः श्रीतुक्-
पृथ्वीपतिः ॥ हरिहरनिभो भूसौ कामदोहो जगत्पाम्, हरिहर-
नरपानस्तस्य चाभूत् कनिष्ठः । ॥—॥ । तस्मादून्वयगुरुः सत्य-

मिहास्तदेतः । सर्वज्ञः सायणाचार्यो माधवार्थतनूद्वयः ॥ उपेक्ष-
 स्त्रेव तस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः । महाकृतूना माहर्ता माध-
 वार्थसहोदरः ॥”-इत्यादि । माधवार्थो माधवाचार्य इत्यभिप्रेतः ।
 तेन अकृतव्यवहारमाधवादिग्रन्थभूमिकादी स्वस्य बुद्धामात्यत्रं
 स्वकुमवर्णनं चोक्ते विरोधतः । तदया व्यवहारमाधवे— “सत्यैक-
 ग्रन्थपालको दिगुपधीश्वरार्थो चतुर्वेदिता, पदस्यन्वहृती प्रह-
 न्वयदृढः ममाहमवेमहः । अष्टाश्रितिकमाधरो नवनिधिः पुण्य-
 दिग्गमप्रत्ययः, आसीच्छात्रपुरस्कारो विजयते शीवुद्धयः स्थापतिः ।
 इन्द्रप्याद्विरसां मलय्य सुमतिः शैव्यस्य भेदातिदिधौम्यो धर्म-
 सुतस्य ऐश्वर्यवर्तः शौजा निमैर्गतिमिः । प्रसङ्गद्विहरश्चासी-
 महवरी रामस्य पुण्यामनो यद्वनस्य विभोरभूत् कुलगुदमंती
 तथा माधवः ॥ ०—० ॥ श्रीमती भगनी यत्न सुवीर्ति-
 मायवः विता । सायनी भोगनायक मनोबुद्धी सहोदरी ।
 यस्य वीर्यायनं सुखं शान्ता यय च यालुपी । भावदाजं कुलं
 यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥”-इति ।

मालादयो ग्रन्थाः प्रणीताः, स्वातुजेन सायणेन च कारितानि वेदभाष्याणि सर्वाणि । सायणाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यद्यतन्तसुधानिध्यादयः प्रणीताः । यद्यपि शुक्लयजुषंहिताभाष्यं मय्यसंहिताभाष्यञ्च हरिहरनरपते, रान्यकाले एव प्रणीतवान् स सायणः, तथापि स्वाग्रजसोदरस्य आदेशत एव ते अपि प्रणीते इति मन्वानेन तेन न तयोरेपि माधवीयत्वं मनङ्गीकृतम् ।

तदनयोर्माधवसायणयोरान्यथैवैवै बुद्धहरिहरो राजानौ; तयोस्तु स्त्री० १२४४ समाया मभूच्छासनारम्भ इति निर्णीति मध्यतनीये-
रैतिहासिकैः प्राय ऐकमत्येव । तथाच १४०० संवत्समात परस्तादेव माधवाद्यातो सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्यापीति च गम्यते स्फुटम् । दुर्गाचार्येण तु सायणीयभाष्यतः प्रागेव निरुक्त-
वृत्तिनिर्माणीति च प्रतिपादितं पुरस्तात् । जेघण्डुकिर्वधन रचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वजन इत्यपि निरूपितं प्राक् । तदेव मल्लिकार्जुनयौदयसवच्छताब्दीमध्ये एव समुत्पन्नोऽयं देवराज इत्यपि बहु युज्यते ।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणीता महीधरमित्रः खलु सायणमाधवयोरपञ्च इत्यपि ख्याद् युक्तम् ; महाराजजयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रता महीधरपीठस्य १२९२-संवत्समाया मयस्त्रिलुपनब्धे । तथाहि तत्साम्प्रगमनत एवेह किञ्चिदुत्तराम्. — “यद्योपरिलिखितपामौ सजनस्थनी सगोहनवणाकरी समक्ष्याकरी समर्तोपरौ सगिरि-
गहननिधानौ समधूकाम्पनपाटिकादिपट्टण + तिगोचरपर्यन्तो सोऽर्वाधपतराघाटविश्वो प्वसीमापर्यन्तो दार्तिमदधिकदादय-
मयकरो भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने चइतो-

ऽपि संवत् १२२२ भाद्रपददि १३ रवौ चद्येष्ट श्रीमदिजयवाराणस्या
गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहीधरयोत्राय महामित्र-
पण्डितश्रीहास्तेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषिकेशगर्गणे ब्राह्मणाय
०—० प्रदत्तौ मया”-इत्यादि । सुद्रितचेतस्यैवं ताम्रफलकतः
कामीविद्यासुधानिधौ (September, 1869.) । मन्वेवं माहीधर-
भाष्यस्य पूर्वपीठिकावाक्यत एव यद्वगम्यते माधवीयभाष्यस्य च
ततः प्राचीनत्वं “भाष्यं विष्णोक्तीवटमाधवीयम्”-इति ; अथ का
गतिरिति चेत्, अत्र ब्रूमः— देवराजेनापि दृष्टं प्राचीनतरं नैव
माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनीपन्यस्तं महीधरेणेति । इह
हि नैघण्टुकनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्यवचनानां मेक
मपि नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽकृदुद्धृतभाष्ये ; अत आसीदेव
तदानीं तद्भाष्यान्तरं माधवीयं नामित्यत्रास्ति को विचार्य्यः ।
वाजसनेयिसंहिताभाष्ये यदनेकमहीधरेण माधवस्त्वित्यादि (११.
४५.), तदपि न सायणमाधवीयवचन मिति च ध्येयम् ।

तदेवं १२१२-संवत्सरायां स्वित्तस्य ज्योतिषेशस्य पितामहो
महीधरः प्रायो दादगगताब्दीचतुर्थपादे (सं० ११०१—१२००) प्र-
णिनाय वेददीपं नाम शुक्लगुरुभाष्यं मित्यनुमानश्च भवेवासङ्गतम् ।
तदेतस्मात् शुक्लगुरुभाष्याय प्राचीनं मिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचन
मिति प्रतीयते ; अत्रोद्धृतभाष्यनामादिषु माहीधरस्यादर्शनात् ।
तथाच विक्रमाब्दानां मन्यूनसर्वैकादशगताव्यतीते दादगगताब्दी-
चतुर्थपादारम्भात् पूर्वं (सं० ११५१—११७५) प्रणीतं मिदं देव-
राजेन नैघण्टुककाण्डनिर्वचनं मित्यस्माकम् ॥

अथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाचतुर्थपञ्चमश्लोकतः
प्रतीयतेऽस्य देवराजस्य पितामहोऽप्यामीदृ देवराजनामैव, पिता

च यज्ञेश्वरार्थं इति । ततोऽनुमीयते,— बभूव य एको
यज्ववंशीयो विद्वान् यज्ञमूर्तिः, काले रामानुजशिष्यत्वं सुपगतो
देवराज इति प्रसिद्धः, स एवायं स्यात् पितामहः । तद्यथा—
“ततो विद्वान् महान् कथित् यज्ञमूर्तिरिति श्रुतः । ०—०
शिष्यविद्यादिसम्प्राप्तिः संयुक्तोऽप्रतिवैभवः । ०—० आसाद्य रत्न-
नगरं लक्ष्महाय तं भववीत् । रामानुज ! भया साहं शास्त्रवाहं
कुरु ज्वयन् ॥ ०—० प्रपन्नं लक्ष्मणार्थं च ब्रह्मल्लिपुटोऽब्रवीत् ।
त्वया जितोऽहं योगीन्द्र ! रक्ष मां शरणागतम् ०—० ज्ञानपुत्रस्य
मे चास्य यज्ञमूर्तेरिहं मुदा । ०—० देवराजमुनिधेति नामा-
न्तरमथाकरोत् ॥”—इति प्रपन्नान्मते पञ्चविंशपञ्चविंशाध्याययोर्दृष्ट-
व्यम् । किञ्च तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ पं०
१० श्लो०), स एव वास्य पितेति । पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं
यद्यपि भवितुं मङ्गल्येव विचारणीयम् ; परमेव मन्थत्रापि दृश्यते
इति नासङ्गतम् । तद्यथा— भस्त्रयेको घन्यो गुणरत्नसाध्यः, तत्र
न्यायमतामुत्तमपदपदार्थानां मन्थतमो गुणो बोधितः सम्यक् । तस्य
चेका टीका विव्यूयते गुणभारमञ्जरीरिति । तत्प्रयेता किल माधवदेव-
पीत्रो माधवदेव एव । तथाहि तदुग्रजीयं मिहं पुष्पिकादाकम्—
“इति श्रीगोदावरीतटविराजमानधारापुरनिवासिमाधवदेवात्मज-
लक्ष्मीदेवस्तुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरत्नसामकाशं गुणधार-
मञ्जरीं विश्वेश्वरपीतये कृता”—इति ।

एवं महान्नाचरणपञ्चमश्लोके ‘रत्नेशपुरीपर्येतपामवास्तव्यः’
—इति सेखदर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः ; अस्ति हि
रत्नेशपुरी त्रिशिरपल्लीप्रदेशे कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा ;
तस्या एवीयकण्ठे न वसति स्मेति । इयमेव रत्नेशपुरी पुरा

बभूव रामानुजादीना श्रीवैष्णवाना प्रधानतो रङ्गभूमिः, तद-
द्याविर्भूतो देवराजो यन्त्रवंगजातोऽपि कथं ■ स्यात् विष्णुपटा-
यित १ अत एव स्मृत मिह प्रसङ्गतस्तेन— 'वाचं शौरिकयालाप-
प्रसङ्गे पुनीमहे-इत्युक्ते. (१. ११. १५)'-इति ।

किञ्च निरुक्त मिति प्रसिद्धे व्याख्येयि निघण्टुभाष्ये, स्कन्द
स्वामिकृतायां तट्टीकायाञ्च यथा नैममदैवतकाण्डपठितानि
पदानि प्रत्येकं सुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा
नैघण्टुकानि, यतो देवराजयन्त्रना नैममदैवतपदाना व्याख्याने
न तथा त्रसं कृतो यथा नैघण्टुकव्याख्याने, एतदेव प्रकटयितुं
कृतं स्वपञ्चनामकरणं 'नैघण्टुकाकाण्डनिर्वचनम्'-इति । ध्वनि
'तच्चैतदेतद्भूमिकायां स्फुटं मिति ।

इह भूमिकाया 'स्कन्दस्वामि-मवस्वामि-गुहदेव-श्रीनिवास
माधवदेव-उपटभट्ट-भास्करमित्य-मरतस्वाम्यादिविरचितानि वेद-
भाष्याणि'-इत्युक्तम् । तत्रादिपदात् हरदत्तमित्युक्तस्य च वेद-
भाष्यस्य प्रामाण्यतयात्र ग्रहणं अनुमीयते ; अत्रमञ्जोऽष्टसु स्थानेषु
तद्व्याख्यानोद्भूतिदर्शनात् । अथ मेव हरदत्तः प्राणिनिहृतैः कागि
काया' टीकाकारीऽपि स्यात् । एतत्कृता वेदव्याख्या त्वष्टामि-
र्नाद्यापि दृष्टा, परं मापस्तम्बसुवह्नितु दृश्यते तत्कृतैवेति ।

(१) स्कन्दस्वामी । अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्, निरुक्तव्यापि
टीका कृता । तावुभावेव शब्दो नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनकाले
ऽपि स्याताम् ; नान्यथा तत्र तयोस्तत्र प्रतिपद मेव संस्करणं
युज्येत । ऋग्वेदाद्ययनसमये तु स्कन्दस्वामिकृतं वेदभाष्यं माघोष
वेति को वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दुर्लभं मपि लभ्येतैवेति
सम्भाव्यते, न हि किं मध्यान्ध्रन मन्तरैव निरुक्तव्याख्यानं कृत-

कायेता दुर्गाचार्यस्य गम्यते । इदानीन्तु तदेवोपलभ्यते । अथ
माचार्यः खलु रामानुजात् बहुपूर्वज एव स्यात् ; रामानुजा-
भ्युदयात् बहुपूर्वं भवेद् भारतं स्कन्ददेवनाम्नादिप्रचारयुतेः । प्रपद्या-
मतेऽपि हि षट्त्रिंशाध्याये जगन्नाथचैतनः सुदुरे वेङ्कटाद्रीं कूर्म-
चैत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्करणीतोरे स्कन्दं मत्त्वा तदाक्रमन् ।
स्कन्दं मित्येव शैवास्ते वैष्णवा वेङ्कटेश्वरम् ॥'-इति वर्णितम् ।
६१०-शाक्यीयताम्नशासनतोऽपि गम्यते, भवेत्तच्छताब्दीज एवायं
मिति । तदिदं ताम्रफलकहस्तान्तं Bombay Branch R. A. S.
प्रकाशिते पत्रे (III. 206-1851) विज्ञेयतो द्रष्टव्यम् ।

(२) भवस्वामी । एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं
नूनं सम्पन्नं देवराजस्येति तु गम्यते तद् भूमिकोज्झिपाठतः, परं
ग्रन्थमध्ये न ज्ञापि भवस्वामिवचनं सुदृढं दृश्यते ; तत्तदानीं मेव
तद्भाष्यं विरच्यप्रचारता सुपगतं मिति प्रतीयते ; इदानीन्तु तद्भाष्य-
लाभस्य का कथा । तत्कृतोऽग्निष्टोमप्रयोगस्त्वद्यापि ज्ञप्तिं जप्ति-
दृष्ट्येव । भट्टभास्करकृते आषस्तुस्वसंहिताभाष्येऽप्यस्य नामकरणं
लभ्यते । Burnell-महोदयेन त्वस्य भवस्वामिनो ख्रिष्टीयाष्टमशताब्द्यां
मिह विद्यमानता अनुमिता (Catalogue pp. 24-30.) ।

(१) गुहदेवः । अयं हि रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः,
जि मधिकेन वेदान्ताचार्यसम्बन्धायगुरुषु तृतीयः । तथाहि रामा-
नुजग्रन्थवरेण श्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम्
— 'व्यास-बोधायन-गुहदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-
श्रीपराङ्मुखाव-यामुनमुनि-यतीश्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण'--
इत्यादि । यतीश्वर इति रामानुजस्यैव समाख्यानतरम् ; प्रयत्ना-
मृतप्रभृतिग्रन्थतस्तुयैवोपमन्वोः । यामुनमुनिश्च तत्पूर्वतनो वेदान्ता-

चायं ; परादुशनायस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपञ्चामृता-
दिभ्य एव ज्ञायते । एतदीयवेदमाध्यात् , सम्भवतः खण्डितातीव-
जीर्णपुस्तकात् एकमेव पदव्याख्यानं सुकृतं मिष्टं देवराजेन—
'गरम् उदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति (१-३-१४) ।

(४) उपटमष्टः । १०८२-संघट्टमातः समनन्तरं मेतेन
मन्त्रभाष्यं प्रणीतं मिति निरूपितं पुरस्तात् । टान्तनामसाम्यात्
काव्यालङ्कारकर्तुं वृद्धस्य समकालिकोऽयं मित्सेवः सम्भावितोऽपि
गम्यते प्रायस्तथैव ; ११२५-संघत् समतीते काव्यालङ्कारटीका-
प्रणयनायमात् । तथाहि तत्समाप्तौ—“एवं वृद्धकाव्यालङ्कार-
टीक्यनकविवचनात् पुण्यम् । यदवापि मया तस्मात्प्रम परोप-
पत्तिरितिभूवात् । ०—० । पञ्चविंशतिसंयुक्तैरेकारदयसमाधत्तैः ।
विक्रमात् समतिक्कान्तैः प्राहपीदं समर्थितम्”—इति । एतत्कृतं
बहुकप्रतिशाख्यभाष्यम् , काव्यायनप्रतिशाख्यभाष्यं मन्त्रभाष्यं
नाम यज्ञयज्ञ संहिताव्याख्यानं चेति त्रयो यन्वाख्यम्नादादिभि-
रुद्धिता एवेति ।

(५) श्रीनिवासः । अथ मेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवतः
ग्रन्थाचार्यस्य शुद्धरासीदिति श्रुतं सत्यत्वेत् , तत्समकालिकत्वात्
सार्द्धाष्टमसंवत्स्रमाभ्यन्तरे एव स इमा भुव मल्लकारेति युक्तम् ।
नैवष्टकनिर्देशने षट्स्त्रेव स्थानेषु एतत्कृतं सुकृतं दृश्यते , तत्-
स्यावगम्यते देवराजकाले एतत्कृतस्य भाष्यस्याभवत् तुल्यकस्य
तेति ; तदेतर्हि तस्मात्ते कथं सम्भावनेव ।

(६) माधवदेव । दृश्यतेऽप्याप्येक वेदव्याख्यानं विवरणं
नाम ; तस्य रचयिता बभूवैको माधवः , वेदार्थप्रकाशाख्यमाध्या-
ष्याच्च कारयिता सायणज्योतीष्येक आसीत् माधवः ; तावन्माधु-

भावेव माधवो देवराजोक्षिखितनाम माधवादस्माद् विमित्रावेव ;
नेघण्टुककाण्डनिर्वचने माधवीयेतिसमुद्भूतानां व्याख्यावचनाना
मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्यप्रकाशयोरदर्शनात् । Benfey-
महोदयेन च सामार्जिकमम्यादनावसरे (खु० १८८४) सायणीय
मिति यदुक्तं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्जिकव्याख्या-
नम् , तदपि नैव सायणमाधवीयं वेदार्यप्रकाशाख्यम् ; अपि त्वन्य
माधवकृत-विवरणप्रन्वीय मेव ; सायणमाधवीयं सामभाष्यन्तु ततः
यथात् प्रकाशितं सवेति ।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खलु मायणपुत्रः ; देवराजोयो
माधवस्तु वेङ्कटाचार्यतनयः ; इदं भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटा-
चार्यतनयस्य माधवस्य माधवकृतौ'-इत्युक्तेः ।

वेङ्कटाचार्यो च हो प्रसिद्धो । तत्र, यद्ययं 'शुल्यमीमांसा'-
कारः स्यात् , नूनं तस्मात्सीत् हरिहरयोः समानभावेनैवोपासको
ऽभिदधिपणः ; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात् । तथाहि
तन्मङ्गलाचरणीयपञ्चमः श्लोक एवः—

‘पारावारात् प्रोहृति चन्द्रनक्षत्रौ , घाभ्यां शश्वशीसिवर्धौ बुभूषि ।

सर्वेर्षाकैः पूजिते सङ्गृहीते , वन्दे देवौ वामदेवायुतो तौ ॥”

“—इति श्रीमद्वैतविद्याचार्यस्य ०—० सर्वतन्त्रस्तन्त्रस्य ०—०

श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतियु बीषायनशुल्यमीमांसायां प्रथमो-
ऽध्यायः—इत्येवमादयश्च तत्पुष्पिका द्रष्टव्याः । यद्ययं ‘रहस्यत्रयसार’

—ज्ञात् , ‘न्यासतिनक’-प्रणेता च स्यात् , नूनं तस्मात्सीत् रामानु-
जमतानुमो मेदधिपणश्च ; तत्र तत्र रामानुजमतस्यैव प्रतिपत्त्यवग-
मात् ; न्यासतिनकस्य च व्याख्यानं रामानुजश्रिण्येण श्रीयौनि-
वामदासेन सवस्तुमानकृत मिति दर्शनाच्च ।

यद्युच्येत,— शुक्लमीमासारचयिता, न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न एवेति, तदप्युपपद्येतैव, दृश्यत एव हि शुक्लमीमासाया प्रत्यवाक्ये यथा वेङ्कटाचार्यस्य विशेषण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्येति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि तथैव । तथाहि— ‘इति श्रीकवितार्किक सिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटेश्वर वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरहस्यत्रयसार समाप्त’—इति । वेङ्कटाचार्य, वेङ्कटनाथ, वेङ्कटेश, वेङ्कटेश्वर, वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव स्यात्, एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधाया समाख्याया व्यवहारदर्शनात् । वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखसोपगम्यतोऽत्र सर्वत्र ।

ननु एकस्यैव भेदवादिन्य भेदवादित्वं च कथं सुपपद्येतिति चेत्, न, कालान्तरतया मतपर्यायसम्भवात् । यावदासीत् सोऽभेदविषयो यागभक्तश्च, तदैव प्रणिनाय शुक्लमीमासादिकान्, यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदयवाताहतभेदधी कौटुर्यव्रत प्रपन्न, तत एव विरचितवान् न्यासतिलकादिकानिमिति, अथ किं मस्ति वैचित्र्यम् ।

यद्यपि कल्पना नाश्रुता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्पुत्रो माधवदेवो मेघण्डुकव्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत् । तथा सति समकालिकव्यक्तिकृताद् ग्रन्थात् रामानुजतया पुनः पुनः व्याख्यानाद्युद्भूतिदेवराजस्यामानुषीत्येव स्वीकार्यम् । न च ग्रन्थे श्रील्लर्घं मेघ तत्र बीजमिति वाच्यम्, तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदील्लर्घाभावबोधनात् । तद्यथा— ‘मही मे शस्य ०—० इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम् ०—० मांयले चण्डनामेतत् ०—० दध्न मांयतो ०—० इत्यत्र माधव ०—० मायतोर्दण्डस्य ०—० इत्यभाषयत्, निरूपणीयम्’ इति (१ १४ १८ भा०) चरु

वा तत्तथैव ; परं देवराजकृतं मिदं निर्वचनं यथा सत्यं मन्त्राभिः ;
कथं नेवं सभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्यनामानुक्रमस्या-
दोनि ? इत्यपि विचार्य भवेत् ।

प्रक्रम्यते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः ; तत्रापक्षः
शुद्धमीमांसाकारो वेङ्कटाचार्यश्चासीत् मीमांसको दैर्घ्यतय ,
रामानुजास्तु का कथा भगवच्छङ्कराचार्याश्च प्राग्भवो मण्डन-
मिश्रादिषमसामयिकः स ; तदुपन्यासोपनासतथैव प्रतीतः ।
तत्पुत्रेष्वेव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि प्रणीतानि । देवराज
काले स्थिताभ्यपि तानि साम्प्रतं विमुमान्येव वा ।

माधवपुत्रेषु विनायकेन कृतं कौपीतकौशाख्याभाष्यं तु कश्चित्
कश्चित् सम्यक्त एव ; परं स हि कौपीतकौशाख्याव्याख्याता विना-
यकोऽस्यैव माधवस्य पुत्र इत्यत्र तु नोपसङ्ग्यते निःसंशयं मानम् ।
एवं विनायकशक्तिरिति प्रयिते चन्द्रपत्रे सामगत्या संहितातो
ब्राह्मणाचार्योर्मन्त्राणां सहस्रः कृतो वर्तते । तस्य कर्ता विना-
यकश्च किम् स्यादस्यैव माधवस्य सन्तुः ? तथा षड्गुरुमिश्रयेकं
विनायकं मन्त्रतमं गुरु माह । तथाहि—

‘नमः षड्गुरवे तुभ्यं नमोऽष्टद्वगुरवेऽपि च ।

विनायकस्तिभूनाहो गोविन्द सूर्य एव च ।

व्यासश्च शिवयोगी च ये षट् तेभ्यो नमः सदा’-इति ।

तत्र विष्णुविघातक गणेशादि षष्ठदेवताः षष्ठगुरवः , व्यासः
षष्ठ इत्येवं षड्गुरव इति ये न मन्यन्ते, तेषाम् सवे सोऽपि विना-
यकः किं मन्त्रैव माधवस्यात्मजः ? इमानीह विचार्याण्येव ।

(८) भास्करमिश्रः— भट्टः । बभूवैकी ज्योतिषशास्त्रीय-
ग्रन्थानां प्रणेतातिप्रसिद्धो भास्कराचार्यः । नाय सः ; तस्य वेद-

विदापरत्वेन प्रगिज्ञाभावात् । वेदान्तभास्वीयप्रकरणस्यविशेषस्य
 मिदान्तमिहाञ्चनस्य रत्नतुलिकाख्यायाष्टीकाया ग्रन्थेतापि बभू-
 वैको घेद्वटयज्वपुत्रो भास्कर , स चाष्ठाद विभिन्न एव तत्रैव
 द्वि दीप्ति इति दत्तध्वपरिचयो न तु मिश्र इति । वैदिक
 पन्थसु येषां त्रिकाण्डमण्डनाख्यग्रन्थकारिका प्रयस्ता , तासां
 प्रणेता बभूवापरो भास्कर , किञ्च वेदाङ्गच्छन्द सूत्राणां
 मतिदुर्लभस्याख्यकट्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च
 बभूवान्यो भास्कर । नून मनयो कतरणैव वेदभाष्यकारेण भवि-
 तव्यम् । न च त्रिकाण्डमण्डनकारो भाष्यराजकारणभिन्न ,
 तयोऽपिष्टपरिचयभेदात् । तद्यथा— त्रिकाण्डमण्डनकारस्य
 भास्करस्य जगत्कृत्व परिचित कुमारस्वामी , स एव वा-
 स्यात् कुमारिन्ध्यामी , भाष्यराजकारस्य तु गभीरराजः । तदत्र
 गभीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्यं सुत कुमारितनूजीनेति
 चिन्तिते कुमारिलाजनेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजिनेति प्रती-
 यते , नैषष्टककाण्डनिवचने पूषेतिपदव्याख्यानावसरे सर्वार्थं
 पोषणात् पूषा’-इति भट्टभास्करमिश्र (१. १ १८) इत्येव सुस्तेष्व
 दर्शनात् , न हि गभीरराजसूनुर्भट्ट , अपि तु दीक्षित इत्येव
 परिचितस्तत्र भाष्यराजः , कुमारिन्ध्यामी तु भट्ट इति प्रसिद्धं
 एव सोमामवाप्तम् । यदीदं मनुमानं नादृतं भवेत् , तर्ह्ययं
 भास्करमिश्र प्रायः श्रीमच्छङ्कराचार्यसमसामयिक एव । साय-
 णतोऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वजोऽयं मिति चानुमितं Burnell-महा-
 दयेनापि (Catalogue pp 1^a-14) । एतत्कृतं रुद्राध्यायभाष्यस्य
 भाष्यं मन्त्राभिर्दृष्टम् , परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सन्पूर्वं भाष्यं
 नाद्याप्यत्राक्तं सम्भवद् दृश्योचरं मिति ।

(८) भरतस्वामी । एतत्कृतमन्यत एकदैकं मेव सुद्रं निर्वचनवाक्यं मुहूर्तं देवराजेन ; ततोऽवगम्यते,— तदानीं मेवै- तत्कृतस्य सम्पूर्णस्य भाष्यस्यातिदुर्लभत्वम् ; इदानीं तु नैवोप- क्षब्धिसम्भावनापि । अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्प्रत्यम्नाकं मन्त्रेयकस्य एव । परं मस्ति क्वचित् पुस्तकालये छन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्यं भंतिजीर्णं मिति च नः श्रुतम् । ६२७-शाकीयताम्रशासनं मस्यापि कालनिर्णये स्याद्वा निदानं मिति ।

अथास्य 'देवराजयज्वनोव्याख्यानशैलीं त्वजटिलेति प्रमस्यैव विपश्चिताम् । परं पौराणिकमतप्रवक्तृकालप्रभवत्वादस्य बहुवैज पौराणिकमतानुसृता अपि व्याख्याः सन्दृश्यन्ते । तद्यथा— 'पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णंति पृथिवी'-इति (१. १. ११.), पर्वतोऽपि पञ्चच्छेदात् पूर्वं मन्तरिक्षे व्रजति स्म'-इति (१. १०. ११.), 'पञ्चच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्च'-इति (१. १०. १२.), 'उभय- त्रापि छेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०—० तेषां मिन्द्रः पञ्चानच्छि- नत्'-इति (१. १०. १.), 'पिनाकम् ०—० दण्डाकारं धनु- रव्यक्षे ; तच्च कूटितो महादेवीय मेव सामान्येन'-इति (३. २८. १६) च । नैरुक्तविधानभावावगमि चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यते इवानेकत्र । तथाहि— 'विकृतत्वं ज्योतिषः गीतत्वात् ह्यसहस्रिभ्यां वा ४. २. ६५)'-इत्येवमादीनि समानोक्तानि ।

नैरुक्तग्रामनात्तस्य क्वचित् क्वचित् ग्रामनेत्रोन्मीलनञ् प्रतीयते- इति । तद्यथा— 'यमः—मध्यस्थानवायुः'-इति (५. ४. १२), 'यमः ०—०—अस्त्रमयावस्थं चादित्य उच्यते'-इति (५. ६. १०), विष्णुः—तीव्ररश्मिदारणेन सर्वं च द्याविमति'-इति (५. ६. ११),

‘पदितिः ०—०—एतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते
 अदीनादिगुणा, आत्मपक्षे प्रकृतिः’-इति (४. १. ४८) च ।
 ‘पञ्चजनाः’-इतिपदस्य व्याख्यानानुसारे शूद्रस्य च यन्त्राहकार्या
 धिकारित्वं निर्णीतम् (२. ३. २१) । ‘यत्रैकार्यानां पदानां सन्नि-
 पातः’, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति ; अन्येषां निरुक्त्या योजनं
 कर्तव्यं मिति मर्यादा (१. १. ११)’-इत्यादिर्यास्योपदेशश्च
 तस्य गूढं भूत्युक्तानेव । ‘रत्नयोरमेदः’-इति (१. १. १२), ‘उक्त-
 योरैकत्वस्मरणम्’-इति (१. १. १५), ‘वययोरमेदः (४. १.
 १२८)’-इत्येवमादयश्च तत्प्रदर्शितविषयं शीघ्रादिकप्रत्ययसाधने
 भवन्त्येव बहुत्र सहायकाः ।

निघण्टुसमाख्याविवक्षा अपि भवन्ति पदपाठा इति चेह
 ध्वनितम् । तद्यथा— ‘सतीकम् ०—०—यत् स शब्दे घवप्रह-
 कारणं पदकाराणां अभिप्रायस्य वैचित्र्यात्’-इति (१. १२. ५८)
 अस्मन्मते तु सतीकं मित्यस्य तथैव निर्वचनं कार्यम्, यतो नैव
 विवक्षेता ‘स । तीकम्’-इति पदप्रत्ययः ; तस्मापि संज्ञितावस्थेन
 व्यपदेशात् तद्विरोधस्यानुपेक्षणीयत्वात् । यस्ततो ‘सूतीकम्’-
 इत्येवात्रनैघण्टुकम् ; न पुनः सतीकं मिति । एवं हिक् मित्यादे-
 र्निर्वचनावसरे यदुक्तम् एते निपाताः’-इत्येवं (३. १२. १—८)
 तदपि पदप्रत्ययविरोधादिभ्रन्तीयमेव । तत्र त्वस्मन्मते ‘एते नव
 निपातसमुदायाः’-इत्येव वक्तुं युक्तम् ; अन्यत्राप्येवं समुदितपद-
 दस्य पदत्वेन परिगणनं दृश्यते एव हि निघण्टाविति । साध्या-
 चार्यसु ऋभाष्यादौ हिक् मित्यादीनां पदपाठरीत्यैव व्याख्यानं
 मत्तिसम् ; न तु निर्वचनरीत्येति परस्मैविद् स्वयन्त्यापमानं
 किञ्च देवराजः ।

‘व्योमशब्दनिर्वचनावसरे त्वेकत्र पदप्रत्ययमर्यादामङ्गमिया उणादि-
घृतस्य यास्कीयनिर्वचनस्यापि ध्वनितोऽनादरः । तथाचि—
“उणादौ तु ०—० वीयते तद्यायुगा व्योम । तथाच निरुक्तम्—
‘योनिरुत्तरिचं मङ्गानवयवः परिवीतो वायुना’—इति (२. २. ४.)
इदं निर्वचन मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम् ; वीत्य-
स्मिन् एवगृहीतत्वात्”—इति (१. ३. ३) । यस्मिन् यास्केनापि
पदकाराभिमत मेव निरुक्तम्— व्योम प्ववन मिति ११. ४. ६
द्रष्टव्यम् ; परिवीत इति तु नैव व्योमनिर्वचनम्, अपि तु तत्र
प्रदर्शितनिगमसम्बन्धुत पद मेव स एव मङ्गान् भ्रमो लक्ष्यतेऽद्यास्य
देवराजस्येति ।

इदानीकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकण्ठरवे-
णैव । तदिदं मन्त्रेपणीयत्वप्रतिपादनं नैव दूषणीयं मन्त्रतेऽस्माभिः ;
‘न हि सर्वः सर्वं वेत्ति’—इति-प्रज्ञावन्निदान्तात्, सुतग्राहीयनिग-
मानां स्ताभासमवाच ; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि निगमा
इति प्रदर्शिताः ‘बिकुरानामाभि जुष्टा’—इति निगमः—इति
(१. ११. ५०), तदिदं च रोचतेऽस्मभ्यम् ; निरुक्तमूलरूपस्य नि-
घण्टुसमान्नायस्य ब्राह्मणपूर्वभवत्वेन ब्राह्मणग्रन्थोपपदेषु लक्षासम्भ-
वात्, दादगाध्यायां निरुक्ते कापि तत्राविधनिगमास्तरणाच्चेति ।
अपि वा ब्राह्मणग्रन्थेषु वे केचन मन्त्राः विद्यमानमंहिताश्च्युता
न्यूनान्ते तेषां प्रायो वितुः शाखीया एवस्युरितिसर्वमवदातमिति ।

अथ ऋज्वर्गानाम निरुक्तटीकाया प्रणेता दुर्गाचार्यः खलु निघण्टु-
व्याख्यातुर्देवराजयज्वनोऽवरजः, सर्ववेदभाष्यकृतः सायणाचार्योक्तु
पूर्वजः इति प्रतिपादित मेव पुब्रह्मान् । भगव्यते, योऽप्यामीदृ

दाक्षिणात्य एवेति ; तत्र नैसर्गिकगौडविद्वेषदुर्गस्थोपसब्धेः ।
तद्यथा— “वन्दनाः= वन्दितारः, स्नाडगौडादयः”—इत्यादि
(निरु० ४. ३. ३ भा०) । सायणाचार्योऽपि दाक्षिणात्य एव,
परं न स दुर्गाचार्य इवापरिभ्राजितवृत्तिः ; तेन हि वेदार्थप्रकाशे
‘वन्दना’—इति पदस्य ‘वन्दनानि, रक्षांसि’—इति पौराणिकमतानुगत-
व्याख्यात मकारि । नन्वेवं ऋत्विज्यायाः पुष्पिकासु दृश्यमानस्य
‘जम्बूमार्गायमपाभिनः’—इतिविशेषणस्य का मति रिति चेत्, यत्र
ब्रूमः—दाक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पान्थानां
सामे एव स्थितस्तदात्मनः, तत एव तत्र तया विशेषणं सुपपद्ये-
तेति ; न ह्येतेन तस्य दाक्षिणात्यत्वं निरस्यते ।

ऋत्विज्याया निषण्णनिरुक्तयोः कर्तृपार्श्वस्य सुप्रतिपादि-
तम् । तथाहि— “एतस्मिन् मन्त्रे ‘अक्षूपारस्य दावने’—इत्ययं
मनयोः पदयोरनुक्रमः, समासनाये पुनः ‘दावने अक्षूपारस्य’—
इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायतेऽन्यैश्चायं वृषिभिः
समासनात्, अन्य एव चायं भाष्यकार इति”—इत्यादि (४. ३. २)
वाचिस्पत्योर्भिन्नाभिसत्त्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः । तद्यथा— “वायु
प्रेन्द्रो वेति किं शक्यं पर्याग्रवचनावेतो शब्दो उताभिधेयो
मिथेति ?”—इत्यादि. (७. २. १ टी.) । तत्रैव ‘कक्षात्
पुनर्मध्यमस्य श्रद्धवनेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन ?
(७. २. १ टी.)”—इति विचारोऽपि भवेदेव प्रेक्षायां सम्भिधेयवचनः ।
“पातस्य इन्द्रवान मिति समाख्या (८. १. २ टी.)”—इत्येष
भादि व्याख्यानश्च दुर्गाचार्यस्य तस्य छात्रिकत्वं भावेदयति । “तासु
तन्मूत्रपादेवैकः ०—० नास्त्येव नराग्रसः, तत्र नराग्रंसयाजिना
मौत्तामचीप्रयोगे कथं प्रयोगः ? (८. १. ७ टी.)”—इति

मन्त्रोद्गावने मपि प्रयस्य मेव । “आयर्वषे रोदसीत्त्वद्रष्टव्यं पदम्,
तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह ‘रोदसी रुद्रस्य पत्नी’-इति
(१२. ४. १२ टी०)”-एषापि पङ्क्तिरस्य बहुमुन्येव । “सा च
पुनर्थाख्या (७. ४. १ टी०)”-इत्याद्यनुक्रमणार्थवचनस्यास्य भवे-
देष प्रपञ्चनीयम् । देवानां द्वैविध्यम् (१२. ४. ७ टी०), पितॄणां
त्रैविध्यम् (११. २. ६ टी०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारीपदेश-
स्याख्यामं (७. १. ४ टी०) चित्तेवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव ॥

अथ मन्त्राणां छन्दोनिर्णये क्वचित् क्वचिदिह छन्दोऽनुक्रमणी-
विरोध परिलक्ष्यते । तद्यथा— ‘सं मा तपस्वभितः (षट्० सं०
१. १०५. ८.)’-इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः ; अनु-
क्रमणार्थं तूक्तं मतम्— “पाङ्क्त मन्त्रा विशुबटसी महाहृती यव-
मन्या”-इति । एतदेव छन्दोऽनुक्रमणीमतं मनुस्मृत्युक्तं धायणाचार्येण
च ऋत्विगाद्यो निर्णीतं मितं यवमन्त्रा महाहृत्वेवेति । तत्र हि
मध्यपादस्य इत्युच्यते न तैत्तिरीयमतस्येति निदानं सुपगम्यते । वसु-
तनु तादृशस्यते छन्दः सन्दिह्यत एव ; प्रदर्शिताया हि ऋचो
मध्यमः पादो दगाक्षरः श्रूयते, न च दगाक्षरमन्त्रा द्विचत्वारिं-
शदक्षरा पद्यपदा काचिदस्ति विग्रहा ब्रह्मती पङ्क्तिर्वेति ; अतो
नूनं चिन्तनीयं मेवैतस्या ऋचो विराड्-यवमन्त्रा नाम महाहृती-
च्छन्दः, अतः स्रराट्पण्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति । ईदृक्सुदेवा-
पनोदगार्थेव स्तु. पिङ्गनाचार्यध्वने— “आदितः सन्दिग्धे, देवता-
दितश्च (६. २१. ७. १.)”-इति । एवञ्चास्या ऋचः पाङ्क्तधृत्-
मध्यपतितत्वात् पङ्क्तत्व मेव ज्ञायः । न जाने कथं मनुक्रमणी-
कारोऽस्या महाहृतीत्व माख्यदिति । क्वचित् भूनाशुरीधतो-
ऽपि मङ्कल्लन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव

दुर्गाचार्येण । तद्यथा— अमुकमखण्डसुरतः खलु “अभि न इता”
 -इति त्रिटुप्छन्दस्का, तत उत्तरा “सिपकु नः”-इत्येवा विराट्-
 छन्दस्का ; यास्केन त्वेतदवतरण्या मुक्तम् ‘वपा भवति’-इत्येक-
 वचनान्तम् ; सतश्च ज्ञायते तन्मते उभयोः अचोः एकत्व मिति ।
 तदाह तत्र तद्वाक्याया मेव दुर्गाचार्यः ‘अक्षरी’-इति । सायणा-
 चार्येण तु षट्भाष्ये अमुकमखण्डसुरीधतो मेहकक्षरसोऽपि दृष्टा-
 यितः ? अपि वा न च तेन तदानीं मेव निरुक्तग्रन्थः स्मृतः ?
 अन्यथा ह्येतदुक्तोऽपि कथं न तत्र कृतमनेति । वस्तुतोऽत्र
 निरुक्तानुक्रमणीकारयोः प्रतीयत एव मतभेदः, तत् किङ्कर्तव्य-
 मूढ एवाभवदिह देवराजस्तथा सायणश्च ।

दुर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमाग्रायपुस्तकगतलिपिकारप्रसादादि-
 दोषतश्च कचित् कचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते श्रद्धार्थायाम् । तद्यथा
 —निघण्टो नेतमे काण्डे जटित्याद्यखण्डे समान्नात मीवैकचिंशत्तमं
 ‘नू च’-इति ; तदवसम्यैषीर्त्तं भगवता यास्केन “पुराणनवयोर्नू चेति
 च’-इति (४. १. १.) ; निगमघोदाहृतस्तत्रैव तेन “नू च पुरा
 च सदनं रयीणाम्”-इति (ऋ० सं० १. ८६. ७.) । दुर्गाचार्य-
 स्विहाह “अयन्तु नूचिदित्तेतस्त्वैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमान्नात
 एवोदाहृतः (४. ३. १ टी०)”-इति । किञ्चात्रत्ययास्कीयग्रन्थः
 पदपाठविरुद्ध इव सञ्जाते । पदकारा हि ‘नू । चित्’ ; ‘नू । च’-
 इत्येव भवत्युद्गन्ति ; निरुक्ते तु ‘नूचित्’-इति, ‘नूच’-इति चैती
 अनवग्रहणीयावेव निपातौ सूचिताविति गम्यते । निघण्टु-
 समान्नाये तु द्वित्राण्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृग्गन्ते
 “यं योः (४. १. ४८.), सीमो अन्ताः (४. ३. १३.)”, देवो
 देवाणां कृपा (४. ३. ३८.)-इत्यादीनि । तथा चैवंविध-

सन्देहानिरसनाय तादृशसमाख्यापाठदर्शनश्चाकिञ्चित्कर मेव । तदत्र टीकाकृतोऽत्र वचन मेव भवेच्छरण मध्याह्न्याम् ; दीर्घाय मेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवौठाधरपरस्फुरणं दृश्यते । अह इ एव विरोधः किमु तेन नैव सचितः ? दग्धमपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'—इत्यर्थः कृतो यास्केन ; तत्र तूक्तं दुर्गाचार्येण —“नू चित् इति नवपुराणाभिधायकौ निपाती (१०. १. १ टी०)”—इति । सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थतापि न श्लोक्तता ! अपि तूक्तम्—“नूचिदिति निपाती निषेधेऽत्र वर्तते”—इति । इदं मेवोच्यते 'सुरारेस्तुतौघः पन्था.'—इति । तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं तु निरुक्तविह्वं पदप्रत्यविह्वं भिव च प्रतीयत एव ।

अचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते । तद्यथा — 'सहस्रिचः'—इत्यादिः , 'वायव्ये मन्त्रे'—इत्यन्तो घन्यः . (४. ४. ५ टी०) समालोच्यः । तदेवंविधं लक्षणोक्तकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम् ।

अचिन्तु मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन । तद्यथा— 'भाष्य मत्र न सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्टः , ततो योज्यम्'—इत्यादि (६. ६. १ टी०) । तत्र तादृशगङ्गाया निदानोन्मेषय व्यादुचितस्तथा ; अन्यथा हि यस्तुतव्यता-दोषो भवेदेव दुष्परिहार्यः । अस्माकं स्वल्पविद्यां न तस्यासम्यक्ता-बोध उपजायते । भाषणाचार्येणाप्येतदेव नेदृशं व्याख्यान-मुत्कृष्टे मन्त्रे प्रयोगपूर्वकं सम्पूर्णं मुद्रितं यथायथ शब्देदार्थ-प्रकाशे । तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैव नैरुक्तपाठसंगमो नूनं धीमतां विचारविषय इति ।

मूलोक्तलक्षणानां मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकाङ्क्षितार्थं दर्शनीयाः ; परं मिहानेकत्र न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण ; ततोऽत्र वक्ष्येयं भवेत् सप्तसप्तमन्वयमयस्य दुष्परिहार्यता च । तद्यथा— परोक्षकृतानां सूत्रां यद्वक्ष्येयं मभिहितं भूले “परोक्ष-कृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्व्युत्पन्ते प्रथमपुरुषैवाख्यातस्य”— इति (७. १. १.) ; एतस्योदाहरणान्यपि दर्शिताति तत्रैव “इन्द्रो दिय (१०. ८८. १०.)”—इत्यादीनि ; परं मुदाज्ञतेषु तेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि व्युत्पन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रिया , प्रत्युत ‘अनूपत’, ‘भाषत’, ‘परसत’—इति तिस्रो मध्यमपुरुष-क्रियाश्च । तदिह कथं भवेन्नक्षत्रसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृतो-द्भावनीयमेव । न च तयोद्भावितं दुर्गाचार्येण । किञ्च ‘अनू-पत’—इत्यस्य अभिटुतेति प्रतिशब्ददानं, तदनुगतं सर्वं तन्मन्त्र-व्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयश्च एवोद्भावयति । अयमभाष्ये तु ‘अनूपत’—इत्यस्य क्षुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः , तथा न चोप-नश्यते तत्र व्युत्पत्तिरिति, स्फुटं मध्युक्तं तत्कावनिष्ठाया ‘सुदि-व्यवधानेनात्मनेपदं भ्रष्टादादेग’—इति । अहो इदमेतदपि विचार्यं— परस्मैकस्यैवात्र दुर्गाचार्यस्य व्याख्यानि दीय , परं सर्ववेद भाष्यकारेण सायणेनापि ‘भाषत’—इत्यस्य व्याख्यायां कथं न यास्तोयनस्योदाहरणमर्थादा परिरचिता ? गृह्यसंस्कारप्रवाह एव किं मत्र वीजमिति विद्वद्भिरनुसन्धेयम् ।

‘एष व्याख्यानसमय’—इत्येतद्वैकृतवचनस्य (७. २. २.) ‘भारते व्याख्यानसमये एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः’—इति दुर्गाचार्येण कृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नूनं मेतत्प्रचलितं यद्वाभारत-निरुक्तास्य पुरैव प्रणीतमिति । तदेतादृशव्याख्यानं तु योर्धापर्य-

ज्ञानविधुरेष्वैव कृत मिति कालज्ञानकृतग्रमाया मैतिहासिकानां भवेदास्यास्य मेव । एव मन्त्रत्रापि बहुत्रैव विवेचनीयम् ।

क्वचिद्विशेषतो व्याख्येयानि मूलवचनानि च नैव व्याख्या-
तान्येतेनाचार्येण ; अमार्जनीय एवैष दोषो व्याख्यातृणाम् ।
तद्वादीपास्तु मयोद्गोषिता बहुत्र तद्दीप्यन्त्याम् । किञ्च यदिहानि-
कक्षीकं भगवता यास्कोन— “इति सा निगदव्याख्याता”-इति,
तेषां सर्वेषां मेव निगमानां विशेषतो व्याख्यानानि कर्त-
व्यान्मेव हसितकृतोऽस्य । अहो वत, तादृशानां व्याख्याकया तु दूरे
पास्तान्, असकृच्छ्रुतस्य निगदव्याख्यावेति पदस्यापि व्याख्यानं
न कृतं तेन क्वचिदपि ! वस्तुतस्तु यास्ककाले यासां श्रुता
मर्थबोध आसीदतीव सुगमः, तासां व्याख्यानं निष्प्रयोजन मिति
मत्त्वैवाह तत्र तत्र यास्को निगदव्याख्यातेति । श्रूयन्ते चैवं
निगदव्याख्याता मन्त्रास्तेतिरीयारण्यकादावपि । तथाहि—
“अथ निगदव्याख्याताः, ताननुक्रमिष्यामः”-इति तै. आ.
१ प्र. ८ पत्र. ४ ख. । “निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव ०—० विस्मट
मास्यातो भवति, तान् एतान् मन्त्रान् अनुक्रमैव कथयिष्यामः”-
इति च तत्र तद्वार्थं मायशीयम् ।

क्वचिदहो त्रैकानिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रकमलस्यापि सुगन्धो-
ऽप्यादि तेन ; इदञ्च क्वचिच्चिराकार मपि साकारम् । अति-
गम्भीरमूलजनघो दिग्भ्रम एव तत्र तत्र तदीज अनुमोयते,
नाम्यत् किं मपि । तद्यथा निरु. ८, १, २.— “अथाप्यय सपरो
रिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे— “अग्निं द्राविणोदस माह” मन्त्रहक् ।
स मन्त्रो मृग्यः । केचित्तु ‘द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदमः’-
इत्येव मन्त्रो । यस्यापत्यं द्राविणोदघोऽग्निः, स एव द्रविणोदा

इति'-इति । अस्मन्मते तु न ह्यत्र द्राविणोदसपदघटितमन्त्रोऽन्वेषः ; अपि तु द्राविणोदा इन्द्र इति चेत् इन्द्राब्जातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते एव मेव निबन्धो दर्शनीयः ; दर्शयिष्यत्वनुपदश्चात्र तथैव— “यो यस्मिन् अक्षरमिं जजान”—इति भाष्यकारः स्वयं मेव ।

कचित् पदयन्त्रविरोधं सुररीक्षत्वं च कृतं नैरुक्तनिगमव्याख्यानं मेतेनातिपण्डितमन्येन । तद्यथा वराहनिगमव्याख्यानावसरे लिपेरूपं मिदं मिति मन्त्रैर्बोक्तम्— ‘त्वेषितः = सन्दीपितः’—इति (५. १. ४टी०) । पदसंज्ञितायां तु ‘त्वाऽऽपितः’—इति साव-
यदपाठः श्रूयते । तथाचावगम्यते बहुक्पदकारस्य शाकण्यस्यै-
र्नात्र लिपेरूपं मिदं मिति । एवञ्चानयोर्विरोधः स्फुटम् ।
नूनं मवगतयेष विरोधस्तेनापि वेदार्थपटुना ; यत एवानुपद-
मुक्तम्— ‘नान्यथायं उपपद्यते’—इति । ‘अथवा’ पदकारनघे ‘त्वा-
ऽऽपितः’—इत्यवगमादुपरोधतः लिपेरूपं मिदं मिति स्वीकाराभावे
इति च तद्भाषः । एतच्च ग्रीडिवादमात्रम् ; सायणाचार्येण तु
पदकारमतं अनुसृत्य कृतं एव हि त्वेषित इति पदस्य ‘त्वया
प्रेरितः’—इत्ययं मर्थोऽस्मिन्नत् । वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तद्वैदार्थः
कल्पनीयो यथा न विरुध्येत पदपाठः । आर्यं पदपाठं मवसत्त्वार्थ-
करणन्तु साहसं निवेत्यत्र कास्ति वक्तव्यता ।

एव भनुक्तमणीकारस्य शौनकाय, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च
मतविषये मित्रं प्रतीकोपादानं मभिलष्यते । तद्यथा—“आषट्
आसाम्”—इतिनिरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय तत्पूर्ववर्तिन्याः
“अग्निं यो देवीम्”—इत्यस्याः (ऋ० सं० ७. ३४. ८) प्रतीकोपा-
दानम् (६.२.३) । तदत्र शौनकाश्वलायनयोर्मते ये दिपदे ऋचो,
त एतेनं सन्धित्वं चतुष्पदीत्येका दुर्गाचार्यस्येति मतविरोधो व्यक्तः ।

‘सस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि द्योतितोऽत्र बहुत्र सत्यम् । तद्यथा — ‘विकृतज्योतिष्कः’-इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यानायोक्तम्— “तद्दि तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात् ; इतराणि चण्डानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष”-इति (५. ४. १टी०) । स्वभावस्थान्या- भाव एवोच्यते विकारो नाम लोके ; तद्यदि हि पूर्वं सुष्ठु मनस्तरं चन्द्रमः-सम्बन्धात् शीत मिति स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः, तद्धोषोपपद्येत चन्द्रवाचस्य ‘हृकः’-इति पदस्य यास्त्रीयं निर्वचनं ‘विकृतज्योतिष्कः’-इति । स्वभावशीतस्य तु विकृतत्वं नैव किञ्चामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ?

एवं यदा पौराणिकाख्यानचनवटाभिराच्छन्नं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे एव निविडान्धकारग्रस्ते भारते यतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह ऋज्वर्यायां मूलाभिप्रायविरुद्धानि सूत्रासम्बद्धानि च बङ्गनाख्यानानि दृश्यन्ते । तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा— “एव सुखावचैरभिप्रायेऽर्जपीषां मन्त्रद्वयौ भवन्ति”-इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यानमेव “मन्त्राणां दृष्टारो भवन्ति, न तु कर्तार इत्यभि- प्रायः”-इत्युक्तम् (७. १. ३टी०) । न चायं मभिप्रायो मूलकतो यास्त्येति गम्यते । तत्त्वतस्तु चनिर्दिष्टकालिकानां मतिप्राची- नानां पद्यादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां प्रोक्त इति, मध्यकालिकानां मनतिप्राचीनानां मन्त्रतन्वीयानां च कृत इति त्रय एव व्यवहाराः समार्याः ; तथैव पाणिनिशास्त्रात् । तद्यादि — ‘दृष्टं साम’-इति (४. २. ७.), ‘तेन प्रोक्तम्’-इति (४. १. १०१.), ‘कृते पत्ये’-इति (१. ४. ३.) चेतानि सूत्रापीडनोपार्थानि । मूलासम्बद्धानि च यथा— ‘सप्त सिन्धून्, स्यन्दना पाकाश्वनदीः, एना च इना चेत्येवमाद्या’-इति (८. १. २टी०), ‘समारोहन्

उदयगिरौ”-इत्यादि (७. १. २ टी०) च । तथा “इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः ?”-इति सारव्यविचारस्य समाधानं मयि (११. १, (टी०) ततोऽधिकं चित्रम् ।

एवमपि यास्कीयवचनव्याख्यानादुरोधात् तस्य बहुत्रावितथ-
वादित्वं मपीह ध्यायते । तथापि देवतानां माकारविचारस्य
रणे— “तदाहुः ‘नैतदस्ति यद्देवासुरम्’-इति । ०—० ‘तद्यथा
— धनिः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमा.-इति’ । प्रत्य-
क्षत एतावत्पुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषां मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टव्यम् ।
स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा भगव्यादयः, तस्मा-
न्मायाददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये
केचिदाकारिणः केचिदनाकारिणः इति, तथैव देवतानां मयि हि
न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति”-इति (७. २. ३ टी०) । एतेन
भगव्याद्यन्त पुरुषरूपकल्पनं मध्यपास्तं मिति स्फुटम् । एवं भग-
वता यास्कीन पृथिव्याः षड्भिः प्रभाशून्यत्वं वर्णितम्— “षडगत-
भासः सप्तर्हसभासः सप्तर्हसितभासः सप्तभासं वा”-इति (६. ६. ७) ।
ततश्च दुर्गाचार्येण ‘लक्षणाच्छाया भवति पृथिवी’-इत्यध्ययगतम् ।

एव मध्यन्त सारशून्यो वंशतद्व्यन्दनवमस्त्वोऽपि न कश्च मयि
चन्द्रनायते । दुर्गाचार्यः खलु देवतानां मपुरुषविधत्वं व्याख्याया-
मनुपपन्नं मनुससारेव पौराणिकमतम् “परे तु अधितातार पुरुष-
विग्रहाः (७. २. ३ टी०)”-इत्यादिना । अपि नैव विग्रहा ध्यातव्य-
पौराणिकराष्ट्रशासकवासंस्कारः । अहो कालप्रभावजो मति-
विभ्रमः । वेदाद्वयव्यकर्तुर्मभवतो यास्का अपि मतं खर्विकर्तुं
मिच्छत्ययम् ॥ एव मगद्व्यजस्रव्याख्यानादावपि पौराणिकाख्यानं
मेवानुसृतम् (१. २. ४ टी०) ; न तु तत्त्वं व्याख्यातं मेतेन ।

कचिदिह व्याकरणप्रक्रियास्यान मध्यपरिस्फुटम् । तथा—
 'अस्ते'—इति नैगमपदव्याख्यानाय धविरुक्तं भगवता यास्केन
 'अस्ते तैवन्तुः'—इत्यादि । तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासा
 नैव विभक्तीनां बहुवचनानां 'जस्-अस्-मिस्-भ्यस्-पाम्-सुप्'—इत्ये-
 तीयां स्थाने "सुपां सुतुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडाद्यायाजालः"—इति
 (७. १, १८.) पाणिनीयेन सूत्रेण श्रि-पादेश एवेष्टः । तथाच
 'अस्ते'—इत्येकरूपस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्माभिः, अस्मभ्यम्,
 अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु इति सप्तविधा एवार्था भवितु
 मर्हन्ति, मवन्ति च यथास्थानं यथानुगम मित्येव मूलतात्पर्यम् ।
 परं दुर्गाचार्येण तेषां वैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कण्ठरवेषोद्घो-
 पिता ; अपि तूक्तं " 'अस्ते'—इत्यस्य 'वयम्'—इत्येवमग्रयमया
 विपरिणाम उत्पद्यते"—इत्येवमादि (६. २. ३ टी०) ।

जामिशब्दस्यातिरेक्यालिशार्थयोर्मन्त्रात्मनिगमप्रदर्शने देवराजीप्य-
भवदसमर्थ इव (४. १. ४६.) । वसुतमु नैघण्टुकव्याख्यान मेवा-
स्यासीद्विगमसद्वृद्धे मुख्य मन्त्रलब्धनं प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदानां
निगमा नैव दर्शिताः, इहापि न तेषां त उपलभ्यन्ते ; अपि तत्र खलु
येषां पदानां ये च यथा च निगमाः प्रदर्शिता देवराजिन, प्रायस्त एव
तथैवेषु च दृश्यन्ते । तद्यथा— तत्र क्रोधनामसु पठितस्य हरइति-
नैघण्टुकपदस्य 'निगमो ऽन्वेषणीयः'—इति व्याख्यान सुपसंज्ञितं
देवराजिन (२. १३. २.) ; तथैव क्रोधनामनिरुक्तव्याख्यानावसरे
दुर्गाचार्येणापि तद्विगमो नैवादर्शितः (३. २. ३८टी०) । परं सायणीय-
भाष्यदर्शनाच्चस्माभिरवगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरःशब्दस्य
निगमः— "अथयता हरसो दैव्यस्य"—इति (ऋ० सं० ८. ४८. २.) ।
पुनस्तस्यैव हरःशब्दस्य ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यौ निगमौ प्रद-
र्शितौ देवराजिन, तावैव ऋक्सर्वाया मपि ; किञ्च असृगर्थे यथा
मन्त्रात्मनिगमान्नामः सूचितो देवराजिन, ऋक्सर्वाया मपि तथैव ;
अहो तत्रैव ततथोक्तं देवराजिन 'उदकं लोकवाचिनिगमौ पर्येयी'-
इति (४. १. ३८.), तत एवान्वयगत्या दुर्गाचार्येणापीह (४. २. ३८टी०)
मौनं मेवावलम्बितं मित्त्वसं पदपरिर्णेत्येति शम् ।

ऐतरेयालोचनम् ।

(अथैत)

॥ ऐतरेयब्राह्मणस्योपोद्धातरूपम् ॥

षड्देगीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

आचार्यश्रीसत्यव्रतशर्मासामग्रमिणा

प्रणीतम् ।

॥ द्वितीयसंस्करणम् ॥

(परिवर्धितं परिवर्धितम्)

कलिकाता—सत्ययन्त्रे

१८६२-सप्तमायां मुद्रितम् ॥

॥ अथैतरेयालोचनविषयसूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमेतरेयनाम ? ... १	१	प्रथम आर्यावासः - ... २३	२३
प्राकृतशब्दनिरुक्तिः ... १	१	द्वितीय आर्यावासः ... २४	२४
प्राकृतग्रन्थानां वेदभाष्यत्वम् ... २	२	तृतीय आर्यावासः ... २५	२५
देवताविद्यानदृष्टान्तः ३	३	प्राचीनार्यावर्तं निरूपणम् ... २६	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ४	४	तत्र पूर्वोक्तमनन्दप्रदेशः ... २७	२७
प्राकृत्युद्धृतं मन्त्रवाक्यान्तम् ... ५	५	—पश्चिममनन्दप्रदेशः ... २८	२८
प्राकृत्याप्तिकांशो विज्ञानलाभः ७	७	—उत्तरमनन्दप्रदेशः .. २९	२९
मूलविधानदृष्टान्तः ८	८	हिन्दुसामान्यदर्शननिर्णयः .. ३०	३०
अथैवाद्दृष्टान्तस्याशुत्वम् ... १०	१०	प्राचीनार्यावर्तोत्तरसीमा .. ३२	३२
		प्राचीनार्यावर्तपश्चिमसीमा ३९	३९
अथ कौत्स प्रश्नाः ? ११	११	आर्यावर्तभूमिनिर्णयः . ३३ - ३७	३३ - ३७
महिदामस्य दामीपुत्रत्वम् ? १२	१२	संहिताकालिकार्यावर्तः .. ३७	३७
अमवर्णाविवाहवस्था ... १३	१३	आर्यमात्रान्यपरिचयः ... ३८	३८
दामीपुत्रस्य मन्त्रदृष्टत्वमपि ... १४	१४	उत्तरमनोत्तरपुत्रप्रदेशाभावात्	
आर्यागार्यपरिचयः १५	१५	मायैवत्वादित्येवराज्यत्वम् ... ४०	४०
जातिपरिवर्तनसंस्कारः ... १६	१६	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ... ४२	४२
वेदाधिकारिनिरूपणम् ... १७	१७	ऐतरेयकालिकार्यावर्तः ... ४२	४२
यूरोपीयानामार्यागार्यव्याभावः १८	१८	शतप्रथमकालिकार्यावर्तः ... ४३	४३
मनुष्याणामार्यकालनिर्णयः ... १९	१९	वामनिकालिकार्यावर्तः ... ४४	४४
ऐतरेयारण्यकविचारः ... २०	२०	यास्ककालिकार्यावर्तः .. ४४	४४
		यतश्चकालिकार्यावर्तः ... ४५	४५
अथ कुचतः सः ? . .. २०	२०	मनुकालिकार्यावर्तः ... ४५	४५
आर्यशब्दार्थनिर्णयः २१	२१	कनिष्ठराज्यस्य परिचयः ,	
आर्यशब्दशब्दविवक्तिः . २२	२२	निन्दा, स्त्रीदेवताप्रतिष्ठा ४७	४७

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अभरमिंहकालिकार्थवर्तः ...	४०	पुंसां बहुविवाहे दीषाभावः	८४
यूरोपीयमतानुगतायां वाम		मृतपतिव्याया एव पुनर्विवाहे	
स्त्रीकारे दोषत्रयाभ्यामुल्लेखः ...	४८	दीषाभावसूचनम् ...	८४
यूरोपीयतयोऽवकाशप्रमा-		स्त्रीणां मपि पारित्यम् ...	८४
यानि सत्स्वष्टयानि च	४६-५५	कुलवधूनां लज्जाशीलता ...	८४
वालगाङ्गाधरमतसङ्कलनम्	५५-६६	पत्नीभगिन्योः पक्षाः प्राधान्यम्	८४
व्याप्यपत्नीकोविधयः .	६६	अभिहोचस्यातिकर्णयता ...	८५
ऐतरेयवामस्यानिरूपणम् ..	७१	जातस्यैव दैवकार्यविधिः ...	८६
		भुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
अथ कः कालोऽखेतरेयस्य ?	७१	पर्यग्रहीरदाहविधानम् ...	८६
ऐतरेयस्य माखिनिपूर्वजत्वम्	७२	देवपितृमनुष्यपूजाविधिः ..	८६
— आचलायनपूर्वजत्वम्	७३	देवपितृत्वम् ...	८७
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७३	पितृनिरूपणम् ..	८८
— शाकलश्यामाणां प्रवक्तुः		धीवानां अन्तमयवर्धनम् ...	८८
शाकल्याय पूर्वजत्वम्	७४	मनुष्यनिरूपणम् .	८९
परमंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्		अतिपिण्डाग्ने विश्वेषोपदेशः	८९
यज्ञैतरेयस्य मरणत्वम्	७५	पशुर्हिंसा विहिता न वा ?	८९
		पिपासते घानीयदानादिविधिः	८९
अथैतरेयकालिकाचाराः	७६	आर्त्तिचक्रमङ्गः प्राशम्यम्	८९
आतिप्रदण्डनिरूपणम् .	७६	अथान्यवाजनविधिः ...	८९
प्राश्नगादिस्वभारादिवर्गनम्	७८		
प्राश्नगादीनां मन्त्रनिर्णयः ...	७८	अथैतरेयकालिकप्रवहाराः ...	८६
प्राश्नगसन्निधयोरावधानि ..	७८	पूरोहितस्यावयवता ..	८६
व्याप्यनार्थयोः भाष्यभावः .	८०	इष्टिवादानस्यातिकर्णयता .	८८
वामविषयक्रोधदेशः .	८२	वदान्यतायाः प्रश्नमा ...	८८
विवाहस्य कर्मशरीरदेशः .	८३	पुंभोऽपि क्रयविक्रयातिमर्गाः	८८
अतिवागममन्त्रानिभावनिष्ठा	८४	पुत्रे पितृयज्ञेऽप्यश्वराजः .	८८

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पुत्राणां पित्रदायभाजम् ...	६६	पृथिव्या भ्रमणम्, सूर्यस्य	
वायुव्याघ्रघंसमुदयाचरा ...	१००	उदयास्तमयाभावः, अहो-	
इन्द्रसूनूनामप्यस्तित्वा ...	१००	रात्रिनिवृत्तिहेतुश्च ...	१०७
ग्रहचिह्नैर्दक्षिणामप्यस्तित्वा	१००	सूर्यविज्ञानम् ...	१०६
चौरस्त्यास्तित्वा सन्नित्वा च	१००	चन्द्रविज्ञानम् ...	११०
शुक्रपञ्चवह्नारः ...	१००	वायुविज्ञानम् ...	१११
सर्वभौमराणास्तित्वा ..	१००	अग्निविज्ञानम् ...	१११
रात्रिनिवृत्तिः प्रक्षानामावेदनम्	१०१	ज्योतिर्विज्ञानम् ...	११२
रात्रिभाज्यः, रात्रिभाज्यपरत्वं	१०१	गोचाराणां नक्षत्राणां कर्तव्यता	११५
रात्रिभाज्यपरत्वं, रात्रिभाज्यपरत्वं	१०१	विष्णुविज्ञानम् ...	११६
रेवत्युदयाय शुक्रपञ्चवह्नारः ...	१०१	गर्भादिविज्ञानम् ...	११६
मुद्रार्थमप्यस्तित्वा नामपि		अग्नीरादिविज्ञानम् ...	११६
प्रक्षानां स्तित्वाः प्रक्षानाः ...	१०१	खाद्यविज्ञानम् ...	११५
सामर्थ्यादि शुक्रपञ्चवह्नारम्	१०२	भेषजविज्ञानम् ...	११६
सैन्यनियोगप्रकारवर्णनम् ...	१०२	कालविज्ञानम् ...	११७
उपविभोजनवह्नारः ...	१०२	दिग्विज्ञानम् ...	११७
सशिव्यतेजनीयवह्नारवह्नारः	१०३	देशप्रकृतिविज्ञानम् ...	११८
अनलवह्नारः, अलवह्नारः च	१०२	शिल्पविज्ञानम् ...	११८
कल्यादिपुत्रमुंगलचयम् ...	१०३	श्रद्धार्थं विज्ञानम् ...	११८
वर्षायां सर्वार्थसद्भावः ...	१०६		
सुगन्धभौमाणां सर्वार्थसद्भावम्	१०६	अथ कस्याः शाखाया इदम् ?	११६
		विष्णुपुराणीयशाखाकथा	११६
अथैतरेयकालिकविज्ञानानि	१०६	भागवतीयशाखाकथा ...	१२०
पृथिव्या मतिहेतुः, वायवा		सूर्यपुराणीयशाखाकथा	१२२
पृथिव्योः सम्बन्धः, उदितहेतुः,		गौराणिकशास्त्रमतप्रबन्धनम्	१२२
उदकाणां मतिहेतुः		शास्त्रावधार्यं निरूपणम् ...	१२४
भावहेतुश्च ...	१०५-१०७	स्वामिदयानन्दोद्देशशाखाकथा	१२६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
यथशाखानामावगमः ..	१२६	अमीमपदेवपरिचयः ...	१६८
चरणयूद्धोक्तपञ्चशाखाः ...	१३०	अयिनिष्पन्नम्	१६९
देवीपुराणीयशाखाचयम्	१३१	इन्द्रनिष्पन्नम्	१६९
अग्निपुराणीयशाखाचयम्	१३२	सूर्यनिष्पन्नम्	१६८
महानामोव च्यात शाखायवौ	१३३	देवतानां स्वभावादिपर्यन्ते	
मात्स्या शाखायवौ विभिन्ने	१३३	पौराणिकमवनिरासः ...	१७०
हृद्देवतायाश्चशाकसोयत्वम्	१३४	पौराणिकवक्ष्यनोदाहरणम्	१७१
वाष्कलशाखायवोर्मदः ...	१३५	इन्द्रश्चोर्निष्पन्नम् १७३, १७३	
अथ छेदशिरोयापरिचयः ...	१३५	अमरनिर्दिष्ट दोषोदाहरणम्	१७५
पालत्रिल्यमूलाणां परिचयः	१३६	आख्यायिकाणां शक्तिः ...	१७८
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३७	चत्वारो देवगुणाः ...	१७८
महानमूक्तोपर्थः षष्ठदश	१३८	अधियशादिआख्यायै विध्यम्	१८२
मात्स्या (मीमांसी) वात्स्या च	१३८	सायणवात्स्या भ्रमप्रदर्शनम् १८८-१८०	
अथान्धलायनीपरिचयः	१४०	वज्रानां परिचयः	१८८
आन्धलायना अष्टतथीत्वम्	१४१	अयिष्टोमकारिकाः ...	२००
शाकलपरिच्छेदमहादि .	१४२	अथ किमु प्रयोजनमेतस्य ?	२०४
आन्धलायन्युक्तमादि .	१४२	सुक्तिमतनिरासः	२०४
आक्षेपेषु मन्त्रविधावग्रीवी	१४३	अग्निहोत्रनिर्णयारम्भः ..	२०५
ऐतरेयापस्तम्बितशाखा ...	१४५	पितृलोकादिनिर्णयः ...	२०८
अथ कोऽस्य विषयः ?	१४७	भृगुलोकश्च द्विर्षं पदस्य च	२१६
प्रकृतिवृत्तविद्यागनिर्णयः	१४८	भूयन्लोकस्य सुप्रज्ञः मार्गः	२२०
यागदेवतानिष्पन्नम् ...	१४८	यमयमोनिर्णयः	२२१
भोमपदेवपरिचयः ...	१४९	माकनरकविरुद्धिः ...	२२२
यगुहदादिद्विप्रलापतिवपट्कार		चित्रिप्रमर्तस्त्रीकारः ...	२२५
अष्टपत्तिस्तवः	१५३-१५४	अग्निम्य दुरारोहयमः ..	२२६
		उपमर्गः .	२२६, २२८

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अथैहालोचयामः—(१) किं मिदं मैतरेयं नाम १, (२) कोऽस्य प्रवक्ता १, (३) कुत्रथ, कः १, (४) कः कासोऽस्य १, (५) कीदृशान्या-
सन् तदानीन्तनाचारश्चक्षारविज्ञानानि १, (६) कस्याः प्राजाया इदम् १,
(७) कोऽस्य विषयः १, (८) किम् प्रयोजनं मेतस्यैवष्टौ ॥

(१)

अथ किं मिदं मैतरेयं नाम १ ब्राह्मणमिति ब्रूमः
किम् ब्राह्मणमिति । अथाह लोमिनिः— “श्रिये ब्राह्मणशब्दः”
—इति (२. १. २३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागी ब्राह्मण-
मिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणैदं लक्षणं श्रुतं तन्मिति
ऋग्वेदभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय
तादृशमिति मन्यामहे वयम् ; एतन्नक्षणत एव तत्तद्रूपा-
प्रतीतिर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽत्र
“कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति (३५ सू०) शायस्तम्भलक्षण-
निवेद्यायामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्वा अपीति
तल्लक्षणं सदोषमिति चेदत्र ब्रूमः,— पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्त-
निर्दोषलक्षणतो, वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षण-
मपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्वेदज्ञाया यजुषां हिताया यजुर्वेदत्वं

न दोषावहम् , तथैव कर्मचोदनाबहुले ऽत्र त्वेतरैवादी ब्राह्मणत्व
मपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्क्षेपतो निरुक्ता-
न्तोचने “को ऽसौ वेदः ?”-इति प्रकारेण प्रकाशिता एव । ततो
दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं निवादादि ।
तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारि— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
स्ति । अत्र प्रमाणम् । ‘ब्रह्म वै ब्राह्मणः चतुं राजन्तः (ग० १२.
१.)’-इति , ‘समानार्थावेतौ ब्रह्मन्-शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च’-इति
व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्विर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणै-
र्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्रह्मणानि”-इति ।
इतः पूर्वं भूतगात्रस्याख्येतरैरस्य सम्पादनभूमिकायां डा०-ऋग्-
महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिवेचनं निव निव सूचितम् । अस्माकम्वत्ता-
मस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तद्यथा— न हि “ब्राह्मोऽजातौ”-इति
(पा० १. ४. १०१.) सूत्रे जायति ब्रह्मन्-शब्दाद् प्रत्यपरी
ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते , अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्-शब्दाच्चेदं निष्पन्नं
ब्राह्मणपदम् , अपि त्वन्मन्ते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेण
स्याप्रियत्वं ब्राह्मणं मिति ।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिवोधकं वचनं ब्राह्मणम् ,
तादृगवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मणं निव । वचनपरत्वा-
देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य स्वीकृत्यम् । अथवा अख्येतद् ब्राह्मण-
पदं भाष्यपरम् । वेदार्थवित्तमेव ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुष्ठूतं
मन्त्रभाष्यं निव ब्राह्मणं मिति । ब्राह्मणस्य वेदत्वं मुरारीकुर्य-
तापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरचनेवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वं
मामासि । तथाहि तैत्तिरीयमंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्रा-
ह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादी समाम्नाताः”-इति ।

यस्तुतस्तु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात्
ब्राह्मणकाले तदर्थमव्ययसंग्रहः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां
ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याद्याख्यानाय च प्रवृत्तिः
समुत्पन्ना, तत एवेमानि यैर्ब्रह्मकौपीतकैतरेयादीनि आदिवेद-
भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मन्त्राभिर्नि-
रुक्तानोचने (ड—डी) “वस्तुतः”—इत्यादिना “यैदमाथरूपाणि
ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणचयनानां आदिवेदभाष्यरूपत्व
मेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतया यागविधय
एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाद्भूयदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-
द्युरादितार्थाः सुत्यादयः सुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च यत्र
आख्याताः स्युस्ते । ता एव अर्थवादा येषु चन्ते । तदप्युक्त
मापस्तम्बेन— “ब्राह्मणगोष्ठोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परवृत्तिः
पुराकल्पय”—इति (१६, ३७ सू०) । तत्रमङ्गतो बहूनां मन्त्राणां
मन्त्रायाणां वा प्रायोऽधियप्रपरव्याख्यानानि, क्वचिदभ्यास-
विधान्यपि समाम्नातानीति सर्वेषां मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां
यागविधानार्थमेव संयुज्यत इति “कश्चोदना ब्राह्मणानि”—
इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वमेति निरवयवम् ॥

अथोक्तं मेवार्थं मिहोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे ।
प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्विहिता । सा शुक्लम्विष्टोमादि-
यागेषु दीक्षणायां भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि-होत्र-सव-
मेदात् । तत्रेय मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानत्वेन
माध्यातम्— “अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमहन्तरेण
ममो अन्धा देवताः”—इत्यादि (ऐ० भा० १. १. १.) । एतेनास्य

यागस्य अग्निर्विष्णुश्च दे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानन्त्वेव
 भस्मात्तम्— “आग्नावैष्णव पुरोडाश निर्वपति दीक्षणीय
 मेकादयकपालम्”—इत्यादि । इत उत्तर मितदीयावान्तरम्बु
 विधविधानाद्यनन्तर मन्त्रद्वय विहितम्— “अग्निर्मुख प्रथमो
 देवताना मग्निश्च विष्णो तथ उत्तम मह इत्याग्नावैष्णवस्य द्विप्रो
 याध्यानुवाक्ये भवत ”—इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयो पूर्वी दीक्षा
 यागप्रधागृहविष पूर्वीकस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति , उत्तरो
 याज्येति विवेक । तदेनयो स्पष्टार्थतया , अविषचितविशेष
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं भोक्ते ऽतेतरेयके , अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै ण्वाना मपमो विष्णु परमस्तदन्तरेण सर्वा
 अन्या देवता ”—इति देवद्वयश्रुतिरास्मात्ता , तदेवेतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतस्तत्पर्यान्वाख्या सम्भवम् । ‘अग्ने’ पायिवस्यास्याव
 सत्वम् , पृथिवीस्यात्वात् , एष ‘विष्णो’ आदित्यस्योक्तमत्वम् ,
 द्युस्यत्वात् , अन्याना वाय्वादीना सर्वासा मेव देवताना मितयो
 र्धायापृथिव्योरेव उक्त सत्वात् एनयोर्ग्रहणेनेव ग्रहण मभीष्ट
 मित्याशय । मत्थावेतौ ऋग्यजुष्मामाथर्वशास्त्रीयसंहितासिद्धान्तौ
 अचक्षितान् न दृश्येते , ऊणयजुस्तैत्तिरीयब्राह्मणे तु दृश्येते (२
 ४ ३ १, ४) , पर तत्रापि सन्ति पाठभेदा । आश्वलायन
 श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपञ्च विहितावेताविति न त्वाध्वनायनशास्त्रीया
 वप्यभिगम्येते , अत एतौ ततोऽप्यन्यशास्त्रीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीना मृचान्तु विधान मनु व्याख्यानानि चास्या
 तानि । तद्यथा— “मद्रादग्निं येय प्रेक्षीयन्वाह , अयं वाय
 भोको मद्रस्तस्यादमावेव लोकं येयान् , सगं मेव तं लोकं
 गमयति । हृहस्यति पुर एता ते अस्त्विति , नष्टं वै हृहस्यति

ब्रह्मवाक्सा एतत् पुरोगम भक्तं च वे ब्रह्महृषिति । अयमवस्थ
वर या पृथिव्या इति , देवयजनं वै वरं पृथिवी , देवयजन एवेनं
तदुपमाययति । आरे मद्रून् कुशुदि सर्ववीर इति , दिपन्त
नेवास्मै तत् पाषाणं स्नात्वा मययाधतेऽधरं पादयति"—इति
प्रथमर्धे विधिश्चाख्यानं (ऐ० ब्रा० १. २. २.) । अपाणि प्रच-
लिताया नृक्षाखायां नान्नातीत्यन्यशास्त्रीयैव ; तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. २. १८ ॥

ब्राह्मणविप्रथाणा विशेषतोऽयं प्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चीदाह-
रामः । श्रूयते हि शुक्लपुष्पेदस्य माध्यन्दिन्या शाखाया
पादिमेषा कण्डिका— “इषे त्वोजं त्वा वायव स्य देवो वः
सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”—इति । शतपथब्राह्मणस्या
मन्त्रव्याजिकात्वं, स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्वशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन तथा तृतीयाश्चेकत्रीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्ध्वगतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताश्च ते त्रय एव मन्वाः ।
तद्यथा— “ता माध्यन्ति— ‘इषे त्वोजं त्वेति । तृथैतदाह,
यदाइषे त्वोजं त्वेति ; यो वृष्टादूयसो जायते तस्यै तदाह ।
अथ मायभिर्वक्षांश्चमवाचुर्नन्ति , ■ पक्षं शाखयोपसृगति—
'वायव स्येति ।’ अथ वै वायुर्गोत्राय’ पयते ; अथ वा इदं सर्वं
प्रव्याययति यदिदं किञ्च ; धर्मत्वेय वा एतासां प्रव्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । —०—० अथ मातृणा मेकां शाख
योपसृगति कर्त्तव्यं व्याकृत्य— ‘देवो वः सविता प्रार्थयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रमविता , सविष्टप्रद्युता यज्ञं सम्भरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्थयत्विति । ‘श्रेष्ठतमाय’ कर्मण

इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति”-इति माध्य० शत० आ० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मध्या मन्वतयाविकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनिर्गोप एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) ‘इपे त्वा , उज्जे त्वा’ हृष्येत्त्वा ; क्लिप्तघ्नीति शेषः ।

(२) ‘वायवः स्व’ पवमाना. , वर्षणेन प्रप्यायमानाः यूयं स्व ; युष्मान् समवसृजन् याख्योपसृशामीति शेषः ।

(३) ‘सविता’ देवानां प्रसविता ‘देवः’, ‘वः’ युष्मान् , यज्ञं सभरान् , पवमानान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ यज्ञाय ‘प्रापयतु’ ; सवितप्रभृता यद्यपि मिदं वाचामह इति शेषः ।

नूनं मेषोऽर्थोऽधियज्ञ. , परं मेतेनैव पदव्याख्यानैनाधिदेवतोऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव । तथा— “ययं वै वायुर्योऽयं पवते” । ‘यः ययं पवते’ सदैव पवमानो विद्यते , न एव ‘ययं’ त्वगिन्द्रिय-प्रत्यक्षः , यत एव विषहादिशून्यो भौतिको ‘वायुः’ । “एष वै इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च” । ‘यत् इदं किञ्च’ स्यावर-जन्ममात्मकं जगत् , तत् ‘इदं सर्वं’ ‘एषः वै’ वायुरेव ‘प्रप्या-ययति’ प्रकर्षेण वर्धयति । “एष वै वर्षति” वायुरेव वृष्टिधाराः सर्वाः मिधतयान्तयन् पृथिव्यां मंशाहोपम्यापयति । यत एव “एतासाम्” पार्थिवीनां मेषां “प्रप्याययिता” वर्धयिता भवति । तत एवभूतं ‘त्वा’ त्वा वायुं “हृष्ये” आनामि । “हृष्टात् उज्जे-रमः जायते” । “तस्मै” कर्जे-रमाय, तत एवान्न सुत्यद्यत इति ‘इपे’ यज्ञाय च ‘त्वा’ त्वां जानामि । “देवानां” सर्वेषां मन्वा-दीनां “प्रसविता” सूर्यः ईश्वरो वा ‘वः’ “यज्ञं सभरान्” प्राणनहेतून् युष्मान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ “यज्ञाय” प्राणनकार्ये-

निर्गोहायं 'प्रापयतु' सदेव प्रापयत्येव, वय मयि "मविष्ट-प्रसूताः" एव, अस्मानिति शेषः ॥ एनेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्, वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम् ; धर्मप्रसूतत्वम्, प्राणनरूपस्यैककर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव आस्मातो यजुर्वेदः । अतएवेतदुक्तम्— "अग्नि-वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"—इत्येवमादिक मिति ॥

यूयते चात्र पर्णमाश्वयैव पक्षापाकरणकर्मविधानार्था सुद्र-
तर्मेकाध्यायिका । तद्वया— "यत्र वै गायत्री सोम भच्छापतत्,
तदस्या आहरन्त्या अपायस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रविच्छेद । गायत्रै
वा सोमस्य वा रात्रस्तात् पतित्वा पर्णाभवत् । तस्मात् पर्णो
नाम । तदादेयात् सोमस्य न्यक्तं तदिदं पश्यमदिति । तस्मात्
पर्णमाश्वया पक्षानपाकरोति"—इति (गत० ब्रा० १. ५. ४.) ।
अप्यर्थ— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'यन्वर्धनगरे' हिमालयस्य
कक्किंचित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवतीहवनम् 'अच्छ' प्राप्तं
'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती ; 'तत्' तदेव
'आहरन्त्याः' सोमवतीहरणं कुर्वन्त्याः 'अप्याः' 'अपायस्ताभ्यायत्य'
'अवस्ता' = अवस्तात् + अधस्तात् 'अपायत्य' दिव्युच्य स्मितं 'पर्ण'
पर्णाकार मय पर्णबीजं 'विच्छेद', सा गायत्रीति शेषः ।
'गायत्रै' गायत्र्याः तस्याः 'वा' अथवा 'सोमस्य' रात्रः 'यद्रमंजज
मागतं 'तत्' क्विप् पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णापरपर्यायः
पक्षाशो हवः 'अभवत्' । यतः पर्णत एवास्यात्पत्तिः, अस्मात् 'पर्णो
नाम पर्ण इत्येवैव हवः प्रसिद्धः । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' 'सोमस्य'
भारभूते रक्षे 'यदेव' 'न्यक्तं' धीर्वम्, 'तत्' इहापि पक्षागहणेऽपि
'अमात्' अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविघ्नानानि प्रतीतानि भवन्ति ।
पुरा नापीदिहार्चनगरीषु पन्नाग्रहचो हिमवतः पृष्ठादिहानीत
इति प्रथमम् । बहुषु पन्नाशरणेषु च प्राप्यते सोम इति द्विती-
यम् । पन्नाशरणफलानि न जायन्ते, अपि पन्नाकाराण्येव तद्बीजानि
भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्त्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव
पत्रपयोवगम्याभिधेयः स गर्ण इति वा पन्नाग्र इति वाख्यायत इति
चतुर्थम् । एतद्भस्मपि सोमरसतुल्य-वस्तुकारित्व मिति पञ्च-
मम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्व-
नगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथेऽन्यत्र च
श्रुतम् (श्रु. २. २. २. २.) तस्मात् तत्रैव द्रष्टव्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कथिंश्चित् सूक्तं विधातव्येऽप्याख्यायिका-
न्वातेति । तद्यथा— “तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति (ऐ. १. १. १. १. १. १.) । तार्क्ष्यदेवताकं दृष्टं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ. १. १. १. १. १. १.), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते; तेन
सूक्तप्रसंगेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसन्नागतं
‘दूरोहणं’ स्वर्गं ‘रोहेत्’, रोहणं सारोहणं तत् सम्पादयेत्; शंसन-
कर्त्ता ऋत्विगिति शेषः । इमं मेव विधिं प्रस्तोतु माघार्तपा
स्त्रत्याख्यायिका— “तार्क्ष्यं ह वा एतं पूर्वोऽध्वानं भैत्, यत्तादो
गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा चैवत्र मध्वनः पुर
एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्”—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तद्यथा कथित् ‘वै’
एव ‘पूर्वः’ अथगायत्री सन् ‘एन मध्वानं’ पार्थिवमार्गम् ‘ऐत्’
आगमत्, दर्शयवियेति याजद् । कटा किमर्थं मित्याह— ‘यत्’
यत्काले ‘यद्’ हतान्तं सम्प्रथम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’
देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोदयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता,

काचिद् गायिका नारीः, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्द्रुतगामी स्त्रिरस्त्राय सन् स्त्रलक्ष्ये उत्पत्तिश्चर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'भोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तत्' तदानो 'यया' 'अध्वनः' क्षेत्रज्ञं मार्गविशेषाभिज्ञः तद्देववासिनं कश्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाप्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यशंसनं, दूरोद्दृष्टारोद्दृष्टाय भवतीति शेषः । कथामौ तत्र तादृगपिजनप्रदेशे पुत्रपस्ताख्यं इत्याह— "अयं धै तार्क्ष्यो योऽयं प्रवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगत्यः । कः ? 'योऽयं प्रवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सयस्य प्रवहति । एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्यं इत्युक्तं सम्यक्षम् । स एव वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको भभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-गन्धर्वहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिगः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानं भाषेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यपरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूनां मातिवाहिकान् देवान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्यादित्यपरायण्यदो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातय तथा निरुक्तेऽपि (२. ४. २.), स चास्य तद्गन्धिपरः ; ततश्चादित्यरश्मीनां मिह एयिव्या अभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढृत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एव, समुत्पातिवाहिक-सूर्यदेववाहकस्य एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयप्रेतदास्यायिक-योपदिष्ट मिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आम्नायिकाभ्यो बहव उपदेष्टव्यं अभ्यस्ते ; ततः

एता एवावन्मव्य वद्व्यः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाविधेति-
 षासादिषु च स्वल्पमतीनां स्त्रीशूद्रहिजवन्मूनां धर्मीपदेशाय
 कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिमिथ्यानेकैः द्रमादृष्ट-
 तनैरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
 वेदं समुपहृषयेत्”—इति (१. १. २६०.) । वसुतस्तु
 सर्वपुराणैतिहासमूलीभूतो वेदिकास्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
 सर्व एवोपमाणादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
 मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इति सूत्रव्याख्यानावसरे-
 ऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण प्रवरस्वामिना— “असङ्गतान्ता-
 न्वाख्यामम् ; सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्यानं
 वर्तमानं ह्ययं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तग्रन्थम्, यच्च कल्पितम्
 प्ररोचना द्वयो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निव-
 र्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थकं मित्ययिवक्षितम् ; प्ररोचनया तु
 प्रवर्तते द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा”—इति (१. २. १० सू०) ।
 प्रदर्शितानि चेतदुदहरणानि बहूनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैकं
 मिदं “मः (प्रजापतिः) आत्मनी यथा सुदक्खिदत् (तै० सं० २.
 १. १.)”—इत्याद्यास्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
 “अथमुनरिदं निरालम्ब्य नन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः
 कश्चिदर्थः प्रजापतिः आत्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘म
 आत्मनी यथा सुदक्खिदत्’—इति— हृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
 मन्वी प्राग्गृह्णात्’—इति— वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा । ‘तत्तीक्ष्णः’
 —इति— मन्त्र, वीजं, वीरुदा । ‘त मासम्भ (त मुपजीव्य) प्रजाः
 पशूनाप्नोति’—इति जीणाः शब्दाः—इति । तदेवं किंचेषु मूलेषु
 कुतो न एतेषु पीगणिकेतिहासमाहृतकथाः सर्वा वांतेन कदन्ती-

वनानि यथेति, को वा विश्वसिति बालोपदेष्टाय विश्वकर्मादिभि-
र्निर्मिता काकोलूकसंवादादिकया अवालोऽपीति सुधीभिरेवाकल-
नीय मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रमूखित्यादिविज्ञानानि तु
सर्वांशेव वेदविरुद्धान्येवेति वेदां वेदविद्धि. स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिता. , तन्निध्वर्या द्रव्यदेवता
मन्त्राय विहिता, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थाः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेष्टका
अपि मौल्यमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाय बद्धा आख्याताः ,
तत्तन्मन्त्राणां तत्तत्तन्माद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतत्तात्पर्यमन्त्रा-
ख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्ययवादाख्यानपूर्वक
मादिम मन्त्रभाष्य ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यते ब्राह्मणलक्षणम् ।
अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समस्तादितौद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
चेतदेतरेयक मिति सिद्धम् ।

(२)

अथातो विचार्ये मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? महिदास इति विदुत ।
तया द्वारव्यक्तम्—“एतद स वै तद् विद्वानाह महिदास एत
रेय.”-इति (ऐ० आ० १. ८. २.) । छन्दोगब्राह्मणेष्वेव मेव
(५. १६. ७.) । तत्र “महिदासो नामत. , इसराया अपत्य
मैतरेयः”-इति शाङ्कर भाष्यम् । अथस्य भाष्यभूमिकायाश्चास्तेष्वि-
सायपेनेयम्—“प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता
मास्यायिका भाष्यते । ‘कस्य चिन् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्रो
विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्यायिदितरेति नामधेयम् । तस्या
उत्तरायाः पुत्रो महिदासास्य. कुमारः । तदीयस्य तु-पितृभार्या

न्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद्
यज्ञसभायाः स महिदास मवज्ञायान्वान् पुत्रान् स्वेकङ्के स्थापया
मास । तदानीं खिवदभं महिदास मवगल्येतराख्या तन्माता
स्वकीयकुलदेवता भूमि मभिसञ्चार । सा च भूमिदेवता दिव्य
भूमिधरा सती यज्ञसभायाः समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासन
दत्त्वा तत्रेन सुपवेष्ट्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यं मवगम
य्यैतद्वाङ्मनप्रतिभासनरूपं वर ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महि
दासस्य मनस 'यन्मिधे देवाना मवम (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'
-इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंश
दध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् 'यद्य महाव्रतम्
(ऐ० ब्रा० १. १. १.)'-इत्यादिकम् 'पाचार्याः (ऐ० ब्रा० २.
६. ८.)'-इत्यन्तं मारुतकततरूपं च ब्राह्मणं साविरभूत्
-इति"-इति । तथा चैतराशब्दात् "शुभ्रादिभ्यश्च (पा० ४. १.
१२१.)"-इत्यपत्याशे ठक्कि सम्पाद्य भिद रूपं मैतरेय इति ॥

अथ केचिदनुमीयते, सोऽयं मैतरेयः स्याद् दासीपुत्रः ? अस्मि
हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्वेतिविधिवार्याणां तदितरस्य
शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः, तथा क्षत्रियस्यापि
क्षत्रिय वैश्वेतिविधियोरानर्थो तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
कन्याग्रहणेऽधिकारः; एवं वैश्वस्यापि स्वजातीयायाः भार्यायास्तदि-
तरस्याः अनायायाय कन्या विवहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां नियमै
वर्णानां प्रथमं स्वजातीया पाणिपीडनं मेव विहितम् ; किं
आर्यकन्यानां मेवोदहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहार
मनुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम्, अत एवोक्तं भगवता महा
मुनिना पाणिनिनापि "पत्युर्नो यज्ञसयीमे"-इति (४. १. १२.),

भूतस्याश्वसन्धक ग्रहणमात्रम्, अपि मरणीयत्वहेतुकं भार्यात्वमिति विवेकः ॥ एतच्च सर्वं मृग्योक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सर्वर्थाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु पटुत्तानां मिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विग्नः स्मृता ।

ते च स्त्रा चैव राष्ट्रजः ताश्च स्त्रा चापजन्मनः”-इति (१.) ।

तथेयान्यत्र— “विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु, नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्, पण्डितेऽप्यसदाः स्मृताः”-इति (१०.) ।

“वर्षत्रयाणां मेते पटु पुत्राः सर्वर्णापुत्रकार्यविधया ‘अपसदाः’ निरुह्यन्ते”-इति तत्र कुल्लूकः । एषा अपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहतम् । तच्च तत्रैव— (१०. ४१.)

“सजातिजानन्तरजाः पटु स्तुता द्विजधर्मिणः”-इति ।

“पटु पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनीया”-इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्ततस्तत्रैव— “यस्मात् वीजप्रभावेण तिर्यग्जा वृत्तयोरुद्भवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्त्या तस्माद् दीजं प्रशस्यते”-इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न ब्राह्मणचत्त्रिययोः ०—० शूद्रा भार्याधिदृश्यते”-

इत्यादिपटुश्लोका, तन्नून अपरिणीतसर्वर्णापरम् ; सर्वर्थाये द्विजातीनां मिति श्लोकेऽप्यपदस्वारस्यात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च ; न ह्यन्यथा पूर्वापरपञ्चविरोधः स्यात् परिहार्यः । अत एव धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, एवं “नान्निं क्षिप्त्वा रामा मुपेयात्”-इति (तै० सं० ५. ३. ८. ६.) निषेधश्रुतिश्च सङ्गच्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मास मश्रीयात्, न रासा मुपेयात्, न मृश्मयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिबेत्, तेज एव

तत् सञ्जति'—इति (३ ८ ४६) श्रुतम् । एवमादौ 'रामा'—गम्
 शूद्रापर, तथैव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् ।
 तथाहि—“रामा रमण्यायोपेतं, न चर्माय, कृष्णजातीया'—इति
 (१२ २ २) । “रामा इति शूद्रोचते”—इत्यादिस्तदीया दौर्गा
 हसिबोधे द्रष्टव्या । तदेव सवर्णाया पाण्डिपीडनानन्तरं मसवर्णाया
 यद्वयं न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव “इन्द्रस्य प्रिया
 जाया वायाता प्रासहा नाम”—इत्येतरेयश्रुतेर्व्याख्यानावसरे सायण
 आह—“राजा हि त्रिविधा स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति
 नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजाते परिहृष्टिरिति”—इति
 (३ २ ११) । श्रुताद्यैतास्त्रैस्तृतीयेऽप्यश्वमेधप्रकरणे (ब्रा० ३
 ८ ४ ५) । अतपथे तु “वतस्रो जाया उपहृता भवन्ति,
 —महिषी, वायाता, परिहृता, पालागलौ”—इति (१३ ५ १ ८)
 श्रीपातुर्ब्रह्म श्रुतम् ॥

तदेव भित्तवाङ्मयप्रवक्तुरैतरेयनामव्युत्पत्तिरिति एवेतरागमसम्भू
 तत्वसिद्धे सायणाचार्योक्तप्रवादप्रयितयश्चमभाषतिपत्तिहेत्वदुमानाद्य
 सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिषाम इति दास्यक्त
 मभिधानं मपि विद्युतम्, तथा विद्वानित्येव विशेषणम्, न तु
 ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव मार्याणां मार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्माणां यागादीनां
 विधायकत्वेतस्य । ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्थं तत्र
 दासीपुत्रे मन्त्रवेद्यामेति चेत्, अत्र त्रुम् । यागादिविधायक-
 ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्वमपि ज्ञायते
 दासीपुत्रस्यापीति । तद्यथा श्रुतं तावत्तत्वेव कवमन्तूपोपास्या
 नम्—‘ऋषयो वै सरस्वत्या सप्त मासतः । तं कवमं भूलूप

सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षि-
तेति । तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासां हन्तुं शरस्त्राया उदकं
मा पादिति । अ बहिर्धन्वोदूढः पिपासया वित्त एतदपोनपूत्रीय
मपय्यत्”—इत्यादि (२. २. १.) । तदपोनपूत्रीवं सूक्तान् दासतयां
दशमे लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वनार्यावर्त्तं ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषां
मार्यत्वम्, ये त्विहावीतरागा अप्यरस्याग्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो
ऽसभ्यास्तेषां अनार्यत्व मित्वेव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीयं मासी-
त्तन्मस्यानश्ववहारादिभेदतः । तथा द्वायवर्षिकाः किल तज्जाति-
द्वयं मवलम्ब्यैवैव मान्त्रायन्ते (१६. १. ८. १.)—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत,— उत शूद्र उतार्ये”—इति ।

अहो प्रशस्योऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभावः । तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानानोचन-बलरक्षण-पथनश्ववहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणां सपि आर्याशु-
गतत्वानुगतत्वभेदात् द्वैविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यनार्याणां
मानुस्य मानुस्यिरे, त एव दासाः ; तद्विपरीतान् दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु स्त्रेष्टा
इति चाख्याताः । इत्य मिह पञ्च जातयो निश्चयाः । एताश्च
पञ्च जातयो मनुष्याणां भवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्वं भातं पञ्चजन
इति । तदेव तेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासो दस्युचेति दावनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिनैश्चेति पर्यायशब्दाविति ज्ञानानुसारि-
ण्येव जातिमित्वेव सर्वमभ्यतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जात्यु-

च्छेदप्रसङ्गं स्यादिति सत्यम् । तथापि कर्मतो, जालान्तरतापि नाम
त्वम् । तदाज्ञापस्तम्ब — “धर्मचर्यया जघन्यो वर्षं पूर्वं पूर्वं वर्षं
मापद्यते जातिपरिहृत्सी”-इति, “अधर्मचर्यया पूर्वं वर्षं जघन्य
जघन्य वर्षं मापद्यते जातिपरिहृत्सी”-इति च (२. ५ १०, ११) ।

महुरप्याह— “शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणयेति शूद्रताम् ।

अत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद् वेद्यात्तथैव च”-इति १०. ६५ ।

“जातो नार्या मनायाया मार्यादायो भवेद् शुषे ”

-इति (१०. ६६.) च मनूजं सिंहं सार्धं बध्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिश्च जातिपरिवर्तनं महद्वचनं वक्तव्यम् ।

तत्रानार्यस्याप्यार्यत्वलाभोऽभवदपोनप्लौयस्तदर्थं नक्षामर्ष्यादिति
तु इदानीं मेव प्रदर्शितम् , आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समानात्
ब्रह्मैवैतरेयके । तथाहि— “तस्य ह विष्णामित्रस्यैक्यत पुत्रा आसु ,
पञ्चाशदेव ज्ञायामो मधुच्छन्दस , पञ्चाशतं यानीयास , तद् ये
ज्यायामो न ते कुगलं निनिरे , तानश्च व्यावहारिकान् व प्रजा
भञ्जीष्टेति । त एनेन्द्रा पुण्ड्रा शवरा पुनिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या
बहवो भवन्ति वैष्णामित्रा दस्यूना भूयिष्ठा ”-इति (७ २. ६) ।

विष्णामित्रस्यास्य जन्मत अत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनम्,
तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततश्चाप प्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्यादसौपयोगित्वेनादरणीया , किन्तु सा
नूनं मामूलकस्थितैव,—न स महर्षिं कदाप्यासीदब्राह्मण , नापि
कदापि तेन वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाशस्तथा
विषयः महर्षे कथं मपि युज्यते, नैव स तप प्रभावाद् ब्राह्मणत्व मापेति
मर्षं मेवेदं समक्षतं ब्रह्म वच पौराणिकानाम्, वेदमूलकत्वाभावा
दशतो वेदविरुद्धत्वाच्चेति वेदानुशीलिना सुविदितं मेवेति दिक् ॥

प्रकृते तु यथाय प्रतीच्योदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतमन्माद्
मैनिर्नेषु लब्धप्रवेशत्वेऽपि प्राच्येषु वङ्गदेशीयानां योष्यवलाद्यभावत
एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्याप्तिरिह्यीति वङ्गप्रसिद्धानां
युरेशीयानाम् ; तथैवामित्यितार्थशोणितानां मनार्याणां बुद्धि
मान्यादितोऽनुपयुक्ततयैवास्माच्छास्त्रेषु वेदग्रन्थायोपनयनविधि-
रभावोऽनुपपद्यते, विभिन्नार्थशोणितानां तु वेदव्यासब्रह्मणा वेद-
ग्रन्थायोपनयनं केन चारितं मिति स्फुटम् । समुरप्याह— “वीज
मेक्षे प्रशंसन्ति जेव मन्वे मनौपिणः”—इत्यादि (१०. ७०.) ।
“जातो नार्या ममार्थाया मार्यादर्या भवेद् गुणे”—इति च
(१०. ६७) गुणपक्षपातस्तत्रैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात्
वेदपक्षेन मपि प्रदर्शितं स्नामिदधानन्देन (वा० सं० २६. २.)—

“यथेमां वाचं कण्वाणी मावदानि जनेभ्य ।

ब्रह्मराजन्माभ्या शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय”—इति ।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभाक्तं न कथं मपीति स्पष्टम् ;
स्पष्टञ्च दासानां मनुपशुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृत्वं वेदानधि-
कारित्वविधानं मनुग्रन्थार्थं मेवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
मस्ति, तद्यथा— भारतवर्षीयाणां मन्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो
विधिनिषेधा विहितः, यानि च वर्णायमधर्मशासनानि श्रुतानि
स्मृतानि च, तैः अस्मिन्ने वधं भारतवर्षीया एव शास्त्राः, न त्वन्य-
देशीया ; अत एवोक्तं मनुना— “अस्मिन् घर्माऽस्मिन्नेनोक्ती गुण
दोषी च कर्मणाम् । चतुर्णां मपि वर्णानां माचारस्यैव शास्त्रतः”—
इति (१. १०७.) । अथवास्माच्छास्त्रकृतां शास्त्राणादिजातिसंख्या
लम्भाक मेव ; भारतादन्वयं शास्त्राणादयस्त्रयो वर्णाः शूद्रस्तेऽश्व

नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्त्वेनायत्नं शूद्रस्तेष्वेव
 नामार्यत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्यच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिहसप्तश्लोकादिदेशानां स्तेष्वदेशत्वम्, तत्तद्देशीयानां स्तेष्वेव न
 कथं नपि सङ्गच्छत इति प्रविधानेनालोच्यम् । स्तेष्वदेशां किलात्र
 भारते विद्यन्ते एव, स्तेष्वेवापि भारतीयेष्वेव वीचनं, स्तेष्वेवा
 चारायास्तत्त्वविमुखानां मार्याणां मनायां चात्र भारतीयानां
 नैव, न त्वन्देशीयानाम्, तत्तत्तन्मन्त्रास्तेषु स्तेष्वाम्तेष्वविज्ञानी
 पदेयाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव स्तेष्वेवा, स्तेष्वदेशाः,
 प्रस्तेष्वेवानां स्तेष्वेवाकप्रयोगादिस्तेष्वेवाचारनिषेधाश्च । गतपदं
 ब्राह्मणं त्वसक्तदेव श्रुतो स्तेष्वेवगन्ध (१ २ १ २३, २४),
 पाणिनेर्धातुपाठेऽस्ति स्तेष्वेव धातु (भा० प० २०५), गणपाठे
 प्युष्णादौ तत्त्वेष्वेवपाठ (६ १ १६०) कात्यायनस्य व्याकरणाध्य-
 यनप्रयोगान्वाच्यामानावमरं गतपदब्राह्मणमूलकं स्तेष्वेवाह वा मा
 भूम - इति कथनम्, पतञ्जली पञ्चम्यायां गदराख्यानम्, मीमांसा
 दर्शने पायस्तेष्वेवाधिकारम् (१ २ ६), मनौ स्तेष्वेवदेशनचणम्
 (२ २३) इत्येवभाषादेरुल्लेखश्च (० १४८, १० ४५, १२
 ४३), महाभास्ते ह्यादिपदेषु पाण्डुरानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिर इति विदुरस्य स्तेष्वेवभाषया गृह्योपदेश
 दानश्चेतत् मध तच्चिदमन इति ।

तदित्य महितामस्य गृह्यमन्त्रजातत्वेऽपि ब्राह्मणव्यवचनं
 गतिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं यात् मन्त्रात् किं तत्र चित्रं मित्रं योपर
 मामहं वयं इति ॥

एष हि महितासांभूद दीर्घजीवी तच्छ्रूयत ह्यग्न्याग्ने-
 न ऋषिपाठश्च वपश्च मनीषा इति (५ १६ ०) । योऽग्न्या

धिकशतवर्षकालव्याप्तिं जीवनं मेव मनुष्याणां पूर्णं मायु । अतएव
तत्रैव ततः प्राणिमान्यपि वचमान्याश्चातानि— “चतुर्विंशतिवर्षाणि
प्रातश्चवनम्” प्रथमं वयः, वाच्य मिति यावत् । तत “चतुस्रत्वा-
विंशद्वर्षाणि तन्वाध्वन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, यौवन मिति
यावत् । तत उत्तरम् “षष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्”
अन्त्यं वयः, वार्हक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्र ह षोडशं
वर्षशतं जीवति” ११६ आयु पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न वैवं
“यतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)—अतिविशेष्येत ;
द्विगतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे
पूर्णयुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्— “अत विमाः (य० ब्रा० सं० २.
२७.)—इति, शतं वर्षाणि जीव्याम सित्येवैतदाह । तदप्येतद्
ब्रुवाद्भियेत ! अपि हि भूयासि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—
इति १. ८. २. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक
मपि तत्रैव गच्छत इति । एव मपि “दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-
शतानि च । रामो राज्यं मुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति”—इति
महाकविदासकीकुलम् (रा० १. १. ८१.) कल्पकल्पतरुफलं न
कदापि भवेन्नश्यम् ; वेदविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनिनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । न हि
पञ्चधा विभक्तोऽपीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथमद्वितीयतृतीय-
शाना मेव तन्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिपायाम्—
“तस्य महिदासस्य भगवा ‘अग्निर्वै देवानां भवम (ऐ० ब्रा० १. १.
१.)’—इत्यादिकं ‘स्तृण्वे (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’—इत्यन्तं चत्वा
विंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम् (ऐ०
ब्रा० १. १. १.)’—इत्यादिकम् ‘आचार्या (ऐ० ब्रा० १. १. ८.)’

नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्त्वेनार्यत्वं शूद्रस्तेष्वेव
 नामार्यत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्यच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिहक्षणादिदेशानां स्तेष्वेवदेशत्वम्, तत्तद्देशीयानां स्तेष्वेव न
 कथं सपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोचनम् । स्तेष्वेव देशां किलात्र
 भारते विश्वस्त एव, स्तेष्वेव अपि भारतीयेष्वेव केचन, स्तेष्वेव
 चारायास्तच्छास्त्रविमुक्तानां मार्याणां मनार्याणाञ्च भारतीयानां
 नैव, न त्वन्यदेशीयानाम्, तत्तत्संज्ञास्तेषु स्तेष्वेव स्तेष्वेव विज्ञानो
 पदेशाभावात् । अस्ति ह्यत्र पिरादेव स्तेष्वेव, स्तेष्वेव देशां,
 अस्तेष्वेव देशां स्तेष्वेव शक्यप्रयोगादिस्तेष्वेव चारनिवेधाय । अतएव
 ब्राह्मणे स्वसक्तदेव श्रुतो स्तेष्वेव शब्द (१ २ १. २३, २४),
 पाणिनिर्भातुपाठेऽस्ति स्तेष्वेव धातु (भा० प० २. ५), गणपाठे
 ध्युष्णादौ तच्छब्दपाठ (१ १ १६०) कात्यायनस्य व्याकरणाध्य-
 यनप्रयोजनान्याख्यानावसरे अतएव ब्राह्मणमूलकं स्तेष्वेव वा मा
 भूम - इति कथनम्, अतश्चैव यस्याया तद्वाक्यान्तम्, सीमाया
 द्यतेनैव धार्यस्तेष्वेव अधिकरणम् (१ २ १), मनो स्तेष्वेव देशमन्वयम्
 (२ २३) स्तेष्वेव भाषादेवकेष्वेव (३ १४८, १०. ४५, १२
 ४५), महाभारते ह्यादिष्वेव पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिर इति विदुरस्य स्तेष्वेव भाषया शूद्रोपदेश
 दानश्चेतत् नव तच्छिदगम इति ।

तद्विद्य महिदामस्य शूद्रागमप्रातत्वेऽपि ब्राह्मणस्य प्रवचन
 गतिसत्त्वेन ब्राह्मणत्वं ज्ञातुं मन्त्रात् किं तत्र चित्तं मित्यर्थेयोपर
 मामहे वयं इति ॥

एष हि महिदासाऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छूयने ह्यन्त्याश्वब्राह्मणे—
 'म इ पादय वयमन मनीषन्' इति (५ १६०) । योऽग्रा

मद्वि ; अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये , विगेषतस्तु
अगुप्रोक्तायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि कृत एतरम्बु-
पादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्त्वतस्त्वार्थाणां वामनिबन्धन
मेव तच्चास्मिन् आर्यनामैवार्थावर्त्तनामवीजं सुप्रगम्यते ।

आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च
तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिह पृथिव्या श्रेष्ठजातिरेवार्थनामतः
प्रसिद्धेति । तद्यथा— “विजानीश्वार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते
रथवा आसदन्नतान्”—इति ऋ० सं० १. ५१. ८१ ।

“साध्याम दास मायं त्वया युजा सहस्रतेन सहसा सहस्रता”—

इति ऋ० सं० १०. ८१, १२ । “नवदशभिरमुवत शुद्रार्या-

यस्तृज्येताम्”—इति य० वा० सं० १४. १०. १क० । “तथाहं

सर्वं पश्नामि यच्च शुद्र उतार्यः”—इति अथ० सं० ४. २०. १ख० ।

“शुद्रार्यो चर्मणि व्यायच्छेत्”—इति सा० ता० ब्रा० ५. ५. १४ ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष आर्यशुद्रयोश्चर्मणिसिक्तः कण्वह आन्नातः

(७. ५. ८. ८.) । ऐतरेयब्राह्मणात् आर्यशब्दः— “अयुर मायस्य

गष्टं भवति”—इति ए. १. २ । महासुनिपाणिनिनाम्येकत्र आर्य-

शब्दोक्तेः कृतः— “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६. २. ५८.)”—इति ।

निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्येकत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—

“विकार मस्यायेषु”—इति (१. १. ४.) । आर्यशब्दस्यान्यत्रान्यत्र

कृतं तेनैवम्— “आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६. ५. २.) । अस्ति

च ‘अर्यः’—इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु ,

तत एवापत्यार्यशब्दस्य सिद्धत्वार्यशब्द इति सम्पन्नं तन्निर्णयनम् ।

तदेव समगम्यते,— यथा महाभाष्ये महाशब्दं नाम स्वधर्मप्रवर्धकं

साक्षादीश्वरद्वयं मन्यन्ते , यथा वा क्षत्रियानां स्वधर्मप्रचारकं ऋषीष्टं

माघादीश्वरात्मज मन्वन्ते, एव मेव पुरास्याक मपि पूर्वपुरुषा रूप
यत्वेन , बलवत्त्वेन , विद्वत्त्वेन , सत्यवादितादिवहुमद्रूपवत्त्वेन ,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्वित्वेश्वरपुत्रा इत्यभवन् अप
दिष्टास्तदेवाध्याक भार्यनामनिदान मिति ।

त इमे भार्यास्तदानीं मादर्भविज्ञानादि ब्रह्मविज्ञानान्तर्विज्ञाना
यतिसम्या अप्यतिप्राचीना ब्राह्मण्यत्रियवैश्वेति त्रिविधा ,
दस्युदायेतिदिविधासभ्यशूद्रतोऽभ्या , ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा
आमन् । यद्वा । त एवेमेऽथ कालचक्रपरिभ्रमणनिधमसतो
सुप्तकल्पवेदविज्ञाना विसृतेक्यबसा बहिर्वाचिज्यात्सर्वादिश्वहीना
सन्तो सुसूर्युदशापन्ना भृश श्वसन्तीत्येव जीविता इति ।

अथैत एव “भार्या अवावर्त्तन्ते पुन पुनरुदयन्तीत्या
र्यावत्त”-इत्याह च मनुटीकाया जुम्बुक (२, २२),
‘आवर्त्तन्’ पुन पुनर्जन्मग्रहण मिति तदाशयः । अत्रान्तरे तु
जन्मान्तरस्त्रीकारेऽपि ‘भार्या’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्या
यत्र ‘भा’ आभिमुख्येन , प्रधानरूपेण ‘वर्त्तन्ते’ विद्यन्ते , निवस
न्तीति स एव भूभाग भार्यावत्त । तदेव भार्यावासत एव
भार्यावर्त्तनमिति सिद्धान्तः ।

अ भार्यावास पूर्व तावत् हिमवत्पृष्ठस्थ दक्षिणभागे सुवाप्तु
प्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते छृक्संहितायाम्— “सुवाश्वा
अधि तुम्बनि”-इति (६ २० ३७) । व्याख्यातयैव ऋग्यजो याज्ञेय
— “सुवाशुर्गदी, तुम्ब तीर्थ भवति, तूर्णं मेतदायन्ति”-इति (४,
२, ७) । वायुर्वासभूमि , सा वसु यथ्याप्तीरे सुनु एव, सा नदी
सुवाशुर्गाम् । तस्तीरस्थितो जनपदश्चाभवत् तस्मात्तत् सुवाप्तु
येव । “सुवाक्त्वादिभ्योऽण्”-इति (४ २ ७७) श्रुतदर्शनादय

गम्यते विदितयायं प्रदेशे पाणिनेरपीति । कनिङ्गहाममहोदय-
मतेत्य 'स्तात्'—इति 'सुवात्'—इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवातुः ।
सुवासुवासकाले एव स्यादियं नृक् समाश्नाता (५. ५३. ८.)—

“मा वो रसानितमा कुमा क्षुमुर्मा व मिन्धुर्निरीरमतु ।

मा व परिडात् मरयु पुरीषिष्ण्वी इत् सुख मस्तु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।— ‘पक्षे’ अन्त्याक मियम् ‘अनितमा’ अगतप्रभावा
सर्वेषु अतिप्रभावा ‘रमा’ नदी ‘व.’ युष्मान् ‘मा निरीरमतु’
अतिरमणस्य अत्यानन्दतो विहरणस्य बाधा जलप्रापनादिजन्यां मा
क्षुर्यात् । ‘कुमा’ कुम्भितप्रभावा नदी च ‘व.’ ‘मा निरीरमतु’ ।
‘क्षुमु’ नदी च ‘व. मा निरीरमतु’ । ‘सिन्धुः’ क्षुमुसङ्गतः मिन्धु
नदोऽपि ‘मा व. निरीरमतु’ । ततः क्षुमुसङ्गतसिन्धुतः ‘परिडात्’
परस्थिता ‘पुरीषिष्णी’ सद्येव सञ्चला ‘मरयु’ नदी च ‘व’ युष्मा-
कम् ‘सुखं’ सुखम् ‘इत्’ एव ‘अस्तु’ ।

एतस्मादङ्गत्वात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुस्त्रीमनिर्देशो
ऽपि व्यञ्जित इव । तथा च तच्चादुज्ज्वलानप्रदेशीयसुवालुनदीतीरस्य-
सुवालुजनपदात् बहुतरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुम्भेव स्यात्
तत्पश्चिमसीमा , तच्चगिलाप्रदेशीया सरयूरेवासीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चात्रोत्तरओगस्यप्रदेशीया सरयूरुपपद्यते, कुम्भेतिदि
साहचर्यात् , अर्धज्ञाने साहचर्यस्यापि नियामकत्वं मन्तव्यं नैव ;
‘अन्यथा हि रामन्त्राणावित्त्वत् जामदग्न्यकृष्णसञ्जयोरन्धतर-
स्यापि बोधः स्यात्), यच्च कुमाया नीचे क्षुमुमिन्धुसङ्गत एव
तद्विचित्रसीमेति च सम्पद्यते सुतरात् ।

यदा हि सुवालुत पश्चिमस्यां दिग्व्यपस्थितो निपद्यर्धतोऽप्य

भृदार्यावामस्तदाप्ययं सुवासुप्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वमीमेत्यपि
गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि मं १. १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
प्रथममन्त्रे “योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि”-इति श्रुत्या निषद-
व्याप्यार्याधिकृतत्वं गम्यते । अत एव शतपथेऽपि श्रुतम्— “नङ्गो
मैत्रिध.”-इत्यादि (१. ३. २. १, २.) । ततस्तत्तुर्यमन्त्र एषः—
“युयोप नाभिरुपरत्यायोः प्रपूर्जाभिस्तिरने राष्टि शूरः ।

अश्वसी कुलिगी वीरपत्री पयो हित्वाणा उदभिर्भरन्ते”-इति ।

अस्यार्थः— ‘उपस्थ’ उपनस्थ पर्वतस्य सम्प्रभ्यीति यायत्,
‘नाभिः’ प्रधानावामो योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘पयोः राष्टि’
मनुष्यराजः कथनार्थः ‘युयोप’ रक्षति । तदि नगरं काले काले
‘पूर्वाभिः’ प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरन्ते’ प्रवमाना भवति,
तत एवापदं स राजा तनगरं रक्षतीत्यभिप्रायः । काथ ताः प्राक्
प्रवहमाना नद्य इत्याह— “अश्वसीत्यादि । अश्वसी’ सुवासुतः
ऐशान्या दक्षिणाभिमुखी वहमाना, ‘कुलिगी’ सुवासुतो वायव्या
दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, ‘वीरपत्री’ सुवासुत प्राग्नेय्या दक्षिणा-
भिमुख्येव वहमाना, एनास्तिस्त्रो नद्यः ‘पयो हित्वाणाः’ मयः
‘उदभिः’ प्रहरोदकैः ‘भरन्ते’ प्रावयन्ति, तं नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवासुत प्राग दक्षिणस्या मपि बहुदूरस्थं श्रीकण्ठ
येनममुद्रता जङ्गमुन्नायमतनवादिर्भा जङ्गर्वो यावदार्थावाम.
मम्ययः । अत एवैषा कणाव्याना (३. ५८. ६.)—

“पुराण मौकः मय्यं मित्रं वा युजोर्मेव द्रविणं जङ्गाव्याम्”-इति ।

जङ्गावी जङ्गवीत्यनर्थात् न मित्यस्याकम् । प्रसिद्धेया मदी
भागीरथ्या. गाथाविशेषेष्वुपरागवन्देऽपि । जङ्गवप्रदेशस्य
पुराणोक्तत्वात्तान् मिदं ‘जुमं’ मज्जिगनं न तु मार्वजनीन मिति

ध वेदितव्यम् । अङ्गावीतीरस्थो जाङ्गवप्रदेशः खल्वद्यतनपांच
कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्वक्, धुनार् (वर्णु) प्रदेशतयोदक्
स्थित इति विष्णुकीर्णसम्पादको वसुदासः । एवञ्च सुताभुसन्निहिते-
वेयं जङ्गावी इति स्वीकृतेऽपि नो न घतिः ।

तत एष आर्यावासः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । तदाह
यास्कः— “विष्णामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव,
स वित्तं गृहीत्वा विपाट्कुतङ्गे सभेद माययावतुषपुरितै”-
इति (२. ७. २.) । इदं बह्व्य ऋष्यन्ताः सामगानमन्त्रा-
आयर्वणमन्त्राश्च समान्ताः, यागविधयश्चार्त्तं समुद्भूता. परिपुष्टा
वा ; आर्यमास्त्राज्येदेव प्रथमं विभूतम् । अतएव सर्ववैदिकग्रन्थेषु
सरस्वतीनामाख्यानादिकं बहुदैव श्रूयते । तद्यथाऽखनयनशाखा
याम्—१. ३. १०-१२, २. ३०. ८ ; ११, १६-१८ ; ६. ६१ ;
७. ८५. १, २, ४-६, ८६ १-२ ; १०. १७. ७-८ इत्येवमादयः
ममालोच्यः । तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रथमं
सम्पन्नकतं श्रूयते । तद्यथा (३. २३. ४.)—

“नि त्वा दधे वर या पृथिव्या इत्थायास्तदे सुदिनत्वे भद्रम् ।

दृषदत्ता मानुष आपयाया सरस्वत्या देवदत्ते दिदीहि”-इति ।

अन्वयः ।— ‘इत्थायास्तदे’ मन्त्रवृत्ते, अतएव ‘पृथिव्याः
वरे’ ऋष्यप्रदेशे हि ‘भजे ।’ ‘रेषत्’ देवान् धनवानह ‘त्वा’
त्वा ‘या’ आभिमुख्येन ‘निदधे’ स्थापयामि । कथं सः मन्त्रवृत्तः
पृथिव्या वरः प्रदेश इत्याह— ‘दृषदत्ता’, ‘आपयाया’, ‘सर-
स्वत्याम्’ इति ; दृषदत्तीतीरत आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत्
त्रिनदीतीरप्रदेश, सर्व एव ब्रह्मावर्तः । ‘मानुषे’ जनपदे तादृशे त्वं
‘दिदीहि’ दीप्यस्व । अत एषोक्तं मनुना— “सरस्वतीदृषदत्तो

देवमयोर्दन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रवक्षते"-
इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह— 'अङ्गा सुदिन-
त्वाय'-इति । जीवत्कालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष भार्यावर्त्तं बहुविस्तृतस्तदैव त्रिसप्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वर्णितं मस्या ऋक्संहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
संहिताया इयममण्डले नवर्षं मेकं सूक्तम्, तच्च नदीसुतिपर-
मिति नदीसुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इमं मे गङ्गे यमुने मरुस्वति शुतुद्रि स्त्रीमे सचता परुष्णा ।

असिक्ता मरुद्वृधे वितस्तापार्जिकीधे नृबोक्षा सुपोमया”-इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वक्महेयोतीव प्रसिद्धा । ततः
पश्चिमस्या यमुना (२) । ततः पश्चिमस्या मरुस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्या शुतुद्रि (४), यावद् अतद्भूरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्या
परुष्णी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. २. ५.), एतर्हि
तैरावतीति । ततः पश्चिमस्या असिक्ती, सैव चन्द्रभागीत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्या वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति तिसृणां
मासा नीचैः सन्निलगतो यामूदतिप्रसारो मालवदेशीय-कश्यप
पुरतः पश्चिमस्या दक्षिणाभिमुखी महानदी, सैवेह मरुद्वृधेति
पञ्चमी (५) । तत एव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्रि
(शतद्रुः) पूर्वं सिद्धं वर्णिता, तथा एव शतद्रोरुपरिष्ठात् पश्चिम-
पार्श्वतः सद्रता च प्राचीनतमा पार्श्विकीया (६); चरुच्चिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनत्वं नाम, इयं मेव विपारदित्युक्ता यास्ककाले
(निरु० ८. २. ५.), विपागा नामिका चेयं सिद्धानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्या सुपोमा (७), येन तच्चग्निनागामप्रदेशादिभिरनामिनी

सिन्धुसङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भूभागेषु प्रवहन्ति, तावानेव प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति या ख्यायते । सिन्धुधेह नदी पर्यायः । तासु यज्ञायमुने विद्याय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागीषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्गेषु । ऋक्भेङ्गिताया मन्त्र मेकं (१. २३. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेशः, ततः परस्तादेष एव प्रदेशः पुण्य भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम्—

“सुरवेक्ष्य मन्त्राश्च पञ्चाग्राः शूरसेनका ।

एय ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिनन्तरः”—इति (२. १८.) ॥

वर्णित एय सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्वः ; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्योऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स हीदानीं मार्यावर्त्ताद् वह्निर्भूतोऽप्यासीत् पुरा मार्यावर्त्तात्सर्गतः । अतएव संहिताया मित उत्तरं पठ्या ऋचि तत्स्वागा मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते । तथाहि—

“दृष्टामया प्रथमं यातवे सज्जुः सुसर्त्तुं रसया द्वैत्या त्वा ।

त्वं सिन्धी कुभया गोमती क्रुमु मेहन्त्या सरथ याभिरीयसे ॥”

—इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा तृतीया, ज्ञेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहन्त्युता ऋतुः सप्तमी । इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमाञ्चयोत्पन्नस्य पूर्व पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगम्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुख स्थान्धन्य सन्ध्यानामतः । तत्रेदानीं चित्रसद्व्यतः प्राग् वहमाना पञ्चकोर-प्रदेशीया तत्रवयथा नद्येव स्नात् ‘दृष्टामा’ ; ‘सुसर्त्तु’—इति सप्तस्रोर्नामान्तरम्, यदस्य स्नादित्युच्यते ; ‘रसा’ विशापि पूर्ववर्णितैव (२३ पृ० १६ पं०),

‘श्वेती’ स्वादयतन-डोराइस्माइल्खां-प्रदेशतलवाहिनी भर्जुनी ;
 ‘कुभा’=काबुल् ; ‘क्रुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’
 सम्पत्ति गोमत्तिति प्रसिद्धा । एताः छष्टासायाः नद्यः सप्त
 साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गता एवेति ॥

तदेवं चित्रलुप्रदेशतः प्राक्, वैशुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत्
 पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांगः स एव
 एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-
 नदान्तर्गतः पश्चिमप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्)
 पञ्चकोरुप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां
 सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारीणा मिवायिका (ऋ० सं०
 १. १२६. ७.)”—इति मंडितावचनम्, उपपद्यते च “नमजिति
 गान्धाराय (ऐ० प्रा० ७. ५. ८.)”—इति ब्राह्मणवचनम्, तथा
 “साण्ड्येगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६८.)”—इति पाणिनिवच-
 नञ्च । कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिवहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी
 तु भारतप्रसिद्धा । तथा अद्यतनपारम्पर्याण्यप्राक्प्राप्तवर्त्ती पुर्यमद्र-
 दिग इति मते पाण्डुराजपत्नीति प्रसिद्धा माद्री आसीत् पुनः
 भारतीयेषु । एवमेव पुर्यमद्र इति षट्प्रसिद्धायै “मद्रेभ्योऽङ्ग”-
 इति (४. २. १०८.) पाणिनिविधानञ्च सङ्गच्छते, सङ्गच्छते
 चेत् पारम्योभारप्राप्तवर्त्तितोऽद्यतनमिदियानामसाम्प्रदायस्योत्तर-
 मद्रत्वेनग्रहणं मिति ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवन्मुद्रवोद्याक्-
 प्रणयः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तदिक्षास्तदतिप्रवहः शीमदण्ड इषेय
 सिन्धुर्नामको नदीऽद्यापि राजते ।

तस्याश्च सिन्धोऽन्तुत्तरस्या मतिदूरपश्चिमस्याश्चान्धामां गगानां

नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्मैव नदीसुल्लवस्य सम्बन्ध-
दृष्ट्योक्तं चोः समालोच्यं सप्रणिधानम् । तास्वैका 'कर्णावती',
स्यादेया कैलाशनिम्बस्योर्वाप्रदेशीया, हिरण्ययी, वाजिनीवती,
सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्वरूपसंस्मृता एव ; 'एनी' नदी तु
निम्बवेलुवीक्षाने प्रसिद्धैव ; तथा चित्रापि चित्रलप्रदेशत आगत्य
शुभाया मिलिता ; 'जृज्जीती' च स्यात् या तत्त्वमीपवाहिनीति ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं
तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तत्त्वमीयप्रथमं पराशं एषः—

“प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रसुः प्र सत्वरौषा मति सिन्धुरोजसा”

अस्यार्थः ।— ‘आपः’ नद्यः ‘सप्त सप्त’ भूत्वा ‘त्रेधा’ त्रिधा
विभज्यते सत्त्वः ‘प्रचक्रसुः’ प्रावहन् प्रवहन्ति, ‘अस्मिन्नायावत्ते’,
सिन्धोः पूर्वस्या सप्त, पश्चिमस्या सप्त, उत्तरस्याश्च सप्तेति । तासां
‘सत्वरौषा’ एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् ‘ओजसा’ वस्तेन
‘अति’ अतिशयितः एको नदः ‘सिन्धुः’ ।

तासां त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव—

“अभि छा सिन्धो शिशु मित्त्र मातरो

वात्रा अर्पेन्ति पयसेव धेनवः ।

राजिव बुध्वा नयसि त्व मित् सिन्धौ

यदासा मये प्रवता मिनचसि”—इति (४) ।

अस्यार्थः ।— हे ‘सिन्धो’ ! ‘मातरः शिशु’ न (इव) इमा
नद्यः ‘त्वा अभ्यर्पन्ति’ त्वां पयः पाययितुं मिवाभितो गच्छन्ति,
‘पयसा’ युक्तः ‘वात्राः धेनवः’ सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रयुता गावः
इव । अपि ‘त्वं’ ‘बुध्वा’ बुद्धिकारी ‘राजा इव’ इमौ पूर्वापर
नदीसप्तकौ ‘सिन्धौ’ सेनानिवेशाविव ‘नयसि इत्’ प्रेरयस्वैव,

‘यत्’ यतः ‘आसा प्रवता’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अयम्’ इनक्षिम्
अप्रगो भवन्ति, अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहिताया तिस्रसनदीना यवण मन्ति । तद्यथा
—“सिः सत सक्ता नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तत्त्वतस्त्वेतत्तिस्रसनदीपरिहतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवैतरेयने श्रुतम्—“यस्मिन्
ब्रह्मवर्षस मिच्छेत्०—० प्राङ् स इयात् , योऽन्ताय मिच्छेत्०—०
दक्षिण स इयात् , यः सोमपीय मिच्छेत्०—० उदङ् स इयात्”—
इति (१. २. २.) । प्रागादिदिक्गन्दाय वाचिदवधि मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षाया, सर्वलोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्त्तीयसिन्धु नेत्र मध्यावधि मन्यामहे , तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्वीकारेणैव नेत्रत्वादिमिद्वाप्यपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु मरुत्वादितीरभूमिषु यन्प्रागुक्तान्वाहुत्यन्तुल्लेखस्त्व-
ब्रह्मवर्षेस्त्वयोर्नाम. समुपपद्यते ; अतद्वसिन्धुमग्नमतो दक्षिणस्या
हिमप्राचुर्याभावात् तापमावल्यात् भवत्येव प्रचुरगलोत्पत्तिः ;
सिन्धुतः यस्मिन्स्या मरुत्वाप्राचुर्यात् तत्र पशुनामः सन्नाथ एव ,
अतद्वसिन्धुमग्नमादुत्तरस्या मतिर्येत्यात् शीतप्रभवस्य वक्षीमीमस्य
ज्ञातः शरीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति । तदित्य मतिप्राप्तनार्था-
वर्त्तस्यायं सिन्धुर्मुददृष्ट इवासीदिति प्रतीयते । इत एव
मकारादेर्हकाराद्युच्चारणलक्ष्येनानार्थेरिहं भूषणं सिन्धुस्थान
मिति यज्ञाये हिन्दुश्रानित्युच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुमग्नतातिविक्रान्ता यागीवदी रवेति विवृता,
द्वितीयनदीधमके द्वितीयेति च वर्णिता, मयामीत् तदानीन्तनार्या-
यामश्लोत्तरमीयेति गम्यते । तथा ह्यनुक्रान्त मिदं गौतमा

चायेण—‘किमिच्छन्ती पणिमिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टु सरमां
देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः, स
तान् युष्मान्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे’—इति । तस्यैतस्यैहं
सायपहृतं भाष्यम्—“इन्द्रपुरोहितस्य हृदयतेर्गोषु बलनाम्नो-
ऽसुरस्य भटैः पणिनामकेरसुरैरपहृत्य गुहाया निहितासु सतीसु
ब्रह्मसतिप्रेरितेनेन्द्रेण यवा मन्वेपणाय सरमा नाम देवशुनी
प्रेयिता । सा च महती नदी सुसीर्यं बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने
नौतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पण्य इदं वृत्तान्तं मध-
गच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवाद मकुर्वन् । तत्र प्रथमद्वतीयाद्या
अयुजोऽन्यावर्जिता पणीनां वाक्यानि, ०—०, द्वितीयवतुर्थाद्या
युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि”—इति । वसुतोऽत्र
पण्य.—पणिलः, सार्यवाहा इति यावत् ; “पणिवेपिम् भवतीति
(२. ५. १०) नैरुक्तात् । असुराः—बलबन्ध (निर० १. २.
२.) । नून मेने इह चायेंतरा एव बुढान्ते । सरमा देवशुनी
दिव्यगुणीपेतास्तगामिका सुगिहिता कुकुरी, बलपुरीस्या
गुहा तु नून सार्यशासनाद्विह स्या, तथाचानाथैरपहृता सार्य-
गाव. कुकुरीसन्धानेन पुनर्वन्धा इत्येवात्र सारम्, सर्वं मन्यत्
राजनैतिकं काव्यम् । तदिह सूक्तसंहिताया दशमे मण्डले
१०८ सूक्ते एकादशभिः अष्टभिर्वर्णितम् । तस्यादिमेया—

“कि मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानइ दूरे द्वाष्वा जगुरि. पराचैः ।

कास्मे इतिः का परितक्कासीत् फय रसाया अतर पयांसि”

तदित्य आयेते, या खलु पूर्वं सुवासुप्रदेगस्योत्तरसीमेति
वर्णिता, सेवेवं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यानार्य-
देशयोत्तरसीमरूपेति ।

नैषा 'रसा' ऋक्संहिताया बहुवर्चिता । तद्यथा ८. ४८. २—

“गिरेरिव प्र रसा यस्य पित्विरे दत्तानि पुरुभोजसः”—इति ।

यथा 'गिरेः' 'रसा.' नद्यः 'प्रपित्विरे', 'यस्य पुरुभोजसः. दत्तानि' तथैव प्रपित्विरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसाणा. कक्षासिद्ध निरित एव समुद्रवः । किञ्चेष्टापर मपि वेशम् ;— यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम , यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रसेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गागण्डस्य 'गङ्गा गम नात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीगण्डस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनाम ; सत्तम इती—इति निरुक्तिः कृता ; तथैव रसागण्डस्यापि 'रसा नदी, रमती. गण्डकर्मणः'—इति कृतेन नदीमाधारणबोधिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगदृष्टे- पाथैः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तलत' प्रदर्शितरसानिरुक्तेष्टाणा नद्याः मदेव गण्डकारिणप्रापगम्यते । प्रदर्शितेष्ट चक्षुषो 'रसाः'—इति बहुवचनशुनेष्टादृष्टत्वं मपि गम्यते । तथा च यथा हिमपातप्लेपु यद्यपि गङ्गा भक्ति, यथा च सरस्वती अपि दित्व मिरेव पुरस्तादुत्तरीकृतम्, तथैव रसादित्व मपि नृम मन्त्रीकायेम् ; प्रदर्शिते “छष्टाभया (१०. ७४. ६.)”—इति मन्त्री तस्याः पित्रु मद्रतत्वम्, यद्यपि समुद्रमद्रतत्वम् च स्फुटावगमात् । तद्यथा अ० भं० १०. १२१ ४—

“यस्मिन् हिमवतो महित्वा, यस्य समुद्र' रमया गङ्गाहृ ।

यस्मिन्मा. प्रदिनो यम् छाह, यस्मिन् देवाय हविषा विभंम”—इति ।

मेतस्मिन्नुना रसा साधारणनदीपरेति अवधार्यते ; यद् वचनात्कनया अनिर्दिष्टात् ; अपि त्वेनया रसाया नदीषु प्राधान्यं च रम्यते ; भारतमध्यामयोहिमवतामुद्रयोः समाप्तत्वेनास्या

प्रतीतेः । सैयं समुद्रसङ्गता रसा लव्यतनार्यावर्त्ततो वहिष्ठा, खोरा
गान् राज्यान्तर्गता 'धावेस्ता'-त्ययवर्णिता, 'रंहा' इत्याह विज्ञ
कोपकारः । तथा सैयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्थ पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपश्चिमंवाद एतदिपयक एव वेति ।

अंशुप्रत्याद्यानद्यस्वेतदार्यावर्त्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
“अंशुमती” ऋ० सं० ८. ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
सैपा यत्तुनासङ्गता, हृषदतीतः प्राक् स्थिता । “अश्वत्थती” च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । यथा किल घर्घरात् प्रत्यक्, शतद्रुतो
वहुप्राक्, उसरतोऽवाग्वहमाना, त्रिनयनप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तच्चूर्णं मध्येऽभिधात. समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां यच्च इति शङ्खण्यादिपाशात्सिंहान्तोऽनर्धको
निर्मूलयः ; स्थानीयार्याणां यच्च एवेत्युक्त्यैव नयोपपत्तेः किं महतो
यगस्तत्वाङ्गानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाष्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋचु वर्णिता शिफानाम नदी तु निपधदेशीयैव
सम्भाव्यते । तत्प्रयमर्च्य निपदनामोक्तेष्वदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६-ऋग्द्वयश्रुते. 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नदी
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्यते । तच्च तत्रत्य-'हजारा' प्रदेशीया
सम्पत्ति हरिदित्युच्यमाना नदीव स्यात् वेदिकहरियूपीयेति ।

“पीवानं मेघ मपचन्त वीरा न्युता यथा अनु दीव धासन् ।

हा धेनुं हृदतो मप्सारास्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनस्ता”-इति ।

अध्विन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १०.) अन्यत्र च यद्
ध्वन्यते यथा इति, तदपि स्यात् आफगानुसरत् प्रवहमाना
'रंक्षम्' नदीति च सुवचम् ।

श्रुतेति नद्येव सम्पत्त्युनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० १८

पं. १), सा हि श्वेतपर्वताविर्गतेत्येव तस्यास्तथा नाम भ्रम्यन्तम् ।
 प्राच्यास्तश्च शतपथे—“प्राच्योऽन्या नगः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्य
 पत्तीच्योऽन्या”-इति १४. ६. ८. ८. । श्वक्संहितायां नून
 मीमांसायाता “श्वेत्या त्वा”-इति १०. ७५. ६ । श्वेतयावरी
 नद्यपि स्यात् तच्छ्रुतिगिरिप्रभवैव । तदिदं श्रूयते—“उत स्या
 श्वेतयावरी”-इत्यादि ८. २६. १८ । अपि संहितायां सरयुनदी
 पिः श्रुता (४. २०. १८ ; ५. ५२. ८ ; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 त्वैव सिन्धुसङ्गता तच्छिखानामनमरीतसवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजमनेयसंहितायाम्—“काम्पिस्वदासिनी”-इति
 (२२. १८.) मेषा काम्पिन्वनगरी प्रयराभ्यायवचनात् दशार्ण-
 प्रदेयतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्पिस्त्वेष प्रसिद्धा दक्षिण
 प्राच्यास्तस्या । साहाय्यनगर्थेऽपि तत्रैवं शब्देऽस्ति । हृददारण्योक्त
 कपिप्रदेशीयि (१. २. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्कविहित एव ।
 इतिहासवर्णिता यद्यु यद्यु सीता सीतादयश्च चार्यपरित्राजकविज्ञाता
 अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां भिन्नतनभूमयः । तत्पत्नी या पुनर्मयो
 हिमवरपुत्रीतरभागत प्रयहमाना प्राच्यपत्नीच्योदीचभूषणमता,
 ताः सर्वा एवान्यदेशीयाः इति भ्रुवम् ; अपि याम् हिमवपुत्र
 दक्षिणभागतः प्रयहमाना प्रागपाग्भूषणमतास्ताः सर्वा पश्य
 देशीया एव ; सिन्धुसरोमानससरोरावणहृदयोऽप्यार्यपरित्राजक-
 परिचिता अपि नास्मद्देशीयाः किं यत्र चित्तमीय मक्षि ।
 गण्येयवत्तस्य नूनं मायावर्तयिम् । तदाह माव्यायनिमः—
 “मर्षेवावह वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते”-इति
 अ. सं. १. ८४, १२ सा. भा. द्रष्टव्यम् ।

अपि श्रूयते मन्त्र एव (अ. सं. १०. २४ १.)—

“प्रावेपा मा हृत्ततो मादयन्ति

प्रवातेजा हरिषे धर्वृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो

विभीदको जायविर्मह्य मष्कान्”-इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपद्माः, ‘प्रवातेजा’ अपरदन-
स्रत्यादिगून् बहुवायुयुक्ते प्राग्गरे जनिष्ठावः, ‘हरिषे’ हरामनाम-
पारस्यदेशे ‘धर्वृतानाः’ अधिगतया वर्तमानाः, ‘हृत्तः’ विभीदक-
हृत्ताः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जायविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतु ,
‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोद्य भेदनकारी, धर्व ‘मौजवतः’
मूजवनामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्षोऽयम् । ‘हव’ ‘मह्यम्’
‘मष्कान्’ छदयति, मोहयतीति तदर्थः ।

हरिण मित्यस्य यास्केन विविधा व्याख्या कृता— ‘हरिण
मृणातिरपार्थं भवति, अपरता पुष्पादोषभय इति वा’-इति (८.
१. ८.) । तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते ; तद्देवीयानां हि
भारतीयानां मित्र पुत्रपौत्रादिष्वपि पितुर्द्वयं न सद्वृत्त इति
दर्शनात् । मूजवान् पर्वतस्तु कैलासगिरेः पश्चिमस्योऽप्यापि ।

तदेव मुकुसंहिताकाले ईरान्-नाम जनपदस्य चार्थ्यत्वभीष्टत्वं
तथा मूजवतोऽपीति स्वान्वय इति ।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डोपपत्तुर्ह्यर्धदाविश्रुतितमसूक्तस्य
तृतीयमन्त्रे पक्षपनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-
सप्तमयोः मूजवतप्रदेशस्य बह्विकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव बह्विकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिने अन्न-भगव-मूज-
वद् गन्धारीणां च व्यवस्था भवति, परं मुञ्जा इमे सन् एत जनपदा-
स्तदानीं भामवनायवासा इति च गम्यते एव, न ह्यन्वयेषु-

तन्मस्थापनं मगीष्टं भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्यमन्त्र एषः—

“गन्धारिण्यो मूलवद्गोऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेथं जनं सितं शैवधिं तन्मानं परिदक्षसि”—इति ।

न ग्रायेयास्तत्रेषु तन्मस्थापनं मिष्टं स्यादाथर्वणिकानामार्याणाम् ।

नन्वेवं परुष—(पेयावर) देवस्य गान्धार (कन्धारार) प्रदेगस्य, पूर्वसुक्तं मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र द्रूमः ;—तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रद्वक्-कालेऽनार्यावासत्वे कोऽस्ति बाध
इति, कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चेव मध्यम-
संहिताया ऋक्मंहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रस्य स्यात् ;
मन्त्राणां नैव प्रकाशकालपार्यव्यवस्थीकारात् तदुपपत्तेः । क्लीष्टतथै-
तदस्माभिर्निर्दिष्टान्तोचने (ठ पृ०) ‘दत्तुत एव एव वेद’—इत्यारभ्य
(ठू पृ०) ‘पत्वार एव वेदास्तथैव वेदाश्चाः’—इत्यन्तेन, पुनः
(तू पृ०) ‘यास्तेन’—इत्यारभ्य (तै पृ०) ‘पुरा तु बहुकालं मभि-
व्याप्य बहुभिर्होपिभिर्बहुभिरेवोर्वावपेरभिप्रायैः प्रथीता बहुवो
मन्त्रा’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूलवचनं तु ऋक्मंहिताया (१०. ३४ १) श्रूयते
इति च यम् । परं न तथापि मूलवचनं तस्यायांकासत्वं मन्त्रस्य नैव ;
तेन हि तत्रत्यसोमाना मौल्यार्पमात्रप्रतीतिः । यथाथर्वणिका
ज्ञानम्—“उदङ् जातो हिमवतं न प्राच्यां नीयसे जनम्”—इति
(५. ४. ८), अस्मात् तत्रत्यकुलस्वीत्यर्पमात्रं गम्यते, न त्वन्यत् ।
‘मोसत्यानायाधिस्तत्त्वन्तु ऐतरेयनाष्टनेऽपि श्रूयकम् । एवं
ग्राह्यपन्थापि सिद्धान्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीयस्य
अक्षिकस्य तु यदायांवासत्वं प्रतीयते “बह्वीकः प्रातिपीयः शुश्राप”
—इत्यादि (गत० ब्रा० १२. ३. ३.) श्रुतिः, नस्यापि कालभेद

व्यदस्यैव स्त्रीकार्या; अपिवा तत्कार्याभिजनत्वे तु न कमपि
 बाधं पश्यामः। अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्थस्त्वमेव;
 कुरुराजदुर्योधनकालत एव तत्त्वामवदार्थावर्त्तान्तर्गतत्वम्। मगधस्य
 त्वनार्यावासत्वेन निन्दाम्बुयती। तथाहि (ऋ० सं० ३, ५३, १४.)—

“किं कृण्वन्ति कीकटेषु गावो

माशिर दुष्टे न तपन्ति घर्मम्"-इति ।

निरुक्तकारेण चैतद्व्याख्याया मुक्तम्—“कीकटो नाम देशो
 नार्यनिवासः”—इति (६. ६. ४.)। कीकट एव मगधः,
 अस्ति हि क्षृतिवचनम्—“कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी
 पुनपुना। अवनस्यायमं पुण्यं पुण्यं राजगृहं वनम्”—इति,
 गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धं भवेति ॥

तत्रगो हिमवत्पृष्ठमध्यस्यो भूजवाभाम नगराजस्तु स्यादाय-
वासीऽनोर्यवासी वा , परमासीत् भुराऽर्यावर्त्तौत्तरसीमेति त
मन्तव्यमिव । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति— “एतत् ते
रुद्रावसम् , तेन परो भूजवतोऽतीहि”—इति (सं० ३. ६१.) ।
एतस्यापि यलुपो व्याख्यानं कृतं शतपथे । तथाहि— “अवसेन
वा अध्वानं यन्ति , तदेनं सावस भवान्ववार्चति यत्र यत्रास्य
चरणं , तदन्वव इ वा अस्य परो भूजवतोऽतीहि”—इति
(२. ६. २. १७) । तदैव भवन्त्ये रुद्रनामसन्त्युद्देवताया
भूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् आर्यावर्त्तत एव दूरे गमनं
प्रार्थितं गम्यते ॥

सुदेवः प्रयत्नः चारुसाराज्यद्विभोजनस्यैषिष्यमादृतः ।
प्राक् प्रत्यगनुमदप्रदेशात्, उदक् मिन्धुसागरसङ्गमात्, अभवाक् च ।
मूलपतयाय मार्यावर्त्तः संहिताकालीन इति निष्पद्यते ॥

धार्याधिकारस्वितोऽप्यन्यथावस्थित इत्यन्यदेतत् । तद्यथा
(ऋ० सं० ७. १८ १८)—

“यावदिन्द्रं यमुना तृक्षवश्च प्रातः भेदं सर्वताता सुपायव् ।

प्रजामः शिषवो यक्षवश्च वनिं गीर्षाणि जम्बुरभ्यानि”—इति ।

अस्यार्थः ।— यः ‘इन्द्र’ सम्प्रादु ‘यत्न’ शक्नो ‘सर्वताता’
सर्वकर्मसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘प्रमुपायवत्’ प्रमु-
प्याति प्रचिह्नीकरोति, एवं कृत्वेव सर्वाः प्रजाः ‘यावत्’ भवति,
तम् ‘इन्द्रं’ सम्प्राजं ‘यमुनाः’, ‘तृक्षवः’, ‘प्रजामः’, ‘शिषवः’,
‘यक्षवः’ ‘च’ यामुनप्रदेगादिवासिभः सामन्तराजान ‘प्रभ्यानि’
प्रभ्यादिवाहितानि, ‘गीर्षाणि’ गीर्षतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वनिम्’
उपलोकान ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या ऋषि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनप्रदाः तदानीं लभ-
यावासतोऽद्यतनादग्मादार्थावर्त्ततश्च वज्रिभूता एव स्युः । अग्नौ
भयव्याप्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्षप्राप्तमित्या एतेषु
यमुना अस्या ऋषि श्रुता, उक्तान्येति च अग्रजाने त्वन्येव । शिषु
जम्बुदीपि व्याप्यन्मायाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा
धार्यावर्त्तीयावप्येतौ तदानीं कवचप्रदेगादिवैलक्ष्ये किं चित्तमिति ।

अथैतरेयकामे अथ भार्यावर्त्त चासीद् यादृगायतनः, तदपि
किञ्चिदवगम्यते एतदुपपन्न एव । तथाहि श्रुतं चाभिषेकप्रवर्त्त-
—“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः—० दक्षिणपथां दिशि
ये के च मत्स्यतां राजानः—० प्रतीच्यां दिशि ये के च मीच्यानां
राजानो देव्याणाम्—० उदीच्यां दिशि ये के च चरेण दियवन्त
जम्बुप्रदा उज्जम्बुप्रदा उत्तरजम्बुप्रदा—० प्रुपायां मज्जमाया प्र-
-

ध्यायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः श्वशुराशीनराणां
राज्यायैव तेऽभिपिचन्ते”-इति (८. ३. २.) ।

अतः, ‘प्राच्यानां राजानः’-इति सामान्येन श्वशुरादिवर्गस्यते न
तदानीं प्राच्यां दिशि प्रवल्गः कथिदासीवरपतिः, प्रत्युतासन् सुद्र-
राजानो बहव इति । अत एव श्रुतं भवेवाभ्युपगम्य “प्राच्यो घामता
बहुलाविष्टाः”-इति (३. ४. १.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्यत्य-
जनपदो यः आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धोऽयतन-नक्षत्रादि-
किरातनगरादिकः तत एव सोमवर्जिनां क्रयो विहितचानैतरेष्वने-
“प्राच्यां ये दिशि देवाः सोमं राजानं मज्जीयन्”-इति
(१. ३. १.) । तदेवं प्राग्निवागमनोऽपि हि देवां कान्यकुब्जा-
हिष्णुवादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते (१. १. ७५.),
ऐतरेयकाले तु तेषां मासीदासाम्त्वमेवेति ।

इतिपार्था तदानीं मासीदेकं सत्वद्राज्यमेव बन्धवसमम्, तदे-
वेदानीं कुरुपुरिवाद्यायत इति स्यात् । तदेतत् “आदत्तं यज्ञं
काशीनांभरतः सत्वरा मिव”-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५, २१.)
भाष्यवचनश्रुतेरेतदेतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतचामी-
दिति गम्यते । आद् दीप्यन्ति-भरतेन तत् स्थापितं मिति तदं-
ग्याधिरमेव भरता इत्येवोच्यते, दृष्टव्यैतदेतरेयेष्वपि भरताधिकृत
मेवेति । अतएवेहान्यत्र श्रुतम् — “तथावाप्येतर्हि भरताः सावनां
विशिं प्रयन्ति”-इति (२. ४. १.) । अन्यत्र “तथादेदं भरतानां
पगवः सायज्रोहाः सन्तो मध्यन्दिने मङ्गविनी प्रायन्ति”-इति
(२. २. ६.) । अन्यथोः श्रुतिवचनयोः ‘प्रायन्ति’ ‘प्रयन्ति’-
इति वचनमानकानिष्कप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’-इत्यङ्गुष्ठा निर्देशा-
त् सायमम्यतेऽनेतरेवेव च मपि दृष्टं स्यात्तद्वर्ज्यं भरतवर्गिय-

यासनायित मिति । तस्य च दोष्यन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्तिकथा बहुप्राचीना श्रुत्यैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा । तद्यथैतरेये (५. ४. ८.) “तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीक्षितान् कृत्वाऽऽकृतदत्तो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽददाच्छतं यद्वानि सप्त च ।

भरतस्येव दौष्यस्तोरनिः साध्वीशुणे चितः ।

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा यदग्रे गा विभजिरे ।

अष्टासप्ततिं भरतो दौष्यन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गाया वृत्रघ्नेऽवधत् पञ्चपद्याशतं हवाम् ।

तयस्त्रिंशच्छत राजानान् यध्वाय मेध्यात् ।

दौष्यन्तिरत्यगाद्राक्षो माया मायिवत्तरः ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं जायते जना ।

दियं मर्त्य इव इत्याभ्या नोदासुः पञ्चमानवाः”—इति ।

शतपथेष्वेवैव श्रूयते प्रायः — “तदेतद् गाथवाभिगीतम्”
—इत्यादि (१३. ३. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीक्षा दिशि तु नैक मण्यामीत् सुममृतं राज्यम्, अप्याम
मूसरभागे पर्वतपादगभूमिषाः ‘नीष्ठा.’ केचनाप्रमिदराजानमृषा
दक्षिणभागेऽप्यवाद्याः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्त मिद
नीष्ठाना मण्याना मिति । इद्वैवान्तर श्रूयते “प्रत्यक्षि दीर्घा-
रण्यानि भवन्ति”—इति (३. ४. ६.), “प्रतीक्षोऽप्यापो यद्रा
स्यन्दस्ते”—इति (१. २. १.) च ।

उदीच्या तु हिमवत्पृष्ठदण्डम्योत्तरे भागे आर्यावर्ताद् यदि
विद्यमानावपि आर्यमित्त्रजनपदाविमो उत्तरमन्द्रः उत्तरकुक्षदेति
श्रूयते । एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूमिगोत्र

मार्यावर्त्तौ मद्रदेश-कुरुदेशाभ्यां मासीसदानौ द्विधा विभक्तः ,
तथैव हिमवत उत्तरभूभागस्य स मद्रदेश कुरुदेशाभ्यां मामीत् पुरा
दिधैव विभक्त इति । आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
इत्युच्यते स. , आर्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुचेति ।
आर्यावर्त्तीयप्रत्नन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा भन्ति, न
तेषु मन्वाद्युच्चार्यानामर्थनामादिष्वभव इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ०
१६ पं०) । तथा च तद्देशवासिना मार्यत्व ममार्यत्वं वा नैव
विचार्यं भवति ; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्यस्वास्थ्यकरत्वा-
दितः , तद्देशवासिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादित्येवभाव-
दर्शनात् , पुण्यमयत्वं देयक्षेत्रत्व मज्जेयत्वञ्च । तथाहि ऐतरेयब्राह्म-
“देवक्षेत्रं वै तत्र यैतन्मर्त्यो जेतु मर्हति”-इति (८. ४. ८.) ।
तेषां शान्तिप्रियत्वादिवभाव एवाजिघत्से हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
महाभारतीय सभाषर्षेण चार्जुनद्विजये—

“तांशु मान्स्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकल्पा-
स्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः ॥ x x x ॥ तत एव मद्रा-
धीर्यं महाकाया महाबलाः । दारपालाः समासाद्य हृता दधन
महद्वन् ॥ पार्थ ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन । उपा-
यस्तस्य कस्यापि पथोऽस्ति मिदं मथ्युत ॥ x x x ॥ न चापि
किञ्चिज्जेतव्य मर्जुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुवो ह्येते नात्र
गुहं प्रयथंते ॥ x x x ॥ अथैव पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्व-
जिगीर्षमि । तत् प्रभूहि करिष्यामो वचनात् तत्र भारत ॥
ततस्तानप्रवीद्वाजचर्जुन. प्रहमस्मि । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि
धर्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेष्ट्यामि यो देशं विरुहं यदि सन्त्यसे ।
युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करिष्ये प्रदीयताम् ॥ ततो दिश्यानि

यस्मात्पि दिव्यान्वाभरणानि च । सौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
पददुः करम्”-इति २८ च० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगर
मम्यति तीव्रदित्युच्यते, म्यीत्यवदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि
प्रायशः शून्यनामिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अयि चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसप्तसिद्धितः, ‘शान्तपितृवर्ग’-
प्रभृति ‘सुधीर्य’-देशान्तः, योऽयं मद्यतन-सेण्डपिटर्स्वर्गादिषाई-
यीरियान्त । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ
बहुत्र । तदायां महाभारतीयानुशासनपर्वणि— “यद्वा सह
शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तमगन् वा कुरुन् पुण्यानय-
वाप्यमरावतीम्”-इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव— “नेवेशिषं सर्व-
शुणोपपन्न ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्त्राध्यायचारित्र्य
शुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुपूत्तरेषु”-इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमाया दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-
त्रादग्रयत्वार एवेति प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, आर्या-
वर्षस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतो वयो
देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिवि’ । किञ्च य
इति ‘ध्रुवाया प्रतिष्ठायाम्’ इति हे पदे तद्विशेषणं श्रूयते, ततो
प्रापते चात्रैव मध्यार्यावर्त्ते तदानीन्तनसम्राजा मासीद्राज-
ज्ञानीति । एवञ्च कुरु पञ्चान शिवि सौवीरप्रदेशाज्जकमध्यदेशत
इवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव ऐतरेयकाले हिमवदधिष्णपाश्र्वनिग्रस्य किरातजाति-
निकेतनं किरातनगर मेवासीन् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-
णस्या भरतवर्षशीयाधिकृत सत्वद्राज्य मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्,
पश्चिमस्या गिरिगिरिनदीवाससीमानां प्राचुर्यवर्षनात् मान्यार-

देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदाद्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तुत्तर-
फुरुषा मज्जयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागेयासीदायावर्त्तीत्तरसीमेति च
प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्—“त एतेऽस्याः पुण्ड्राः श्वराः
पुनिन्दा मूतिवा इत्युदस्या बह्वो भवन्तीति” (७. २. ६) ।
तत्र ‘एते’—इति इहं शब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निभा जातय
इति, ‘उदस्या’—इत्युक्ते प्रत्यन्तवासीनोऽनार्या इति च गम्यते ।
तथाचैषां देशानां मगार्यभूत्वाभिधानादेया मन्तःस्थिताः प्रदेशा
एवासन् तदानीं मार्यभूमय इति सुवचम् । अश्वजातयोधुना
दाक्षिणालेषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाशपुर’—इति प्रह-
तस्वानुसन्निभो वदन्ति, एवं श्वरपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरि-
वासिनो जलेष्वातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव ; तदर्थं
न तदाप्येव चार्यावर्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते द्योतकं विदेघमाधवास्थानं शतपथे १ का० ३ प्र०
३ भा० १०—१८ क० “विदेघो ह माधवोऽग्निं वेद्वानरं मुखे
वभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदाभीरेत्युत्तराद्
गिरेर्मिर्द्वावति ताप् ईव नातिददाह, ताप् ह अ तां पुरा ब्राह्मणा
॥ तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वेद्वानरेवेति । तत एतर्हि प्राचीनं बह्वो
ब्राह्मणाभूताचेततरमिवास स्त्रावितर मिवास्त्रदित मग्निना वेष्टा-
नरेवेति । तदु ईतर्हि चेततर मिव ०—० संपाप्येतर्हि कोमल-
विदेहानां मर्यादा, ते हि माधवाः ०—० न मे मुखाविरपादीति”
—इति । एतच्चादास्यानात् व्यक्तं मभिगम्यते, विदेहनामगेचिन-
जनपदस्थानतिप्राचीनार्यभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिणमगधस्थार्या-
वर्त्तत्वं सम्पद्यं मन्यामहे वयम् ; जनतिप्राचीनघातश्चममहाभाष्य
तद्विमार्यावर्त्तनचनतोपि दक्षिणमगधारात् प्रत्येववायोवर्त्तत्वप्रतीतेः ।

अपोह गतपये (१२. ८. ३. ३.) “बद्धिक. प्रातिपदः शुयाव”-इति अवगात् पश्चिमस्या तावदप्यासीद् बाध्नीकस्यार्थं यत्तत्त्व मिति च स्वीकार्यम् । पाणिन्यागनेऽपि आयुधजीविवाचि पर्णादिगणे पठितो बद्धीकः (पा० सू० ५. ३. ११७.) । “कम्बो जासुक्”-इति (पा० सू० ४. १. १७५.) कम्बोजघणञ्च दृश्यते । तत्र सिन्धादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ८३.) । गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४.) । महाभारतेऽपि वर्णितौ कम्बोजबाध्नीकौ (द्रौ० प० ११७, १५५ प०) ।

अथ भगवता यास्कीनापि “कम्बोजा. कम्बलभोजाः कमनीय भोजा या ; कम्बलः कमनीयो भवति”-इति कम्बोजशब्दे निरुक्त. (२. १. ४.) । “प्रकृतय एवैकेषु भाषन्ते विकृतय एवैकेषु”-इत्याद्युक्ता तदुदाहरणाय प्रोक्तं चेत्—“भवतिर्मतिकर्मा कम्बोजैश्चैव भाषन्ते ०—० विकार मस्माद्येषु भाषन्ते यव इति , दाति लवनाद्यै प्राच्येषु , दात्र सुदीच्येषु”-इति (२. १. ३. ४.) । पातञ्जले महाभाष्ये पक्षशाखा मध्येव मेव ।

अपि तत्र पातञ्जले आर्यावर्णस्यास्य चतुष्ठीमनिरूपणं मेव कृतम् ।—“कः पुनरायीवर्तः ? प्रागादर्यात् , प्रत्यक् कालक यनात् दक्षिणेन द्विमकृतम् , उत्तरेण पारिषातम्”-इति (२. ४. १०.) । अत्राह तद्वीकाकारः कैथटः—“आदग्नीदय. पर्वत पिग्गिपाः”-इत्येव । “जनपदतदवध्योच (पा० सू० ४. २. १२५.)”-इतिमृगस्योदाहरणभूतं यदिद् मादर्शक इति पदं लभ्यते , इतो ज्ञायते अस्यादर्शनामा कथित् सीमपर्वत इति । सोऽयं मादर्शः स्यादञ्जनपर्वत , तत्पदनिर्कृतितस्तथैवावगमनं । न चेदानी

सुनैमानित्युच्यते । स हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्चेतगिरिरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च यतस्त्रलिकाख्येऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्या-
वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमानं मपि न स्यादसङ्गतम् । तदानीन्त-
नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर-(वक्शर)-प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तद्धि कालयवननाथितम् ; तत्प्रभृत्येव तस्य
कालवनं कालकवनं वेति च नाम सम्यक्तम् । हरिवंशीक्षितिखितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (१, २३, १.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्तत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य धनार्यवासत्वेनोक्तोऽपि
तस्यैतस्य यतस्त्रलेः सङ्गच्छते । तथाहि— “हसतिः सुराद्रेषु,
रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रमुञ्जते”-इति
(म० भा० पञ्चमा०) । तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तर्ध-
दानो पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्या-
वर्त्तसीमतो वहिःस्थितिरासीदित्यत्र नास्ति भङ्गयत्नेयोऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह— “आ समुद्रात्, ये पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्त्तं विदुर्धुधाः”
-इति (२, २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वोपात्तयोः’ हिमवद्विन्ध्ययोः ।
तदिदं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येव देशो मनोः सञ्चतः । तत्र पूर्यः स्यात्
गङ्गासागरसङ्गमः, अथगन्धु सिन्धुसागरसङ्गमः । स एव आर्यावर्त्तः
ब्रह्मायत्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देगयेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्तेन तन्नाम्नभूमौनां श्लेषभूत्वमुररीकृतच । तथाच—

“सरस्वतीहृदयोदेवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

क्षुरचेत्तच्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्राह्मणवर्त्तादनन्तरः ॥

हिमवदिभ्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यमेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

क्षणासारसु चरति सृगो यत्र स्रभावतः ।

स श्रेयो यज्ञियो देशो स्त्रेच्छदेशस्त्वतः परः—इति

(म० २४० १७, १८, २१, २१३०) ।

अत्र हि ब्रह्मणवर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशासु 'यज्ञियाः' यज्ञकार्याहे-
भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा; 'निर्हिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि
आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुर्नीवीरकाश्चादयो देशा अपि यज्ञासुष्ठानाई-
भूमय इति 'यज्ञियदेशाः' उच्यन्ते । एतस्मात्प्रायावर्त्ताद् बहिःस्थिताः
“क्षिराता यस्यान्ते, पद्मिमे घवनाः स्मृताः । आन्धा दक्षिणो
वीर । तुरस्कास्त्वपि चोत्तरे”—इति (वा० पु० १३, ४०), एव-
मादिकाः खोरागान् तुरस्क-पूर्ववद्भोत्तरवद्भान्मध्यदेशादयोऽस्यार्या-
तत्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव स्त्रेच्छदेशाः ; क्षिरार्यावर्त्तान्तर्गता
दक्षिणवक्ताङ्गप्राच्यमगधदयोऽपि क्षणासारसृगदीनत्वेनायज्ञियत्वात्
स्त्रेच्छदेशा एव ।

तत्त्वतस्तु “तयोरेवान्तरं गिर्योः”—इति मनुस्मृतेः पूर्वस्थां यावत्क्षि-
विभ्यगिरेः प्रवृत्तिस्तावान्य यज्ञिय आर्यावर्त्तः स्त्रीकार्यः, ततो
बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वन्ति यज्ञियत्वमिति स्त्रेच्छभुत्वमेव । अत
यथाहवत्कलिङ्गेषु भाराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ;
स्वितनत्वेतच्चत्र, मनुनेव “एतान् हिजातयो देवान् मय्यथेरन्
प्रपद्यतः”—इति (२, २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मणवर्त्तादीनित्यर्थः ।
तथेपु देशेषु पुग नामन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एत

र्चापि प्राच्यमगधेषु षट्नामभ्युत्तिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकनक्षीपिनाल्लयाः, तथा वज्रेश्वत्र कान्यकुब्जा-
दागता एव ब्राह्मणा रादि-वारेन्द्र वैदिका इति ख्याता यस्मिन्ति,
कलिङ्गसौराष्ट्रयोरप्येवम् ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिस्तु तदवार्त्तिक-तन्महा-
भाष्येभ्यःयावमम्यतं । तथाहि— अस्मि पाणिनिरेकं सूत्रं “परोक्षे
निद्र”-इति (१. २. ११४), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक
मिदम्— “अत्यन्तापङ्गवे च”-इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदा-
हरणत्वाच्च दर्शितं पतञ्जलिना— “नो कलिङ्गान् जगाम”-इति
विहितं च तत् सौयट्ने— “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत्
तद्देशगमनादेरपि”-इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽप्यप्यार्या-
वर्त्तादङ्घ्रिरेव भस्मिन्तो मेदिनीपुरादारभ्य तैत्तिह्यदेशान्तं यावद्
विस्तृतः । पुरा आसीदय मुत्कलिङ्ग-मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति
त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव
समुद्भूतम्, अष्ट्युक्लिङ्गनामत एवोक्तनामप्रसिद्धिरित्याहुरेतिहा-
सिकाः । अतएव श्रीसेने वर्णविचाराभावस्तद्गोपनिहतये सौप्त-
रत्र समये केनचिदुक्तसखयद्रप्रणयनश्चेति सम्याच्यते ।

अयामरमिहोऽपि प्राचोदिच्यमध्यक्षेच्चेति चतुर्विभक्त मार्या-
वर्त्तदेशसंस्थान मन्त्रोक्तयत् । तथाया— “आर्योवर्त्तः पुण्यभूमि-
र्मध्यं विस्त्र्यहिमालयोः”-इति (२. १. ८.) । तत्र “गरा-
वत्यासु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिण. प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर ।
प्राच्यतोऽस्लेष्मदेशः स्यात्प्राच्यदेशसु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) ।
प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिण.’, एवं पश्चिमसहित
उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्त’ सीमान्त-

प्रदेश इति तदर्थः । तदित्य ममरमिहकाले 'गरावती'-नाम नद्येवासीत् प्राचोदीचयो सीमेति गम्यते । अत एवोक्तं काशिकाहृतौ (पा० सू० १ १ ७५)—

“प्रागुदञ्चो विभजते हस क्षीरोदके यथा ।

चिदुपा शब्दसिद्धार्थं सा न पातु गरावती’—इति ।

अथात्र युरोपीयभ्रातर केचन सम्प्रवदन्ते । यूयते हि कक् संहितायाम्—“यतु प्रत्न्योक्तमो हुवे”—इति (१ १० ८), तेनावगम्यते भारस्वतप्रदेशीयार्थाणां मादिपुरुषाणां यास आसीत् पुरा कश्चिदन्यत्रैवेति । तस्यार्थाणां मादिनिर्जेतनं मस्यैवामिया गृहण्य मध्यभागस्थितयोषेल्लुत्सर्गसुगृह्यतामूर्पवतयो यदिमपाश्वे गताधित्यका भूमि, तत एव भारतीया पारसिका गम्यन्त्याद्ययं विशीर्णं भरतादिष्विति ।

अथ मत्र ब्रूम,—भारतीयपारसिकगम्यन्त्यादीनां मार्गमूलत्वे नैकजातिप्रभवत्वंतु ध्यात् स्वीकार्यम्, किन्त्वैषोपनिवेशिका अयं मिति नैव मत्तस्य सम्भाकम्, स्वदेशस्त्वहान्यादिदोषतत्त्वप्रसङ्गात् तेषां तत्त्वतपोपकप्रमाणहेतूनां मतिर्दोषान्वाचेति ।

ते तयो दोषा खल्वेते—नैव देशोऽग्राक र्यतकोऽपि तु यथा भवद्यवनानां अधिकृतोऽयं चेलख्यीयानाम्, तथैव पुराघ्नापृष्टं पुरुषैरतत्याननार्यान् विजित्वा वनाद् गृहीत इति । एतेनाग्निं देशोऽग्राक मूलस्त्व कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां जयन्त्यं सत्त्व सम्पद्य मय चेलख्यीयानाम्, तथैवैकदाग्राक मपि पभूषेत्वेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवाग्राक यहुदादीनां मिषोपनिवेशानित्वं मिति द्वितीयो दोषः । स्यार्थानुरोधेन

स्वावासकण्ठकभूतानां मेतद्देशीयमूलस्त्ववता मनायाणां सुच्छेदन-
चेति ह्यतीतः । यदि हि तेषां तन्मतं मन्त्राकं कृतं मित्र्यभिमतं
प्राप्तं , तर्ह्येते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारव्यायेन मन्त्रव्यायं यव स्युः ।
न च तथा । प्रत्युत इत्यने हि न कश्चित् स्वावासमूलेयः, रज्जुस्त-
भूमिस्त्वस्य मयि त्वत्सु सुखहृती, तद्वयं मित्र्यार्थावर्त्ते चिरं मासृष्टे-
र्निवृत्ततोऽपि तद्विषयप्रचलप्रमाणं मन्त्ररा कथद्वारं नाम पैद्यकं
स्वत्वं सुकुजलोऽत्र दोषभावं क्षमामहे । अपि राजशासनतोऽप्राभा-
वादितो विपुलाधार्त्तान्नसृष्टासन्नाडनादितो वा ये क्षेपणार्था
अनायास्य स्वदेशाद् वद्विर्भूता श्रीपतिवैशिकत्व मापन्ना चापद्यन्ते
याद्यापि, यत्तु तेषां तथात्वमदोषाय; यतथाविधानां मन्त्राकं विषये
तेषां तथाविधजन्यत्वं कथं न भो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्वृत्तानां
माद्यानार्याणां प्राणादिमम्पीडनेनैवास्मात्पूर्वपुरुषा इह यासुस्थान
मासेभिर इत्यनुत मयि यदुतायेत, तर्ह्येष तत्त्वसङ्गपवादः कथं न
भयेद् दोषायेति च हृदयवद्विः सुधीभिरेवाकंसनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका योऽष्टावगुमानहेतवो निवृत्ताः,
तेष्वेतेऽपि न विचारसङ्ग इत्यस्माकम् । तथाचा—

(१) 'वैशिखाण्ड्यतः प्रोपिता एवार्थाः कालेन सर्वत्र यूरोप
खण्डादौ बहुतुः कृतवाङ्मत्या,'—इत्येव मन्त्रेकः प्रवादः, अतोऽव-
गम्यते नूनं मासीद्वार्थानां मादिवासः प्रथमं वैशिखाण्ड्यमध्य-
भूभाग इति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यष्टेतिवर्णनम् । यत यूयः—
जागर्त्तुं न प्रवादश्चेन्न किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भयेदणकं
भूस्त्वनागः; चार्थावर्त्तस्यास्य वैशिखाण्ड्यीयभूभागत्वात्,—
निरवभिगाथास्माद् विद्यामित्रविपुलादयः । तथाहि—“त एतेऽत्रा
पुण्ड्रः मयराः पुनिन्दा भूतिपा इत्युदन्ता महती मयन्ति वैशा-

मिता दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति ऐ० ब्रा० ७. ३. ६ । अत एव
त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अविभुता विदुषपालेव ग्रीक्देशीया
अपेक्षी देवतेति सम्भाव्यते । तदत्र ऋ० मं० ८. ८१ सूक्तव्याख्यान
परं शाक्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेक्षणीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि
भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते , विभेदतः सर्वास्त्रेव भाषासु गीतर्तु-
नामैकविधं भेदं प्रायः , तस्माच्चावगम्यते सर्वेषां भेदेषां भेदवंग
प्रभवत्वं गीतप्रधानवामित्वेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्ती द्वितीय-
हिरण्यवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्त्रेषां भेदवंगप्रभवत्वम् , अपि
स्वीकार्यं च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषां भेदं हिमप्रधानैकदेशवासि-
त्वञ्च ; तेन किम् ? गीतप्रधानं तस्मिन् सुवासुप्रदेशे हि तेषां सुत
सर्वजातिमूलार्थाणां वामस्वीकारेऽपि किं भेदोपपद्यते ? उच्यते
पद्यत इति चेत् कृतं कल्पनाकल्पितसुदूरजन्मजन्मनयेति । अपि पार-
सिकावेस्ताग्रन्थस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख्दति’-
नामकश्लोकस्याभ्युदयशान्तिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते , तस्मिन्
नगरस्य मारखतप्रदेशस्थैः ; ‘भरखती’-ग्रन्थस्य हि पारसिक
भाषायां ‘हरख्दति’-व्यवहारः सर्वगम्यतः , मिहान्तितय तथा
हार्क मदीदयेनापि (१८६२ ख. सु. व्या. ५१-५८ पृ०) ।

(३) तद्वैद्य ‘अवेस्ता’-ग्रन्थस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे
‘द्विर्धनमूत्रो’-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमर्तु
प्रधानस्य स इति चोक्तिरित्युक्तं तत्र । स एव जनपदः पारसिकानां
मादिवास्तव्यः स्यात् , स्वीक्रियते च तथा तेः पारसिकैः ।
भारतीयपारसिकयोर्वैदिकमण्डलमादृश्यात् भाषामादृश्यात् , अपि-
पुत्रवन्मन्त्रादिकप्रभवंतं व्यञ्जयते चेति सर्वमूलार्थाणां हि

वासभूमिः स्यात् स 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीय-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूम.— अस्तु पारसिकानां भार्यपंशसमुत्पन्न-
त्वेनाधद्राढत्वम्, स्याच्च स्वीकार्यतेषां मादिपुरुषाणां भैर्यनम्वे-
जोवासित्वम्, न तथाप्यन्नाकं तद्देशमूलत्वं मन्दुररीकार्यम् ;
राजाज्ञादिभिरपद्देशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तदात्व-
सम्भवात् । एतावन्नमभवानां अपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् ह्यदेश-
वासित्वं सपीति सुवच मेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितः 'भार्या-
णां'—देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'—इति पारसिकानामभागासीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदभार्याणां वासभूमिः, पारमियानाञ्चैषा
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्पं मयदातम् । सूच देश. काश्मीरा-
दुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यभार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि—

“तुषारवर्षे बह्वृन्नेनामकाण्डनिवातिभिः ।

भार्याणकाभिधे देशे विषवं केचिबूचिरे”—इति (४, ३६७) ।

यस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाय कचिदपि केनाप्युप-
नध्यते, पुरा कासीत् तस्य विद्यमानतैत्त्यपि नाय यावत् सुनिर्णी-
तम् ; तदन्तं त्वप्युपपर्यालोचनयेति ।

(४) अस्ति चैव अपि प्रवादः— घीक्रीमकजाति-पूर्वपुदपाः
पूर्वोत्तरदेशतः प्रेषिता इत्याद्यादी न्ययाक्षुरिति । संप्रत्य प्रवाद-
स्तद्वैय सद्भवेत्, यदि नामासियाछण्डस्य मध्यभूमिरिव तेषां माद्या-
र्याणां निजैतन्न मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूम.—
पुर्ववर्णित. सुवासवादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरपूर्वगतम्
एवेत्यतस्तत्रवादोपपत्तिरुभयत्र समर्प्येति ।

(५) हिमालयधोत्तरभागस्य पतिवत्तगन्नेन श्रीकाशीनगरदिभा-

नितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां भार्याणां स्त्रीकारात् तादृश
स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासभूत्वं सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण
नम् । अत्र ब्रूम — हिमवद्दक्षिणभागस्था भार्या तपस्साधनादिक
चिकीर्षवश्चिरं मेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा क्षतकृत्या भवन्ति, इत
एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम्, न त्वादिषिट्ठवासनिवन्धनमिति ।
लौकातीतमहिमान्वितत्वं तु उत्तराणां कुरुणा मज्जित्वादिवर्णन
एव । हिमवद्वृत्तस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम्, उत्तराण्यद्मात्रं
तदीजम् । तदिदं स्फुटं प्रतिपादयिष्यामोऽष्टमे, इह चोत्तरत्र
किञ्चिदिति ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकप्राज्ञाणि — ‘उदीच्या दिशि प्रज्ञात
तरा वाश्रूयते, उदक्ष उ एव यन्ति वाचं गिरित्तु, यो वा तत
आगच्छति, तस्य वा श्रूयन्ति इति ह स्मार्हिषा हि वाचो दिव्यं
प्रज्ञाता’-इति (१ ७ ६) । तदेव कौपीतकप्राज्ञापत्य
प्रयतुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणवृत्तस्यत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम
वदुत्तराण्युत्तवासित्वेनैषोत्तरदिकगतिं सङ्गच्छत इति तत्र पठ
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूम — ऐतरेये च प्राज्ञाणि समाख्यातैतदर्थिका
श्रुति ऐतरेयकाले कुरुपञ्चाशद्विंशतिराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् (४२ ४०) । मध्यदेशापेक्षया नगरस्योत्तरत्वं सर्वं
यन्मुद्राङ्गिर्गन्तव्यं मेव । एष एवोत्थानदेशो राजतरङ्गिण्यां मुञ्जा
नक्ष इत्युक्तं तस्मात्स विद्यानिवासत्वेन मुतिरन्त्यवापि । स एष
फास्मीरमभिहित उद्याननामजनपदोऽप्येष्टो विद्यानिगय इति फय
भावेन हिमवताऽप्युत्तरमिति ।

(७) श्रूयते हि — ‘तोकं पुष्येन तनयं गतं हिमा’-इति
(४० ३० १ ६ ८४) याज्ञीर्मन्त्रः । तदत्र विवेचनीयम्,

हिमक्षुत्तोऽदपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपात-
स्यातिगण्यं विद्यते सदेव; नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासिया-
मध्यभूभागस्यो वेत्तुर्तागुम्तागुपर्वतयोरन्तरालप्रदेशसु नूनं तादृश
इति तेषां तत्र प्रवलीऽयं हेतुः सप्तमः । अत्र ब्रूमः— “यदि हि
हिमक्षुत्वादिहिमगच्छेनादपरिगणनयवणात् हिमगच्छस्यादवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादक्षत्पूर्वपुरुषाणां हिमक्षुत्प्रधानदेशवासित्वा-
नुमानम्, तर्हि गरदतुवाचिगरच्छेनादपरिगणनयवणात् गर-
च्छेदस्यादवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां गरदतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुष्वेव । तद्यथा—

“तिस्रो यदग्ने गरदस्त्वा मिदु”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२ ।

“गतं मितुं गरदो अग्नि देवाः”-इति ऋ० सं० १. १४. ६० ।

“गतं नो रास्त्र गरदो—०ऽग्न्यामावूँषि”-ऋ० सं० २. ३. २० ।

“अथै गतं गरदो जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५ ।

“पतिर्जीवातिगरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ६८ ।

यद्युतस्वार्थाणां न कदापि हिमक्षुत्मात्रभोगौकस्य सामीत्,
न च कदापि गरदतुमात्रभोगौकस्यम्; अपि नाम “गर-
च्छुता अग्न्या मापधयो भवन्ति, गीर्णा आप इति वा”-इति
याम्कोतेः (४. ४. ४.), श्रूयति दिनस्ति प्राणिनः इति गरच्छे-
द्युत्पत्त्या गरदतोरस्वास्थ्यकारित्वं माघीदार्थाचार्यगम्यत मिति
तस्यर्तोऽप्यस्वत्वं ममानि तेरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्यान्ता-
न्तापवपत्वे, हिमर्तोरप्यधवयवत्वं क्षुतरां सम्भवम् । अत एवाह
गणनामगच्छे गरच्छेदहिमगच्छयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः गच्छयोर्गोप्या ह्यस्यादवाचित्वं मयीति ।

(८) अपि श्रूयते—“उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (गत०

ब्रा० १ ८ १) । 'उत्तर गिरि' हिमालयम् 'अति' अतिक्रम्य
उल्लङ्घ्य 'दुद्राव' द्रुतगमन कृतवानिति च तस्य तत्काम्यतोऽर्थः ।
तदस्मादपि पचनात् हिमालयं सुलङ्घ्य इहागमनं सुख्यम् इति तेषां
सादृशानुमानेऽष्टमो हेतुः । अत्र ब्रूम — तस्यां श्रुतेराद्यन्तपर्या
लोचनया अतिशब्दार्थानोचनया चैतद्विपरीतं एवार्थं प्रतीयते ।
तथाहि — "संघीघं उत्थिते नाय मापेदे । तं स मच्छा उपन्या पुद्गुवे ।
तस्य शब्दे न व पागं प्रति सुमोच । तेनैतं सुत्तर गिरिं मति
दुद्राव । स होषाच । अघीपरं वै त्वा । हृष्टे नाव प्रतिवधीष्व ।
तं तु त्वा मा गिरौ मन्तं सुदकं मन्तञ्चैकीन् । यावद्यावदुदकं
समवायात् तावत्तावदन्वयसंपाप्सौति । स ह तावत्तावदन्वयसंपर्पं
तदप्येतदेयोषारस्य गिरेमनोरन्वयमपश्यन्' इति पृथं तच्छ्रुतपथ
वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते — कदाप्येकदा सम्भूतैः तत्र
जन्तुभिरनेष्ट्यादेवार्थावर्त्तीयममुद्रादुत्थितस्य जन्तुस्य हिमालय
शृङ्गाधिरोहणम्, उपश्रान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणश्चेत्ये
वेति सत्यमतानुकूलेष्वेवा श्रुतिः । अत एव 'अतिदुद्राव'—इति
पदस्य 'अधिजगाम'—इत्यर्थं कृतस्त्रयाचकृता हरिस्वामिना ।
वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेतिशब्दो
निरर्थेति — 'अति सु इत्यभिपूजिते—इति (१ १ ५) ।
'अतिधन'—इति, 'सुब्राह्मण'—इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति
शयोऽप्यर्थोऽप्यस्यतेयास्वीयः । अत एव 'अतिसत्त्व मेति'—इत्यादौ
(श्वेता० उ० ६ १५) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोक्तद्वनार्थः ।
"अतिरतिक्रमणे च इति पाणिनिसूत्रस्य (१ ४ ५०)
व्याख्यायां ह्यहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती — "अतिक्रमणं मुचितादधिकं
स्यादुक्तानम्—इति । प्रकृता अतरेकद्वनायत्वस्वीकारेऽपि हिमा

लघोत्तरवासिना तेषां दृष्ट्याथ हिमालयस्य उत्तरगिरिखं कथं सम्भवेत्यामेति च तत्रैव विचारणीयं स्वयं मिति दिक् ॥

एव मन्त्रपूर्वपुरुषाः खल्वामन् पुरा सुमेरुप्रदेशवासिन एवेति शालसिद्धान्तोऽपि वानसिद्धान्तः । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणां माध्यार्याणां मासीद् वास्तव्यभूरिति प्रमाचयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि पागाडम्बरो बह्वप्यन्तः ; तत्र तु प्रमाणपरतन्त्राणां भौन मेव श्रेयः ; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रैव प्रथमं मन्यामहे वयम्— “अमी य ऋचा निहितास उच्चा ,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिव्येयु ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ,

विचाकयचन्द्रमा नक्त मेति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

ष्यादभ्येपोऽर्घ्यंभूतसम्यक्तः—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋचाः’ समर्पय. ‘उच्चा’ उधे गिर.प्रदेशे ‘निहितास.’ स्थापिता, अट्टिकर्मेति शेषः । ते ‘नक्तं’ रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते, ‘दिव्ये’ ‘कुहचित्’ ‘दिव्ये’ गन्धेयु, न दृश्यन्त इति यावत् । ‘चन्द्रमा.’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकयत्’ प्रदीप्यमान ‘एति’ दृश्यन्त इति भावः । तत्रैवमादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञ. ‘अदब्धानि’ कथं मय्यविनाशग्रानि ‘व्रतानि’ कर्माणि, श्रेयानीति । एतच्च गिर.प्रदेशे मातृपितृमण्डनायस्थानं गम्यते, तत्र सुमेरावेवोपपद्यते ; अत एतादृशस्तद्रूपं माध्यार्याणां मासीत् पुरा तत्रैवावाम इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूम— यास्कमते ऋचा इति प्रदेशेऽहं सर्वेषां भिव नक्षत्राणां पक्षप मिष्टम् (नि० ३. २०) ; सर्वेषां भिव तेषां रात्रादेव द्योतमानत्वात् सुमद्गच्छत एव याव

यास्तस्य तन्मतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नचत्राणि उच्चैर्दृश्यमानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव दृश्यमानानीति नेपा मुचेष्ठत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत एव । न ह्युच्चैःपदेन मस्तकोपरि वर्तमानं स्वास्थमानं वा गम्यते । यद्युच्येत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षशब्दः सप्तर्षिवाचकोऽपि श्रुत इति ; तत्रापि नो न क्षतिः । “उत्तरम्, उच्चतरम्”—इत्यादिनैरुक्तवचनात् (२. ३. २) उच्चैर्दृष्टनिबन्धनं मेवोत्तरनाम व्यपदेश इत्यवगमात् उच्चैरित्यस्यैव सप्तर्षिपथे उत्तरस्या मिलीवार्थः पर्यवस्यति ; ननुच तथा तत्रैव शतपथे तदनुपदम्—“उत्तरा हि सप्तर्षेय उच्यन्ति”—इति ।

वस्तुत एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरम्यतो वरुणकर्मपरिषायक एव प्रधानतः ; तदस्माद् वरुणपदार्थबोधाच्च विस्तीर्यत एवेतद् वाल्मिकिजृम्भितं भ्रमस्तात् । तथाहि—“रातिर्वरुणः”—इतिश्रुतेः (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रातिदेवत्वम्, निघण्टौ दादृशा दित्यनामोपक्रमे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वञ्च, “दिना पायकं चक्षमा०—० घञ्जन् जन्मानि सूर्यः”—इतिस्त्रोदाहृतश्रुतिध्याय्यानेन भगवता यास्केनापि हि प्रतिपादितञ्च तदेव (१३. ३. ८.) ; एवं हि रातिकालिकोऽथ स्य सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं वरुणार्थस्वीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां चन्द्रमसश्च प्रकाशः । परं न चेत्तद् वचः मद्गच्छते मेरुप्रदेश वासिनाम्, ततः सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधः स्थितेन चन्द्रमः-प्रभृतीनां प्रकाशकत्वाम्भवात् ; प्रत्युत आर्यावर्तवासिना मेव सप्तर्ष्यन्ते । तदित्य मेवोऽपि मन्त्रोऽप्यस्तपोपक एव न वेति सुधीभिरेवापाननीयम् ।

तद्विहीयमानस्य मध्येव मेव । तथाहि—

अस्यैक मटादगर्धं सूर्यमुदाम सूक्ष्मम् (सू० सं० १०. ८८.) ।

तस्य द्वितीयस्या ऋतुः प्रथमादिकं एव—

“स सूर्यः पथंरु वरास्तेन्द्रा यद्वत्वाद्रथेव चक्रा”-इति ।

इमं मेव मन्त्रांशं मवलम्ब्य शुभेरोराध्याय्यावासमुत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथचक्रा-
कारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्रस्थाना मेव सम्भवतीति । वस्तुत
स्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृशतच्छायापि गम्यते ;
प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्त्वं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा
—‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सु.’ ‘सूर्य.’ ‘वह्’ उरो
विस्तृतीर्णान्तरिक्षे ‘वरांसि’ पृथिव्यादिप्रहोपयहमण्डलानि ‘भाव
तत्वात्’ सदैव आवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्तः—‘रथा चक्रा इव’
यथा चक्रं मध्यस्थः सन् रथसस्यधीनि चक्राणि भ्रामयति, इत
स्ततोविक्षिप्तपतनतस्थानि रथयति च, तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित
सूर्याकर्षणशक्तिः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां मितस्ततोविक्षिप्तपतन
राहित्यं भ्रमणश्चेति विज्ञानं सुपरिष्टं भवति । बालमते तु तेषां
मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादचरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं
पात्रं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु । सुव्यक्त
मपि श्रुत मस्तरूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरम्—

“यो असेणेव चक्रिया शचीभिर्

विश्वक् तस्तन्व पृथिवी सुत याम्”-इति ।

अस्यार्थः ।—‘सु.’ श्रुते. ‘शचीभिः’ आकर्षणशक्त्याभिः ‘पृथिवीम्’
अनीचेःस्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिष्प्रादंभागता मिति भावः ;
‘तत’ अपि ‘याम्’ स्त्रीचे.स्थिता सुतरां यस्याम्, ग्रहमण्डलोर्द

भाग्यता मिति भाव , 'विध्वक्' सर्वत 'तस्तुम्' स्तुम्भन वर्त्तते । तस्मैभेति "छन्दसि लट् लुट् लिट्"—इति सार्वकालिको लिट् । तादृगस्तुम्भनेन यद्वाणा मितस्तत पतनजन्य कषाच्चवण वारित भवति । अत्र दृष्टान्त — "अचेत्तेव चक्रिया"—इति । 'चक्रिया' चक्रियो , चक्रवर्ती निम्नोर्ध्वप्राप्तौ यथा 'अचेण' स्तम्बी दृष्टेते लोके , तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु खसिदान्ताघात मेव न सहते, किन्तु सत्य सिद्धान्ताघातम् । तथाहि— यदिद् श्रूयते खसविधसौमयाग्निषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधायैतरेयके— "प्रातरेव स त द्वेभ्यो ऽम्ब्रवीत्"—इत्यादि (१ २ ३) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक पाठस्य प्रातरेव कालो व्यञ्जीकृत । ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकार्था सङ्ख्याविधौ श्रूयते— 'महस्र मनूच स्वर्गकामस्य'—इत्यादि पञ्चान्तरत्वेन । स एव सहस्रर्था पाठपक्ष प्रात काले कथ मिहार्यावर्त्ते सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते , तत्रोपमो भास इयव्यापित्वात् । तदित्य मुपसि सहस्रर्थाणा पाठविधान गमयत्ये वाच्यार्याणा दीर्घोपसे सुमेरौ तदानी मामोद् वास इति ।

अत्र धूम — नैव प्रातरनुवाकविधि कश्चिद्वक्तव्यताया श्रुत अपि श्रूयते ब्राह्मणे त्वेतरेयकादौ, तत् कि मिद सेतरेयादिक सपि तत्रैव प्रोक्तम् ? तथा स्वीकारे यदिद् श्रूयतेऽतरेये "ध्रुवाद्य मथ माया प्रतिष्ठाया दिशि ये के च कुरुपञ्चानाना राजान" —इत्यादि (३८५० २४५०), तत् कथ सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक पाठस्य कान्तो दिमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्य म्दिन सवनतृतीयसवनाना काला कीदृशा मन्त्राया ? सवत्सरसप्तकालष कीदृश ? इत्यादि च तेन निरूपणीय मेव । अथापरम् , यदि

दीर्घोपमे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि
शुधिष्ठिरादिभिर्बाजिरावान्तेरार्यावर्त्तवासिभिरनुष्ठितेष्वग्नेधादिषु
प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम् ?

अन्यच्च ; यथा सहस्रवार्षिकसहस्राक्षवता मालस्य मीमा-
साया मधिकरणेनैक मारचितम्, तथैवेहोपसि सहस्रसहस्रानां
सृचा पाठोऽसम्भव इति किं नान्न विचारित मित्यपि विचार्य मेवेति।

यस्तुतस्तु “महति रात्र्या धनूष्य” पुरा शकुनिवादात्—इत्येव
विधिः। ‘रात्र्या’ पूर्वस्यौपवस्यस्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमौपपन्न
रुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः तस्मा रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे ‘महति’
अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्यानां सृचा पाठ आरब्धव्यः,
‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुपःकाले प्रवृथ
वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं मेव तत्पाठ समाप्य
इत्यर्थः। अत्राह सायणः—“एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले
आरब्धः प्रातरनुवाकः तमस्योपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः
स्यात्, तदा आरब्धव्यः”—इति (२. २. ५.)। अथस्यपाठ्य
प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्रैकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.),
काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ताः। तदत्रावश्यपाठ्यानां
सृचा पाठान् प्रातरेव नूनं सम्भवति इति प्रातरनुवाकनामकरण
मुपपद्यते। काम्यपाठ्यानां शतादीनां सृचा पाठस्तत्रोपस्यसम्भर
इत्येव श्रुतं तत्र तदुत्तरम्—“अपरिमितं धनूष्यम्”—इति
(२. २. ७.)। “अतः महस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य
मध्याह्नादूर्ध्वं मुषकस्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यायतीनुवक्तुं
शक्तिरस्ति तावतीरनुवृथात्”—इति च तत्र सायणभाष्यम्।

यस्तुनश्चस्ति च प्रातरनुवाकस्य सर्वदिशागाव्यवृत्तिरिति —

“उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति”-इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.) । काम्ये बहुप्रमाणकस्य पाठपक्षे एतदेव स्याच्छरणम् ; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकस्य मध्यस्थसंख्यात्वेन प्रातःपाठस्य अवश्यभावित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वयतापि नाशुपपत्तेरिति सर्वं मप्रदातम् ॥

उपोद्दीर्घत्वश्रवणपरं तदीयचतुर्थप्रमाणं मध्यकिञ्चित्कम् । तथाहि— “स ध्रुवः परिपस्वजे”-इति (ऋ० सं० ८, ४१. १.) मन्त्रे श्रूयते “तस्य वेनीरनु प्रत सुपस्विस्त्रो भवर्हयप्रभन्ताम्”-इति । तदिह उपसस्वित्वश्रवणात् दीर्घत्व गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतस्त्रिषु वरुणविश्वानोपदेशके मन्त्रे नोपसस्वित्वं मभिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘प्रतम्’ कामं ‘अनु-’ इत्य ‘उप.’ कालः ‘तिस्रः वेनी.’ त्रिविधाः नरायुजाजरायुजो-द्विजाः ‘वेनी.’ प्रजा. ‘भवर्हयत्’ वर्हयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयु.”-इत्यादौ (ऋ० सं० ८, १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुतं भवेति द्रष्टव्यम् । ‘भवर्हयत् + नभन्ताम्’-इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्हयप्रभन्ता मिति रूपम् ; अपिना व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदियं मृगुटाङ्गता— “क्रियात्वा यत् समया भवति”-इति (सं० १. ११३. १०.), सैषा उपोद्विज्ञानसूत्रान्तर्गता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तद्योपसः पञ्चविभागलाभ्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं तस्य यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धारणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम्, तादृग्विभागस्वात्कार्योपसोऽप्यस्त्युपयोग इति ।

किञ्चेद मपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयानां दीर्घत्वं

किं मायावत्संवाभिना मस्माकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्राद्यार्याणा वास ? अथ तत्रत्याना तादृशमन्त्रकृत्त्व प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते, दीर्घत्व ह्यापेक्षिकं भवतीति न तत उपोऽन्तरदर्शनं विरहादपि सङ्गच्छते । तत किं मेतेन उपोऽदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रान्वेपेनेति धीपणावता तेनैव स्वयं विवेच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते—“तानीदहाणि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० म० ७ ७६ ३), तदितं पृथक् पक्षं कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुटं मिति तेषां माद्याार्याणां सुमेधवासित्वे पक्षमप्रमाणं मित्याह । अस्माकं तु नात्र श्रुती तिन कोणावित मर्यादितकं प्रतीयते, प्रतीयते तु अङ्गा मानक्यम्, तदिहामेपमेषुपीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उप शब्दस्यानेकात्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रार्थेकं प्रमाणम्, तदिह पक्षः स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्र —

“इमा एव ता उपसो या प्रयमा व्यौच्छन् ।

ता देव्यं कुर्वते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृज्यन्ति ।

न गमन्त्यन्तम्”—इति (३ ५ ६ १३) ।

तत्त्वतस्तत्प्रदर्शितो ह्येष मन्त्र पुनर्जन्मविषयो न तूपसो देव्यं मावेदयति, तत् पञ्चत्वेनतत्पूर्वमन्त्रावेती—

‘पूर्वं देवा अपरेष्वानुपम्यञ्जन्वभिः । जन्मान्ववरैः प्रराणि ।

वेदानि देवा अयं भस्मीति माम् ।

अहं हिंत्वा शरीरं जरम परस्तात्”—इत्येकं,

अथापरं — “प्राणापानी चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि सम्भृताम् ।

हिंत्वा शरीरं जरम परस्तात् । “न भूतिं भूतिं वयं मत्प्रवहे”

“उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्, सर्वे ह्येवैतदुदितं वाकीर्यं भवति”—इति (ऐ० ब्रा० ४ ३. ४.) । काव्ये बहुसङ्गकथा पाठपक्षे एतदेव व्याख्यरणम् ; नित्यपाठ्याना प्रातरनुवाकस्य मत्स्यसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य अवश्यभावितात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वयतापि नानुपपत्तेरिति सर्वं मवदातम् ॥

उपोदीर्घेचथवषपर तदीयचतुर्थप्रमाणं मध्यकिञ्चित्करम् । तदाहि— “स चाप परिपस्वजे”—इति (ऋ० सं० ८. ६१. ३.) मन्त्रे श्रूयते “तस्य वेनीरनु व्रतमुपसृत्स्त्रो अवर्हयन्नमन्ताम्”—इति । तदिह उपसृत्तत्वभ्रमणात् दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतश्चिदं वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोपम स्त्रित्वं समिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘व्रतम्’ कर्म ‘अनु’-रूप्य ‘उप’ कालः, ‘तिस्र वेनीः’ त्रिविधा जराबुजाजरायुजी-हिजाः ‘वेनीः’ प्रजा ‘अवर्हयत्’ वर्हयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यथाप्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अत्याय मौयु”—इत्यादी (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजाणां त्रिविधत्वं श्रुतं भवेति द्रष्टव्यम् । ‘अवर्हयत् + नमन्ताम्’-इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्हयन्नमन्ता मिति रूपम्, अपिना व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिह मनुदाहृता— “नियताया यत् समया भवति”—इति (सं० १. ११३. १७.), सैषा उपोदिष्टान् शुभान्तर्गता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तद्योपसः षड्विभागत्वाव्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं तस्य यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम्, तादृशविभागस्यान्वयवत्तेऽप्यस्युपयोग इति ।

किञ्चेदं अपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयोऽन्तो दीर्घव

किं सायावर्त्तवाकिना मन्त्राकं इत्यादिनादरे, उदन्तद्वारा
मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं स्थितेन-तदन्तद्वारा
वासः ? अथ तद्वत्यानां तादृशमन्त्राकं प्रत्येकं मिति चेत्, तदन्त-
मोपपद्यते ; दीर्घत्वं व्यापित्वं प्रतीयति न तत् उदात्तादन्त-
विरहादपि सङ्गच्छते । तत् किं मिति उदात्तादन्तद्वारा मन्त्रा-
क्येवमेवेति धीपथावता तेनैव स्वयं विशेष मिति ।

यदिदं श्रूयते—“तानीदृशानि बहुशब्दात्मन् वा प्राचीन
मुदिता सुषम्भ”-इति (ऋ० सं० ७. ७१. १.), तद्विनः शब्द-
पक्षः कतिदिनव्याप्तित्वं शब्दस्य व्युत्पत्ति मिति तेषां भाषायां
सुमेवामित्वे पक्षं प्रमाणं निर्याह । अन्त्राकं तु नात्र श्रुतेः तिल-
कोक्तावित् मयैतिवत्कं प्रतीयते, प्रतीयते तु यत्र मानन्दम् ;
तदिहाशेषेषुपीमन्त्रो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ।

उपःशब्दस्थानेकत्र बहुवचनान्तरादयोऽप्यन्त्राकं प्रमाणम्,
तदिदं पक्षं स्वात् । तच्च वा तैत्तिरीयब्राह्मणं मन्त्रः—

“इमा एव ता उदयो याः प्रथमा ज्योत्स्ना ।

ता देवः कुर्वते पथदशः । शम्भो नोऽनुजन्मि ।

न गमन्त्यन्तम्”-इति (२. १. १. ११.) ।

तत्त्वतस्तदर्थितो देव मन्त्रः पुनश्चकविरयो न तृप्तो देव्यं
भावेदयति ; तत् पञ्चविंशतृन्मन्त्रावेती—

“पूये देवा अपरेष्वनुपमन्त्रमग्निः । जन्मान्तरः पराणि ।

वेदानि देवा अत्र मन्त्रोति माम् ।

अहं हित्वा गरीरं जन्मः परम्यात्”-इत्येकः,

अथापरः—“प्राप्तापानौ जनुः श्रीवम् । वाचं मनसि सम्यताम् ।

हित्वा गरीरं जन्मः परम्यात् । आ भूनि भूतिं वयं मन्त्रावहे”

—इत्यतस्तृतीय एवैष य पूर्व प्रदर्शित । तथा च पूर्वजन्तुनि दृष्टा एवेमा उपस इत्येव तत्फलितार्थं सम्पद्यते । एवञ्च न कथ मध्येष मन्त्र सुमेरुप्रदेगीयोपसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाण भवितुं मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रलोपसो बहुदिनव्यापित्वे तत्रत्वाना कथ भवेदधिगन्तव्य मित्यपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्त सूर्यस्य उपसस्य सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेश “पुत्र धरति दक्षिणाया (ऋ० सं० ३ १८. १)”—इति दक्षिणापुत्रत्व व्यपदेशोऽपीति । तच्चैतत् सप्तम प्रमाणं भपि मन्त्रमात्रस्य नह मान्यतावलम्बन मित्वाकिञ्चिद्वरम् । उत्तर = ऊर्ध्वस्य सूर्य , दक्षिणा = अधःस्था पृथिवी , इत्येव सर्वत्र श्रेयम् । सुमेरु वासिना तु वेष्ट दिगन्ताक पश्चिमा , सैव स्याद् दक्षिणा , यस्या दिशि सूर्योदयस्तस्मा एव प्राज्ञानियमात् । पुर , पुरस्तात् , प्राक् , पूर्वत्वभिन्नार्था , सूर्योदयास्तानिबन्धन एवात्र भवत्वन्माक दिग् व्यवहार प्राज्ञप्रत्यगुदगर्गमितीति । श्रुतिसिद्ध (ऐ० ब्रा० १ २ १) युक्तिगम्यञ्चेतत् कि तेन स्वमतप्रतिपादनमर्थतया विष्मृत मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चिच मिदम् । “सप्तर्षिहस्तावचितायमेपागधोदयसान्” —इति कुमारसम्बन्धलोकोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्त , तत् कि मद्ययुगीयम् “अस्तुत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज”—इतिवादिन कानिदासस्यापि सुमेरुमन्त्र मन्तव्यम् ? तदिदं तदीय मष्टम प्रमाणं मन्त्रानन्तीव विघ्नापयती त्यत्र मौनान्वयन मेव श्रेय ॥

“दीर्घतमा मामर्तय ”—इत्येतद्वृत्तौ “दीर्घतमा”—इति षष्ठ्य पदं भपि स्वमतप्रमाणं ममानि तेन । तदिदं तदीय नवम

एव पित्रयानम्, अपि अन्तरिक्षं यमनामवासुविशेषाधिकृतं
चन्द्रलोकं मपरं वा तत्त्वचिह्नितं पित्रलोकां त्वत्तत्त्वलदेहा अग्नि-
रादिमहाया गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पित्रयानास्वः । तिलको-
दाहृतमन्त्राभ्याञ्चैव मेव वृत्तान्ते । तत्र प्रथमं एषः—

“अतारिष तमसस्सार मस्य प्रति वां स्तोमो अग्निनावधाधि ।

एह यातं पयिभिर्देवयानैर्विद्यामिपं वृजनं जीरदानुम्”—इति

ऋ० सं० १. १८३. ६ ।

अर्थः— हे ‘अग्निना’ प्रातरुद्यमानप्रथमयुग्मदेवौ । ‘देव-
यानेः पयिभिः’ द्युस्थैः स्वमार्गैः ‘इह’ वृत्तियाम् ‘यायातम्’ उद-
यताम् । तथा चेह युवयो रुदयात् ‘अस्य तमसः’ रात्रिजन्मात्य-
कारस्य ‘पारम्’ पर्यन्तम् ‘अतारिष’ उत्तरीणां स्वः । ‘वां प्रति’
‘स्तोमः’ कृतप्रतापवत् स्तोत्रम् अस्माभिः ‘वधाधि’ । ‘इपम्’
अन्तम्, ‘वृजनं’ मनोबलम्, ‘जीरदानुम्’ क्षरान्तव्यापिनं सुदीर्घं
धीवनञ्च ‘विद्याम’ समेम, वय मिति । एवञ्चाग्निगो रुदयफाले
जायतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽवादीति अथश्रम्यावीनीति समर्थैर्जनै-
स्तथा कर्तव्यं मित्युपदेष्टः पठितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वाह्णः—

“परं नृत्यो अनु परेहि पत्यां यस्ते स इतरो देवयानात्”—इति ।

अर्थः— हे ‘नृत्यो’ । ‘ते’ देवयानात् इतरः यः स्वः
पत्याः, ‘तं’ पत्यां पत्न्यान् ‘अनु’-इत्य ‘परेहि’ इति । अत्र
नृत्युर्माध्यमिको वायुविशेषः, आन्तरिक्षो मार्ग एव पित्रयानास्व-
दास्य स्वकीयः । यथा भूस्थाना मनिः राजा, द्युस्थानां सूर्यः,
तथैव मध्यस्थाना पितृणां नृत्युर्यमो वा राजेति । याश्चकूकानां
स्वर्गगामिनां पितृणां सर्चिगादिमाहात्म्येन पित्रयान मेव भरणम् ।

“शा न इन्दो शतध्विनम्”—इति च ऋ० सं० ५, ६० ६ ।

धनुतस्त्वेवमादिषु स्वमतपोपवत्त्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु रोगिणा सर्वत्र पीतदर्शनं मिषैवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च मिथ्यान्वितं तेन,—वैदिकमन्त्रादिषु देवयानगच्छत सूर्यस्य सुमेरुयानं सुत्तरायणं मवगम्यते, पित्रयानगच्छतस्य सूर्यस्य कुमेरु गमनं दक्षिणायनम्, तथा च सुमेरुपदेऽपि देवयानेऽहं सम्पद्यते पित्रयाने च रात्रिरतो देवयानपित्रयानगच्छान्वितमन्त्राणां तत्रैव रचनां सम्पन्नेति तत्रार्थादिशस्येदं मेवादयः प्रमाणं मिति । एतत् सर्वं स्यात् प्रेक्षावता परीक्षणासह मेव । तच्चैवम्,— मध्यभूभागत एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणैकदेशं वासिनास्तु नेति भगधिमन्त्रे, तत् किमु देवयानपित्रयानगच्छार्थतो दिवानिज्जिह्वादिषुमुद्रावनादिविचारेणेति । यद्युच्येत इहत्या एषं पयो देवयानपित्रयानगच्छान्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्वीका र्येऽपि देवयानार्थं सुमेरुगमनमार्गं, सुमेरोय देवस्थानत्वकथनं मायैपूर्वपुरुषावाप्तनिबन्धनगौरवसूचकं मिति, एतदप्यमङ्गतम् शतपथब्राह्मणादौ (१४ ८ १) देवयानपित्रयानगच्छयोरपरं विधायं प्रतीतिं, सुमेरोदयस्थानत्वे स्वीकृत्येऽपि तत्रागमदादिपुरुषाणां वामस्य हेतूपनाभाभावाच्चेति स्पष्टधिया ध्यातव्यम् ।

धनुतस्तु 'देवा' द्युम्या रश्मिपद्मनयो 'यान्ति' गच्छन्ति येन मार्गेण, स एव भूमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः, तथा 'देवा' द्युम्या रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, ये मार्गोऽसौ पाञ्च सुतरां निवयानमवच्छा, तेनैव मार्गे पृथिव्यादिमनेष्वरान्तनिदा मिनो विनिर्गु-स्युभद्विहा जीया रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युम्या गच्छन्ति । तथैव पित्रययानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्गः

एव पित्रयानम्, अपि अन्तरिक्षं यमनामबाहुषिगेपाधिकृतं
चन्द्रलोक मपरं वा तत्तच्चिहितं पित्रनीकां त्वत्तस्यूनदेहा अर्चि-
रादिमहाया गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पित्रयानास्थ । तिनकी-
दाहृतमन्त्राभ्याश्चैव मेव बुद्धते । तत्र प्रथम एषः—

“अतारिष तमसस्त्वार मस्य प्रति बां श्लोमो अग्निनायधायि ।

एह यातं पयिभिर्देवयानैर्विद्यानेपं वृज्जनं जीरदानुम्”—इति

ऋ० सं० १. १८१. ६ ।

अर्थः— हे ‘अग्निनो’ प्रातरुद्यमानप्रथमयुगमदेवो । ‘देव-
यानेः पयिभिः’ द्युल्लोः स्वमार्गैः ‘वृज्जं’ पृथिव्याम् ‘आयातम्’ उद-
यताम् । तथा विह युवयोः कदात् ‘अस्य तमसः’ रात्रिजगत्यान्ध-
कारस्य ‘पारम्’ पर्यन्तम् ‘अतारिष’ उशीर्षाः ख. । ‘बां प्रति’
‘श्लोमः’ कृतज्ञतापूर्वकं स्तोत्रम् अस्माभिः ‘पधावि’ । ‘इपम्’
अन्नम्, ‘वृज्जनं’ मनोघनम्, ‘जीरदानुं’ ज्वरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-
जीवनञ्च ‘विद्याम’ लभेम, यय मिति । एवञ्चाग्निनोत्तदयशाले
जायतः स्तोत्रगानं कुर्यंतोऽत्रादीनि अक्षममतावीनीति समर्थैर्जनै-
स्तथा कर्तव्यं मित्युपदेष्टः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्धम्.—

“परं नृत्तो अनु परेहि पन्थां यस्ते स इतरो देवयानात्”—इति ।

अर्थः— हे ‘नृत्तो’ । ‘ते’ ‘देवयानात्’ इतरः यः स्वः’
पन्थाः, ‘तं’ ‘पन्था’ पन्थानम् ‘अनु’-सत्य ‘परेहि’ इति । अत्र
नृत्यमार्धमिहो वायुविशेषः, आन्तरिक्षो मार्ग एव पित्रयानान्य-
स्यास्य स्तकीयः । यया भूष्याना मभिः राजा, द्युस्थानां सूर्यः,
तयैव मन्त्रव्यापां पितृणां नृत्युर्यमो वा राजेति । यायजूकानां
सर्गगायिनां पितृणां मर्चिगादिमाहाय्येन पित्रयान मेव गगन्म् ।

संहिताया मन्यत्रान्यत्र चैवं श्रुतम् । तद्यथा ऋ० १०.२.७--
 “पय्या मनु प्र विद्वान् पित्र्याणं शुभदमे समिधानो वि भाहि”
 हि ‘अमे ।’ ‘पित्र्याणं विद्वान्’ त्वं ‘समिधान’ मन् ‘दुमत’
 यथा स्यात् तथा ‘प्रविभाहि’ इति तत्त्वहेतुः । एतेनाग्निशिखाया
 पित्र्यानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागाना स्वर्गपार्थिवदेहा
 नाच्चेति ध्वनितम् ॥

श्रुतं हि तैत्तिरीयब्राह्मणे— “एक वा एतद् देवाना मह
 यत् सवत्सर”—इति (१८. २२. २) । अप्येतन्मूलकं स्यादे
 तन्मनुवचनम् (१ ६७)—

“देवे रात्ररश्नी वर्षं प्रविभागस्तयो पुन ।

अहस्तात्रोदगयन रात्रि स्याद् दक्षिणायनम्”—इति ।

तदेवमादिवचनानि तूपपद्यन्ते सुमेरावेवेत्यत स एव देवलोको
 मन्तव्यः । अत एव महाभारतीयपर्वणि—

“उदीर्घो दीपयन्नेव दिश तिष्ठति वीर्यवान् ।

महामेरुर्महाभाग जिवी ब्रह्मविदा गति”

—इत्यादिकथा च वर्णिता (१६१५० ११श्लो०) ।

तानीमान्धेव पशुनाम्नयन्त्यः प्रथमं सुमेरोर्देवनिनयत् सवमम्रात
 मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन, ततस्तत्रार्यपित्रपुरुषाणां वाम
 आसीदित्यत एव देवनिनयत्वेन ॥ मेरुवर्णित इति मिहान्तिम
 निरावाधं सिद्धेति ।

अहो वत । तस्यैव मिहान्तोऽपि दक्षिणाया मनोरथ
 इवेव प्रतिभात्वध्याकम् । न हि युत्युक्तस्य देवाना मित्यस्य
 सुमेरुवासिना मित्यर्थावगती किञ्चिन्मानं भवति, अस्मि च
 ततोऽप्यतः । मनुमहितायान्तु अस्मत्सवत्सरकालमितं भवति देवाना

महर्षितुल्लिखित मिति तु सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोगोत्योऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिना देवत्ववर्णित मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासत्वं यन्वत्तरमानान्यभिहितानीत्यपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरुप्रदेशीयदेवगणस्याद्यानां तानि च भवन्ति कथम्भूतानि । आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदव्युत्पन्नतो भवति कौटुम्भ मित्यपि श्रेयमेव । अथैवं “अतायुर्वै पुरुषः”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं अतायुर्द्वं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाव्युत्पन्नानेव स्यति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः अतवर्षापीति तन्नूनं मध्यदेशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्वमेवेतद्विस्तृतमेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “दैवे रात्रग्रहणी वर्षम्”—इति अनुवचनमुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्यम् । विचारितेषु चैतेषु सुमेरीराचार्यावामत्यनिर्णययत्नेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न अक्षममभ्यगतनवणक्षोदवद् विलीयेतेत्यपि ध्येयम् ।

महाभारतादौ यद् वर्षितं सुमेरोद्देशलोकात्त्वम्, तत्त्वापेक्षिकमिति चेद् वर्षयिष्याम एवाष्टमे । यन्तुतो यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिषलोकद्युलोकविभागास्तथैवाक्षच्छरीरव्यपि मन्थन्त्य एव आरीरविद्विरक्षदेशीयैः । एव मग्निवायुसूर्यज्योतिषा प्रधानतो भूरादीनि स्यान्तानीति स्वीकारकारिणोऽपि यय मिहकथं भुध्येय किं तेषां विद्यमानतां न स्वीकुर्महे ? भुवि तेषां मन्त्रित्वस्य कथा तु दुरे चास्ताम्, भौमयदायैष्वक्षच्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां दयाणां मय देवानां भक्ता स्वीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत्कर्मभागे स्वर्गमितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि

वद्वादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्रीरादयो वद्वादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कैलास-गन्धमादन-रावणकूट-मानससरोवरादयः काश्री-रीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादिप्रदेशाः शान्त-पितृवर्गादयश्च रावणकूटादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतन-सुमेरुप्रदेशसु सर्वभूषासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः) अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे भ्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति व्यपदेशयेति सिद्धान्तः सर्ववैदिकमन्यतः । अत एव महाभारते उदीक्षा देवनिलयो वर्णितः, अथाक्षा यमनिलयश्च, एव मन्यत्रान्यत्र च । तदित्यं सुमेरुप्रदेशस्य तस्य स्त्रीकृतोऽप्यपेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति तत्राद्यार्यावास इति भ्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोपिकेत्युद्धृता मत्कुता सामटीपत्येका तेना-युभता, तदपि तथेव । पश्यतु तावत्,—अस्ति सामीक्षरा-मन्त्रः ‘समानो अथा सस्त्री’—इति (मा० स० ८. १४. १.), नृत्तश्चात ‘सुमेरु’—इति पदम्; विवरणकृत्वाध्याचार्येण तदव्याख्या-या ‘संवत्सरे दक्षिणायने रात्रिर्ध्वं हविः, उत्तरायणे त्वङ्गः’—इत्य-लेखि, भयंभवे पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीपत्या प्रकाशिता । सुमेरु-प्रदेशवासिना मेघ दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तदा दित मिति तदर्थनपरैवैषा ऋगित्याह म थीमान् वानयद्वाधरः । तत्स्वतस्त्वेतदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकामप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तिस्तावयम्, दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम्, तथोत्तरायणे च दिवामान मिति । किञ्चात्रेव मन्त्रे यच्छ्रूयते ‘समानो अथा सस्त्रीः’—इति, भृगिनीरूपयोः रात्रुरपयोः मन्त्र-मार्ग एक एव, येनाकाशमार्गयोः निगच्छति तेनैव रात्रिरपीति

तदथ । तदेव मिदं स्वप्रदृष्टान्युतपूर्वैरत्रोदरणाय वेदावेस्तादि
जलधिप्लवमानस्याययहीनस्य तस्य कुशकाशवलम्बनं सर्वथा
निरर्थकं मेवेति किमु तत्रास्ति शोच्य मिति दिव्य ॥

अथैवम् “अनु प्रब्रस्यौकसो हुवे (१. २०. ८.)”—इत्यादि
श्रुतिगम्य भार्याणां प्रब्रौकस्त्व’ कतमस्य प्रदेशस्य स्थान्मन्त्रस्य मिति
चेत्, अत्रोत्तरान्तु “स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण
भागे सुवासुप्रदेशे एयासीत्”—इत्यादिनोक्तं मिमेव द्रष्टव्यम् (१२८०
१८५०) । अपि “अनु प्रब्रस्यौकसो हुवे”—इत्युक्त्यवगममात्रेण किं
सर्वेषां भवार्याणां सादिवासोऽन्वयः कचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किं तु स्यात् तस्मिन् द्रष्टुरेवेति च विवेच्यम् । अस्मा-
भिस्तूतं पुरस्तात् ‘जङ्गमप्रदेशस्य पुराणौकस्त्वान्मानमिदं व्यतिगतं
न तु सार्वजनीनं मिति च वेदितव्यं मिति (२५ ८० २१५०) ।
तथा चास्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शन शेषस्यैव पूर्वावास आसीदु जाङ्गव्या
मूले जङ्गनाद्याधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. १. ६.) जङ्गमुन्यायम-
कान्तारे ; तत एव हरियन्द्रमुखो रोहितः तं ग्रीत्वा मारुततप्रदेश
मानौतवान् । तच्चाख्यानं मेतरेयने ७. २ १—६ श्रुतम् ।
जङ्गोऽदायमारुतस्य त्वयापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
पत्पृष्ठे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशदर्श-
नाद् गङ्गायाद्यापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अनु
प्रब्रस्यौकसो हुवे”—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुमङ्गल्यत एव ।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्यौकोनामानदीतीरभूमय एव प्रब्रौकस ;
तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुक्व मिति ॥

इदानीं भेवार्यावर्त्ताभूमिं पश्चिमत उत्तरतय क्रमात् सद्गुचिता
दक्षिणस्याग्रायः पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु बहुवृद्धित्वेत्तुक्तं राठ-

गौड वद्ग नरक प्रदेशा अप्यद्यार्यावर्त्तन्तिर्गता पुण्यभूमय एव गण्यन्ते , अतोऽत्रत्ववाद्वाद्याद्या यूरोपादीना स्तेच्छदेशत्वं मत्त्वा तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ते । कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथाद्य प्रसङ्गत इदं मध्यतः वक्तव्यं मस्ति,— वैदिककालं विदितार्यावर्त्तार्यानायमात्राणां शिक्षणाद्याभ्युदधिकार्यं त्रयीया त्रयी विद्या प्रादुर्भूता, न त्वन्वदेशीयानाम् , अत्रैतद्देशीयनगनगर नदीग्रामसौममात्राणां वर्णनश्रुते । यदि हि सर्वदेशीयमानदानां हिताद्यैवेपोषदिष्टा स्यात् , तर्हि नूनं मिह सर्वदेशीयभूधरादीनां मप्युत्प्रेक्षो दृश्येति । किञ्च यदि पाश्चिमसर्वदेशाद्यैवैवेति स्यान्नन्तव्या, तर्हि मङ्गलादिसवप्रहोपप्रहस्वितजीवाण्यन्ताप्यस्या किं न मन्तव्या ? अपि नाम, यथास्य सौरजगतो हितायताऽस्यास्तथी विद्याया , किञ्च तथा ऽपरेषा मपि अनन्तसौरजगता मिति च भवेद् ध्येयम् । अत इदं पुनर्ग्रहम् — वैदिककालिका र्यावर्त्तप्रभववशीया आर्या अप्यद्यायभावाद्य वेऽस्मिन्नार्यावर्त्ते वा दक्षिणार्थे वाग्वत्त्राभ्यत्र वा यत्र सुखादिदामर्तं , तथा मेव सर्वेषां मैहिकामुष्मिकाभ्युदयाद्येवैवा त्रयी विद्या, नाम्नायेति । सूचितं चैतदिह (१७ पृ० १७प०) पुरस्तादपीति सङ्गः ॥

अथ प्रकृतं मनुसराम । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽप्येतरेयस्यासीद वास इति स्वीकृतेऽपि तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिप्रातेऽपि, कतमस्मिन् प्रदेशे स उवाचेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यप्याकम् , यस्यमाणप्रकारेणास्य पानिनिद्यान्तादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात् । एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यन्ते स्यादैरावतीतटसन्निहिते कश्चिन् प्रदेशे इति । श्रुतं चैवेकत्र विरावतीपागदृष्टान्त — “यथा विरावती नाम पराक्वामा समानाज्यु - इति (६, ४ ५) । इह ‘वा इति

द्वितीयेकवचनस्य भौ रूपम्, ता मित्वर्थः । सायणेन तु मेरावती मित्वेकं पदं नाय मित्वस्य विशेषणं छतम्, समुद्र मित्वध्याहृतश्च । तत्र रोचतेऽस्मभ्यम्; यत्नतेऽध्याहारेऽपि सम्पन्नेऽर्धेऽध्याहारस्या- नौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदेव नावा तरुणं सर्वदेवीयानां सर्वेषां मनुष्यभ्रातृ दृष्टान्तयोष्यत्वाभावाच्चेति । सैषा नदी महिताकाली पश्यतीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं पश्यतीत्याहुः”-इति (८. १. ५.) । तदेव भगवदार्यावत्ते इरावत्या नद्या, सविधौ कश्चिन्दि- क्ष्मनपदे न विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । यूयते हि ऋक्मंहि- तायां चतुर्दशमे सूक्तं मिदम्— “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः”-इति (१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरनामजनपदे अर्धुदनामर्पणा दृष्टम् । तदाहैतरेयः— “द्विषा ह वै सर्वचरी सत् न निपेदु”, ते ह प्राम्भानं नापजग्निर । तान् होवाचार्युदः काद्रयेयः सर्पकृपि- मन्त्वत्त”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरी अर्धुदोदामर्पणी, नामैका प्रपदामीत् । प्रपदु—जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेय- कालेऽपि सा प्रपदामीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तदुत्तरम्— “तदाप्येत- र्धुदोदामर्पणी नाम प्रपदस्ति”-इति । सैषा प्रपत् यास्ककानात् पुरेषाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येतैवं तेन, यथा विपागः । तथाहि— “भार्जकीये ऋगोद्या सुपोमया”

-इति (ऋ० म० १० ७५ ६) ऋगश्वत्याख्यायसरे निरुक्तं तेन—
 “धार्जीकीया विपाडित्वाहु ०—० पूर्वं भासीदुहञ्चिरा”—इति
 (निरु० ८ ३ ५) । तदेवम्, यास्कसमवे या नदी विपाडिति
 प्रसिद्धा, सैवासीत तन्मन्त्रकास्ते धार्जीकीया, तत पुरा उह
 च्चिरेति च व्यक्तम् । एव मीकस्या एव नद्या कालभेदात् त्रिधा
 प्रसिद्धिर्द्विगिता, नात्र तथा प्रबुद्धोदासर्पस्यास्तात्कामिक नामा
 दिक किमप्युक्तम्, इतोऽवगम्यते तत पुरैव सा विलुप्ता, विभिन्न
 नामहेतुतोऽपरिचेया वाभूदिति । तथा चाय मैतरेयो निरुक्त
 कृतोऽध्याह्न यास्कात् पूर्वतन । उपलभ्यते चेत् ऐतरेयतोऽपि
 वङ्गनि वचनान्युद्धृताणि यास्केनेति । तद्यथा— ‘यस्यै रेतयायै
 ऋविर्गृहीत स्यात् त मनसा ध्यायेत् वपट करिष्यन्निति ऋ विज्ञा
 यते’—इति निरु० ८ ३ ७, एतत्त्याग्यात् मैतरेये ३ १ ८ ।

भगवता पाणिनिमुनिना वक्ष्याय मितरागन्द शुभ्र दिगवे
 पठित (४ १ ११३), यम सम्पद्यते इतराया वपत्य पुमानैतरेय
 इति, गणकारस्य पाणिनिरेवेति ध्वनित पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये,
 अतोऽवगम्यते अय मैतरेय पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
 अपि नडादिगणि (पा० सू० ३ १ ८८) आश्वलायनगण्ड
 मुनस्य आश्वलायनगण्डस्य पाठाद्यावगम्यते तदेव, आश्वलायनाद्या
 पूर्वतनइतिमिहान्तात् । सूत्रितञ्चेत्तत् “छन्दोमौखिकयाज्ञिक
 बहुचनटाञ्ज् आ”—इति (पा० ४ ३ १३४) । अनेनेव
 सूत्रेण छन्दोगाना वप्ये आद्यायो वेत्यर्थे सिध्यति छान्दोग्य मिति
 पदम्, तथा च छान्दोग्यात् परभवत् पाणिनेनूनं मन्त्राध्यम,
 श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये “तदिहानाह महीदास ऐतरेय”—इति
 (५ १६ ७) । इतोऽप्यमन्दिश्व मध्य पाणिनिपूर्वजत्वम् ।

१ कल्पलताश्रवणाद्यनोपि नूनं मैतस्यादेतरेयात् परतन , तत्र घटुत्र ऐतरेयनामधृते । तद्यथा —“घन्तरेण हविषी विष्णु सुपाश्वैतरयिच.”-इति आश्व० श्रौ० सू० १. ३. १२. पुनः ३. ६. १, १०. १. १३ इत्यादीनि च ।

पञ्चशाकलशास्त्राप्रयतृभ्यः शिशिराद्याश्रन्तायनान्तेभ्यः पञ्चभ्य-
द्याय मैतरेय. पूर्वतन* ; इहोद्भुतमन्वाया तत्रादर्शनात् । तदिदं
मनुष्यं प्रतिपादयिष्याम आखाविचारप्रसङ्गं ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्त्येन विदुषा—“इहैतरेये
'पारिचितस्य जनमेजयस्य'-इति-(७. ५. १.) श्रवणात् स्यादयं
मैतरेयो जनमेजयाश्च राज्ञः परमथ.”-इति, तन्नूनं मपास्तम् ।
पशुत एतन्नामधृतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिचितनाम वभूव, वभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसाममन्त्रस्य मिति ।

अथ यदत्र यूयते (३. ४. ५.)—

“तदेवाभियज्ञनाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य बह्वधापरं तदस्य पूर्वम् ।

अङ्गिरसं सर्पं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
-इति । तदेतेनास्य शाकलाधार्यात् परमवत्त्वं स्पष्टम् । एष
च शाकलः शकनस्यानन्तरापत्वं नूनम्, गोत्रे तु “गर्गा
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)”-इत्येतेनैव भाष्यम्, तथाच
सम्बध्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल इति । मुद्रिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शाकल्य.’-इति, तद्व्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविद्वत्तया
यजोऽग्रहत्ते । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः
सम्भवः : ‘शकनस्य पौत्रः’-इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’-इति, ‘गान्ध-

नस्य गोत्रं—इति वा म्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । वे तु शाकल्य
श्रित्या शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमाना , ह्यतेष्वि
विधिते “गोत्रे लुगचि”—इति (पा० ४ १ ८८) गोत्रप्रत्ययस्य
यजो लुगविधानाद् । यर नाम यज्ञगाथाया तेषा मन्यतमस्य
नामग्रहण सम्भाव्यते , कथं हि स्यादेतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्
ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकल्यस्य नामग्रहण मिति । तेषा मैतरेयपर
भवत्वं त्रिष्टेवोपरिष्ठादुपपादयित्वा ।

“अपत्यं पौत्रप्रवृत्तिं गोत्रम्”—इति (४ १ १६२) पाणि
श्रुपदेयात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य,
शकलाच्छततमाधिकपुरुषस्य च स्वीकार्यं नैव , तदेव शकलगोत्र
इति विवक्षिता सर्व एव पुरुषा शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव बहुकृमातिशाय्ये ‘शाकल्यस्य’—इत्येतन्मात्रोक्तिरिति प्रसि
धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् ‘स्यविरस्य
शाकल्यस्य’—इत्युक्तम् (१३० २४० ८४०), कश्चित् (१ ४ १)
‘शाकल्यपितु’—इत्युक्तम् , कश्चिद्विशेषणञ्च ‘व्याडिशकल्य
गार्ग्या’—इति (२ १ ३) । तदत्र व्याडिशकल्यगार्ग्या इत्य
मातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते
त्युक्त्वा धास्यैव ग्रहणं भिष्यति, स्यविरविशेषणविशिष्टसु ततोऽपि
प्राचीन कश्चिद् बुद्धते । एव यत् श्रूयते अतपयवाहने—“अथ
हैनं विदध शाकल्यं प्रवृत्तं कति देवा याज्ञवल्क्येति”—इत्यादि
(१४ ६ ८ १), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिक शाकल्योऽन्य
एव । अथप्रचलिताया शाकलान्यतमाया आश्रयायन्या शाखाया
प्रयत्नुराश्रयायनस्याचार्यथाभवदपर शाकल्यः । त इमे सर्व एव
शाकल्या प्रदर्शितगाथाभ्यान्शाकल्यात् पर्यतना प्रतीयन्ते ।

तत्र स्वविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नून
मपि परमव, एतदारण्यके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—
‘अथ शाकल्यस्य’—इत्यादि ३भा० १श० २ख०, ततः “प्राणो वश
इति स्वविर शाकल्य ३भा० २श० १ख०”—इति । किञ्चातैवार
ण्यके (३ १ ३) श्रूयते—“अधि-यायतन निर्भुजम्, दिव्या
यतन प्रवृत्तम्, अन्तरिक्षायतन सुभय मन्तरेण”—इति, ततस्तन्नि
र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतं मिदम्—“यदि सन्धि विवर्त्तयति,
तन्निर्भुजस्य रूपम्, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रवृ
त्तस्य, अथ उ एवोभय मन्तरेणोभय व्याप्तं भवति”—इति । ‘निर्भुज
शब्द सञ्ज्ञितावाची, प्रवृत्तशब्द पदवाची, उभयमन्तरेणोभयेन
क्रमो विदधते’—इति चाह तन्नाथे सायण । तदेव पदपाठप्रादु
र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं सत्र खोऽस्ति सगय ।
पदकारस्त्वेक शाकल्य एव । तथाहि “वने न वायो” इति निगम
व्याख्यानावसरे निर्णीतं मिदं भगवता वास्त्वेन—“वेति च य
इति च चकार शाकल्य”—इत्यादि (६ ५ ५) । क्रमप्रवृत्ता
त्वमयद् ‘वाभ्यय’ । तथाहि बहुकपातिशाख्यम्—“इति प्र-
वाभ्यश्च उवाच च क्रमम्”—इति (२श० १प० ६व० २श्लो०) ।

तदित्य मिव महिदाम पैतरेयोऽयप्रचलितशाखाप्रवक्तु शाक
लाभलायनसाचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसञ्ज्ञिताप्रवक्तु
शाकल्यात् परतन, अपीह (७ २ ११) यदिह श्रूयते—“पूर्वा
पौर्णमासी मुखयेदिति पैह्य मुत्तरा गिति कौपीतकम्”—इति,
तदाभ्या पैह्यकौपीतकाभ्या मपि परमव इति च सिद्धम् ॥

(५)

अथेदानीं विचारं मस्मि, कीदृशान्वासम् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषां भाचारानानोच-
यितुं प्रवृत्ता यथं बहूनां भाचारपर्यायकानां मूलं जातिपर्यायकं सुप्रस-
भासते, अतस्तज्जातिपर्यायकं मेव प्रथमं ममामतो वर्णयामः—

यथा गोत्वोद्वत्त्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
पदशा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्माद्युद्यति-
मिहार्या, पूर्वं शुण्ककर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम् — “देवविशः कल्पयितव्या ब्रह्माहुस्ता. कल्प्य-
माना अगु मनुष्यविश कल्पयन्त इति”—इत्यादि १. २. १. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजन असन स्तवन मुद्रागं ब्रह्मण्यं मन्त्रपादान
सुप्रदेशदानादिकचेति सुध्यानि सुश्रुतकर्माणि च येषां समाजिपू-
पलभ्यन्ते, तेषां मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । क्षत्रियादीनां
मप्येव वक्तादिप्रकाशकवाङ्मादिभिरीपस्य तज्ज्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतं ऋक्महितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखं मामीदृ ब्राह्म राजन्व हत ।

जरु तदस्य यद वैश्या. पद्भ्या शूद्रो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागा अग्निविभागा एव गम्यन्ते । अत-
एव देवतिर्यङ्मुकुटिचन्द्र स्तोममन्त्राणां मयि सर्वेषां जाति-
विभागा. समाख्याताः । तद्वत्त्वादेवजातयः—

“ब्रह्म ये देवानां ब्रह्मसतिः”—इति तै० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मण.”—इति च ग० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने । महाए यमि ब्राह्मण । मारत ।”-इति तै० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अन्यत्रान्यत्र च-“ब्रह्म ह्यग्निः”-इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै ब्रह्मस्यति.”-इति श० ब्रा० ३. ८. १. ११ ।

‘तच्छ्रेयोरूप मत्सृजत चतुर्’, यान्येतानि देवता चषाणि ; इन्द्रो वदथः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०-० स विंश मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते ; वमवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०-० स शीद्रं वर्णं मसृजत पूषणम्”-इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरथा जातिविभागो यथा-

“ब्रह्म या अज.”, “चतुर् वा अमरः”, “वैश्वस्य शूद्राणां रासमः”

-इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२-१५ ।

उद्भिदा जातिविभागो यथा-

“ब्रह्म वै पलाश.”-इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“चतुर् वा एतदोपधीनां यद् दुर्वा ; चतुर् राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा-

“ब्रह्म वै स्तोमाना त्रिहत्, चतुर् पञ्चदशः, ०-०

विंशः सप्तदश, शीद्रो वर्णं एकविंशः”-इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिहत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा-

“गायत्र्यच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “विष्टुभ्यच्छन्दसा (क्षत्रियः)”

-इत्यादियनो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तेत्तिरीयसंहितायास्वेकमेव स्तोमदेवताच्छन्दसाममनुष्य पशूना ऋषीविभाग आस्तातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । तथाच त्रिहत्स्तोम अग्निदेव गायत्रीच्छन्दो-रयन्तरसाम ब्राह्मणमनुष्य ऋग-

पशूना सुख्यत्वेनैकथेणीत्वम् , पञ्चदशस्तोम इन्द्रदेव त्रिष्टुप्छन्दो
 वृहत्साम राजन्यमनुष्य भेषपशूना बलवत्त्वेनैकथेणीत्वम् , सप्तदश
 स्तोम विश्वदेव जगतीच्छन्दो वैरूपसाम वैश्वमनुष्य गोपशूना बहु
 त्वेनास्रसाधकत्वेन चैकथेणीत्वम् , एकविंशस्तोम यनुष्टुप्छन्दो
 वैराजसाम शूद्रमनुष्य वाजिपशूना पादोपजीवित्वेनैकथेणीत्वमेति
 सुष्यक्तम् । एषु च स्तोमच्छन्दस्मान्ना पादोपजीवित्वं त्वचरमङ्गा
 नुगतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेव यद्यपि शुण्कमर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातय कल्पिता
 धृति स्पष्टम् , तथापि पशून्निजमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानु
 सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टाम्बवीजतो मिष्टा
 भ्राणा मेव फलन प्रायो नैसर्गिकम् , तथैव ब्राह्मणवीर्यादि
 जाताना ब्राह्मणादित्वं मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एव मपि यथा
 क्षिवादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते , तथैव ब्राह्मणार्थो
 रसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृश्यम् । अत एव
 “जातो नार्या मनार्थायाम्”-इत्याद्यापि स्मृत मन्वादिभिः , इह
 चीकृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ. ८ प०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिवतुर्बर्णानां स्वभावादय इहेतरेये यथा
 दर्शितास्ते चेह क्रमात् प्रदर्शयन्ते । तत्र स्वभावा —

ब्राह्मणानाम्— पादायित्वम् , अपायित्वम् , अवसायित्वम् ,
 यथाकामप्रयाप्यत्वमेति चत्वारो धर्मो विज्ञेयतो लक्षिताः ।
 ‘पादायी’ आदानं ग्रहणम् , प्रतिग्रहादिना जीविकादीनां मादानं
 कारी । ‘अपायी’ अपायस्त्यागः , दानादिना धनादीनां त्याग
 कारी । ‘अवभायी’ अवभाष सिद्धान्तः , विद्यावलेन सर्वतत्त्वानां
 निययकारी । ‘यथाकामप्रयाप्य’ प्रयाप्यं युदाय प्रम्यानम् तत्र

राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रशाप्य', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षणा-
द्यर्थं युदाय प्रयाणं मिच्छेत्तैत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्य' ।
तदेतदिह ०. ५. ३ द्रष्टव्यम् । चत्त्रियाणान्तु— वनप्रतिष्ठा, आश्रित-
रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्वित्वम्, यगस्वित्त्वञ्चासीद्
वर्णनीयम् । वैश्यानां खलु— अन्यस्य वलित्वम्, अन्यस्य
आश्रित्वम्, यथाकामजेयत्वहेति त्रीणि विज्ञानि । शूद्राणां
द्वि— अन्यस्य प्रेयत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वहेति
च वर्णितं तत्रैव (०. ५. ५, ६.) । अथ मत्स्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो मत्स्यः सोमो निर्णीतः, चत्त्रियाणां
न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्त्रफलानि बलहेतुमत्स्याणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दृष्ट्येवैकं बलकरं भक्ष्य सूचितम्, शूद्राणां त्वाम एव
भक्षितां सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ०. ५. ३—६ ।
अपरं अपि—“एतां वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा भक्षेता बहु-
तादा यद् राजन्यो वैश्च शूद्र इति”—इति ०. ४. १ । यथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यथायुधानि; अथेतानि
क्षत्रस्यायुधानि— यदस्त्रो रथः कवचं हस्तं धनुः”—इति च तत्रैव ।
तानि च यथायुधान्यन्धत्र परिगणितानि—“स्फुरथ कपालानि
च, अग्निहोत्रहवशी च शूर्पं च, छत्राजिनं च, शम्भा च, उलूखरं
च मुगलं च, हृषस्रोपनां चेतानि वै दग्धं यथायुधानि”—इति तै०
स० १. ६. ८. २, ३ । तदानीं मासीदपि चत्त्रियतोऽपि भूयस्त्वं
ब्राह्मणानाम् । तदथा—“भूयान् वै ब्राह्मणं चत्त्रियादिति”
—इति ०. ३. ३. ।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्त्युपवेगनमप्यासीद्दोषावहम् । तयादि

“दास्याः पुत्रः कितवो ब्राह्मण कथं नो मध्येदीचिष्टेति”
 -इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
 दिष्वपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्— “शूद्र
 एव न दुह्यात्, अस्ततो वा एष सम्भूतो यच्छूद्र । अहविरेष
 तदित्याहुयच्छूद्रो दोग्धोति”-इति (का० १. २. ३.) । अत एव
 तेषां मयस्त्रियत्वम् । यज्ञे दीक्षितस्य देवभाव मायवस्य यज्ञ
 मानस्य तैश्चायज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथार्द्धा—
 “म वै न सर्वेणैव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते
 स देवताना मेकां भवति, न वै देवा सर्वेणैव संवदन्ते,—
 ब्राह्मणेन वैव, राजन्मेन वा, वैश्येन वा (मयदन्ते) ; ते हि
 यज्ञियाः”-इत्यादिना (३. १. १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यमप्या
 सीत्तदानीं ह्येवमेत्याम्नातम्— “तैभ्यो वै देवा यपैवावीभक्तन्ता
 मनुष्यगन्धात्”-इति ३. ३. ६. । अत्र देवा इति सत्यवादिना-
 दिनात्तदेवत्वानां विदुषा भार्याणां ग्रहणं मिष्टम्, मनुष्यग्रहेण
 चानृतभाषणादिमनुष्यधमेवता मूर्खाणां शूद्राणां मिलेव । तदिदं
 शूद्राणां मयस्त्रियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वक-
 षरत्वकदाचारत्वकटाकारत्वादिनिवन्धनं मेव ; नान्यथा तान् प्रति
 छत-दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तशामनं विहितं शूचेत । तत्र यथा
 य० वा० मं० २० १७ १—

यच्छूद्रे यदेवं यदेनयज्ञमा वयं

यदेकस्याधिचर्मणि तस्यादयज्ञम मणि”-इति ।

शूद्राणां मुत्रत्वर्थं यवायोभ्यहानोपदेशविधिषु विहितं, संहिता-
 याम्, प्रदर्शितश्चेह पुनस्तात् (१७ पृ०)—

“यपैमा वाच कल्याणी मायदानि जनेभ्यः ।

वज्रराज्याभ्यां शूद्राय चार्याय च क्षाय चार्याय’-इति ।

चतुर्णां मेव वर्णाणां हितप्रार्थने भाव्यश्च श्रुतं बभूव । तद्यथा तत्रैव यजुष्यहितायाम् १८ ४८ १—

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेभ्य रुचं राजसु नस्पृधि ।

रुचं प्रिश्येभ्य शूद्रेभ्य, मयि धेहि रुचारुचम्”-इति ।

आथर्वणिका अध्यामनन्त्येन मेव १८ ७ ८—

“प्रिय मा छणु देवेभ्य, प्रिय राजसु मा छणु ।

प्रिय सर्वस्य पश्यत, छत शूद्र उताव्ये -इति ।

चतुर्णां वर्णाणां साहचानप्रयोगपर्यायस्य मपि श्रुतं मन्यत—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाच,— एहीति ब्राह्मणस्य,
आगच्छाद्रथेति वैश्वस्य राजन्यवन्धोष, आधावेति शूद्रस्य’-इति
श० ब्रा० १ १ ४ १२ ।

अन्योन्यकारमहयेनान्योन्यकुशलनिष्ठासारूप्यं सम्पन्ननामगिष्टा
चार्यासीत् तदापीति च तत्रैव । तथाहि (१ ५ ४ १६, १७)—

‘अथाध्वर्युं यजमानस्य सम्मृजेति । पूर्व्ययोर्हजिने ऽध्वर्युं
भवंत्यपरयोस्तरे यजमान , सोऽध्वर्युं पृच्छति यजमानं किं मत्वेति
भद्रं मित्वाह, तन्नो सहेत्यपाञ्चध्वर्युं । अथापरयोर्हजिने
ऽध्वर्युर्भवति पूर्व्ययोरुत्तरे यजमान , स यजमानं पृच्छत्यध्वर्यो
किं मत्वेति भद्रं मित्वाह, तन्न इति यजमानमन्यदेव ऽ सम्मृजेति
प्राणानिवैतन् मयुषं कुरुतस्तस्मादिमे प्राणा परं भविद्वेद्यं यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कथाय मेवैतन्मानुष्ये ध्याचो व्यदति तस्मात् पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह”-इति । अद्यतनेहलङ्घीयादीनां मस्येव सम्प-
न्नं नम् , परं तेषांस्वेककरपक्षप्रत्येव दृश्यते, अस्माकन्तु वरद्वयद्वय-
मित्येव विशेष । अतएवेव निरुद्धम्— ‘प्रगृह्य पाणी देशान् पुञ्ज

यन्ति"—इति (१२. ७. ४.) । "विद्वांसो सै देवाः"—इति त्वमहादिह वक्तव्यो वैदिकसिद्धान्तः ; तेषां दर्शनमात्रतः स्वपाणिद्वयेन तत्पाणिद्वयस्य प्रक्षेपः सेव प्रथमं पूजनम्, सम्प्रशन्नं नाम सत्कार इति तदर्थः ।

प्रत्युत्थानशिष्टाचारवाचीत् तदानीम् । तथाहि— "प्रति वै श्रेयांस मायन्त सुप्तिष्ठन्ति"—इति (२. ३. २.) । 'श्रेयांस मतिप्रशस्त माचार्यपित्रादिक मायन्तं स्वसम्मुखत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्यपुत्रादय उत्तिष्ठन्त्येव'—इति तत्र सायणः । मनुसंहिताया मितं देव स्मृतम्— "गृह्यासनस्यश्चैवेनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्"—इत्यादि (२. ११८, १२०.) ।

न केवलं प्रत्युत्थानं किन्तु अनुवर्त्तनं अपि विहितम् । तथाहि— "अनु वै श्रेयांस पर्ष्यावर्त्तन्ते"—इति (२. ३. २.) । 'श्रेयांस माचार्यादिक मनुगम्न शिष्यादयः परितः सञ्चरन्ति'—इति तत्र सायणः ।

वाग्ध्वजहारविषयेऽप्यासन्निह बहव उपदेयाः । तथाया— "वाक् तु सरस्वती" (३. १. १.), "वाग्धि सरस्वती" (३. १. २.), "वाग्ने सरस्वती" (३. ३. १३.), "वाचो वाय तौ स्वमौ, सत्यानृतौ वाय तौ" (४. १. १.), "कोऽहंति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" (१. १. ६.), "विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्" (५. २. ८.), "एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यद्यक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं भित्वाद्यायास्य यद्वाति ; यद्यु वै सत्यं पश्यति न वहन्नाश्व नान्येषां यद्वाति" (१. १. ६.), "यवत्येनं सत्यं नैन अनृतं हिनस्ति" (४. १. १.), "विचक्षणवर्ती वार्षं वदेत्" (१. १. ६.), "पधूर्श इ वा इतश गिरः" (२. ५. ३.), "मममा या इयिमा याग

वदति, यां श्रान्तमना वाचं वदति असुखा ये सा वाग्देवतुष्टा (२. १. ५ ; ४. ५.), “यां वे हसो वदति, या मुञ्चतः, सा वे राक्षसी वाक्” (२. १. ७.) । अत्रच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नासम्बन्ध-
सम्बन्धसम्बन्धान्यायमापायीदानौन्मन्यायमायेतिविदेहवद्वप्रसिद्धा
ननु का भाषा, वानरी वा राक्षसी वा, यावन्मित्री वा ? इत्यप्यत्र
स्याश्विननीधम् ; अपौरुषेयवेदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनसूत्रकृति-
न्यायमीमांसावेदान्तादिषु, अनतिप्राचीनेतिहासपुराणतन्त्रवैश्व-
क्योतिपसङ्ग्रीतकाभ्यादिषु वा कचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छ्रो-
च्छ्रष्टहेतुनिवेशप्रवेशाप्रतीतेः “वाक् च मनश्च वर्त्तन्तौ ; वाचा च
हि मनसाच यशो वर्त्तने ; इयं वे वाग्दी मनः” (५. ५. ८.),
“यहा पत्नी, सत्यं यजमानः, यहा सत्यं तदित्युत्तमं मियुनम् ;
यहया सत्येन मियुनेन स्वर्गास्तोकान् जयति” (७. २. ८.),
“पापस्य या इमे कर्मणः कर्त्तार आसते स्पृताये वाचो वदितारो
यच्छापर्षा इमास्तुत्यापत्वेमे मैस्तर्वेदि मासिपवैति” (५. १. १.),
“सोऽग्रयीत् तदहं तुभ्य भव देदामि य एव मत्वं भवादीरिति ;
तस्मादेवं विदुषा मत्वं भव वदितव्यम्”-इति (५. २. ८.) च ।

विवाहवश्चन मपि तेषा मासीदितकरत्वेनाभिप्रेतम् । एत
एवैवं श्रूयते—“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”-इति, “कृष्ण मस्मिन्सत्र-
यत्नगृतत्वञ्च मञ्चति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्चेच्छीवतो
मुच्यते”-इति च ७. १. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्र-
रूपेण पुनः प्रकाशं मापद्यत इति च तत्रेय । तथाहि—“पति
र्जाया प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नेषो भूत्वा
दगमे मासि जायते”-इति । तदेव सुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परया
अगमत्वं सैव स्वप्नापादितं भवतीति तेषा मभिप्रायः ।

तत्र चतुर्थाया वैश्वशृङ्गमावपुःनिन्दावान् का कया,
 द्वाष्टण्यभावपुत्रोऽप्यामीदनीक्षित । तथाहि—“द्वाष्टण्यस्य
 प्रजाया मा जनिष्यत”-इत्यादि (७ ३) द्रष्टव्यम् । वैश्व
 शृङ्गमावपुःपानीषापि तर्ह्यवाम्नाता ।

तदानीं मेकस्या तदधिजाया वा जायाया जीविताया मपि
 जायान्तरपरिग्रहणं नानीद दोषावहम् , तत्र जीवत्यजीकस्यापि
 पुनः, क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवामीदमामाजिक् । तदुक्तं
 मिह— ‘यदि ह या अपि वङ्गा इव जाया पतिर्वाव तासां मियु
 नम्’-इति (१ ५ १) । इतोऽपि व्यक्तं मान्वातम्—‘एकस्य
 वङ्गो जाया भवन्ति’-इति (१ २ १२) । अपि नामीव
 तदानीं मपि जीवत्यतिकाया स्त्रिया पत्यन्तरग्रहणावार ।
 तदप्युक्तं तत्र उत्तरम्—‘नेवस्य वङ्गव मष्ट पतय’-इति । अत्र
 सप्तमस्य तृतेर्मृतपतिकाया त्वपतिवाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदा
 नीतनाचारविहङ्गमित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधया
 वैदगल्ह्यसीद्गीवनातिषेव प्रचलित मिति च पुराणीतिहासा
 द्यास्मानतोऽप्यगम्यते, तच्चिदानीं मपि वर्तत एवेत्यस्माकम् ।
 स्वयन्वरसमाया भगवतेषु भगव्यापाविग्रहणायिषु पण्ययकारिषु
 क्रत्यादानप्रपाप्मासीदपि तदाह— प्रजापतिवै सोमाय राष्ट्रे
 दुहितर मावप्यत सूर्जं मावित्रीम , तस्यै सवे देवा वरा आगच्छ
 स्तस्वा एतत् सहस्रं वक्तुं मन्यादरोदु तदेतदाश्विन मित्याचक्षते
 -इति (४ २ १) । तदानीन्तनस्त्रीणां मभ्यामीदसाधारण
 पाण्डित्यम् । तदम्बिहोदकालनिर्णायिवाख्यायिकायाम्—“कुमारी
 गन्धपगृहीता वरस्य”-इत्यादि (५ ५ ४) ।

तदानीं मपि स्रुया अश्वुराज्जन्ते ऋषयर्णानाम् । तथाहि—

“स्रुया श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति”-इति (३. २. ११. ।
अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणां मपि भविनीनां स्वादजायानुगतत्वं
मेवामीत् । तत्राप्यात मिह यथा—“समानोदर्या स्वमाऽन्योदर्याये
जायाया अमुजीविनी जीवति”-इति (३. २. १२.) । तदेवं
सोदर्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्वं मन्थकुलतो नभ्याया अपि जायाया
प्रात्मीयत्वं पारम्पर्यागतमेवेति स्यात् स्त्रीकार्यम् ।

अग्निसिंहोत्पत्त्य त्वत्किर्त्तव्यतया अयञ्जीकस्यापि तत्किर्त्तव्यता
प्रतिपादिता । तथाच— “तदाहुर्वाचापञ्चीकोऽग्निहोत्रम्”-
इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य अग्निहोत्रस्य दृष्ट मद्दृष्ट फलं
तेरधिगतम् ; अत एव तेर्निर्वाग्निहोत्रिभिः सङ्गिः सदैव स्वस्व-
गृहेषु अभिरक्ष्य कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते
— “मनुषो दुरोणि”-इति (ऋ० मं० १०. १११. १.),
व्याख्यातश्चेतद् यास्केन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)’
-इति । हिमानीयामिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्लेशनिवा-
रणाय स्वस्वगृहेष्वभिरक्षणं नूनं मासीत् सुखाद्यम् ; श्रुतं ह्येषन्
— “अग्निर्हिमस्य मेघञ्जम्”-इति (वा० मं० २३. १०.) । तत्र चाग्नौ
विविधसुगन्धादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुतमस्ति । तद्यथा—“कुलाप
मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पेतुदारवाः परिधयो मुग्गलूर्णानुकाः
सुगन्धितेज्जनातीति”-इति (१. ३. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र
आभ्याविकाभ्यान् मपि सं० ६. २. ८ दृष्टव्यम् । तैः सुगन्धादिभिः
गृहजातवायुदोषोऽपि प्रगमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आभ्या-
शिरपयःपयध्यामावायवचरुपुरोडाशसोमायाहुतयः प्रदीयन्ते ततस्तु-
अप्यप्रसूता हृदिधारास्तत्तदुत्प्लुता भवन्त्येवेति तज्जातीयध्यादीनां
भक्षणतः स्वस्वाभ्यादिभिराहार एव सम्पद्यतेऽभाक् मिति च दृष्टम् ।

मेव । अष्टदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेव दृष्टादृष्टफलं वि-
द्वयं मेवासीत् तेषां निव्याग्निहोत्रानुष्ठानं, मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता ।
तथाहि—“य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्यातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७ २ ८ । तत्रैव आपयणे
नानिष्टा भवाद्यप्राशनं, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनामे, हिरण्येऽनुदिष्टे
अपपन्नं च जीवत्यपि कस्मिंश्चिदाकीर्षे स मृत इति श्रुते, जायाया
स्व गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव
सूतकान्नप्राशनकारिणा अपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा
विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तं एषु तथाविधपापानां भवति मह्यम्
इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्रानुष्ठानाय तत्र प्राक् स्नानं
तु विहितम्, न पुन किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम्, प्रत्युत किञ्चिद्
भुञ्जीव कर्माणि कुर्वीतेत्येवैवान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि—“घृतं
प्राश्य यश्चेद् यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्त्रो वर्त्तत एव
चैवाहो वर्त्तते”—इति ४. २ १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पर्वण्यशौचदोषाधीक्षदानीं अपि अय-
म्यतः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्वण्य-
पटिकीणि च गतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपकं मिव कृत्वा तस्मिन्ना
माहृतं कुर्युः । अथैवाहृत्य शौचाहृत्यै सस्वाश्वीदासवेयुः, अथ्यहं
अतः काये, सकथिनी द्विपद्यामे च विमे, शोरु द्विपद्यामे, शेषस्तु
शिरस्थुपरि दध्यात्”—इति ७ २ १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्याभीत्, तदभावे
‘अनदापुरुष’—इति निन्दामाजनत्वं तेषां मन्त्रग्रन्थात्वेवेति । तदा
“कान्हापुरुष १ इति, न देवान्, पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति

(७. २. ८.) । अत्रार्चतौति पदन्तु शेषयितव्यम् । स्फुटं मेतच्छत-
पद्ये—“अथ ह वा अनदापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्,
न मनुष्यान्”—इति (६. २. १. १४.) । ‘अदा’—इति सत्यनाम
(निघ० ३. १०. ४.), अनदा—असत्त्वः, तथाचानदापुरुषोऽसत्य-
पुरुषः । एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यान् नार्चति, अजा
गलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम्—इति भावः । तदेवं देवाद्यर्चन-
विहीनस्य निन्दापादः सम्भवः । तदत्र समाप्ततो देवादीनेव
पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निघण्टो ब्रुस्यानमात्रनेषु ‘देवाः’—इति षड्विधं
पदम् । ततो गम्यते ब्रुलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । ‘देवाः
रश्मय उच्यन्ते’—इति तद्भाष्ये देवराजः । महासुनियास्तेनापि
निरुक्ते देवा इत्यस्त्रीप एवार्थ उल्लिखितः—“रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते”—इति (१३. १. १२.) । यास्कपदार्थितं मुदाहरणं मेव च
देवराजं प्रदर्शितम्—“देवानां भद्रा समतिर्जुयताम् (ऋ०
सं० १. ८८. १.)”—इति, निघ० ५. ६. २६ । निघ० १२. ४. ५;
१२. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्याग्निर्माभिमिकस्य च विद्युतोऽपि
रश्मिजनकत्वेन, उक्तभावेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-
रसीदात् रश्मिभित्तत्वम् । किञ्चास्त्रेया प्रथममध्वमोत्तमानां चयाणां
मेवाग्नीनां रश्मिबत्त्वम्; “त्रयः केशिनिः”—इत्यस्य व्याख्याने
मुच्यते मुक्तश्चेत् यास्केन—“केषा रश्मयः, तैस्तृहान् भवति०—०
यादित्य माह, अद्याप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी
रजसा च मध्यमः”—इति (निघ० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा
मेव त्रयाणां भक्तिसादृचर्यादितो वक्ष्यो देवा अर्धान्ते । तदपि
व्यक्तं मुक्तं यास्काचार्येण—“तिस्र एव देवता इति नेरुक्ता०—०

तामा महाभाष्यादिकैकस्या अपि बह्विनि नामधेयानि भवन्ति”
-इत्यादि ७ २ १, २ १० । “यो देव सा देवता”-इति च
निह० ७, ४ २ । विवरिष्यामथैतदिद्वैवोपाख्यप्रकरणे ।

पितर । निघण्टो अन्तरिक्षस्थानमाजनेषु ‘पितर’-इति
द्वादश पदम् । ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां
स्थानम् । ‘पिता, पाता वा पान्धिता वा -इत्यादिना (निह०
४ १ ५) व्याख्यात , जम्”-इति तद्वाक्ये देवराज । मरामुनि
यास्तेन हि— “पितरो व्याख्यातास्तेषां मेषा भवति”-इत्युक्तैव,

“उदीरता भवर उत परास

उन्मथ्यमा पितर सोम्यास ।

अमु य ईयुरहका ऋतज्ञाम्

तेनोऽवन्तु पितरो हवेपु”-इति (१०. ११ १) ।

एषा ऋगिह उदाहृता । व्याख्याता च मा एवम्— “उदीरता
भवर उदीरता पर उदीरता मध्यमा पितर सोम्या सोमसम्या
दिनस्तेऽसु वे प्राण मन्वीयुरहका अनमित्रा सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो दानेषु”-इति (निह० ११ २ ६) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थं सम्यग्यते— “हवेपु” ‘तानेषु’
अन्तर्द्वानेषु सक्तु ‘ते’ ‘पितर’ पिदग्गणा “न” यस्याद्
“अवन्तु” आगच्छन्तु । ते कीदृशा ? इत्याह— “वे” ‘अमु’
‘प्राणम्’ ‘ईयु’ ‘मन्वीयु’ प्राप्तवन्त , पृथ प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकानि “अहका” “अनमित्रा” सर्वत्र सर्वं
देवमाधुष्यवहारत अमितगून्या , ‘ऋतज्ञा’ ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
या’ कर्तृतया कारयित्तया वा यज्ञानुष्ठानविद , “सोम्याम”
‘सोम्या = सोमसम्यादिन’ च आसन्निति । ते च यतिविधा *

इत्याह—“अवरे”, “परास = ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः ।
तत्र, ‘परे’ द्युस्थान्तरिचचारिणः, “ये चेनेऽरक्षे यद्वा तप इत्युपा-
मते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयान-
मार्गेण सूर्यलोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ आवापृथिव्योरन्तरेण
स्थायिनः, “य इमे घाम इष्टापूर्त्तं दत्त मित्युपासते”—इत्यादिना
छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पित्रयानमार्गेण चन्द्रलोकं
गताः ; ‘अवरे’ भूषष्ठस्थान्तरिचचारिणः, “यथैतयोः यथोर्न कत-
रेष च”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः इयिष्या
नेव निरन्तरावर्तिनः । तदेपां त्रिविधानां पितृणां मध्ये येऽपरास्तेषां
मप्राप्तमार्गाणां मसकृदावर्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-
सम्भावनाभावात् न पित्रलोकस्त्वम् ; ये परास्तेषां मप्यनावर्तित्व-
श्रुतिस्तथात्वं नैव ; ये तु मध्यमाचन्द्रलोकं पित्रलोकं वा गता-
स्तेषां नैव स्वस्थानस्थत्वेन माधान्यं सिद्धम् । अतएव अन्तरिचस्थाने-
ष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्केनाप्युक्तम्—“माध्यमिको
यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते”—इति (११. २.
५. ६.) । ‘स हि तेषां राजेति’-इति च तत्र दीर्घा इति । “परे-
यिवासं प्रवतो महोरनु”—इत्यादिस्मृत्ये (ऋ० सं० १०. १४, १५)
यमस्य पित्रादत्तं पितृणां स्वरूपं सुव्यक्तम् ।

तत्रतस्तु अक्षरमसाहाय्येन सज्जनकदेहे प्रविष्टो जीवो रीती-
न्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदेव तद्रेतो योनो धिर्लं भवति,
तदेव तस्य प्रथमं जन्म । ततस्तद्रेतो मातृयोगौ द्वितीयगर्भा-
कारेण परिणतं भवति ; भूमिदे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं
जन्मेति मन्तव्यम् । ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं
नभति, तदेव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-

प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदाहुरेतरेयिणः— “यप-
क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा यय भादितो गर्भो भवति, यदे-
तद् रेतस्तदेतत्सर्वं व्योऽद्भ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं विभक्तिं,
तद्यदा स्त्रियां मिश्रत्येनं जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तत् स्त्रिया
आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमहन्तया तस्मादेनां न हि नस्ति, सास्यै-
त मात्मानं मन्त्रं गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
तं स्त्री गर्भं विभक्तिं, सोऽय एवं कुमारं जन्मनोऽधिभावयति, स
यत्कुमारं जन्मनोऽधिभावयत्यात्मानं मेव तद्भाषयति एषां श्लोकानां
सतात्वा एवं सन्तता हीने लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सो
ऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मेभ्यः प्रतिधीयते ; यथास्थाय मितर
आत्मा हातकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयदेव पुनर्जायते ;
तदस्य तृतीयं जन्म”-इति (२ आ० ५. १.) ।

अतपथे तु श्रुत्युपकारो श्रुतस्य तस्य पित्रादिदेहलाभवाङ्माराः ।
तथाहि— “स यत्रापि शरीर आत्मावत्त्वं नीत्वा सम्मोहं निष-
न्वेत्येनं मेते प्राप्ता अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
ददानो हृदयं मेवान्ववक्रामन्ति । स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः
पराङ् पथ्यावर्ततेऽप्यादपन्नो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति
न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृण्वतीत्याहुरेकीभवति न मनुते
इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
तीत्याहुः । तस्य हेतस्य हृदयस्थायं प्रद्योतने, तेन प्रद्योतेनैव
आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा सूक्ष्मं वाग्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
स्तानुक्रामन्तं प्राणोऽनूक्रामति, प्राणं मनूक्रामन्तं एव सर्वं प्राणा
अनूक्रामन्ति, रुज्ज्वाणं मेवान्ववक्रामति, स एव प्रः सविघ्ना

भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 छणजलायुका दृष्यन्तं गत्वात्मानं सुपसृष्टहरत्वेव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्वाविद्यां गमयित्वात्मानं सुपसृष्टहरति ।
 तद्यथा पेयस्कारी पेयसी मात्रा सुपादायान्यन्नवतरं कक्षाणतरं
 रूपं तनुत एव मेवायं इदं शरीरं निहत्वाविद्यां गमयित्वाऽन्यन्न-
 वतरं रूपं तनुते, पितरं वा गात्रवर्षं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 दैव वा मातृवं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः”-इति १४ अ. २, १—५ ।
 अत्र पितरं गात्रवर्षं मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्वेदयुक्तं मन्तरिच-
 लोकं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं
 ब्रह्मलोकं रूपम् ; एवं दैवं मानुषं विद्वत्त्वाविद्वत्त्वभेदमिव
 मिथत्वं रूपम् । इत्येवमपि छान्दोग्याद्युक्तं पितृणां गतित्रैविध्यम्,
 उदीरतामिति मन्त्रान्नातपितृत्रैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं वाष्क-
 ष्याम्यतस्त्र्योदीरतामिति मन्त्रस्यस्य ‘अमु य इयु’-इत्यंगस्य पितृगा-
 दन्यतमदेहगतं प्राणं ये चन्धीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यङ्गाकम् ।
 पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—२४. ; ग० ब्रा०
 २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. १. ३.) पिण्डगण-
 न्वरूपं पर्यालोच्यम् । यमपितृलोके पुनर्निर्गेष्याम इहेवान्तप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विहेतच्छब्दनिर्वचनं मये प्रोक्तम्—“मिदं
 प्रजापते रेतो दुषदिति—०तन्नादुष सन्मानुष मित्याचक्षते
 परोक्षेण”-इति (१. ३. ६.) । “मनुष्याः कक्षात् ? मत्वा
 कर्माणि मीयन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मन्यन्तिः पुनर्मनस्वी-
 भाये ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”-इति त्वाष्ट्रं यास्तः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोजाताश्च्युतो युष् च”-इति च या० ४. १.
 १६१ अधम् । ‘मनुदाधारो जातिः ; मानुष, मनुष्य’-इति

तत्र दीक्षितः । तत्रास्मन्तु “षडर्घ्या भवन्ति,—प्राचार्य ऋत्विक्
 आतको राजा विवाहः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० गृ०
 सू० ४. १० । मातृपिताचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
 (आ० ७. ११.) मन्वादि (१, २२५.) प्रसिद्धम् ॥

अतपयन्नाह्वये त्वेषां देवपितृमनुष्याणां मेकत्रैव विगेषपरिचय
 आन्नात् उपसन्नाप्रकारश्च । तथाहि—“ततो देवाः, यज्ञोपधीतिमी
 भूत्वा दक्षिणं जान्वाप्योपासीदन् । तानब्रवीत्—यज्ञो वोऽन्नम्,
 यमृतत्वं वः, जम् वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः,
 प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाप्योपासीदन् । तानब्रवीत्—मासि
 मामि वोऽन्नम्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योति-
 रिति । अथैनं मनुष्याः; मातृता उपस्यं कत्वोपासीदन् । तान-
 ब्रवीत्—सायम्प्रातर्बोऽन्नम्, प्रजा वो, मृतुर्वो, ऽग्निर्वो ज्योति-
 रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मिव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनेहैतरेये समा-
 ज्ञातम्—“एष इ वा अनन्तापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
 होत्रादिभिः श्रौते वैश्वदेवादिभिश्च गृह्यैर्देवानां मर्चनं सम्पद्यते;
 पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतेः स्वस्वस्रोतप्रकारैः अथयान्नजनादि-
 प्रदानात्मकयाज्ञादिभिश्च पितॄणां मर्चनं सम्पद्यते, निष्कपटपिनीत-
 भावप्रदर्शनाज्ञापान्न-ससमादरपक्षापक्षाद्याद्याहारादि-प्रदानैर्भंगु-
 प्याणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गात्राधिकाश्रान्तः — “तद् यददो गात्रा
 भवति—अनेनस मीनसा गो ऽभिगन्तादेनम्वतो वापहरादेनः ।
 एकातिथि मय साय रुषदि विसानि स्तेभो जहारेति”—इति ५.५.
 ५ । गात्रेपा नैतद्वाङ्मणप्रवक्तुः कम्पिता, प्रत्युत बहुपाचीना,

अनेनात्र सूत्रेणैव । तदाह तद्वाच्ये सायणः—‘पुरा कदाचित् सप्त-
 र्षीणां संवादप्रसङ्गे कथित् पुरुषो विसस्तेन्यल्लक्षण मपवादं प्राप्य
 तत्परिहारार्थं सृषीणा मये श्रव्यं चकार, तदीयश्रवणोक्तिरूपेयं
 गाया’-इति । तच्छ्रवणरूपं तत्र तेनैवेवं व्याख्यातम्—
 ‘विसानि पद्ममूत्रानि, तेषां मपहर्षा (एवं) प्रत्यवायपरम्परा
 प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विसस्तेन्य मपवादं कृतवती यः
 प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्यतीति यः प्रत्य-
 वायः, सायद्वाच्ये गृहे समागच्छत एकातिर्येवदेशिकस्यारोधने
 यः प्रत्यवायः, त्रयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्तेन्ये सति मम भूयादि-
 त्येवं श्रवणः’-इति । अस्माकं त्वस्या गायाया ऋतुरोऽर्यान्तरः
 प्रतिभाति । तद्यथा—यः कथित् ‘अनेनसम्’ अपापम् आरोप्य-
 मानपापमूत्रं जनम्, ‘एनसा’ आरोप्यमानेन पापेन ‘अभिगन्तात्’
 निन्देत्, ‘स’ निन्दकः ‘एनस्यस्य’ स्वभावजातपापिनः तस्य
 निन्दितस्य यत् किं मपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव
 ‘अपहरात्’ अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषां मेव मानवानां
 स्वभावजानि पापानि । तदप्याहानैव—“अतियत्त इव वै पुरुषः
 पाप्मना”-इति (४. १. ४. । इत्थं गायापूर्वादिनं वृथापवादकौर्त्तनं
 निषिद्धम्, अथापरार्थिनातिथिविसुखीकरणं निषिध्यते— यः
 कश्चिद् ‘सायं’ काले समागतम् ‘एकातिर्यं’ सर्वातिर्यिलक्षणसम्पन्न
 मत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्रं मतिथिं वा ‘अपहरणं’
 स्वागतासमावधानादिकं भदत्त्वा विसुखीकरोति, ‘स.’ ‘स्तेनः’
 चोरः सन् ‘विसानि’ शृण्वानानि, तद्वतानीव शृण्वतन्तु रूपाणि तद-
 तिथिगरीरस्थानि स्नायुनामजीवनहेत्वद्भवभवनानि ‘अपजहार’
 राज्ञीयनापहरणपातकभाग् भवतीति भावः ।

अदोऽतिथिसंस्कारायासीत् तदाग्निराघातश्च प्रचक्षित । तत्र
एव सांभे राजन्यागते या चातिष्वेष्टिविहितः, तत्र पशुघाता
मुक्त्यर्थं विहित — “तस्यैवादो मनुष्यराज आगते, अन्यस्मिन्
वाहति उच्चाञ्च वा वेहत वा चदन्त एव मेवास्मा एतत्
चदन्ते, यदन्ति मन्वन्ति, यन्मिहि देवामा पशु”-इति (१
३ ४) । अप्युप शब्दस्य प्रीतिरर्थतानिर्णयाय चाध्यात मेवम्—
“एतद्दिं गव्य मीमांसमाना पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपाश् इति”—
इति (४ ४ ५) । सायणकृत मेघेतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।
मासभक्षणविधिस्त्वाध्यात इद्वान्यत्रापि । तथाहि—‘मास्मीषो
मीयश्च पशोरग्रीयात्—० तत्तत्सादृत्यम्—० तस्यागितव्यश्चैव
लीलितव्यश्च’-इति (२ १ ३) । अमेधमासभक्षणे दीपो
मिधमासभक्षणेऽदोषवाच्यात । तथाहि—“एत उःक्रान्तमेधा
अमेध्या पशवस्तुष्ठादेतेषा नाग्रीयात्”-इति २ १ ८ । ‘एते’
पुरुषकिं पुरुषगौरजवयोद्गमरभा इति पठ अमेध्या, अमरगोऽथ
जपृथिवीभवा पञ्च मिध्या । पृथिवीभवेनेह व्रीक्षादीना ग्रहण
मिष्टम् । अतएव श्रुतम्—“स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरो
डाग”-इत्यादि २ १ ८ । तत्राप्यत्रमासस्यासोद् मधुप्रचलन
मिति च प्रतीयते, तत्रैव ‘एष एतेषा पशूना प्रयुक्तमी
यदज’-इति श्रुते । ‘आगो वा मन्ववर्णात्’-इति चात्र मी०
द० ६ ८ ३१ सूत्रम् । वृथापशुघातनिन्दाप्यस्ति — “यद्य वेतो
ऽन्यथा वेडगा वा पापकृतो वा पशु विमर्शनीरस्तादृष्टत् -इति
७ १ १ । सैषा पशुद्विधा यद्यप्यस्मभ्य न रोचते, तथाप्युदाहृत
व्यवहाराणां यावत्सावैदिकत्वं प्रतिपद्यत, तावदेवमादिषु “यास्या
वचनादहिमा प्रतीयेत (१ ५ २)”-इति निरुपावचनमेव शरणम् ।

अतिथिसत्कार इवेहान्वेष्युपदेशाः समाध्याताः । तद्यथा—
 “अभिद्वेषते पिपापते चिप्रं प्रयच्छेत्”—इति (६. २. ५.) ।
 एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानचिप्रता विहिता । “अप्रसूतः
 करोत्यकृतं तदकृतं मकरिति ये निन्दन्ति”—इति (२. ५. ६.) ।
 एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्याद्यनुष्ठा स्याम्यनुष्ठा वा प्रह-
 णीयेत्युपदिष्टम् ।

आसीद्य तदानीं मार्त्तिज्यप्रागल्भ्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च ।
 तदाह— “यगसा वा एपोऽभ्येति, य आर्त्तिज्येन । त यः प्रति-
 रुन्धेद्, यगः स प्रतिरुन्धेद् ; तस्माच्च प्रत्यरोक्षोदिति । यदि
 त्वष्मादपोज्जिनासेद्, यस्मेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वयं
 मपोदितं तष्मात्”—इति ६. ४. ८ । तदेव मार्त्तिज्याय आहृतस्य
 तस्यागो दोषाय भवति, त्वागायोपदेशो बाधनं वापि दोषायैव । यदि
 तु स्वयं यदु मिच्छुः स्वादम्यत्र हतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्तिज्य
 त्यागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-
 याजनस्य निषेधस्त्वहान्यत्राप्याख्यातः— “न पापं पुरुषो याज्यः”—
 इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणां मयाज्यत्वं
 विहितम्, तथैवार्त्तिज्याय पापपुरुषाणां वरस्य मपि निषेधम्—
 “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तारि वामतेऽपूनायै वाचो वदितारो
 यच्छ्यामर्गा इमानुयायतेमेत्सर्वेदि मामिपतेति”—इति ७. ५. १ ।
 अपरत्र चेह नोभायादतचित्तानां तेज शून्यानाम्, मास्यर्यादि-
 पूर्णानां च तम प्रक्षतीनाम्, पाषाणुठारुणां दुर्मतीनाञ्चार्त्तिज्याय
 वरणं निषिद्धम् । तथाहि— “दीप्ति ह वै यस्ते क्रियन्ते,— लभ्यं
 गोचं वास्यः—•स एतथां तयासा भागा नैरात्”—इति ३. ५. २ ।
 य. अतु धनमीभादात्तिर्यस्य कामयमानं क्व मपि यजमानं

तत्कर्मकारयितार मपर वा चाटुवृत्त्यादिभिस्त्रोपयन्नास्त्रिंशत्क्षलभते,
तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्ध' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्टं मिव
दूषितं भवति । यो हि ममाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण किंनारि
वा रेतुना यजमानादेर्भीति मुत्पादयन्नास्त्रिंशत् क्षलभते, तादृशेन तेन
कृतं तत् कर्म 'गीर्ण' गिनितं, गन्नाध कृतं मिव दूषितं भवति ।
यसु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं
'वान्त' उद्गीर्णं, कृद्भिन्तं मिव दूषितं भवति देवानाम् । तदेव-
विधाना त्रिविधाना ऋत्विजा वरुणाय यजमानो मनसि आशा मपि
न क्षुर्पादिति । मूर्खस्यास्त्रिंशद्दूषणन्तु न मिहान्यथापि— "त
ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्तं मादाय द्रवन्ति, य मनेव
विदो याजयन्ति"—इति ८, २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञा पुरोहितस्यावग्रहकता चात बहुधा
प्रत्यायिताः । तद्यथा — "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो दीक्षा पच
मदन्ति, तस्माद्राजा यज्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मिव
मदन्ति"—इति ८ ५ १ । इत्य ब्राह्मणवातेरेव पुरोहितत्व
मिति ॥ साधितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तस्याग्रातम्— "ब्राह्मणं
पुरोहितः"—इति । राजन्यवैश्यायो पुरोहितापेक्षेण दीक्षावेदनश्च
विहितम्— "पुरोहितस्यापेक्षेण दीक्षा माधेदयेषु, पुरोहितस्या
पेक्षेण प्रवरं प्रवर्णीकम्"—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्यानां
मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना मार्याणां पुरो
हितविधेः कथा तु दूरे पाश्चात्, लज्जाना मपि प्रथिम्मादीनां
पुरोहिता मन्वीति च कल्पितम्— "यमिर्वाव पुरोहित एषिषी
पुरोधता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽक्तविष पुरोधता, आदित्यो वाव
पुरोहितो द्यौ पुरोधता, एव वै पुरोहितो य एवं वेद, एव म

तिरोहितो य एवं न वेद"—इति ८. ५. ४। तदेवं यथा पृथि-
व्यादिष्वभ्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानमृष्टेषु पुरोहितानां
प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहितानां मेतद्विज्ञानवत्त्वम्;
ब्राह्मणानां मपि तेषां पृथिव्यादिनिष्ठाभ्यादिपुरोहितत्वविज्ञान
अविदितम्, तादृशां सविदुषां पुरोहितत्वं स्मृतरां निषिद्धम्। तस्मै-
तस्यैतदुपसर्गहारवचनम्— "यो ह वै वीन् पुरोहितान् वेद, स
ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति। एतेन च वचनेन वेदविद्या मेव
ब्राह्मणानां पुरोहितत्वं व्यवस्थापितम्। "अथुव मार्यस्य राष्ट्रं
भवति, मेभं पुराथुपः प्राचो जहाति, आजरसं जीवति, सर्वं मापु-
रेति, न पुनर्जिह्यते, यस्मैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः
(८. ५. १.)"—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं
बहुधैव प्रपञ्चितम्। "तदप्येतद्विषयोक्तम्"—इत्युपक्रम्य साहित्यिक-
मन्त्रत्रयप्रमाणिनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.)
दृढीकृतम् (८. ५. १.)। तदैव— "वृहस्पतिर्ह वै देवानां
पुरोहितः, तमग्नये मनुष्यरात्रां पुरोहितः। वृहस्पतिं यः
सुभृतं विभर्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्तीत्येव
तदाह"—इत्यादि द्रष्टव्यम्। वृहस्पतिशब्देनापि सूर्यो निरुक्तादि-
प्रसिद्धः। ॥ यथा वायुादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-
भाग्यपकारी च; मनुष्येषूपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः; तदत्र
संज्ञितावचनं मपि प्रमाणं मित्याह— "वृहस्पतिं यः सुभृतं विभ-
र्तीति (४. ५०. ७.)। "अग्निर्वा एष धेष्मानरः पञ्चमेनिः"—
इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं सर्व्वम्, यजमानानां
तदुपगमने यज्ञस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता। तदेतन्मते मानोऽप्य
प्रतीयते, — तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं,

राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विधिवशमिति प्रमादित्वासीदिति ।
अपि तेषां मयतनपुरोहितानां मिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-
पाठयितृत्वं च न क्वापीह गम्यते, न वा कचिदिह ब्राह्मणस्य
पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीर्मिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्तव्यता चासीत् तदानीं
मपि । तदाह—“दातव्यैव यन्ने दक्षिणा भवत्यस्थिकापि”—इति
६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेव पुनर्ग्रहणीया,
केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नगत्वभावाय कर्तव्येति प्रदे-
येति चेहैव । तथाहि—“न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
—इति, यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां भ्रातृव्याप
टयात्”—इति च ६. ५. ८ । यगोनिषाद्व्यासीत्तदातिप्रवृत्ता ।
तदाह—“यम् ब्राह्मणं मनूषानं यगो न च्छेदिति ह आश्वारण्यं
परेत्य दर्मस्तन्यानुदयस्य दक्षिणतो ब्रह्माणं सुयवेश्मं चतुर्होतॄन्
व्याचचीत”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंयिद् दानादिकर्मणि स्त्र-
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वचाभिमतं तेषाम् । तत एवैव मात्रा-
तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठतां मश्नुते न किस्विपं भवति”
—इति १. ३. २ । ‘श्रेष्ठता प्रयोगपाटवाभिमानम्’—इति मायणः ।

आम्नातश्रेष्ठ बहुल हस्त्वश्वगवादिधनदानप्रशंसनायाभिमानम् ।
तथाहि दीप्यन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीहतान् कृष्णाण्युक्कृतो ब्रह्मान् ।

भण्यारि भरतोऽटदाच्छतं यद्वानि मत्त च”—इत्यादि ।

इह श्रुतस्य श्रमशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं मायणीयम् ; यद्
तत् तथैव मन्त्रव्यम्, परं तत्कृतं वदशब्दस्य हन्तमश्वारण्यं ॥
नास्तुभ्यं रोचते ; तादृशदानं प्रत्यधिकं मित्यमश्वथं मिति ।

प्रात्रेवाह्नराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम् — “दासी-
सहस्राणि ददामि ते”-इति (८. ४. ८.) । एतेन तदानीं
मासीदार्यावर्त्ते इव च समुपस्था मयि हस्त्यखादीनां मयि क्रय-
विक्रयदानप्रवेति स्पष्टम् । यत् एव गौनःशेषाख्यानेऽपि श्रुतम्—
“तस्य इ गतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरस्याद् ग्रामं मेयाय”-इति
(७. १. ३.) । ‘तस्य’ तस्यै शूनःशेषपितृ मीयवसयैःश्रीगर्साय
‘सः’ हरियन्द्रपुत्रो रीक्षितः ‘गतं’ बहु, गतसङ्ख्याकं वा सुद्राक्तकं
घनं ‘दत्त्वा’ ‘तम्’ शूनःशेषम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते तु “स्त्रीणां
दानविक्रयातिवर्गा पिद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येकी ; गौनःशेषे
दर्शनात्”-इत्युक्तम् (३. १. ४.) ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्नेहजनितोऽन्यान्धविधोऽस्त्वाधारोऽप्यामीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७. १. १.)—

“यथ विष्णुमित्रः पुत्रानामन्वयामास,

सधुषहन्दाः शृणोतन ऋषभो रेषुरष्टकः

ये ते भ्रातरः स्य नास्मी ज्यैष्ठ्याय कल्पन्म मिति”-इति ।

एय सन्धवान्यदपि—‘येतशो इ वे मुनिरब्जेरायुर्ददर्थ’ ; ०—०
नोऽप्रधीत् पुत्रान् ; पुत्रका जमेरायुरदर्थं तदभिनपिष्यामि, यत्
किञ्च यदामि तस्यै मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्यन्तरेतगायन
एत्याकानि ऽभिजाय मुनः सन्धगृह्णाददृषयः पितेति ; तं होया-
चापेद्वानमोऽभूयो मे वाच मकधीः ०—० पापिठां ते प्रजां करोमि
यो मद्य ममक्या इति”-इति ६. १, ७ ।

पुत्राणां पिष्टदायभाक्त मपोह मृचितम् । तद्यथा— “नाभा-
नेदिष्टं धे मानधं त्रघ्नयधे यमस्तं भ्रातरो निरभजन्मोऽवशीदेव्य
किं मद्य सभाहेति”-इत्याद्यान्यान् (१. ७, ८.) दृष्टव्यम् ।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवन्
चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तदृष्टान्ततयाच्चात् एवम्—
“यथा समुद्रं प्रप्लवेरत्रैव ह्येव ते प्रप्लवन्ते, ये सवत्सरं वा दादगाह
वा ऽऽसते”-इति ५ ४ ५ । अनन्तरं मध्यपट्टे चासीत्तदानीं
मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा - ‘निपाटा वा सिङ्गा वा पाप
कृतो वा विसदन्तं पुरुषं भरस्ते गृहीत्वा कर्त्तुं मन्त्रस्य दत्त
मादाय द्रवन्ति”-इति ८ २ ७ । एव भागरिकपत्रिच्छेदकानां
मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः—“तं मृत्विजो यजमान
कर्त्तुं मन्त्रस्य विषा मादाय द्रवन्ति”-इति ८ २ ७ ।

आसीत्तदानीं चौख्यं मपि तन्निस्तरं च । तद्यथा सायणमते,—
पुरा कदाचित् मार्षीणां महादमसङ्गे कथितं पुनर्यो विसर्गस्य नक्षत्र
मपराद् प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणां मये ग्रपय चकार, तदीयग्रपयो
क्षिप्येयं गथा— “अनेन स मेममा सोऽभिषस्ताटेन स्वतो वापहरा
देन । एकातिथिं मय माव हृषदि विमानि स्तेनो अप सो जहार’
-इति (५ ५ ५) । सायणमते गाययंतया मृषापवादकारिणा
साय मतिधिप्रत्याभ्यासतृणा स्तेनकारिणाश्च पापविहृत्य ज्ञापितम् ।

एकराट् मार्षभीमोऽप्यासीत्तदानीं सविज्ञात् । ततस्तत्र
विचयोऽद्वैतम्— ‘अयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वभूतः
आन्तादापराह्णात् पृथिव्ये समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति”-इति
८ ४ १ । तथाविधसार्वभौमनरपते सर्वेभ्यो मित्रराजैभ्य उप
दोक्तमद्वैतसंज्ञायात्—“सर्वे ह्येव सद्यराज्या आसुरादिभ्य इव
ह मा श्रिया प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो यानि मायहन्ते’
-इति ७ ५ ८ । ‘सर्वे च ते इमे— कावपेयं तुर, माहृदेयं
सोमक, माध्मेयं महृदेयं देवाहृद्यो बभ्रु, वैश्वमीं भीम,

गाभ्यारो नमजित , अरिन्दम इति विद्युत जानकि क्रतुवित ,
पेजयन सुदायेत्यष्टावेतरेयपूर्वपूर्वजा भार्वभोमा वभुवु रिति च
तदुपक्रमग्रन्थत प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्याया मन्त्रिणी प्रजाना माघेदनप्रया
प्यासीत् तदामीम् , अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवाना
स्वामिप्रायज्ञापनम् , तस्याच इन्द्र आपयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
यूयते आत्त—“ते देवा यन्नुवन्मिय वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वाधाता
प्राप्तहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मेच्छन्त ।
सैनानम्रवीत्,—प्रातर्व प्रतिवत्ताञ्जीति”—इति १. २ ११ ।

राजभ्रातृणा राजसङ्घपरिव्यवहारयासीत् । तत एवेव
मान्त्रातम—“नटतवो ये सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनु
ष्यस्य, तैरेवेन तत्सहाममयति” इति १ ३ २ ।

राजधानीपरिरक्षाय तद्वर्तित प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्
दानीम् । तदाह—“देवासुरा वा एषु लोकेषु समवतन्त, तं वा
असुरा इमानेव लोकान पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १ ३ ६ । ‘पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्त’—इति तत्र साधयण ।
एतदाध्यायिकाया मसुरे सहोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यश्चिपुररक्षणार्थं
मयोरजतसुवर्षमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोप
हृतो यत्नरक्षार्थं भमितोऽग्निप्राकारनिर्माणश्च देवे कृत मिति च
श्रुत मितस्या माध्यायिकायाम्—“देवा वै यश्च सतन्वतः—अग्नि
मयी पुरश्चिपुर पर्याप्सन्त”—इति २ २ १ । प्रवन्तरे गन्तुभि
राफ्रान्ते राज्ये तद्व्यवहार्य तदानीन्तनप्रजाना अपि परस्पर मन्त्रणा
करणम् , अत एव बोधप्रवृत्ति , परस्पर मैकमत्याय प्रतिष्ठा
रद्वन्म , राजर्गत्तिरचितगृहार्दी पुनकमत्तादीन् मन्त्राय युदाय

प्रयाणश्चेति सर्वं मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । विषयवस्तुदानादिरूपमाम-
कौशलतो रक्तपात मन्त्रेण स्वकार्योदारचेष्टाप्याहतासीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्वस्थितये आन्यस्पर्शपूर्विका प्रतिज्ञा-
पहतिय तदानीन्तनी प्रयंसनीया । तथाविधं प्रतिज्ञानं हि तानू-
नम् मिति सर्ववेदेषु विस्तृतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
श० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १. २. ११. ६, २. २-६ श्रुति-
वाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न सतानूनमिषि द्रोम्वध्यम्”-इति
चेष्ट (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । ‘सतानूनमिषि’ सहस्रपदकारिणि
न द्रोम्वध्य मिति तदर्थः । अतपथि चैवम्— १. ४. ४. ८ ।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य न सेनापतेर्भागः शत्रुसेनाक्रमणो-
पायवेष्टे वर्णितः— “न त्रियेणिर्भूत्वा सरनीकोऽसुरान् युध सुप-
प्रापद् विजयाय”-इत्यादि (१. ४. १.) । युधकासे राजसाम्राज्य
कारिणा प्रजाभां सामन्तामाञ्च प्रसादनाभकथाप्यस्यत्— “मो-
ऽवेदिमे धै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्त्रिभुक्च-
आभजा इति, तानेतस्त्रिभुक्च आभजत्”-इति १. २. १० । युध-
जयानन्तरं राज्ञो मर्यादाविवेकं सूचिता ; तदत्र “इन्दो धै इत्वं
हत्वा”-इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (१. २. १०.) । पगजिताना
मन्त्रार्हस्त्रीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रेषितानि भवन्ति स्त्रीषीह
श्रुतम् (५. २. १.) । हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एवञ्च तदाप्यासीदेव बहु-
मूल्यहीनकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसम्यदेषु विद्यमान एष उपविमोक्षप्यवहारो-
प्यासीत् तदानीम् । तथा चास्मायते— “अनैर्वानुदुर्निर्वाये-
रन्येऽथान्तर्हस्यान्तरैरुपविमोकां यान्ति”-इति ४. ४. ५ ।

तदिदं श्रुतं सुपविभोक्तृरूपं मद्यतनं भविवैव । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविभोक्तृव्यावृत्तकृता चाख्याता—‘दीर्घार्धं उपविभोक्त
यायात’—इति (६ ४ ७) ।

स्मृतो भारवदनाय वीवधस्य व्यवहारः चासीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते — ‘सृष्टःपृष्ठं सवीवधतावै’—इत्येवमादिश्रुतं (८ १
१) । ‘उभयतः शिख्यद्वयेन जनकुम्भद्वयं वीटुं यं काष्ठविशेषं
पुरुषाणां भग्नं ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।
‘विषधवीवधशब्दौ उभयतो बहुविधौ स्मृतवाच्यौ काष्ठे वसन्ते’ इति
मि० पौ० (पा० सू० ४ ४ १०) । वीवधदण्डस्तु प्रायेण
वयस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्—“तेजन्या उभ
यतोऽक्षयोरपस्वमाय वर्मो न क्षतिः”—इति (१ २ ५) ।

सूच्याः स्यूतानां मध्यजानोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यव
हारः । श्रुतं ह्यतः—“सूच्या वामं सन्धदियात्”—इति १ २ ७ ।

एव तदानीं मपि कर्मकृत्यं यमकारित्वं सुखीगित्वैवामीत
प्रशसनीयम्, अनसत्त्वं यमकातरत्वीद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीयं
तेव । तत एवैव मिह (७ ३ ३) श्लोकपञ्चकं मान्नातम्—

‘नानाशान्ताय श्रीरक्षि, इति रोहितं शत्रुम् ।

पापो नृपहरो जन इन्द्र इक्षरत मखा ॥ १ ॥

पुण्यिष्ठां चरतो जह्ने, भूषणगता फलेश्वरि ।

शेरेऽस्य मये पाप्मानं, अमेष प्रपद्ये हता ॥ २ ॥

आस्ते भग्न आसीनस्य कर्मेष्टिहन्ति तिहत् ।

शेरे निषद्यमानस्य, चराति चरतो भग्न ॥ ३ ॥

कानि शयानो भवति, संप्रज्ञानमु दापर ।

उचिहन्तेता भवति कृतं मम्यदति चरन् ॥ ४ ॥

चरन् धे मधु विदति, चरन् श्वाद् मुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य त्रेमाष, यो न तन्द्रयत् चरन् ॥ ५ ॥ —इति ।

यथार्थेण भाष्यारूपा श्लोका चर्ननैतरेदेणैव प्रमद्वत् उहृता इति
नैतरेयकान्तिकास्त्याय्यैतरेयकान्तैःप्येवविधोपदेशानां मासीदेपादर
इत्यपि प्रतीयत एव । श्लोकानां मेवाभ्यां सुगमा, तथापि प्रथम
चतुर्थयोः किञ्चिद् भ्रमः ।— यथा घोटवादयो मनुष्याणां वहन
कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते तथेवाम्बुष्वरीरस्यो लोहित एवान्नि
गारीरताम वहन्तीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो वेदे (निघ० १
१५ २), लाङ्गित एव राङ्गितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो
दयलत इति पाद्मोराजजन्म इति वा शरिचन्द्रौ हरिचन्द्रौ
इतीहास्यात्, रमहरणात् हरि = सूर्य इति हि सर्ववेदमसिद्धः ।
तथाप्याग्निराहुनरूपशोषितधारिणः सर्वाणैव पुरुषान् सम्बुद्धं कृपि
राङ्गम सुपदेश मिति क्लृप्तम् । नानेति । हे 'रोहितः' इति
वयं श्रुत्वा — 'अनाशान्ताय' आभिमुख्येन आन्त आशान्ता,
तद्विपरीतोऽनाशान्तोऽलमस्तम्बौ श्री नास्ति । अथवा नानाविध
कार्येषु आन्तो नानाशान्तस्तम्बौ श्रीरस्तीति । 'वर' तप कर्म
विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि जनः 'नृपत' नरि सीदत, व्यतिषिष्य
स्थापित भन् 'पाप' भवति । 'चरत' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य
गिरिगिरिनदीशाम्भोमादिसङ्घटेषु च सधैव 'इन्द्र' अनुपम
श्वयवान् इक्ष्वर इत् एव सत्ता' विद्यते । यः किल नगरे
स्वगृहे च रक्षकः स एव अरण्यान्वादावधीति अर्धाद्यजनाय
भ्रमणशीलस्य वाऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कनिरिति ।
मयविधवर्त्तव्यकमसु गयान्' गय्यागत, अलम इति यावत् ।
एतदेव कनिनक्षत्रम् । तदेव कनिमुगे धर्माधिकाममोद्याधर्न

कर्मसु बालस्यवाहुन्य भवतीति निष्पद्यम्, निष्पद्यच्च यस्मिन् कस्मिन् वा युगे यदेवानस्यपरतया कर्तव्यानुष्ठानापहेलन कर्तं भवेत्, तदेवेदानीं कल्याणित कल्याणयो वाह मिति ज्ञेय मिति । 'सञ्चिहान' शब्दा, शयनभाव वा त्यक्तु प्रहृष्टस्त्रैवोपविष्ट । 'उत्तिष्ठन्' शब्दा शयनभाव वा परित्यज्यान्यत्र, शय्याया मेव वा दण्डायमान । 'चरन्' घननस कर्म कुर्वन्मिति ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगनक्षत्र सम्प्रतम् ८५० १०२ श्लो०—

“कलि प्रसुप्ता भवति, स जायद्वापर युगम् ।

कर्मस्रभ्युद्यतस्रोता, विचरन् कृत युगम्” इति ।

तथेतदपि प्रतीयते,— कलिरवाद्य युगम्, जापर द्वितीयम्, चेता तृतीयम्, चतुर्थम् कृत मिति । जापरत्वेवेतिनामान्तगत द्वित्रिगन्तयेव मेव सम्भवेति । तथा च कृतादेकपादावनत काल उच्यते चेतेति, तता द्विपादावनतो जापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुग मिति । पुनरेकपादाद्युच्यता जापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव मदवावर्तन्ते युगानि । अत्र चेद् द्रुतम्— “विवर्त्तते ग्रहणी चक्रियेव”—इति ऋ० स० १ १८५ १ । प्रकृतिनियमोऽप्यशानुकूल, न हि कश्चित् कुमार स्वस्वैकदेव तादृश्य दीवन चोक्तद्वय उडावते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्चिहानोऽनुत्तिष्ठय स्यात् कार्यकुशल इति । -एव हि कलियुगानन्तर कृतयुगागमन-प्रतीक्षण भवेद्विभर्ग्यापारानुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तर जापरागमनम्, तता चेतागमनम्, तत कृता गमनम्, चक्रवद् वरश्चर्यमानेऽस्मिन् जगति पुन चेतागमनम्, तता जापरागमनम्, ततश्च पुन कले प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमावतिकासावनतियिज्ञानमव्यतच । क्रमावतिषष्ठम् अदृशित

युगश्लोकश्रुतित सुषाक्त एव, क्रमावनतिश्च तन्त्रायात् किञ्च मन्त्राणां
स्यादित्यत एतद्विपरीत मत वेदविरुद्ध मित्यन्यदेव मेवार्थाणाम् ।
अपर मपि,— यथा वर्षर्तौ सर्वर्तुसङ्गाव 'वर्षा वै सर्वं कृतम्'—
इत्युपक्रम्य वर्णित भवत्येव—“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य
रूपम्, यत् स्तनयति, तद् घीमस्य, यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम्,
यद् विद्योतते, तच्छरद्, यद् हृष्टोदृष्टञ्चाति, तदेमन्तस्य”—इति
(२ ३ १ ०) । तथैव हि सर्वयुगधर्माणां प्रतियुगाश्रितत्वं
स्वीकारोऽपि नाममश्वेष इति ॥

अथ तदानौत्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, आवापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,
वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिद्रासहजभावहेतुविज्ञानम्,
आवापृथिव्योद्भवयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा— ‘असौ वै
लोक इमं लोकं अभिपर्यावर्त्तते ततो वै आवापृथिवी अभवता
न आवान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः’ इति ४ ४ ५ । ‘असौ’
द्युलोकं सूक्ष्मलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूवलोकम् ‘अभिपर्या
वर्त्तते’ सदैव अभित परितः ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति । ‘तत’
तस्माद् वै’ एव ‘आवापृथिवी’ आवापृथिव्या परस्परसम्बन्धे
‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘आवा’ द्युलोकं ‘न’
भूमितो विच्छिन्नं, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यव
धानाद् ‘न’ विच्छिन्नं । अतोऽत्रानुपटं मुक्तम् “इमौ वै लोकी
सङ्घास्ताम्, तौ व्यताम्”—इत्युपपन्नम् । इमौ लोकौ ‘सङ्घास्ता वै
परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, तौ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्ध
युक्तौ स्त्रीपुरुषाविव । एतयो सम्बन्धप्रापकहेतुष्वेव निर्दिष्ट इदं—
‘नावपन् न भवतपत् नै पञ्चजना न समजानत’ इति । एतेन

विज्ञायते द्युपर्णायः सूर्य एवात्र वृष्टिहेतुम्नापहेतुयेति । ‘पञ्चजनाः’
ब्राह्मणचमियवैश्वा इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधा-
वनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविधास्य पुरोहिताः
‘देवाः’ इत्यय एवेने इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देव-
विवाहं व्यहहेताम्”—इति । काव्योऽय एषः । तत्रैवं विवाहितयो-
स्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मियः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमैर्नैवेद्य समू-
जिन्वति, वृष्ट्यासाविमाम्”—इति ४. ४. ५ । ‘धूमिन’ रसहेतुवाप्य-
रूपेणैत्यर्थः । भंदिताया मध्येव भान्नातम् (१. १६४. ५१.)—

“समाग मेतदुदकं सुवेत्यव चार्हभिः ।

‘भूमि’ पजंन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमयः”—इति ।

‘पञ्चभिः’ रश्मिभिः आकृष्टम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदेति’
लई मागच्छति, ‘अथ च’ नीचेरपि आगच्छतीत्येव । अत
एव ‘पजंन्याः’ मेघाः ‘भूमि’ ‘जिन्वन्ति’, प्रीणयन्ति, ‘अमयः’
अभिजन्त्यानि धूमोद्भूतवाय्वाणि ‘दिवं जिन्वन्ति’ । अस्मादेव
हेतोरुदकस्य ज्ञानवृद्धिराहितं चिरं तुल्य मित्याह ‘समा-
नम्’—इति । अन्योदकयोर्द्वैगमनाभावे क्रमादतिहृदिरेव आत्,
तथा नीचेस्तात्मात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शब्देदिति
वृष्टिनिदानविज्ञानं मुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व
भान्नातं यथा— “आवापृथिवी वे प्रतिष्ठे; इव मेवेह प्रतिष्ठा
अमावसुम्”—इति ३. ३. ५ । ‘इह’ भूमौके, ‘इयम्’ पृथिवी
‘प्रतिष्ठा’ प्रतिष्ठानम्, ‘अमावसु’ द्युम्नौके ‘अर्धो’ सूर्यः, प्रति
हेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युम्नौकभूमौकयोर्मयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं
च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीश्चमयविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्,

अहोरात्रविज्ञानश्च यथा— “स वा एष न कदाचनान्त मेति नोदेति । त यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्त मित्वा यात्मान विपर्यस्यते, रात्रौ मेवावस्तात् कुरुतेऽह परस्तात् । अथ यदेन प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वायात्मान विपर्यस्यते, अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रौ परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्नोचति, न ह वे कदाचन निम्नोचति”—इति १ ४ ६ । तदेतच्चादास्त्रायात् सूर्यकर्तृक पृथिव्या भ्रामणादिक विस्मृतं भवमगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाथर्वषिकानां गोपथे— ‘एतत् सुयस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाच नास्त मयति, नोदयति, तद्यदेन यथादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्त गत्वायात्मान विपर्यस्यते, अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रौ परस्तात् । स वा एष न कदाचनान्तमयति, नोदयति । तद्यदेन पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त गत्वायात्मान विपर्यस्यते, रात्रि मेवावस्तात् कुरुते, अह परस्तात् । स वा एष न कदाचनान्त मयति, नोदयति, न ह वे कदाचन निम्नोचति”—इति (२ ४ १०) । काम्बोर्ग्येऽपि ब्राह्मणे एव सैव सूर्यस्यो दयास्तमयाभाव आस्त्रात्, विशेषतोऽवहायस्य तस्य मध्यस्थत्व गतिराहित्य मपि । तत्राह— ‘नेवोदेता नास्त मेता, एकान एव मध्ये स्थाता । तदेव श्लोक —

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाथ कदाचन ।

देवाम्तेनाह सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मण’—इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”—इति (५ ३२ १-३) ।

अत्र भ्यानेति षट् गतिनिवृत्त्यर्थस्य व्याधातोरिति सूर्यमण्डलस्य गन्धभावय बोधित । अथात्पन्नेऽग्निपा शुनिर्भ्याख्येय ।

अथ देवताविज्ञानं यथा — “परोक्षमिवा इव हि देवा.”-इति ३. २. ८। “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्नर्तोगृहे वसतीत्याहुः.”-इति १. २. ४। “मत्स्यसंहिता च देवाः.”-इति च १. १. ६। व्याख्यास्यामयेमाः श्रुतीः सप्तमे प्रकरणे ।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा — “तेषु हि वा एष एतदध्याहित-
मपति”-इति ४. २. ४। ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु लोकेषु ‘अधि’
मध्ये ‘आहित’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एतः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं
जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः । तदेव मेषा पृथिव्यादिगणनेद्यरात्मनाना सर्वेषां
मेव लोकाना मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेषा तापकयेति विज्ञा-
यते । सर्वेषाञ्च लोकाना गिरसा सुपथ्येव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य
सर्वत उत्तरत्वं सपि विज्ञायते । तद्यथा — “स वा एष उत्तरो
ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मीवेद मतिरीचते यदिदं
किञ्च”-इति ४. २. ४। “उत्तर”-उत्तमतरो भवति”-इति यास्कः
(नि० २. २. २) । “विष्णुस्मादिन्द्र उत्तरः”-इति त्वष्टात्
ममान्नातम् (ऋ० म० १०. ८६. १-२३.) । इन्द्रश्च तत्र
सर्वत्रैव सूर्यः । सूर्यकर्तृत्वं पृथिव्या भारणं तु वेदेषु “दाधर्षं
पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० म० ७. ८८. ३; वा० स० १. १६.)”
-इत्यादिभिर्मन्त्रैराख्यात मेषः । ‘अमतिः (नि० ४८)’-इतिपद-
निर्वचनप्रसङ्गे (६ १. ३.) यास्केन शेष निगम प्रदर्शितः—

“अभि त्वं देवर् सवितार सोऽतोः कविकृतु

मर्षामि मत्यमवर्त् रत्रधा मभि प्रियं मतिम् ।

ऊर्ध्वं यस्यामतिर्भा चदिद्युतत् मवीमनि

हिरण्यवाचिरमिमीत सुकृतुः क्षपा चः ॥”

—इति मा० म० ८० पा० १. २. ३. ८, — य० वा० म० ५.

२५. १, २ ; — तै० स० १, २, ६-२, — अथ० सं० १४. १, २ ।
 ‘अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि
 प्रकाशसत्तत्त्वं एव नान्यत्रकाशान्तरं मपेक्षतं ब्रह्मपपत्तिः’-इति
 तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वस्यान्यत्र
 न्युतम् — “प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयं मुष्णं प्राणं ; ०—
 सर्वं तदात्मानं मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्मीयम् ।
 तदेतदेव जीविष्यतस्य मरिष्यतस्य विज्ञानम्— उष्णं एव जीविष्य-
 न्हीतो मरिष्यन्विति”-इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । ‘सूर्यो गो’,
 ‘उदु त्व’, ‘चित्त’-इत्येवमादीनि सौरसूत्रान्यपीहासौचानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— “एतदे देवसोमं यच्चन्द्रमा.”-
 इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा ऐव सोमो
 देवसोमः । ‘योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव ‘सोम’ देवानां मपेक्षितं
 सोमद्रव्यसदृशं वस्तु’-इत्यर्थः कृतोऽस्य सायणाचार्येण । “एकया
 प्रतिधा पिबतुं सार्कं सरासि विंशतम् । इन्द्र सोमस्य काण्डका
 (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)”-इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्तं मेतद्
 यास्तमुजिना— “एकेन प्रतिधामेन पिबन्ति तान्यस्य सरास्युच्यन्ते
 विंशदपश्यन्त्याहोरात्रान्निगतं पूर्वेयस्येति मैरुता”, तस्या एता
 चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति”
 -इति (५. २. ६.) । “यं मत्तिति मत्तितय. पिबन्ति”-इत्यपि
 तत्रैव निगमः । तं पूर्वेयस्ये आध्याययन्तीति च प्रमाणात् तत्र
 “यथा देवा अग्रे साध्याययन्ति”-इतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
 वेतो तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
 (७. ७. २. ११.) च पाठमेतत् समाश्नाती, तत्त्वतस्त्रिमास्ये
 दीयावेव विलुप्तगन्धो गवित्यन्नाकम् । अन्धत्वं चोक्तम्— “सोऽस्यास्य

तेन न स्त्रियते, य मच्चिति मचितय. पिबन्ति"—इति (निरु० ३. भा० ३८६४०) । 'यम्' 'अच्चिति' सोमम् 'अचितय.' रश्मयः 'पिबन्ति', 'सः' सोमः सूर्यस्य 'अयम्' मध्यम्, 'तेन' असेन 'न स्त्रियते' नोपचीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत-पथेऽपि — "सोमो राजा देवाना मन्न यच्चन्द्रमा"—इति (२. १. ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च — "सोमो वै चन्द्रमा एव ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति"—इति (१. ४. १०) । "अथाप्यस्यैको रश्मिचन्द्रममं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपचितयम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"—इति च निरु० २. २. २ । "अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचम् । इत्या चन्द्रमसो षडे"—इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्वयात् मानम् । अत एव गा सुदुग्धनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्तं मिदं यास्केन— "सुदुग्ध, सूर्यरश्मिचन्द्रमा मन्धवे (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति, सोऽपि गौरुच्यते"—इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलहो दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कश्चिभूमिर्मर्त्यलोकास्य ह्यायापातसम्भूत इति चाख्यातं मैत्रेयेण— "एतद्वा ह्य ममुषां देवयजन मदधाद यदेतच्चन्द्रममि कृणु मिव"—इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा— "वायुः प्राण"—इति १. १. २, "मविद्यमसृतो ह्येष एतत् पवते"—इति १. २. १, "वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरित न भक्षयति"—इति च १. ५. ६ । वायो मध्यायकत्ववर्षहेतुत्वे पुण्याद व्याप्यते (५. ४०.) । अत्र "इषे त्वीजं त्वा"—इत्यादिनिगमा अपि पर्वान्लोच्यः ।

अथाग्निविज्ञानं यथा— "अग्निर्वै देवाना मयम."—इति १. १. १ । "अग्निर्वै अग्निदग्निर्होमा. प्रपाः पश्चिन्ति, अग्निं होमा-

प्रजा परिचियन्ति'—इति ६ ३ ६ । अत्रैव 'पारिजितो यसति'
—इति तिसृणा मृचा यसन विहितम्, ता सर्वा एवमोऽग्नि
विज्ञानपरा । “यन्मेवा एतास्तन्वो यदेता देवता (३ १ ४)”
—इत्यादियन्तानि विज्ञानपर एव । “यन्मिर्वै शर्माणि शस्त्राण्यनि
यच्छति, यन्मि मेरु तत् कल्पयति, यन्मि मध्येति”—इति २ ५ ८ ।
“आग्नेय्यो ह्योषधय (१ २ १)”—इत्येवमादिश्रुतयद्येदानीं ।

अथाश्विज्ञानं यथा— ‘अद्विरभिपिचन्ति, रतो वा आप,
सरेतम मेवैन तत कृत्वा दीक्षयन्ति’ इति (१ ४ ६), “असुत
वा एतदक्षिणोक्ते यदाप ’—इति (२ ४ ६), “आपो वरुणस्य
पश्य अक्षन्, ता अग्नि मम्यध्यायन्, ता समभवन् तस्य रेत
परापतत, तद्विरण्य मभवत —इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १ १
१ ८) । श्रुता चैषा ऋक्, ऋक्कृद्दितायाम् (१ २३ २०)—

“अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि मे प्रजा ।

अग्निश्च विश्वमभुष मापञ्च विप्रमेयजो”—इति ।

इतो प्रायत सोमाग्निभागमग्निननेन जातं जनं मिति । तथा
तेत्तिरीयारण्यकेऽपि—“आपो ज्योतिरसाऽसुतम्”—इति (१०
१७) । इतथावगम्यते— अप्सु ज्योतिर्भागी रसभागयैत्युभौ
विद्येते, असुतत्वश्चास्तीति । यद्युच्येत, पाद्यान्यविज्ञानत एवैष
सम्भवेत् तदेतद्विद्वत्तद्वद्वैव कल्प्यते इति । अत्र ब्रूम, — इत्यनेन
भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूनां सुपनश्च, — कालप्रभावात्तां
भूगमेऽन्तर्हितानां हर्म्यवर्गैकरिकरपञ्चरसुद्रादीनां नाभोऽप्येव
मेवाशुसन्धानतो भवति, न हि तथा लब्धान् पदार्थां
सुपाकर्तुं कोऽपि शक्नोति, तथैव आदिविज्ञानानि यानि तम
कालप्रभावादित् कालाद् नुपन्यन्विद्वतानि तेषां सर्वेषां मेकस्य

धा कस्यचित् कथं मपि सन्धानं भाव्यं यदि कश्चित्तदाविष्कारणे मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनाद्वैतमिति कथं भवति? इति चेन्न भवेदिति । तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्पत्तिवर्तनतिकरे कालचक्रे अथ वा पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्तन्त्रिया दृश्यते, भाव्यास्तुति हि तत्र काले सैषा भविष्यत्त्वेषान्तिर्ज्ञेया, पुनः प्रकाशकाले सप्त प्रस्थिते कश्चित् कथं मध्येतदनुसन्धानं सुपगतत्वाद्याविष्कारं कर्तुं निश्चिन्त्यति चेत्, स किं कल्पनाद्वैतमिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानमिदं एव विचारयन्तु । “अणुं ज्योतिरिति प्रतिष्ठितम्”—इति च स्पष्टम् (तै० भा० ८ ८) । “अथा रमस्य यो र” — (तै० स० १ १२ २) — इत्यादयश्च श्रुतयोऽप्यस्वीकनीयाः । अपान्नपादिति ज्योतिर्नाम तन्निवृत्त्यादिकञ्च पर्यालोच्यम् (मिथ० ५४ ११, मिथ० १० २ ५ ६) । पुरातनाङ्गं ज्योतिरिति प्रकाशोऽप्युत्पत्तिताया श्रुतः । तद्यथा — “आदित् प्रज्ञस्य रेतसो ज्योतिरपश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८ ६ ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा—“विष्णु परम”—इति १ १ १ । विष्णोस्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं भाष्ये शतपथे— १ ८ १ ७—१२ । इदं विष्णुविचक्रमे०—० व्यस्तभाद्रोदसी । विष्णुदेते दाधार पृथिवी मभितो मयूखैः”—इति च तै० स० १ २ १३ २ । स एव विष्णु सूर्य एव । विष्णुविवरणमिदं पुनः सममे प्रकरणे विशिष्टतो वर्णयितव्यं मस्तीतोद्भूतं पञ्चवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा—“पराश्रो गर्भा धीवन्ते, पराश्च सम्भवति, ०—० मध्ये गर्भा धृता ०—० भ्रमतोऽवाधो गर्भा प्रजायन्ते”—इति (१ १ १०) । ‘रेतसात् सिक्तं विकरोति, सिक्तिर्वा अथोऽयं विक्रति ०—८ रेतसाद् विकृतं प्रजनयति, विक्र

तिर्वा षष्ठेऽथ जातिः”-इति (२. ५. ७.) । “न्यूनं वै रेतं सिंहं
 मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्रविष्ठं भवति”-इति (६. ३. १.) । “तथा
 गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते, न वै सक्तदेवाग्रे सर्वः सम्भवति,
 एकैकं वा यद्गं सम्भवतः सम्भवति”-इति (६. ५. ५.) ।
 यद्विधं वै पुरुषः पडङ्ग आत्मानं मेव तत् पद्विधं पडङ्गं विकरोति
 -इति (२. ३. ७.) । “यस्तु पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
 -इति (३. १. २.) । “ज्यायामस्तन् यमः कनीयांसं सस्त
 योनि न हिनस्ति”-इति (५. २. १०.) । “मुक्ता यर्मा जारायो
 र्जायन्ते—० सदैवोत्थेन कुमारी जायते”-इति (१. १. १.) ।
 “मुष्टी वै कृत्वा गर्भो यस्तः ज्ञेते, मुष्टी कृत्वा कुमारी जायते”
 -इति (१. १. १.) । “कुमारं जातं संवदन्ते मतिधारयति वै
 यीवा ययी शिर इति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं भव-
 दन्ता उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. २.) ।
 “कुमारी जातः पथैव प्रचरति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति”-इति (१. १. २.) । अवाप्यस्यै
 पारण्यके— “पुरुषे क वा पय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्त
 देतज्जघेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेज सम्भूतं माज्जग्येवात्मानं विभर्त्ति ; तद्
 यदा स्त्रिया सिञ्चत्यथैनज्जनयति”-इति (२. ५. १.) । अग्रेषाम्ने
 मृतानां जन्तूनां मतिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानस्यात्रातम्—
 “अथास्याय मितर आत्मा क्षमकृत्यो यथोगतः प्रैति स इतः प्रपथेव
 पुनर्जायते”-इति । आतिवाहिकदेहधारणमन्यत्रापि सुख्यम्—
 “तदथा त्वज्जनानुका त्वणस्यान्तं गत्वायाज्जानं सुपसंहरति”-
 इत्यादि श. भा. १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ गार्गीवाटिविज्ञानं यथा— “रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भ

वतः सम्भवति”-इति (३.१.२.) । “उर्द्धाः पुरुषस्य मूयांसः प्राणाः”
-इति (६. २. ५.) । “प्राणास्त इमेवाधो रेतस्यो मूत्राः पुरीष-
इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नामिरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभि
नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्वधाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
१. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “मुच्यते वै प्रजा अथ मदन्ति००
सभ्यतो वै प्रजा अथं धिनोति ”-इति (५. १. ३.) । एकं सञ्च-
क्षुर्ब्रूयात्”-इति (२. ४. ८.) । “अनन्तरं मन्त्रं जपाम्—० येन
कनौनिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति”
-इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”-इति,
“अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु दन्ताः—० येनैव वाचं व्याकरोति,
येन क्षादु चास्त्रादु च विजानाति”-इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोऽयं
पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वह् मांसं मस्ति मज्जा”-इति
(२. २. ४.) । “पङ्क्तिर्धो वै पुरुषः”-इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ स्वाद्यपिप्रार्णं यथा— “अमृतं वा एतदस्मिंस्तोत्रे यदाप.”
-इति (८. ४. १.) । “वेतो वा आप.”-इति (१. १. १.),
“आज्यं वै देवानां सुरभि, हृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितॄणां, नव
नीतं गर्भाणाम्”-इति (१. १. ३.), “इन्द्रयं वा एतस्मिं
ज्ञोति यद् दधि”-इति (८. ४. ६.), तृतीया वा एतद् हृतम्”
-इति (८. ४. ६.), “यद् हृतं तत् स्त्रिये [श्रियाः] पयो
ये तण्डुलाश्चो पुंसः”-इति (१. १. १.) । “रसो वा एष भोपधि
वनस्पतिषु यन्मधु”-इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुर्वा-
भ्यते यत् सुरोडाग.”-इत्यादि च (२. १. ८.) । विसाना मपि
स्वाद्यत्वं तदासीत् प्रगल्भम् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

‘विसानि—पद्ममूत्रानि’—इति तद्भाष्ये सायण । अन्नमते तु मृगा
 खानीति विशेष । अन्यच्च पयोविकाराणां दशानां खाद्यानां मणि
 नामान्याध्यातानि—“गौर्वै प्रतिधुक, तस्यै जृत, तस्यै गर,
 तस्यै दधि, तस्यै मधु, तस्यां घातयन्, तस्यै नवनीत, तस्यै घृत,
 तस्यां आमिषा, तस्यै वाजिनम्”—इति श० ब्रा० १ १ १ ।

अथ भेषजविधानं यथा—“विजो वा एतदक्षोर्यदाश्चनम्”—
 इति १ १ ३ । “ज्योतिर्ये शुक्रं हिरण्यं, ०—० सत्युर्वै तमग्नाया,
 तेनैव तज्ज्योतिषा सत्यु तमग्नाया तरति”—इति ७ २ ११ । योष
 भाष्ये तत्रयोगविधिरप्यन्यत्राज्ञात — “हिरण्याद् घृतं निषिञ्चति,
 आयुर्वै घृतं मन्त्रतः हिरण्यम्, अच्युतादेवायुर्निषिञ्चति शतमानं
 भवति”—इति तै० स० २ १ १ ८ । अत्राह तत्सूत्रकार—
 “स्त्रादिर घातयन् चतु स्त्राति प्रयुनक्ति सौवर्ण्यस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य
 कृतम्”—इति, “ध्रुवा स्त्रादिर सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्तं मवदधाति”—
 इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तं कर्णाभरणं कुण्डलम्—इति, ‘शतमानं
 पञ्चपलपरिमितम्’—इति, ‘मानशब्दो गुञ्जावीजं वृत्ते’—इति च तत्रैव
 सा० भा० । यथाया रेतोऽप्यत्वाप्यानिन रेतोऽधिकरत्वं श्रुतम्,
 सुसूक्ष्मसुवर्णपत्रमण्डिता कृत्वीपधाय तस्या व्यवहारयेह ध्वनित ।
 “सा वा एषा रेत एव यदेषा, प्रेव वै रेतो लीयते, प्रेव येषा लीयते,
 शुक्लं वै रेत, शुक्ला येषा, शरीरं वै रेतो शरीरा येषा, यद्वै लोहितं
 यश्चास तच्छरीरं तस्माद् वृषाद्यावदलोहितं तावत्परिवाचयेति ०—०
 वषाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशकं आन्यस्योपनिष्ठादभिचारयति”—
 इति (२ २ ४) । यथेष्टाया कुक्षुरविपनाशकत्वहेह सच्चि
 तम्—“आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातश्चयनं मवासेद्”—
 इत्यादिना (२ ३ ४) ।

ब्राह्मणस्य भिषग्बन्धवसायनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भिषजं न कार्यम् ; अपूतो ह्येपोऽमेध्यो यो भिषक्”—इति तै० सं० ६. २. ८. २ । भिषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तद्योपवेशनान्तु विहितम्— “उदपात्र मुषनिधाय, ब्राह्मण दक्षिणतो निपाद्य, भिषजं कुर्यात्”—इति च तत्रैव (४.) ।

भैषज्यस्य लिखात्वं मपि विहितं तत्रैव— “अग्नीं तृतीयम्, अश्वं तृतीयम्, ब्राह्मणं तृतीयम्”—इति । तृतीयं = तृतीयागम् ; रोगनिर्हरणसामर्थ्यं मिति यावत् ।

सामान्यरोगनाशाय घोररोगा प्रकृतेरानुसूच्याय कालप्रतीक्षणं भैष भिषजं मिति च सिद्धान्तितं मिह दृश्यते । तथाहि— “अग्निनी वे देवानां भिषजी”—इति (१. ४. १.) । अग्निनी = अङ्गोरात्री (१२. १. १.) इत्यपि निहन्तृसिद्धान्तः, “विद्वांसो वे देवाः”—इति च शं० ब्रा० २. ७. १. १० ।

अथ कालविज्ञानम्— “उषस्यागताया मरणं भवैव प्रभात्युपमो रूपम्”—इति ४. २. २ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ४. १. ५ । “द्वादशमासाः संवत्सरः”—इति १. १. १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”—इत्यादि १. १. १ । “पञ्चर्ष्वो द्वेभन्तगिगिरयोः समावेन, तावान्संवत्सरः”—इति १. १. १ । “पञ्च वा षट्पञ्चः संवत्सरः, यद्यु पञ्चर्ष्वेव.”—इति ११ शतपथे ४. ५. ५. १२ । “त्रयो वा षट्पञ्चः संवत्सरः”—इति च तत्रैव १४. १. १. २८ । “सौमि च ये गतानि पट्टिष्ठ संवत्सरस्याहानि”—इति २. २. ७, “भस्म च ये गतानि विंगतिय संवत्सरस्याङ्गोराता.”—इति च २. २. ७ ।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— “मथैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानायाग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।
०—० पुर उदेति पयास्त मिति०—०, दक्षिणतोऽग्नौ प्रपद्यः
पथमाना आयन्त्याग्नेभ्यो ह्योपधय ०—०, प्रतीचीं ह्यापो बह्वः
स्यन्दन्ते, सौम्या ह्याप ०—०, उत्तरतः पथादय भूयिष्ठं पवमान
पवते, सवित्रप्रसृतो ह्येष एतत् पवते”—इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा—“उत्तरतः पथादयं भूयिष्ठ
पवमान, पवते”—इति, दक्षिणतोऽग्नौ प्रपद्यः पथमाना आयन्ति”
—इति, “प्रतीचीं ह्यापो बह्वः स्यन्दन्ते”—इति च १. २. १ ।
प्रत्यक्षि दीर्घारण्यानि भवन्ति”—इति ३. ४. ६ । प्राच्यो घासता
बहुलाविष्टा”—इति ३. ४. ६ । प्राच्या वै दिशि देवा, सोमं
राजान मन्त्रीषन्”—इति च ३. ४. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा—“देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पानां
मनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,—हस्ती कंसो हिरण्यं मातृतरी-
रथ शिल्प मिति”—इति १. ३. ५, २. १. २ । यथान्यत्रापि—
“यद्वै प्रतिक्रिय तच्छिल्पम्”—इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
“एतच्छिल्प मेव वर्षः”—इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
तैत्तिरीयब्राह्मणान्त्रातमन्त्रयोस्त्वन्वविध मपि (२. ७. १५ २, ३,
३. २. १.) “दिवः शिल्प मयततम्”—इत्यादि, “क्षेभिः शिल्पैः
पथमाना मष्टृहृत्”—इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा—“यद्वै देवामा नेति तदेवा मो
म्”—इति ६. ५. १ । शतपथेष्वेवम्—“यद्वै नेत्युचि यो मिति
तत्”—इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरणं मेघेन गम्यते—
“गीतम । क त्व वैश्वानरं वेत्त १ इति, पृथिवी मेव राजविति
होवाच, योम् इति होवाच”—इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसंज्ञानिर्णयप्रसङ्गे— ११. ६, ३, ४। “ओ३
मित्युधः प्रतिवर एवं तथेति गाथायाः ; ओ मिति वै देवं तथेति
मानुषम्”—इति चैतरेये (७. ३. ६.)। “तम्योऽभितमेभ्यस्त्रयो
वर्णा भजायस्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
तदेतदो मिति”—इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”—इति, “ओ मिति प्रणौति”—इति चातैव (५, ५,
७.)। “ये वा भनूचानास्ते कवयः”—इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋवयः पूर्वं प्रेतास्ते ये कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति च
६. ४. ४। “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्रं चाध”—इति
६. ४. ४। “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति ; यगो वै हिरण्यम्”—इति च ७. ३. ६। अतपय-
तेत्तिरीययोस्त्वितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यामपि बहुधाचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
होपलभ्यन्ते, तानि धाम्नीचनयोर्व्यामीत्युक्तवित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अपेतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इदं मैतरेयकं
ब्राह्मणं मिति । तत्रार्थो शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य ? , किन्नामिका चाद्य प्रचलितेय मिति
निर्णेतव्यम्, तत्रैव तुमास्तुविचारणा चेति ।

अस्मि बहुषु युगानेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभाग-
वतयोर्विशेषण । तदाद्या ऋग्शाखानिर्णयप्रसङ्गे —

“विसेद प्रथमं विप्र पेल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रसतये प्रादात् वाष्कनाथ च मंहिते ॥
 चतुर्दा स विभेदाथ वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तासु शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठरौ तद्वद् यान्नवस्कापराशरी ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तस्यास्ते जगद्भुम्भे ॥
 इन्द्रप्रसतिरेकां तु संहिता स्वसुत ततः ।
 माण्डुकेयं महात्मानं मेत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् ज्ञप्ताद् ययौ ।
 वेदमिषसु शाकल्यः संहिता ता मधीतवान् ॥
 चकार मंहितां पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु ये पञ्च तेषां नामानि वै ऋणु ॥
 सुहृन्तो गालवदीष वास्यः शाक्लीष एव च ।
 शिगिरः पञ्चमघासीत् मेत्रेय सुमहासुनिः ॥
 संहितात्रितयं चक्रे शाकपूगिरधीतरम् ।
 निरुक्तं भकरोत् तद्वत् वल्गाकथं महासति ॥
 निरुक्तकञ्चतुर्योऽभूद् वेदवेदाङ्गपारयः ।
 इत्येता प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा दिजोत्तम ॥
 वाष्कनिद्यापरमिस्त्रः संहिताः कृतवान् द्विजः ।
 शिष्यः कान्नायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजव ।
 इत्येते बहुधा प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्तिताः ॥”

—इति वि० पु० १. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ प० २१ श्लो०—

“त एत ऋषयो वेद स र्वं व्यस्यन्नेकधा ।

शियेः प्रशियैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेगास्त्रिनोऽभयन् ॥”-इति ।
 पुनस्तत्रैवान्यत्र शृङ्गास्त्रायर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ प०—
 “येन स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 वाक्कनाय च सोऽप्याह शियेभ्यः संहिता श्रवाम् ॥
 चतुर्दा व्यस्य बोध्याय याज्ञश्लुकाय भार्गव ।
 पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
 अथापयत् संहितां स्वा माण्डुक्येयं सृपिं कविम् ।
 तच्छिष्यो देशमित्रश्च सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
 गाकल्पस्तत्पुत्रः स्त्रो तु पद्मधा व्यस्य संहिताम् ।
 वास्यस्तुहन्मानीयमोक्षन्मगिगिरेष्वधात् ॥
 जातूकर्णश्च तच्छिष्य मनिहता स्वसंहिताम् ।
 बालाकपेङ्गायेतानविरजिभ्यो ददौ मुनि ॥
 वाष्कमि, प्रतिगात्राभ्यो बान्निग्न्यास्यसंहिताम् ।
 पक्षे वात्सायनिर्भुङ्क्षु काशीरयेव ता दधौ ॥
 यदृचाः संहिता क्षीता एतैर्गङ्गापिर्भिर्धृताः ।
 नृत्वेवं छन्दसा व्याम सर्वपापे, प्रगुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं तु गम्यते वेदाया इति, गाथा इति चाभिप्राये पदे । एवं
 हि यथा भागवतोऽयं हादगभि स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तत्स्त्रमाययदु
 भिरध्यायैर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्दा विभक्तः,
 पुनस्तत्रैवान्यत्र भागाय बहुधा विभक्ताः ; स एवैको भाग-
 भागः गाथेति प्यपदिशत इति । तथा च यथा भागवतोऽयं प्रत्य-
 ध्यायस्य पाठो भिद्ये विपद्य विभिद्य एव एव प्रतिगात्रं मन्त्रा-
 ग्रायोऽपि भिद्य उपदेशाय विभिद्या एव ; किञ्च यथा भागवतस्य
 कश्चिन्नयोः कश्चित्त्रिधायेतीति न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते

तथैव कस्या मध्येकस्या शाखाया मधीताया नैदैकस्य वेदस्याध्ययनं
भवेत् सम्पाद्य मिति । आह चैतत् समासतः कर्मपुगादि—

“एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदं मयाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदत ।

अथर्वाण्य मयो वेदं विभेद नवकेन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”-इति १. ५१ ।

एषश्च यथा पुराणानि एकाव्यक्तिल्लतःानि षष्टरदशसङ्ख्याकानि,
तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकारेण
सम्पादिता मिय पार्थक्यं मायन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत
एवोक्तं बाङ्ग तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये— “शाखा वेदैक-
देशे”-इति, “चरणौ वेदैकदेशे शाखापरपर्याये ; ‘गोत्रं’ च
चरणैः सह’ महाभाष्य का०”-इति च । बाङ्ग द्विव्यकोपकारा-
दयोऽप्येतच्चरणानुचारा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदाग-
शाखापदार्थं निरूपयति, बहूना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मवन्भूना
मेव मेव विश्वामस ।

तदेवं पुराणवर्धितं शाखाविभागमतं प्रेक्षायतां वेदविदुषा
स्यादुपेक्षणीयम्, आसद्यच्चनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाव्रतीतेः ।

तथाहि— आध्यात मिद कौपीतक्वारण्यके वंगनाग्रणे—
“अथ वंगो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाभ्याः प्रज्ञा-
यनादन्नाभिरधीतं, गुणाभ्यः आह्वयनः कर्होन्मात्”-इत्यादि
(१४ अ०) । एतस्यैव कर्होन्मात्प्रज्ञायायनपरिध्ययनभेदादितः—
मन्नाता आह्वयनी आत्मा ; मेव सृक्शाखातीव प्रमिदा ।

ते ! अप्या नामापि न क्षतं विष्णुभक्तवतपुराणयोगिनि

स्फुट मिहामवचनानैक्यम् । यत्तुल्यं कौर्मं नैयासिक्य एव सर्वाः शाखा इति, तदप्येतसदामवचनविबुधम् ।

अपरशाखासवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुशाकानुक्रमणी, तत्र शाकलबाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत क्रान्तपायस्यप्रदर्शनायोक्तम् -

“मौतमादौ शिजः कुक्षः परुष्णेपाद्वरः परः ।

कुक्षाद् दीर्घतमा इत्येव तु बाष्कलकः क्रमः”-इति (२१.)।

“अथ बाष्कलश्रेःस्थ विशेष मायमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिपद इति बाष्कलकः क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोम नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिपद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुञ्जेवसरमण्डलनवके न क्रम-विपर्यासः”-इति तट्टीका षड्गुरुमिष्यकता । एवं हि शाकलबाष्कलयोः कचित् प्राचिन्नस्यपाठक्रमान्यत्वेऽपि सन्वैकल्यं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, महासुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धचरण श्रुद्धाख्यः स्वप्नो मयः, तत्राप्युक्तम्— “तैषा मध्यावाह्यतुण्डिः”-इत्यादि शाखापरिच्छेदादीनां मङ्कविध्यम्, ‘तैषा मातृनायनादि-शाखानां समानाध्ययनं सूचयति’-इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं ब्रह्मविद्यादिपुराणानां शाखाभिदप्रकरणं मातृवचनानैक्यविरोधादितो जलमध्यस्थमसिचोदवत् विनीयत इति सुतरां मम्युच्यम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रमाणकानि श्रुतिवचनानि । तद्यथा— “वेद छत्त्रोऽधिगन्तव्यः”-इत्यस्ति (२.१६५) अनुशासनम्, ततदिदं छत्त्राध्ययनं तत्रये सहस्रशास्त्रसामवेदिना नैकक्रियायुधि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तदध्ययनं द्वादशवेदेषु तत्रैव - “षट्तिगदादिकं चयं गुरोर्नै-

‘ऐदिकं यतम्’-इति (३. १.) । विष्णुगोतमयाज्ञवल्क्यामहिता
 अपि प्रसिद्धे द्वादशाष्टं ब्रह्मचर्यं विहितम् । ‘वेदानधीत्य वेदा
 वा वेद वापि यथाक्रमम् । अविश्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थान्यत्र भावयेत्’
 -इति वेदमादीनि वचनानि च (म. ३. २) दृष्टव्यानि । तस्मात् पौगा
 निव गायत्रीभेदो मन्वादिमतयिरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि भंगयथेत् , कस्याप्येकस्य वेदन्य कतमयोरपि इयो
 गायत्रीराश्वत्सपाठदर्शनादेव च विनिय , विनीयेत च तदा ‘वेदागा
 गात्रा ’ इति पौगाणिकं मतं सूर्योदये यथान्वकार , प्रत्यक्ष
 दृश्यं स्यात् ।

अतोऽतिप्राचीनकाले निषेधभावात् निश्चितपाठकस्य निष्ठा
 श्रवणाद्वा वेदानां निश्चितपाठ्यत्वाभावादाभीदानुश्रविकत्वम् ,
 ततः कान्धमेददेशमेदयन्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात्
 क्रमभेदा पाठभेदाश्च सम्भवा , तत एवैकैकस्य वेदस्य बहुभासतो
 यद्वत् महिता प्रसिद्धिज्ञता , तासु मन्त्रपाठभूनातिरिक्ताता
 च किञ्चित् मन्त्राता ; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्व्य
 पात्नाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदा प्रयोगभेदाद्यभिवचनिवार्या ,
 तत एव त्राघ्नयवाहुष्य कन्धवाहुष्यश्च सुतरा सम्भवम् । इदं
 मेव गायत्रीभेदनिदानम् । तदित्येकैकस्य वेदस्य बहुशास्त्रेष्वपि
 एकोकस्या गायत्र्या अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेद ,
 सर्वांशेव शास्त्रासु भूजमहितैक्यदर्शनात् , किञ्चित्पाठभूनाति
 रिक्तेन , किञ्चित् पाठक्रमोच्चारणभेदेन , किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदा
 दिना च ॥ अत्रैवाभवत् वास्तविक महिताभेदः ।

अतोऽत्र त्वेव भेदावधार्यम्—एष किल वेदशास्त्राभेदो न
 लोकाकर्णक , न च ब्रह्मविष्णुपुराणादिपञ्चभेदवत् , नापि प्रथमाद्य

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकांक्षदेशव्यक्तिनिष्ठिताना मेकपत्नी
याना वस्तुतरादर्शपुस्तकाना भवश्चत्वाविन एव पाठभेदादिभाषा,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एवं भपि यलुप कतिपयशाखा
भि कतिपयशाखाना महानन्ति प्रमेद , अत एव तयोर्द्विविधयो
शाखामसूहयो शुक्तजम्बुत्वेऽसमत प्राचीना । तथा च माध्य
न्दिन्यादीना यलु शाखाना शुक्तयलुरिति समाख्या, तैत्तिरीया
दीनान्तु कृष्णयलुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणन्तु बह्वक्तिवेष्य
मित्यल मिह प्रमद्वकीर्तनादस्यरेवेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव , नापि नदीशाखेव ,
प्रत्युताध्येष्टभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव , अत एव
शिवशाखापरम्परैति वचन मव्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरण
शब्दोऽपीह न तु यादार्थत्वमूनको भागार्थः , अपि स्वाचरणार्थः ,
सन्ति हि शाखास्तनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचन । तदुक्त
'गोत्रञ्च चरणे मह'-इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६१) व्याख्याने
कौण्टिन— 'चरणशब्दोऽध्ययनवचन इह तूपचारादध्येष्टपु वर्तते'
-इति । 'शाखाध्येष्टवाची च जातिकार्य समते । कठी, बहुची'
-इति च तत्सूत्रीप्रसिद्धान्तकौमुदी । 'चरण शाखाध्येता०—
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी'-इत्येव तद्व्याख्या तत्त्वबोधिनी ।
"अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. १.)"-इत्यस्य व्याख्याया
नागिगोऽप्याह— 'चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येष्टपर'-इति । 'शाखा
ध्येष्टवाचिना मित्यर्थ'-इति च तत्त्वबोधिनी । "चरणे ब्रह्म
चारिणि"-इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६) व्याख्याने व्यक्त माह
दीक्षित— "चरण = शाखा"-इति । 'तस्य समानत्वं वेदस्य
मतस्य वा समानत्वात् , तस्य तत्त्वश्च अध्येष्टभेदात् वेदभेद व्रत

भेदञ्च परिकल्प्य बोध्यन्ते—इति च तत्र शेखरः । “चरणादध्या-
त्राययोः”—इत्यस्य (पा० सू० ४, ३, १२०, वा० ११.) व्याख्यायां
“कठानां धर्मं आध्यायो वा काठकम्, पेय्यादक मिति”—इत्याह
पतञ्जलिः । ‘आध्यायः सम्प्रदायः’—इति च तत्र नागेशः ।

एवं हि ‘चरणं वेदैकदेशी’—इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृ-
भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं ‘गोषञ्च चरणे, सह, महाभाष्य का०’
—इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये ‘गोत्रञ्च चरणानि च’
—इत्येतावत् एवोक्तेष्वदर्शनात् । पातञ्जलमूलिकैष सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मयिष्यकोपपत्तेरादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
प्रत्यभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-
भावात् त्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानैर्भेद सर्ववेदभाष्य-
कर्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजु-शुक्लयजु शाखाममूहयो-
र्विशेषपार्यव्यत्यासित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखा व्याख्यायापि न
स कृष्णयजुष्याभ्यामेकतत्त्वमन्य इति शुक्लयजु काष्ठशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययनेनैकैकवेदाध्ययनं मध्ययत
इत्येव “वेदः कृत्स्नोऽधिगत्य”—इत्यादीनि मन्वादिवचनानि
च सङ्गच्छन्ते । वेदगन्धर्व्य शाखाषड्विधव्याख्यानस्त्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः ‘विभेद प्रथमं’, ‘बोध्यादिभ्यो
ददौ तातु’, ‘पतुर्हा व्यस्य बोध्याय’—इत्येवमादि, तत्तत्त्वं नूनं
आम्नायद्वयज्ञानविहीनत्वादिदम् मेव ; विशेषतः कर्मसुश्रुतयोः
शाखानां मष्टादशपुराणतुल्यता तु सर्वसि भयोपगतेति ।

अहो वत् । वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्कर्षितश्रीवनेमाद्यतन
मर्वाय्यवर्णेनामच्छाभाजनैनाचार्यदयानन्दमामिनापि शास्त्रानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभित्तव्यं पुराणद्युक्तरूपमिधोमिदवत्त्वञ्च
 मत्वेवालेखि संहतवेदभाष्यभूमिकायाम्—“एकादशगतानि मत्त
 विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२८१५०) । शीघ्रत्वे स्वेतस्त्रिपिसविधौ नूनं पौरा
 णिकी ग्रन्थाभेदकयाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं पातञ्जले
 पञ्चशायाम्—“एकविंशतिषा बाह्वृचम्, एकगतं मध्वर्युशाखा,
 सहस्रवर्णां सामवेद, नवघायवर्णो वेद”—इति । तदेतत्तद्वहन
 यैवोक्तं स्यादित्थं परिमणनं मेकादशगतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्थक्यमस्तीत्यते । अत्र तत्तयैव, परं मञ्जोः । साग्रानन्दोद्यान
 विचारे, यत्र वयं मास्य मध्यस्था, विशेषतो वादिप्रतिवादिबचसा मनु
 स्तेष्वेतेषु मेक एवोभयपक्षतो ज्ञियुः, तत्र तत्रैव स्वामिनो
 हम्—“सहस्रवर्णां सामवेद इत्यस्य सहस्र गीत्युपाया इति भावः”
 —इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौगलबहुत्वादेव यन्मुखावत्त्वन,
 शाखासङ्ख्या तु तयोदयैर्भेदव्यापकं मपि सम्मतं मेव । इत्तः । का
 नाम संहिता शाखेतिप्रदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्या
 मूलवेदस्य मत्वा शाखेतिप्रसिद्धानां मन्यामा तद्वशात्प्राप्त्या
 मन्तव्यमभेदिति त्वव्यापकं मञ्जोः मेव । तदत्र सत्प्राप्त्ये,—
 विमियमन्तब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तैस्तिरीक-
 शाखीयसंहितायाद्वाच्यतययो विशेषतस्तदावस्थकशनीयनिखिल
 खिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेषमुपीमम्पद्यस्यापि स्वाभिम् एव
 भ्रमः सा त इति । अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छि
 ष्येण तत्रैव स्याद् विनिवेगितं मिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्याननिर्णयाय यत्तमानाय प्रथमं तयोरेव
 विशुभागतयो पुराणयोः प्राविगाम, परं तयोभयत्र मियोऽनेक

धरणव्यूहादिशास्त्रादर्शनकद्वयविरोधश्च सप्तम्याभीष्टसाधनेऽकृत-
कार्यामृत पठेत्थ वान्धपठित पातञ्जलवचन मेवेहावन्ध्यामहे ।
तच्चेदम्— ‘एकविंशतिधा बाह्वृचम्’—इति । षड्गुरुशिष्येण
च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मेतद्विषयानि कतिचित्
पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चेत्तत् — “एकविंशत्यध्वयुक्तं सृष्टेद
सृष्टयो विदुः” इति । आह च तत्र तदग्राख्यायाम्— ‘अध्या,
गति, शास्त्रा इति प्रयोगाः’—इति । कीन्मेऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत
सृष्टवेदस्य शास्त्रा एकविंशतिरिति ।

तदेकविंशतिशास्त्रानां सर्वासां मेवाभिधानानि स्वयानिर्ण-
यानीह, यावतीनां यथा यथावगम्यन्ते तावतीनां मेव तथा-तथा
व्यक्तीकर्तुं यतामहे । —

अस्मिन् प्राचीनोऽष्टविक्रतिविहतिनामा लक्षणपन्थो महासुनि-
व्याहिकृतः । तस्य प्रथमत्रयीगतचतुर्बर्ह्योक्त एष — ‘वैशिगीये
ममास्त्राये व्यडिनैव महर्षिणा । जटाया विह्वतीरर्द्धं नक्षत्रो
नातिविस्तरम्’—इति । अस्य व्याख्यानावासरे तद्दीक्षाकृता कति-
चिद्विदित्वागच्छेत्का उपन्यस्ता, तस्मिन्निहाम सुपगत्य व्याख्यायि
ष व्याख्यातव्यञ्जीकगत एवकारः । तथाहि — ‘एवकारस्य विम्य
योजनम् । अतोच्यत इतिहाम —

शाकल्यस्य गतं शिष्या नैष्ठिकव्रतप्रचारिणः ।

षष्ठं तेषां गृहस्थास्ते धर्मैराद्य कुटुम्बिनः ।

मिशिरो वाष्कन माह्वी याव्यधेवाग्रमायनः ।

पश्चते शाकना शिष्या शास्त्राभेदप्रदर्ताः ।’—इत्यादि ।

ततश्च मिशिरवाष्कनगाह्याशास्त्राग्रमायनप्रवर्तितासु शाकन-
शास्त्रासु शौनकाचार्याणां मते जटायाविक्रतिनक्षत्रस्य व्याडि

प्रणीतस्येष्टत्वात् न भाण्डूकेयप्रोक्तस्य अटालचक्षुस्तेवेवामिमायार्थे
एवकारः”—इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् — “गोत्रे जुगचि (४,
१, ८८,)”—इति, तेन हि छात्रेऽपि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो
लुग् कृतं भवति; तथाच सम्प्रदास्ते शाकल्यस्य शिष्याः मिशिरादयः
पञ्चमे शाकलाः । तेषां शाकलानां मात्स्याः = सम्प्रदायाः =
शाखा या पञ्चैव “शाकलाहा (४, १, १२८,)”—इतिपाणि-
नीयशासनात् शाकलाः शाकलकायोच्यन्ते । तदैव ऋग्वेदस्य
शैशिरीया, वाष्कला, साङ्ग्रा, वाङ्म्या, चाङ्गनायनीति पञ्च
शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायतेचामो सर्वासा मेव शाकलशाखेति
नामैक्यं सपि । अपि यदुक्तं भनुवाकानुक्रमस्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां सहिताया यथाक्रमम् ।

प्रमाणं भनुवाकानां सूत्रैः शृणुत शाकलाः”—इति ।

अथ शाकला इति सम्बोधनश्रवणाभावगम्यते, तासां पञ्च
शाकलशाखानां भिन्नतया शैशिरीया भिन्नावलम्ब्य क्रियमाणाष्टो-
पानुक्रमणी पञ्चानां भिन्न शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;—शाकलस्य शिष्यः यतएव शाकल
इत्येव प्रसिद्धं आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च
शिष्याः मिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशि-
रीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायाः, तैः पञ्चभिर्गृहीतानां देवकाल-
पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठान्तराधिरूपाश्च
पञ्चधात्व भाषयानां पञ्चानां सहितानां शाकलप्रोक्तृत्वेनैव शाकल-
शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविकृतिवत्सीटीकालदुपपन्नः ‘शाक-
ल्यस्य गतं शिष्याः’—इति पाठः स्यात् ग्रामादिकः, तत्र ‘शाकल्यस्य
गतं शिष्याः’—इति नियंकारपाठेनैव भवितव्यं मिति । यतएयोक्तं

महामुनिश्चाडिना भविकृतिपञ्चगारम्भे— “नत्वादी ग्रीनकाचार्ये
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्ये शाकल्यं
स्ययिरं तद्या”-इति । यत्र ग्रीनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्षहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठान्धूनाधिकाश्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरयादिपञ्चनामभिः शाकलेकनाम्ना च प्रसिद्धा-
द्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्— “ऋग्वेदस्य ० ० शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला माण्डू-
केया चेति”-इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिन्नेव ;
शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोत्तिखिता साङ्गता शाङ्गता चेति चरणव्यूह-
टीकाज्ञप्तिहिदासमतस्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयित्वातो ह्यनु-
पदं शाङ्खायन्या अशाकस्तत्त्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्वं
प्रदर्शितशैशिरयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना पष्ठेयव । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् । तस्याः शाकलाग्रत्वेन तदाव्यवहारो-
पपत्तिः । तदाथा सामवेदीयार्थिकपन्थयोरुभयोरपि कृन्दोमयत्वं
साम्येऽपि पूर्वस्यैव कृन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
च बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणमित्ये पुनर्ग्रहणस्या-
पार्यता कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया
त्विहाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरयादिभिः पञ्चभिः अतोपात्तया
शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्यं ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्यवगम्यन्ते, गम्यन्ते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पद्धानां साक्षा वाक्या चेति द्वे शाखे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डू-
केया चेति द्वे अत्राकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पात्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्यचलिता धासन् ।
अन्यास्तु योऽयं विलोपं गता इति स्यान्मन्त्रव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिगोत्रीनां तिसृणां वा शाखानां सुमेखो दृश्यते
तथाहि तत्र सप्तमोऽध्याये —

“शाखास्तु त्रिविधा मूष । शाकला यास्त्वमण्डुकाः”-इति ।

तत्र शाकलास्तु स्त्रुः पूर्वप्रदर्शितनामान एव त्रैशिरूपाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्व-
नामिकाः यास्तुशाखा तु स्यान्मन्त्राणां निवृत्तकथास्ताश्च परमवा-
च्यवा यास्तुगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निवृत्तकथास्तापूर्वतनैव, स्याच्च
सा पञ्चेदवाहुत्वाद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्यगिति सम्पूर्णतमसाच्छवे-
वेत्यत्र नाम्नाकं याक्मसरति । ‘शाकलायास्त्वमण्डुकाः’-इति पाठे
त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिवा बाह्वृचम्’-इति (पा० म० भा० १ आ०), तर्हि शाकलेति
सम्यगिति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूकेया
एव ग्रहणं भवेत् स्त्रीकार्यम्, अनन्वविदिता यास्तुशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तानामभिरेतदन्यविदितयास्तुनाम्नः
सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति शाङ्खायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे— ‘जानन्ति-वाहवि-
गार्ग्य-गीतम शाकल्य वासव्य माण्डूय माण्डुकेयाः’-इति माण्डू-
केयगणोन्मुखः । ‘कहीलं कौपीतकं पैङ्गं महापेङ्गं सुयज्ञं शाङ्खा-
यनम्’-इति च शाङ्खायनगणोन्मुखः । ‘ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं
सुजातवक्त्रं मौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं ग्रीनकं माश्वलायनम्’

-इति चाश्वलायनमणिलेखः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां संहि-
 दामेन— 'जनान्तिवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय
 गणः, X X X गाङ्गायन इत्यन्तः गाङ्गायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
 आश्वलायनास्त आश्वलायनगणः'-इति । इत्य मृगवेदस्य प्रधानत
 स्तिष्ठ एव गात्राः पर्यवसिताः, तासां मेव स्युरनुगात्रा इतराः ।
 ता एव मूलगात्राः अनुनस्य देवीपुराणे "गात्राण्यु त्रिविधा
 भूय । याक्नयायाम्मण्डुका"-इत्युक्तम् (१३।५०) । तत्रापि
 याक्नस्थाने याद्वेति पठितव्यम्, तच्च गाङ्गायनस्यैव पादेन पठनं
 मतव्यम्, याक्नपाठस्य स्यान्निषिकरपाण्डित्यमूलकः । तदेवं
 देवीपुराणे गदानीश्वरचरितप्रचरितानां मर्यागा मेव षट्कगात्राणां
 नामप्रदर्शनं सम्भवति मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

नून मनाश्चलायनीयम् ; तदन्ते बृहदेवताग्रन्थवर्णिताना मञ्जु-
नादिमहानास्त्रान्तसूक्तानां विद्यमानत्वात्, बृहदेवताया द्वाशाकली-
यत्वनिर्येयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्चलायनीया* ; तदन्ता-
ध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्चलायनीतोऽधिक आम्नात
इत्येव तस्यानाश्चलायनीत्वप्रतीतिः । उच्यता चैतदीयेका ऋक्
निरुक्ते (८. १. ५) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलि
कत्वं सतः शास्त्रान्तरीयत्वं मेघोररीकर्तव्यम् । परन्वेतत्पुस्त
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयो' षोडशाना मेवाध्यायाना पुष्पि
कासु 'महानास्त्रीशास्त्रायाम्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नासी-
न्नास्ति च काचिन्महानास्त्रीशास्त्रा ; अतः किञ्चैयमेव महानास्त्रान्ता
महानास्त्रीति च व्यपदिष्टा शास्त्रा, शास्त्राद्यायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टयिक्तितिविहृतौ पञ्चाना शाकलाना मन्वतमा वैया साङ्गेति
ज्ञायते, नैव साङ्गायनी शाङ्गायनी वेति मन्वते चरपयूह-
व्याख्यानकृत्तद्विदासः, तथा च सम्भवति शाङ्गायनी अपि
शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधान् । श्रूयते हि
कौपीतक्यारण्यके (१४ अ०)—“शाङ्गायनः कङ्कोलात् कौपी-
तकेः”, विद्याजन्माप्रवानिति तच्छेषः । तदेव श्रुतिसिद्धस्य
कौपीतकिबशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यश्रित्यत्वं कथन्नामोपपद्येतेति
न च शाङ्गायनी नाम काचिच्छाखा भन्तव्या ; तत्रैवारण्यकेऽसक-
श्चाद्यायनीनामश्रुतेः । नापि महानास्त्रान्तायाः शाङ्गायनीयाः
त्रैगिरीयादिशाकलशास्त्रापाठसाम्यं सुपपद्यते ; “ऋग्वेदान्वयो
द्वादशकोऽनुवाकः”—इत्याद्यनुवाकानुक्रमश्रुतेः । एव म्थनुक्रम-
स्यादिभ्यासा आशाकनत्वं प्रतीयत एव । अत एव सरस्वपि
शाकनीयदेवतानुक्रमश्चादिपत्रेषु शाङ्गायन्यर्थं नैव बृहदेवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यमायीत्वभाक् समिमतम् । अत एव अशायलीयानां
सञ्ज्ञानसूत्रीयानां प्रधाना सृष्टा मपि देवतानिरूपणं मेव कृतं
वृद्धदेवतायाम् (८३० ८३१०)—

“उभयानां चक्षुष्येन्द्रियाम्बुसु सचिता सुता ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्यास्तु द्वितीयस्या मयाश्विनौ ।

तृतीया चोत्तमे च द्वे आश्विनोऽभिवदन्ति ता.”-इति ।

तदेतत् पञ्चमं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलास्तु वैशिरीयादिषु नाम्ना
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापय
म्याक्षमूलरैशैकस्मिन्नादौ दृष्टं मपि खैलिक मित्युपेक्षितम्
(षट् ७० ६भा० पाठ० ६२४०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम्,
तैत्तिरीयायवर्षयोर्द्धोनाम्नानात् (तै० स० २. ४ ४६, २.
६, १०, ३, तै० ब्रा० ३. ३ ११. १, तै० आर० १. ८.
७, अथ० स० ८. ४२. १, ३ ८. ६.), निबन्धेऽप्येतत्पञ्चम्या
कृत्वा निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अथापि अयुर्वाहस्य
उच्यते, ‘तच्छयोराष्टमीमहं × × ×’-इत्यपि नियमो भवति”-इति
(४ १ ३) । सैत्रा कृत् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञान नाम शाखायम्वा उपान्य सूक्तम्, एतदनन्तरं मेव तद्व्या-
ख्यातं महानास्त्रीसूक्तम् । अत एव शाखायनसूक्तेषु सूक्तस्य प्रतीकं
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञानं सुयनाधददिति
सूक्तं अपेरन्निति (२. ६ ३) । इत इदं मपि सन्धाव्यते— मूत्रर्
दृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकाग्रे वा स्यात् शाखायनसहिताया इति ।

वाक्कनशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् ॥ पञ्च
मम्, प्रत्युत पञ्चदशमम्, अपि नोपाख्यम्, प्रत्युताख्यमित्यवगतं
व्यम् । वाक्कना तु शाकलानां मेवान्यतमा, वाक्कनशाखामद्वितासु

महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाम्नातम् ;
शाङ्खायनसंहितायास्तु महानाम्नीसूक्तान्मानैव समाम्तिरिति तत्पू-
र्वान्नातस्य सूक्तानसूक्तस्य संहितोपाख्यत्व मेतदेव वाष्कलशाङ्खा-
यनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसङ्ख्यावस्थानयोः पार्यस्य मिति ।

अथानिपुराणोक्ता द्वितीया चाखलायनी तु शाकलाना मन्य-
तमेत्युक्तं पुरस्तात् , परिचाययिष्यामय ता सुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या गैगिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो
‘दाशतयी’-इति व्यपदिश्यते । तदुक्तं मनुवाकानुक्रमस्थाम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाया दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभि ।

यस्तावृष्विदु वेद सैवाप्यधीते स नाकष्टं भजते ह शश्वत्”-इति

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सङ्गताया अवयवे तयप्
(पा० ५, २, ४२.), ततः स्वार्थे ञष्”-इति तद्व्याख्याने षड्गुरु-
शिष्यः । तद्वत् मण्डलविभागे प्रतिमण्डलं मनुवाकविभागो विद्यते,
प्रत्यनुवाकश्च सूत्रविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६-
श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्प्रदायते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—०—१२=८५ ।

सू० १८१-४३-६२-४८-८०-७५-१०४-८२-११४-१८१—१०१० ।

ज्जायते चेतेन वालखिल्यानां सूक्तानां गैगिरीये समाम्नातं
माह्नोक्त मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषां मण्डल-
परिगणने १०२८ स्थिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा गैगिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । परं सुपलभ्यते तु
सर्वा एव गौनकीयानुक्रमस्य, गैगिरीया मवलम्बैव कृता इति ।
तथाष्टानुवाकानुक्रमस्य चपक्रमे— “ऋग्वेदे गैगिरीयायाम्”-

इति, उपसहारे च— “तान् पारणे प्राक्कले वैशिरीये”—इत्युक्तम् ।

सायणीय मृगमाष्यञ्च ता मवलस्यैव कृतं स्यात्, तत्रापैषि
रीयाणां बालखिल्यसूत्रानां मथ्याख्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये
तेषां बालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन,
क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वचनं सुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि—
“खिलेषु नमास्यातम” इति ६ ४ ८, “बालखिल्याख्ये ग्रन्थे समा-
ज्जाता”—इति ६ ५ २, तानि बालखिल्यनामके ग्रन्थे समान्ना-
यन्ते”—इति ६ ५ ८, “भोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः” इति
६ २ ५ । तदिदं बालखिल्यानां खिलत्वं नूनं मसङ्गतम्, तेषां पद-
पाठयवण्यात्, न हि खिलानां पदपाठः कृतः शास्त्रेण,—
अधीयतेऽध्याप्यते सुद्रितो सुद्रते च बालखिल्यार्थानां नपि
पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरण्यूवृक्षमहिदाशोऽपि— ‘यस्य
मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् इति । ग्रन्थान्तरत्वं नपि
न मङ्गच्छते, नपेप्रा मेषवेदानां संहितात्वेकैक्येति कं सन्मपेक्षतो
ऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽव्यप्रचलितेय
मात्रलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्त्राः नैव
शाखा मवलस्य भाष्यं मारचितम्, तस्यां नु शाखायां बालखिल्य-
नाम्नात् मिति तद्व्याख्यं शाखान्तरीयत्वं मभ्युक्तव्यं नैवेति ।

बालखिल्येकादशसूत्रेषु दशदशादिक्रमादमीत्युचोऽधीयन्ते यथा—
१-११२० १० १० १०-१० ८ ७ ५-५ ४-३ ७-८० ऋच ।

तदाह सर्वानुक्रमण्यम्— ‘अभि यं दशं प्रस्तुतं प्रागाथ-
तत् प्र संश्रुतं पुष्टिषु, यथा मनौनुष्टिषु, यथा मनावायु, उपम-
त्याद्यौ मेध्य, एतत्ते मातरिष्वा नो विश्व इति वैश्वदेव प्रगाथः,
भूमीत् पञ्च कृग प्रस्तुतव्यं दानमुतिर्गायत्र द्वतीयापश्चम्यावतु

दुभौ, प्रति ते षडग्नोऽन्वाभिसौरी यङ्किः, युवं देवा चतुष्कं मेध्य
आश्विनं द्वेदुभम्, ०—०, इमानि वां सप्त सुपर्णं येन्द्रावरुणं जाम-
तम्”—इति ४४. ४०—५६ । सर्वानुक्रमणीकारकाव्यायनेनैव मुक्त-
त्वाच्चास्य यासखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विवक्ष्यम्; न हि कस्य
चिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च यद्यमाष्टकीय-
चतुर्याश्वयीयत्वेनेव तत्र यद्व्यादस्याग्रजायनशास्त्रीयत्वं व्यक्तम्,
अतश्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशास्त्रीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेघ वाल-
खिलियनान्ता विधानं मान्नातम्, अन्यस्य तु सौपर्णं मिति (६. ४.
८, ९.) । इत्थं मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यर्षी सायणीकं पितृत्वं
नूनं मयादायम्; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयर्षी
प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं मुख्यतेऽतैतरेयके; शास्त्रान्तरीयत्वं
च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चैव विधानं क्रियेतैत-
रेयेति । तथाप्यस्य शास्त्रान्तरीयत्वेनोपन्यासादृग्भाष्यस्यैवाप्य
शास्त्रान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम्; न ह्याग्रजायन्यां वालखिल्यभाष्यनं
पश्यतोऽपि तद्व्यापकारस्योक्त्यनुपपन्नायवचनानि संप्राप्यन्ते ।

एष मपि सायणाचार्येणावलम्बिता त्रैश्वरीया, अन्यथा सा
काचिष्टाकनगाया व्यादाग्रजायन्यनुरूपेव प्रायः सर्वत इत्यत्र च
न भवति संशयः; नान्यथाच सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
यथायथ मङ्गल्येवुगिति ।

अथ द्वितीया, वाष्कना । एतस्या अपि परिचयः यौनकीया-
नुक्रमण्यादिभ्योऽलग्न्यने चैवम्—“उष म यन्तो (१. ७४.)”—
“नामत्वाम् (१. ११६.)”—“यस्मिं होतारम् (१. १२७.)”—
“इमं सोमम् (१. ८४.)”—“वेदिपदे (१. १४०.)”—इत्येव

क्रमो वाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः । एव मपरण्डलेष्वपि
 बोध्यम् । तद्यथा— “स्वादोरमणि (८ ४२)”—इतिसूत्रानन्तरम्
 “अभि म व सुराधसम् (८ ४८)”—“मसुश्रुतम् (८ ५०)
 —इति सूक्तद्वयमात्राय “अम्न चा याज्ञग्निमि (८ ५०)”—इत्या-
 न्नातम् । एव “गौर्वयति”—इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः यैगिरीया-
 याम्, पञ्चदशसूक्तात्मको वाष्कलायाम् । तथाच “गौर्वयति”—इति
 सूक्तादनन्तरं ‘यथा मनो सावरणी (८ ५०)’, “यथा मनो
 विवस्वति (८ ५२)’, “उपमन्वा (८ ५३)’, “एतत्त इन्द्र
 (८ ५३ ८)’, “मूरीदिन्द्रस्य (८ ५४)”—इति पञ्चसूक्ता-
 न्यान्नाय ‘चा त्वा गिरो रयीरिव (८ ८५ १.)”—इत्यान्नातम् ।
 एव मन्ते च मण्डले— ‘सममित् (१० १८१)”—इतिसूक्ता-
 दनन्तरम् “सञ्ज्ञानमुशनावदत्”—इत्यादि, “तच्छ्रयीरावृणीमहे”
 —इत्यन्त चतुर्वर्गात्मकः पञ्चदशर्षः मेकसूक्तमधिकं वाष्कलायाम् ।
 तदेव “समानी व (१ १८१ ४)”—इति यैगिरीयाया अन्तिमा
 ऋक्, “तच्छ्रयो”—इति तु वाष्कलाया इति भेदः ।

ताद्वेता सञ्ज्ञानसूक्तीया पञ्चदशर्षः —

“सञ्ज्ञानमुशनावदत् सञ्ज्ञानमवरणी वदत् ।

सञ्ज्ञानमिन्द्रयाजित्य सञ्ज्ञानमविता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानमनस्वेभ्यः सञ्ज्ञानमरणीभ्यः ।

सञ्ज्ञानमग्निना युषमिष्टाभ्यासु निवर्ष्यतम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीवान् सवनम पुतो अद्विरसा भवेत् ।

तेन नोऽय विप्रे देवा समिप्र्यास मजीजनन् ॥ ३ ॥

स वो मनामि जानता समाकृतिर्मेनामसि ।

अधो यो विमना जनस्त समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १४१ ॥

नेर्हमिं येनादरणं परिवर्त्तं तु यदविः ।

तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्वेषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रोऽहन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नखहप्राजिनं हरिणस्य घियं यया ।

पर ममित्र मेघ त्वर्वाचो मौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्भते वसो होतर्धरेण्य क्रतो ।

तुभ्यं गायत्र मृष्यते गोकामो अश्वकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ॥ ८ ॥

भूतं भविष्यत् प्रमोति महं ब्रह्मेक मचरन् बहु ब्रह्मेक मचरन् ॥ ९ ॥

यदत्तरं भूतक्रमतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षिं मस्य गोतारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराम्बायते छन्दोभिद्यतुवचरेः ॥ ११ ॥

रात्रः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवो नः प्रदिशो दिशः सत्त्वा नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो दद्व्ये शुक्रं णोतिः परो गुहा ।

तद्वपिः कश्यपः स्तोति मत्वं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मयुषं जमदग्नेः कश्यपस्य ब्रह्मयुषं मगस्यस्य ब्रह्मयुषम् ।

यद्देवानां ब्रह्मयुषं तन्मे अग्न्यु ब्रह्मयुषम् ॥ १४ ॥

तर्ध्वयोराहणीमहे गातुं यन्नाय गातुं यन्नपतये ।

देवीः अस्तिरस्तु नः अस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥—इति ।

अथ त्रयीया माह्व्या, चतुर्थी पाख्या । त एते सम्प्रति न काप्यु-
पन्मोते, अतएवैतयोः कोऽपि भवादोऽध्याभिर्न प्रायत इत्येव
मत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्वीक्षा मौहनीति, भैत्र स्यात्
मादोति; तयोः पुराचयोः 'माह्व्या'-इत्यस्य स्थाने 'मौहनी'-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सम्भाव्यते साहस्यार्च्यस्य सुदृढ इति श्रोतवानिति ।
 अध्यापकस्याचमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागमूमिकायाम्
 (१३) पृष्ठे अलेखि एतत्—“फिदस् एद्वाद् इल् मद्दोदयः कामीतो
 ऽलिखदिदम् (१५-१-५५.)—‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल
 मादर्शपुस्तकं यदासीद् लच्छनस्थेष्ठियापुस्तकालये सुदृढभाष्यं नाम,
 तत्र प्रथमाद्यास्तयोऽष्टकाद्यतुर्थाष्टकाख्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति,
 सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-
 प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्तमेव यथालिपि
 भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत्तत् पुस्तकं १४० × संवत्समायाम्
 -इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-
 भाष्यमिति सुव्याहृतम् ; परं नास्ति सायणस्य सुदृढभाष्यादन्यद्
 भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावनम्य तेना-
 कारीदं भाष्यमिति सम्ययति सुतराम् । तथा चेपा मौद्गली दग्-
 तयीत्यपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये कान्निष्ठित्वमन्दाणा व्याख्या-
 नादर्शनात्, अष्टतम्यां हि बालखिलानां भवन्त्यादित्वं स्यादि-
 त्युक्तम् । येषं मौद्गली शाखा सायणाचार्यमस्यै सायणाचार्यदेशे
 आसीत् सुप्रचलितेतिना मेवावनम्य तेनैतत् भाष्यं कृतमिति
 शोषयति । अथ च स्यात् नदेशे मौद्गल्या एव शाखाया
 विद्यमानेति च नामश्रवम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चानां मेव
 प्रायो यन्परिच्छेदमाभ्यात्, क्रम-पाठादौ धात्वन्तरात्तस्यात्,
 सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य
 एवेति मौद्गल्या आन्ध्रनाथनीत्वेन आश्रयनाश्रयाश्च मौद्गलीत्वेन ग्रहणं
 सुमभाष्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, पाश्वनाथनी नाम । इयमेवाश्वनाथनी

शाखा शाकलाना पञ्चाना तुमावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना
ध्यापने सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथम प्रमाणम् , सर्व
त्रेव हि दाक्षिणात्यादिष्वेवा भाष्यलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता
लिपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या अष्टम मत्र द्वितीय
मानम् , न हि तदानीं मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड
राज मल्लप्रभेन प्रदत्तेष्वमधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च “भाष्य
लायनभाष्याध्यापने”-इत्युत्कीर्णं दृश्यते इतीह द्वितीय प्रमाणम् ।
स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामघन्यस्य ममतितमैऽध्याये ऋग्
वेदस्यैव नैवेकाग्रलायनी शाखा बहुवारं सुपन्यस्ता दृश्यते ।
तद्यथा— “अत्र भाष्यलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्व
न्दिनी, सामवेदस्य कौशुमी, अथर्ववेदस्य स्यामरायणीति , ऋग
वेदस्याग्रलायनसूत्रम् , यजुर्वेदस्य कात्यायनम् , सामवेदस्य ताव्या
यनम् , अथर्ववेदस्यार्चटकचेति”—इति । तदित्यं गुर्जरीयश्रीमाल
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैवभाष्यलायनी शाखैवेकास्ति प्रच
लितेत्यपि मान भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
सुद्धिता चैव शाखा नूनं भाष्यलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

येन भाष्यलायनी तत्त्वतोऽष्टतम्येव , संवेष्टेनैतत्सुस्तकेषु अष्ट
काध्यायवर्गनामनिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव
तर्पिष्कन्देनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागासुसृता विभागा एव दृग्गन्ते । अत
एवेह पञ्चाष्टकीय चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दश्याद्याष्टादशवर्गात्मकं बाल
खिन्धं श्रूयते , न हि दाशतव्या बालखिन्धवर्गं भस्मिताभ्युपगम्यते
सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१२६ पृ०) । एव
मपि शाकलानाशाखाया शैगिरीयाया दगतशीलप्रतीते , एत

तूर्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेषां यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहणात्, शोनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिगयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव सादृशापरपर्याया मोक्षली मन्वा वा काश्चिद् शाकलशाखा
मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृतं मिति दशतय्यष्टतयो'
सम्पन्ननाह दशतयीत्वानुक्रमा मण्डलानुवाकसूक्तेतिविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्यैव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनत्वेकविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माह अनुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्पठिर्गण्डस्थानि दग्धैव तु ।

धर्माणाम् तु सहस्रे द्वे मष्ट्याते च पञ्चसरे ।

सहस्रं मेतत्सूक्तानां निश्चितं खैसिकैर्विना ।

दश मम च पठ्यन्ते (सङ्ग्राह्ये वै पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं वानखिल्यवर्लनेनायं गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्
सङ्ग्राह्यासु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्यं मेव, परं मस्या
मेकस्या माश्रुनायम्या मयि मतवैभिन्नं मुपनम्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०१८० ऋचा स्वीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचा पञ्चगतानि च ।

ऋचा मयीतिः पादस्य पारथं सम्मकीर्तितम्”—इति ।

रुन्दसङ्ग्राह्यान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि गतानान्तु चतुष्टयम् ।

ऋचा द्वाधिकं माष्यान्तु ऋषिभिन्नास्त्वदर्गिभिः”—इति ।

मुद्रितमर्वाणुकमण्या भूमिकाया १०४४२ ऋचा स्वीकारः ।

अनुक्रमणीविवरणरूपजगन्नाथेन लृप्यङ्ग्या १०४१२ स्वीकृता ।

स्वामिदधानन्दसरस्वत्याचार्येण तु “दयसहस्राणि पञ्चमयानि
एकोनवतिय (१०५८८) ऋचोऽत्रान्ताः”—इति निर्धारितम् ।

अध्वत्यरिगणनयात्वाश्वलायनमंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते ।
एष सूक्तसङ्गः स मत्पार्थिवे निदानानि त्वेष मयमभ्यन्तेऽस्माभिः—
अनुवाकानुक्रमश्च नूनं शैशिरीय शाखायाः । नास्ति च तत्र बाल-
खिल्याना मृचा मान्वानम्, ततस्तत्र बालखिल्यभिवाः सपादाः
१०५८० ऋचः परिगणिताः । अध्वत्यरिगणनया तत्र बाल-
खिल्यसहिताः १०५५९ ऋचः सन्ति, बालखिल्याना मृचा सङ्ख्या
तु ८० ; तथा चात्र आयन्नायनमंहिताया बालखिल्यातिरिक्ताना
मृचा सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना । तदित्य शैशिरीयाया मित
आयन्नायनीतोऽधिकाः १२८ ऋचोऽधीता इत्येव नियीयते ।

छन्दस्योपनिषितोक्तसर्वसङ्गचनसङ्ख्या तु स्तोत्रप्रतिच्छन्दसङ्ख्या
तोऽपि विरुद्धेव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तां श्लोकैः— गायत्र्यः
२४५१, छण्डिः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्याः १८१, पङ्क्तयः
११२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत् १३४८, अतिजगत् १०, गङ्गायः ८,
अतिगङ्गायः ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्वी २, अतिधृतिः १,
द्विपदाः १०, एकपदाः ६, बार्हंतप्रगाथाः १८४, ककुप्प्रगाथाः ५५,
सङ्गाबार्हंतप्रगाथा १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दसङ्ख्यानां सङ्गननया
१०१४२ ऋचः स्तुः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोक्तम् गम्यन्ते १०४०२ ।
तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्गसङ्गाभ्रमोऽप्याभिर्ग्रहदृष्ट्या प्रमापित एव ।

मुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकाया यत् १०४४२ इति नियतम्,
तदस्या यानखिल्यतिरिक्तायाः आयन्नायन्या इति तु सव्यक्तम् ।

जगत्त्रयपण्डितोक्ता ऋक्सङ्ख्या तु नित्यदिपदार्थ्यादिभेदकता ।
चरण्यदृष्टीकास्तस्मादिदादसम्भता च मेव । तथाचोक्तं तेन—

“वास्तुस्त्विसंहिता सर्वानुक्रमशीमन्वरूपकंद्वया उच्यते,— द्विप
 आगदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५१२) । एतत्तद्व्या नित्य
 द्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता । हवनाध्ययनाभ्या समाना सा
 नित्यद्विपदा, ०—०, हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”-
 इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलब्धयन्यालोचनतः सम्प्राप्य ।
 उपलब्धापि नैवाश्रयलाभ्या सभाव्यते, तत्र नित्यैकपदा पथे
 त्वाद्याश्रयलायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात्, यथ्यन्ते ह्यवाश्रयलायन्या
 सैकपदा पठिति । एव सर्वदर्शोदित्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युपपरिगणनीऽपि सङ्कलनम् एव प्रतीयते ।

तत्त्वतस्त्विसंहितायाः शाखायाः माश्रयलायनसंहितायां वा
 षट्पादयवगेषु अशीतिर्वास्तुस्त्विसंहिता सन्ति, तद्वान्वास्तुस्त्विसंहिता
 १०५२२ ऋचं त्र्यम्बक इति त्वस्माभिः सुनिश्चितमिति ।

अथासा शाखानां कतमा भवन्त्याद ऐतरेयकं प्रोक्तमिति
 विचारयेत्तर्हि प्रकृतोऽवधुरः समुपस्थितः । इत्यनेन हि ब्राह्मण
 ग्रन्थेष्वेतां शैली,— या शाखा भवन्त्यादयायते यद् ब्राह्मणम्,
 तत्तद्विज्ञाया ये भक्ता आयाता, तेषां प्रतीकचक्षणमात्रेण नाम
 चक्षणमात्रेण वा विधानम्, ये भक्ता विधातव्या अप्यन्यगारीदा
 इति तत्तद्विज्ञाया न दृश्यन्ते, तेषान्तु प्रपञ्च विधानमिति । तत्र
 प्रतीकमात्रेण यथा— “त्व भग्ने सप्रथा चमि, सोम याप्ते मयो
 भुव इन्द्राश्चभागयो पुरोऽनुवाक्ते”-इति ऐ० ब्रा० १ १ ४ ।
 आग्राती ऐतो भन्तावाश्रयलायन्या मस्याम् १ १३ ४ पुनः १
 ८१ ८ । नामचक्षणमात्रेण यथा— “सुकीर्त्तिं यमति”-इति,
 पुनस्तदुत्तरत्र, “वृषाकपि यमति”-इति च ऐ० ब्रा० ६ १ ३ ।
 सुकीर्त्तिनाम अमर्षं सूक्तम्, वृषाकपिनाम तयोदगर्भं सूक्तं मिहा

श्रद्धायायाम् १०. १२१ ; १०. ८६ । अनाद्यातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— “यस्याद् भीषा निषीदमि ततो नो अमयं कृधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळदुष इति ता सुखापयेव”-इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न ह्येषा ऋगिहायनायन्या भाष्याता ।

तदेव मिद भैतरेयक भैतदायनायन्या ब्राह्मण्य मिति वहुं युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यथ न प्रतीयेत । प्रतीयते स्वेतद्व्यतिक्रमोऽपि । तद्यदेहानान्नांताना अपि मन्वाणां प्रतीकपहण्य-मात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च पिश्वो तप उचमं भव इत्याग्नावैष्णवस्व हविषो यान्यातुवाक्ये भवत.”-इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्हं देव प्रथमाय पित्र इति भावित्री मन्वाह”-इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इहाश्व-नायन्या भाष्याताः ; तद्यदेतस्या चाश्वनायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तर्हिषा मन्वाणां नून प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एवं मिहा-नान्नांताना अपि मन्वाणां नामपहण्यमात्रेण विधानं मस्ति यथा— “तिस्रः सामीधेनीरनूच तिस्रो देवता यजन्ति”-इति ऐ० ब्रा० १. ५. १ । ता एतादित्स्रः सामिधेन्य ऋचोऽताश्वनायन्या न दृश्यन्ते । तथाचाश्वनायन्या भाष्याताना अपि प्रपञ्च विधानं कृत भैतरवेण । तद्यथा— “इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नमो वरेणम्, अथ पातं धिषेपितैत्वेन्द्राय मध्यर्धं ह वृज्जाति”-इति ऐ० ब्रा० ०. २. ० । आम्नातेष्वेषा चाश्वनायन्याम् १. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टे नामैको वन्यः ॥ नदीयर्हं मन्वा अपि केधनेह द्वाह्ये नामपहण्यमात्रेण विहिताः न्यूनन्ते । तद्यथा— ‘प्रवृद्धिः का. ग्रंथति’, ‘आलिप्रासेन्याः ग्रंथति’, ‘अतिवार्धं ग्रंथति’-इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ० । परिशिष्टपन्थीयश्रुतान्तेभ्यो-

अधिकमन्त्राणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा— “ग्राह्यनस्थाः शंसति
०—० ता दश शंसति”—इति ६. ५. १० । ऋक्परिमिते खल्वा
इनस्यानामर्चोऽष्टावैव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानं मान्नातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखाया प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा
मेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिमिदग्रन्थौयाचर्चो यथावत् धमाम्नाताः, तस्याः
शाखाया एवेहं स्वादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकानां मध्यतनानां मन्त्राणां नैव सुकरम्, तदाप्यत्र
यावच्छब्द प्रयतिने भव्यते,— शाकल्यश्रित्येव शाकलाचार्येण वा
संहिताधीताध्यापिता च, वा मधीत्येव शिगिरादयः शाखाहृतो-
ऽभवन्, शिगिरवाष्कलसाङ्गवाक्याश्वलायनाधीता, अप्यद्यप्रच-
लितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरय-
द्ब्राह्मणस्यायमव्ययमिति । अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये “अथ त्वेदं न
एतत् प्रोक्तम्”—इत्येतस्य व्याख्यानं नैव मुक्तं सायणाचार्येण — “न
पश्चान् (महिदामादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण
कण्ठरूपं मित्वादि त्रयं नैव प्रोक्तम्, न तु माधं मित्वादिकं चतु-
र्थम्”—इति (१, २, २,) । इत्थं मस्य ब्राह्मणस्य शैगिरीयादिभ्यः
पक्षभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि सर्वशाकल्यशाखोपयोगित्वं मध्यस्थादृतम् ;
सर्वासा मेऽतासां मिथः किञ्चिदभेदवत्त्वेऽपि तत्त्वतोऽभिन्नसंहिता
कत्वात् । तस्मात् शैगिरीयाश्वलायनान्यन्तानां पश्चानां नैव
शाखाणां मिदं नैकं ब्राह्मणं भैतरेकं नामेति च सिद्धम् ॥

(७)

अथेदानीं विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यत्र एवास्य विषय इति श्रुतः ; प्रायः सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तिः । यज्ञस्वरूपमन्त्रेण निरूपितं भगवता कात्यायनेन—“यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चतुर्धात्याय-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमैन्द्रादिकाः, देवता सुहृन् पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेत्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्”—इत्याहुर्गान्धिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह—“षट्पाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह—“अग्नये प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २, “सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. १. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयामिषु (१. १. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोपने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्वष्टृवानुपदं ययामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनम्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । “देवतायै सद्व्यस्तस्य वज्री प्रक्षेपो होमः”—इति हि तत्तत्तत्तं आग्नेयाधिकम् । आह यात्र कात्यायनः—“यजतिशुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठहोमा वपट्कारप्रदाना याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतवः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना शुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्विविधम् । द्विविधं मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाद्भेदात् पुनर्दि-

विधम् । तद्यथा— वे च यागा यदाम्येयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यं
 दर्शपूर्णमाससयोगिनोत्पत्त्या , ते दर्शपूर्णमासगन्धवाच्या । तेषां मेव
 “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”-इति फलसाधनत्वेन विधा
 नात् प्रधानत्वम् , तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्व मन्थनवाधानादि
 ब्राह्मणतर्पणान्त तदङ्गजातम् , फलश्रुतिशून्या प्रयाजादियागा
 पूर्वाधारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्ग
 भाजना एव । तदुक्तं आपस्तम्बपिण्डा यज्ञपरिभाषायाम्—“यान्तेषो
 ऽष्टाकपालोऽन्नीषोमीय एकादशकपाल उपाशुयामश्च पौर्णमास्या
 प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमा ”-इति (७७, ७८ सू०) । ‘सहाङ्ग
 प्रधानम्’-इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागा पुनस्त्रिविधा , इष्टि होम सोमभेदात् । दर्शपूर्ण
 मासादय इष्टय , अग्न्याधेयान्निहोतादयो भीमा , अग्निहोमा
 अग्निहोमादय मोमा । ते पुनस्त्रिसप्तका , इष्टि पाक सोम
 मस्याभेदात् । तत्र अग्न्याधेय , अग्निहोतम् , दर्श , पौर्णमास ,
 आययणम् , चातुर्मास्यम् , पशुबन्धयेति सप्त इष्टि मस्या । शाय
 होम , प्रातर्होम , स्वामीपाक , नवयज्ञ , वैश्वदेव , पिष्टयज्ञ ,
 घटनेति सप्त पाकमस्या । अग्निहोम , अयमिहोम , उदय्य ,
 पौष्टगी , वाजपेय , अग्निरात्र , पातोर्याम इति यत् सोममस्या ।
 त एव सोमयागा पुनर्एकादशीनवत्यभेदात् त्रिविधा भवन्ति ।
 एतद्विहता अप्यन्ये बहव सन्ति काम्ययागा । तद्यथेष्टय —
 आयुष्तामेष्टि , पुत्रेष्टि , पवित्रेष्टि , वषट्कामेष्टि , प्राजापयेष्टि ,
 वेग्वानरेष्टि , नयगम्येष्टि , ऋषेष्टि गोप्यतीष्टि एवमादय ।
 गोमेधान्ननिधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते , ते तु सोमान्तर्गता ।
 गोशामनीयानोऽपि सोमविकाश एव ।

अस्ति चेया यागानां प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षायां सर्वेषां भेदः कर्मणां सुपदेन युतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति । अत्रा-
ज्ञापस्तस्यः— “दर्शपूर्वमाभाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिन-
पशुमणानाम्, वैश्वदेवं वषणप्रवास साकमेघ शुनासीरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिक्षामिक्षा-
णाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवामयम सावक्षरिकणाम्, निकायिनान्तु प्रथमम्”—इति
(य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्त्तते इति ध्येयम् ।

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वह्मयागेषु च यत्र कुतश्चित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं भारोपयन् या या च
श्रुतिं करोति, तांश्रुतिमन्त्रस्य सैव देवता, तादृगश्रुतिमन्त्रप्रधानं च
च यागस्तद्देवतो मन्यते । तदाह निरुद्धकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋषिर्यज्ञां देवतायां मार्गपत्न्यं मिच्छन् श्रुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दे-
वतः स मन्यो भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “यो देव-
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “देवो दानाद्वा, दीप-
भाद्वा, शीतनाद्वा, शुश्रूषां भवतीति वा”—इति देवगन्ध-
निर्ययनञ्च तत्रेव । शुभ्रन्दयास्र भमण्डनमात्रम्योपनयनञ्च. ; एवं हि
यन्तरिक्षस्याना चन्द्रादीनां, सौरजगदहिर्मूतानां ध्रुवादीनाञ्च ग्रहण-
मिदं सिध्यति । तदेव मिन्द्रवाय्वादीनां मचेतनानां वृद्ध्यादिदान-
हेतुकम्, यात्रापरराजादीनां चेतनानां चाद्यादिदानहेतुकं देव-
त्वम्, भ्रमादिजीवानां मजीवानाञ्च आवादीनां दीप्तिहेतुकं देव-

त्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीना ब्रह्मवर्षस्त्रिणा विदुषाश्च धोतनहेतुर्क
देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकारादीना तदुपरिस्थाना तारकादीनाश्च द्युस्थत्व-
निवन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्वं एवेति गुणा उपपद्यन्ते,
तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव मात्राद्वास्तवपर्यन्ताना सर्वेषां
मेव यदार्थानां देवत्वमुपगम्यते । द्युस्थत्वे अति दानादिगुणवत्त्वं
मिदं मेकमेव देवत्वचक्षुः स्वीकार्यं मिति मते तु सूर्येन्द्राग्न्यानि-
सेन्दुप्रभृतीनां भूस्ततो भ्रमणलस्यानां मेव यदार्थानां सुखं देव-
त्वम् , तत्तस्यानभक्तिसाहचर्यतत्त्वव्येषां भूरादिलोकानां तत्रस्थानां
ममसोमौषधादीनां मयीत्वेव विशेषः ।

अन्वष्टोक्तं याज्ञकेम— “तिस्र एव देवता इति नैवक्ताः । अग्नि,
पृथिवीस्थानो वायुर्गन्धो वातरिचस्थानः सूर्यो द्युस्थान.”—इति
(७. २. १.), “तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसाहचर्यं व्याख्या-
स्यामः । अथैतान्यन्त्रिभक्तीनि— अथं लोकः ०—० ये च देवगणाः
समाध्याताः प्रथमे स्थाने”—इत्यादि (७. १. १.) च । तानि च
प्रथमे स्थाने समाध्यातानां देवानां नामानि निघण्टावाध्यातानि—
“अथः शकुनि, मण्डुका.”—इत्यादीनि (१. २. १-२६.) पद्विंश-
त्यत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निबन्धे समन्वोदाहरणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायतनानि स्मृतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तेषां मन्त्रः प्रथमागामी भवति”—इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम्
अथैतानीन्द्रमक्तीनि अन्तरिक्षलोकः ०—० ये च देवगणाः समा-
ध्याता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. २. २.) ।
मध्यमे स्थाने समाध्यातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ—
“अथेनः सोम चन्द्रमा”—इत्यादीनि पद्विंशत्यत् (१. २. १-
२६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निबन्धे समन्वोदाहरणम्—

“श्रेणो ध्यास्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) ।
 एवम् “अथैतान्यादित्यमतीनि अस्तौ नोकः ०—० ये च देव-
 गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
 (७. १. ४.) । उत्तमे स्थाने समाम्नाताना देवाना नामा-
 न्यपि तत्रैव निवर्ण्य— “अश्विनौ उषाः सूर्या”—इत्यादीनि
 एकत्रियदाद्यातानि (१. ६. १—११.) । ध्यास्याताय
 ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरण मिव— “अघाती
 द्युस्याता देवतास्तान्ना मन्त्रिनो प्रयत्नागामिनो भवतः”—इत्यादिना
 (१२. १—४६.) । तदेवं प्रधानतो देवताविश्वेऽपि स्थानभक्त्या-
 दितो तद्वहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेद मुक्तं तन्न तेनैव— “तासां
 (तिसृणां देवतानां) माहामाग्यादैकैकस्या अपि वज्रानि नाम-
 धेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिर्देवकार्याः ।
 महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तत्र माहाभाग्यम् एकस्थान-
 भाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाच्चातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एक-
 याच्यभाक्तेन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यं
 मिति तदर्थः । तदित्येव मायद्यस्तस्वपर्यन्ताना सर्वेषां मिव पदा-
 र्यानां पारिभाषिकं देवत्वं मभ्युगत्यैव “यत्काम ऋषिर्यस्या देवताया
 सार्यपत्न्य मिच्छन् मुनिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इत्युक्तं
 (निरु० ७. १. १.) मिति फणितम् । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु मुता
 एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः मुतिकाले एव च देवत्वेन मुत्या भवन्ति ;
 नान्ये नाप्यन्यत्वेनैव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
 देवत्वेनैव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतस्तयस्त्रिंशदेव देवता. सर्वसंहितासु परिगणय्य
 दग्निता. । तत्रया— “ये त्रिंशति त्रयस्यगो देवामो ऋद्धिगमदन् ।

धिदग्धं दत्तासनम्”—इति ऋ० स० ८ २८ १ । “त्रयस्त्रिंशं गतानुवत भूतान्यग्राम्यन् प्रजापति परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”—इति या० स० १४ ३१ । “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधि रक्षन्ति सर्वदा । निधि त मय को वेद य देवा अभिरक्षय”—इति अथ० स० १० २१ ४ २२ । ब्राह्मणेषु च प्राय सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चाग्निं ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्कक्षाकाल मसङ्ग-
दाद्यात्तम् । तद्यथा— “त्रयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”—इति (३ २ ११) ।
एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवता समाध्याता । तस्यैवैव प्रायणी
वेद्यारम्भे (१ २ १)— ‘ध्या यजति’, ‘धामि यजति’, ‘सोम
यजति’, ‘सवितार यजति’, ‘सप्तमा मदिति यजति’—इति ।
तदबानिभिन्ना गद्या एव तस्मिन्त्रयस्त्रिंशदतिरिक्ता न्युता , अथ
सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशन्त पातित्वस्वीकारेऽप्यन्यासा ति
रुक्ता तदतिरिक्तत्वं सपरिच्छाद्यम् । अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे
यथादिभिन्ना अपि बह्वो देवता आख्याता । प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्
गणनन्तु सोमप पर मित्वेव । तदाहैवैतरेये— “त्रयस्त्रिंशद्देवा
सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपा । अष्टौ वसव , एकादश रुद्रा , द्वाद
शादित्या , प्रजापतिश्च वषट्कारश्च , एते देवा सोमपा । एका
दश प्रयाजा , एकादशानुयाजा , एकादशोपयाजा , एतेऽसोमपा
पशुभाजना । सोमेन सोमपान प्रीणाति , पशुनाऽसोमपान्”—
इति २ ० ८ । एव गतपथादिचपि द्रष्टव्यम् ।

तदव पूर्व सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्कक्षानां देवानां परिचयाय
किञ्चिद् यतामहे ।— ‘वसव’—इति पद निघण्टो रग्निनामसु
पठितम् (१ ५ १०) पुन दुस्यानदेवनामसु च (५ ६ २८) ।

निरुक्तकारो मगधान् यास्तुद्वयं वसुगर्भं निर्वचनादिकं मेव
मकरोत्— “वसवः । यद् विसर्गं सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति
समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि, “इन्द्रो वसुभिर्वा-
सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”—इत्यादि, “वसवः—
आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च
(१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवान्निष्ठाः,
वैद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनद्वैतवस्ति-
स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः ; तत्रतत्र तत्तद्विगममन्त्रान्त्रा-
प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तद्विरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम् ।
अतएव श्रुतितीर्थेषु वसूनां त्रिस्थानत्वादिकं मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
न्यविधम् । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
वायुश्चान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च सौरश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ;
एतेषु द्वीदं सर्वं वसुहित मेने द्वीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं
वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ४.) । एवं हि
तेषां तत्त्वतस्त्रिस्थानत्वेऽपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्तपन-
ऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्री-
च्छन्दोभागित्वकथनात्, अग्निना सहास्यानात्, प्रातस्तपनदेव-
त्वेनोपन्यासाच्च पृथ्वीस्थानं मेव प्रधानम् । तत्तिरीयारण्यके तु
वसूनां पार्थिवान्निष्वरूपत्वं स्फुटं माख्यातम् (१. ८. १.)—

“अग्निश्च जातवेदाय महीजा अजिराः प्रभुः ।

देवानरो नयपाय पंक्तिगधाय भग्नसः ।

विमर्ष्येवाटमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ”—इति ।

एतमपि “अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी भूमी, उच्येते”
—इति (७. ४. ३.) निरुक्तमिदानीत् अग्निविगीषाणां वसुदेवानां

विस्थानत्वं मण्यव्याहृतम् । तथाचाष्टौ वसवो ऽष्टविधा अमय
इत्येव सारम् ।

‘रुद्रा’—इति पदं निघण्टो माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५.
५ ६) । तथा चेपा मन्तरिघस्यत्वेन वायुमन्त्रित्वं सवगम्यते ।
तन्निर्घचनादिकन्त्वेव सवादि यास्त्रेण—“रुद्रो रौतीति सती
रौक्यमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुद्रदत् तदुद्रस्य रुद्रत्व
मिति काठकम् । यदरोदीत् तदुद्रस्य रुद्रत्व मिति चारिद्रविकम्”
—इत्यादि (१० १ ५) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्वं नैव
प्रतीयते । ततस्तेनैव तदुत्तरसुक्तेन “अग्निरपि रुद्र उच्यते”
—इत्यादिना (१० १ ०) रुद्रसाम्निविशेषत्वे निर्णीतेऽपि
माध्यमिकत्वाद् वायुमन्त्रित्वं न विवक्षन्, विद्युदग्नेर्हि पान्तरिणा
न्माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुसमागतत्वं च सुश्रुतम् । ऐतरेये
ऽप्यत्र “(स) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (अभजत्)”
—इति श्रुतौ (१ २, ३) रुद्राणां त्रिष्टुप्कन्दोभागित्वकल्पनात्,
इन्द्रेण महाश्रानानात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपस्थाभाशान्तरिष
स्थानत्वं नैव बुध्यते । अतएवऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विद्युता,
परं त्वन्यथैव । तथा—“कतमे रुद्रा इति, दशमे पुरुषे प्राणा
आत्मेकादशसो यदास्मान्मन्त्रांश्चरीरादुत्क्रामन्त्यव रोदयन्ति,
तदाद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४, ५५ ० ५) । अथाय
नेत्तिरीयारण्यकम् (१ ६ ४)—“अथ वायोरेकादश । ०—० ।

प्रभ्राजमाना व्यवदाता याव वायुकि-वैद्युता ।

रजता परुषा श्यामा कपिना अतिलोहिता ।

ऊर्वा अवपतन्ताय वैद्युत इत्येकादश”—इति ।

तदित्यं विद्युत्साम्निष्टा मूर्ध्वर्ज्युनिदानरूपा आत्मविद्या वायु

विशेषाः तथाविधगयुसंन्विता विद्युदन्वयो वा रुद्राः, स्फूर्जद्युरेव
तेषां रोदनमिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम्
(५. ६. २४.) । तथा तेषां द्युस्थलेन सूर्यभक्तित्वं भवगम्यते । तन्नि-
र्घचनादिकृत्वमेव स्यादिति तेभ्यः— “आदित्याः कक्षात् ? आदित्ये
रसान्, आदित्ये भासं ज्योतिषाम्, आदीतो भासा इति वा, आदितेः
पुत्र इति वा”-इति (२. ४. १.), “अयातो द्युस्थाना देवमणास्तेषां
मादित्याः प्रथमामाग्निनो भवन्ति”-इत्यादि च (१२. ४. १.) ।
तदेतेन तेषां मादित्याणां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते ।
“आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”-इत्यादि च (३. २. २.) यत्र ऐतरेय
श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन आदित्यानां द्युस्थानत्वं मेव
बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कृतम आदित्या इति, सादग
मात्ताः संवत्सरस्येत आदित्याः ; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति ।
तदादिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”-इति (१४.
५. ३. ६.) । तदित्य आदित्यापरंपर्यायसूर्यकृतमासकृपकालानां
सम्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्वं सपि सुवचम् ।

शुक्लरश्मिस्त्वह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश
सूर्यविशेषा एवादित्याः’-इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २. ३४०—

“सविता, ०—० तस्य काशो यदा द्यौरपहततमस्काशीर्ष-
रश्मिर्भवति”-इत्याद्युक्तं, प्रथम आदित्यं ।

“भगः, तस्य काशः प्रागुत्पन्नात्”-इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सप्तैर्वा सप्तैर्वा सौर्यैर्वा”-इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

‘स पुनरयं भगवान्नात् सतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दौर्गो हन्ति ।

“अथ यद्रश्मिषोऽयं पुष्यति, तत् पूषा भवति”-इत्याद्युक्तं यत्तुर्वर्चः । ‘आपूर्णस्तेजसा’-इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”-इत्याद्युक्तं पञ्चमः ।

“विश्वानरः [प्रवृत्तः सर्वाणि भूतानि ७ ६. १.]”-इत्याद्युक्तं षष्ठः ।

“वरुणः [हृषोतीति सत १०. १. २.]”-इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“क्षीणो, केशा रश्मयस्तद्गान्”-इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति”-इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नवमः ।

‘वर्षिता चावस्थावाना कम्पनय भूतानान्’-इति तद्वृत्तिः ।

“यसः [धृच्छतीति सत. १०. २. ६.]”-इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपाद्, अजन. एका पाद् ; एकीन पादेन वातीति वैनेन पादेन पिबतीति वैकोऽप्य पाद् इति वा”-इत्याद्युक्त एकादशः ।

‘समुद्र. [सम्प्रोदन्तेऽस्मिन् भूतानि २. १. १.]”-इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्य द्वादशभासकानां द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या मन्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैरुक्तादिसम्मत एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अन्येकस्यै-
वान्ते अग्निः, जातवेदाः, द्रविषोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक् देवतात्वेनाभ्यासानि (निघ० ५. १. २.) । उक्ताद्येदं
निरुक्ते म्फुटम्— “कर्मपृथक्तात्—० पृथग्विधं श्रुतयो भवन्ति
तथाभिधानानि”-इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिता. मन्यन्ते,
तथाहि ऋ० सं० २. २०. १, य० वा० म० ३४. ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो वृतस्रूः सनाद् राज्ञ्यो जुष्टा जुष्टोमि ।

शृणोतु मित्रो धर्ममा भगो ननुविजातो वरुणो दध्मो अग.”-इति ।

अतः ‘तुविजातः’-इत्यस्य ‘बहुजातय धाना’-इत्यर्थः । जगो

यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव मस्या गृचि सप्तादिष्वनामानि
श्रुतानि ; अष्टमस्यादित्यो मार्त्तण्डनामा । स चान्यत्र श्रुतः ।
तद्यथा ऋ० सं० १०. ७२. ८—

“मत्तभिः पुत्रैरदितिरूपं प्रेतं पृथ्वे युगम् ।

प्रजाये सत्यवे त्वत् पुनर्मार्त्ताष्ट माभरन्”—इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टो पुत्रासो अदितेः”—इति (ऋ० सं०.
१०. ७२. ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”—इत्यैतरेयकम्
(३. ३. ७.) । “अदितिः दीना देवमाता”—इत्यादि च नैरुक्तम्
(४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादिना आन्तरिक्षाः ; अत एषा
मिह नोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाध्यागच्छमतः प्रजापतिं निरूप-
यामः— ‘प्रजापतिः’—इति पदं निघण्ट्यावन्तरिक्षस्यानेत्यास्मात्
(५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”
—इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिरां इदं मेक
एवाग्र आस, सोऽयामघत प्रजायेय भूवाग्भ्या मिति”—इत्यादि ॥
ऐ० ब्रा० २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते ।
कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ;
सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजा-
पतिश्चरति गर्भे अन्तः”—इति (य० वा० सं० ३१. १८.) श्रुतेः
जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”
—इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहि-
तरं प्रायच्छत् सुशो भाविषीम्”—इत्याद्येतरेयकम् (४. २. १.),
प्रजापतिर्वै प्यां दुहितरं मय्यधायत् , तद्वि मित्यन्य पाहुः उप्रम
मित्यन्ये”—इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ८.) । एषमाध्यागच्छेभ्यः

सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यदग्नि”-इति
 तु तैत्तिरीयकम् (जा० १. १ ५, ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”
 -इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४ ५.) । “रूप वै प्रजापति”
 -इति, “नाम वै प्रजापति”-इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) ।
 “यज्ञो वै प्रजापति.”-इति च तै० ब्रा० १. ३ १०. १० । अत-
 पथब्राह्मणे “कतम प्रजापति-इत्याशङ्क्य “यज्ञ प्रजापति.”
 -इति समाहितम् (१३. ५ प्र. ७.) । तैत्तिरीयसंहितायान्तु
 “मन इव हि प्रजापति”-इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि
 प्रजापतित्वं साम्प्रदायिकम् । “प्रजापति स्यात् वायुराकाश आदित्यो
 वा”-इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबर (१. २. १०.) । तदित्य
 प्रजापतिशब्दो बहुवचनं । अत एवात्रातमिह- “अपरिमितो वै प्रजा
 पति”-इति (६. १. २.) । अतएवैऽप्येव श्रुतम्— ‘सर्वं वा इदं
 प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिहं किञ्च’-इति (५. १ ३ ११.) ।
 एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापति. (ऋ० सू० ४. ५३. २.)
 -इत्याद्याम्भानप्राधस्यात् आदित्य एव मुख्य प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथैतरेये भीमपदेवता नयस्त्रिंशत्तस्यापूरको वषट्कारः
 श्रुतः । “वौषडिति वषट्कार”-इत्याहाम्बलायन (श्रौ० सू०)
 १. ५. १२ । “उच्चैस्तृतीं वा वषट्कार”-इति च पा० सू०
 १. २. ३१ । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्, तां मनसा
 ध्यायेद् वषट् करिष्यति च विज्जायते”-इत्याह यास्क (निरु०
 ८. २. ७) । श्रुतश्चेतद् वचनं मिहैतरेये । तथाहि— “यस्यै
 देवतायै हविर्गृहीत स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् कर्मिष्यन्
 साक्षादेव भदेवता प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवता यजति”-इति
 ३ १. ८ । तदित्य वौषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति

सुवचम् । यत्त्वास्यात शतपथे—“प्राणो वै वषट्कार”-इति (४ २ १ २८) तत्रु स्यादौपचारिकम्, उच्चैर्ध्वनि प्राणभृता वनयता मेव भवतीति ॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्क्षेत्राकेषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपयदम् । तथाहि—“यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”-इति ११ ६ २ ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४ ५ प्र० ७)—“क्षतम् इन्द्र १”,-इत्याशङ्क्य “स्तनयिन्नुरेवेन्द्र”-इति सिद्धांतिः । अत्र स्तनयिन्नुरेतुमेघचालको वायुरेवायौ बोध्यः । तथा तत्रैव तत उत्तरं द्रुतम्—“क्षतम् स्तनयिन्नु १”-इति प्रश्नपूर्वकम् “अशनिरिति -इति । अत्राप्यशनिरेतु स्तनयिन्नु रित्येवार्थं प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बहुदाहृतश्च (७ २ १), ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, धरमेखराजादित्यकालाचार्याश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम् । तदेतत्तत्रैव मन्त्राच्छ्रुताया नैकतदेवतसूत्रा सूचितम्, तत्त्रिर्बधनादिकन्त्रिंशत्क्षेत्रपदं दर्शयिष्याम ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४ २ ७ २) सोमपदेषु द्यावा पृथिव्योर्द्वान्निशत्त्रयस्त्रिंशत्क्षेत्रे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजापतेयतुष्टिगन्धश्चान्नातम् । तथाहि—“यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ, त्रयस्त्रिंशद्देवा, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश”-इति ॥

अथ सोमपानाम् ।— तत्र प्रयान्देवानां पञ्चिचयाय ऐतरेयोक्तं ‘समिधो यजति’ इत्यादिकं निवेष्टम् (२ १ ४) । तेत्तिरीयोऽप्येवम्—समिध, तनूनपातं वराशसो वा, इड, वर्धि,

दुर , उपासान्ता, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्य , त्वष्टा, वनस्पति ,
 स्वाहाकृतय ,— इत्येवैकादशविधा (ब्रा० ३ ६ २) । प्रधानस्य
 यागस्य प्रमुखे वा एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयाजाहुतय
 प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाग्नीमन्त्रहेतुत्वात् वेदेषु
 प्राप्तीति व्यपदेश । ते त्वाग्नीमन्त्रा यद्यपि सर्वत्रास्माता द्वादश,
 समिधादय प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव श्रुता , तथापि तत्र
 द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरेकादशैव पर्यं
 वसन्ता भवन्ति । तदेतत् सर्वं सर्वत्राह्वयिषु विद्युतम् , भगवता
 याज्ञेन च स्पष्टीकृतम् (८ ३ ७) । समिधादिव्याख्यानस्य
 निरुक्तादौ सुव्यञ्जम् , यथा— “इध (समिध) गमिन्मनान्—
 यज्ञेध इति कात्यय”, “तनूनपात् आय्य भवति”, “नरायसो
 यज्ञ”, “इड— इडितव्य (वज्रिणास्ति)”, “वर्हिं परि
 वर्ध्वात् (कुय)”, “हार (दुर)— गृहहार”, “उपा
 मानन्ता = उपाय नन्ता च , उपा व्याख्याता (रात्रौ यपर
 कान्), नन्तेति रात्रिनाम”, “देव्याहोतारा— देव्यौ होतारौ ,
 अथवाग्निरसो च मध्यम”, “तिस्रो देव्य (‘इडा’, ‘भारती’,
 ‘सरस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिका (रूपकृत्)”, “वनस्पति—
 यूप”, “स्वाहाकृतय , स्वाहेत्येतत् श + आहेति वा, स्वा वागा
 इति वा, स्य प्राहेति वा, स्वाहुत इविर्जुहोतीति वा”—इति (८
 ३ १—८ ३ ५) । “देव्याहोतारा = नेत्रापोतारौ”—इति तै०
 ब्रा० ३ ६ १२ ६ । ‘देव्यहोत्यग्न्यायां यत्राभुवाजदेवस्य हो
 देहौ—इत्यादि तत्र भा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ दासव्यभि
 तदेव सिद्धादय स्वाहाकृतवन्ता सर्व एवेमे यदायां यज्ञभग्नमि
 त्वात् त्रैक्येन श्रुता इत्येव वाच्यवृत्तता माशय क्लिप्त ॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् वा एकादश भाहुतयो ह्यन्ते , ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तासां मेकादशानां भाहुतीनां देवा इदैतरेष्वे न युतास्तैस्तिरीयके तूपलभ्यन्ते । तद्यथा— “वर्हिः, दारः, उपासानक्षा, ओष्टी, ऊर्जाहुती, दैव्या-होतारा, तिस्रो देव्यः , नरायंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्पष्टकृत्— इति तै० भा० १. ६. १२. १४ । अत्र बर्हिपो दिक्पादानं किञ्चिद्-विजिषाभिप्रायम् , तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयानदेवानां अपि परिचयस्तैस्तिरीयत एवावगम्यते । तद्यथा— “समुद्रः, अन्तरिक्षम् , सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, अग्निश्च, वावाष्ट्विधौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः—इति (तै० सं० १. १. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां सङ्ख्या चतुष्पष्टिः पचपष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणनं मत्तभव मेव । तदेवं देवानां मत्तज्ञेयत्वेऽपि द्वायतया प्रधानतया अग्निवायुःसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्यं गण्यन्ते , तत्राप्येन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनोपगमात् देवतात्रित्वं मेव सम्पद्यते । तदाह याज्ञः— “तिस्रो देवता इति नैषत्ताः ;— “अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाता रिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः—इति (७. २. १.) । तदेव मत्तं पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अग्नादयश्चेतना इष्ठादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अग्नादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । द्युनोऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अग्निपृथगस्तदेकस्थानास्त्वप्रधाना ,

दुर, उपासानता, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्य, त्वष्टा, वनस्पति, स्वाहाकृतय, — इत्येवेकादशविधा (ब्रा० ३ ६ २) । प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे वा एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयानाहुतय प्रयानजगता वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाग्नीष्वनहेतुत्वात् वेदेषु आग्नीति व्यपदेश । ते त्वाग्नीमन्ता यद्यपि सर्वत्रास्मात्ता हादय, समिदादय प्रयानदेवता अपि हादयैव श्रुता, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वेकस्त्रिंशत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरैकादशैव पर्य वसना भवन्ति । तदेतत् सर्वं सर्वत्राहुतयेषु विश्रुतम्, भगवता यास्केन च सटीकृतम् (८ ३ ७) । समिदादिष्व्यास्यानञ्च निरुक्तादौ सुष्यन्तम्, यथा— “इष (समिध) गमिन्मनान्०—० यज्ञेध इति कात्यय”, “तनूनपात आन्य भवति”, “नगायसो यज्ञ”, “इड ०—० इडितव्य (यज्ञियाग्नि)”, “वर्हि परि वर्हिणात् (कुग)”, “हार (दुर)०—० गृहहार”, “उपा सानता = उपाद्य नता च, उपा व्याप्याता (राते अपर काल), नतेति रायिनाम्”, “देव्याहोतारा = देव्यौ होतारी, अयश्चान्निरमो च मध्यम”, “तिस्रो देव्य (‘इडा’, ‘भारती’, ‘मरुत्ती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिक (रूपकृत्)”, “वनस्पति = यूष”, “स्वाहाकृतय, स्वाहेयेतत् सु + आहेति वा, स्वा वागा हेति वा, अय प्राहेति वा, स्वाहुत उविर्जुहोतीति वा” — इति (८ २ १—८ ३ ५) । “देव्याहोतारा = नेष्टापोतारी” — इति तै० ब्रा० ३ ६ १३ ६ । ‘देव्यहोतार्यवार्था षटानुयाजदेवस्य ह्यो देव्यै — इत्यादि तत्र सा० भा० । तथाच तत्तन्नामर्को दाहद्विज्ञौ । तदेव सिद्धादय स्वाहाकृतयता भवे एवेने पदार्था यज्ञसम्यग्नि त्वाग्नेवलेन श्रुता इत्येव वाङ्मन्यता मागत्य कथितम् ॥

“त्व मग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने”-इति ऋ० सं० ६. १६. १ ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘देवेभिः’ ‘देवैः’ सूर्यरश्मिभिः ‘मानुषे जने’ मर्त्यलोकोऽत्र ‘हितः’ सर्वपदार्थेष्वशक्तिं हित इति तदर्थः । तदेतस्मात्तन्मन्त्रवर्षादेव यव सोऽग्निः प्रतीयते ; न ह्यग्निर्लोकस्य कस्यचित् मनुष्यादिवदिपहादिमतः परोक्ष-स्थाने; रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निर्लोक इति चेत्, इष्ट निवेदं वषोऽस्माकं अपि ; परं तस्य पार्थिवस्य पौरा-णिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं लभ्यवेवाम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुलभ्यः । तदस्मात् स्वाननिरूपणाच्च प्रतीयतैश्चैव पार्थिवस्य भौतिकस्त्वानेदेवत्व मिष्टम्, न त्वपरः कापि कश्चिदप्यस्यमिद्यतुर्गुणो हंसादृढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— यहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां ; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिंविप्रयुक्तं मग्निर्कर्मैव तत्”-इति नि० ७. २. १ । तदिदं मग्नेर्हविर्वहनं मग्निस्तात्कृतहविषा धूमवाष्पाकारैरुत्तरिक्षा दिक्षारित्वेन सम्यजते । तदेतच्छ्रूयते— “अमेर्वे धूमो जायते, धूमादध्वम्, धूमाद् वृष्टिः”-इत्यादि यत्० ब्रा० ५. ३ । तथात्र ऐतरेयोऽपि २. ५. ८ । स्मर्यते च— “अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्य-गादित्य मुपतिष्ठते । प्रादित्वाप्वायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”-इति (म० सं० ३. ७१.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नीं भाह्वयमानं बलकरं भाज्यचरुसोमाशिरादि हव्यं सर्वं मेव भक्षी-भूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य शोषध्याजना परिणत्यास्यच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयति । तदिदं वनम्, तत्तदाह्वरजन्यवनतोऽपि प्रवन्नम् ; यथा होमिषो-

पारिभाषिकदेवासु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्त्वानां तथाविधाना मनुस्मृत्यादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व भाष्यज्ञाना मश्वशकुन्यादीनाञ्चेतनानाम्, अथीध्वानादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरत्वञ्च कलत्रा-पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गसस्त्वभ्य-पांशुल-पादुकेर्होत्रिकोरप्यभिगन्तुं शक्नोते, मुख्यदेवाना मन्वादीनां तु तत्तदस्ति नास्ति चेति संशयः स्यादयैदविदुषां बालानाम् ; पौराणिका एव हीदृगसंशयस्योत्थापकाः । यत्तुतो यथा पारिभाषिकदेवानां प्रत्यक्षदृष्ट्यानां सर्वत्र सर्वैर्ब्रह्मचार्याणा मिथ्यादीनां देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्याना मन्वादीना मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्तोक्ततत्त्वानामनिर्वचन-स्याननिर्देशकमनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतः, ब्राह्मण-विहितान्निप्रणयनादीना मन्त्रेयोपपत्तेः, तत्त्वान्त्वेष्वपि तादृगार्थ-प्रतिपादकवर्णनयुते, सीदाहरणदेवत्वत्वान्यतमयुतितोऽपि तथैवा-वर्गते, दृष्टेभ्य एवेभ्य उपपत्ते च देवकार्यफलैः अदृष्टविषयादि-कल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथम मन्वादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कस्मात् ? अघणीर्भवति, घयं यज्ञेषु प्रणीयते”—इत्याद्यनिर्वाचनमग्नि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वन्यथाः कश्चिद्वैसाकृष्टयत्तुर्वदनी रत्नवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षमस्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थान-निर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवाथ पार्थिवेषु दृष्ट्याद्यस्त्वशरीरेषु सर्वत्रैव विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदमम् ।

हव्या नो वचदानुपक्”-इति (ऋ० सं० १०. १७९. २.) ।

हे ऋत्विज । ‘देवं’ द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत् ,
‘जातवेदमम्’ अग्नि ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रज्ञया ‘प्रभरत’
प्रकाशं गृह्णत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्य अग्नेः सावधानतया प्रणयनं
कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन् अग्निप्रणयनकाले इन्द्राङ्गुष्ठादीनां दाहो यथा
न स्यात् , नापि तस्याप्येवः पतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्ये-
तदर्थं भवेद् ‘देव्या धिया’-इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया
उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थं माहुरणीय इत्याह— स हि
‘आनुपक्’ वद्वह्णारूपत उपर्युपरि स्थितः सन् ‘न हव्या’ अक्ष-
हत्तानि हव्यानि ‘वचत्’ वदतु, यस्यामाण्यानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति ।
‘धीः’-इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.) । ‘भरत’ इति
“ब्रह्महोर्भङ्गवदसि हव्य”-इति (पा० ८. २. १२ सू० १ वा०) इत्य-
स्यैव रूपम् । “आनुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपपत्तं भवति”-इति
निघ० ६. १. ५ । ‘अनुपपत्तं उपर्युपरिलम्बन मित्यर्थः’-इति च
निधण्डुमाथे देवराजः (४. ३. ५६.) । उपर्युपरिलम्बता अस्मिन्नेव
प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाङ्गुष्ठाद्यानुपपद्यते, नाव्यक्तेति च व्यक्तमेव ।

देवलक्ष्यश्रुतीनाञ्चान्वयतमेषा—

“न हि देवा धन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; न चतुर्भुजः”-इति
ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि शीघ्रः शीतकाले, नापि शीतो शीत-
काले वसतीति तदागमः । तद्वयं ऋतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत
उभयलभ्यो नाप्रत्यक्षो विप्रहादिमान् कथनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थं च नास्ति देवानां विप्रहादिमत्त्वस्यापेक्षा ;
कर्मास्तेव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धा-

प्याथिकीपधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तथापि त्रिंश-
रक्रमादिभ्योऽपि शतादिकमाणाम् । हन्वेदानीं तादृशज्योतिष्टो-
मादियज्ञाभावात्, काशप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृगा-
हारविरहाद्यात्मकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिर्दोषं च प्रत्यक्षं
मेव । अत एवोक्तं मिहैवैतरेये— “यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यत्नेन विद्वान् होता भवति”—इति (१. २. ३.) । ‘जनानां
समूहो जनता, तत्पुरुषाद्यैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रका-
रेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति”—इति तदर्थः । तदे-
तदविवर्धनं कर्म; यद्यैव पार्थिवध्यायेः प्रत्यक्षं मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— “विश्वानरावेति
उत्तरे ज्योतिषी (विष्णुर्भूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां
जायते । कथं त्वय मीताभ्यां जायत इति । यत्र वेद्युतः शरणं
मभिहन्ति, यावदनुप्राप्तो भवति, मध्यमधर्मेव तावद् भवतु-
दनेन्धनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यते उदको-
पशमनः शरीरदीप्तिः । अवादित्वादुदीचि प्रयमसमाहृते पार्थिवे
कांसं वा मणिं वा परिशृण्व प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन्
धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽयं मेव सम्पद्यते”—इति (निरु० ७,
६. ६, ७.) । एवंविधान्निजस्ववर्णनं मन्त्रिमेव भौतिके ज्वलना-
त्मकेऽनापुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिन् ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां सृष्टां-विधानं मेव माश्रातम्—
“अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीताहाध्वर्युः”—इत्यादि (२. ५. ४.) ।
अत एव एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कथनरूपरो विग्रहा-
दिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् । किञ्चैषा मन्त्रिप्रणयनीयमन्त्राणां
मर्यादप्रकृतयेव मेव प्रतीयते । तद्यथा तन्मैव विहितं श्लाघयमो मन्तः—

स्वरूपलक्ष्मीतीन्द्रगन्धस्य वायुपर्यायत्वं मपि प्रतीयते । वायूनां हृष्टि-
कारित्वेनाचञ्चलहेतुत्वं नु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र “इषे त्वोजं त्वा”
—इतिमन्त्रस्य शतपथब्राह्मणं वायवदतिपदव्याख्यानं मिह पूर्वं
प्रदर्शितं मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयान्त्राग्रे च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम् — “वायुर्वे तृष्ये प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रगन्धस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्वञ्च न विरुध्यते ; याज्ञिक-
मते प्राच्याभेदेऽप्यभिधानपार्यक्षाद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्यपत्न्यत्वेनाभौटानि, तानि सर्वा-
ण्येव देवतपार्यक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्ति । अतएवाग्निपर्यायाणां
सन्निजातवेदोर्वैज्ञानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
वातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसबिहभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्यक्यं भवत्युपगम्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देव-
पार्यक्यं सुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोप्रातेत्यप्येकस्य सतोऽपि”
—इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्मैदस्तथैवेन्द्र-
वायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदेन्द्रवायव ग्रंथति, प्राणा-
पानावेवास्य तत् संस्करोति”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. २.) ।

अप्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्मास्थेवं निरूपितानि—
“अथाथ कर्म— इमानुप्रदानं, इतवध, या च का च चलकृति-
रिन्द्रकर्मैव तत्”—इति (निरु० ७. ३. ३.) । इतवधोपाख्यान-
श्चेतदुपमामूनकं कविकल्पितं मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् को हवः ? मेव इति । ०—० । अथाथ ज्योतिषस्य
मिथीभावकर्मणो वर्धकर्म जायते, तत्रोपमायेन बुद्धवर्षा भवन्ति”

न्नात् । अचेतने संस्तुते देवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकाम-
क्रोधादिगुण्येऽपि ह्यस्मिन्नन्मो हस्तदानस्य फलं तद्दहनं कथं वाधते,
केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,
अर्चितोऽतिथि राक्षार्यः पिता वा स्वयं सर्वकाभीष्टं साधयतीति ।
तत्र सर्ववैघर्ष्यरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य सुस्तरम् । तत्त्वतः
प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाभ्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवता-
त्वेन गृह्यन्ते इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यक्षले अप्रत्यक्ष
हेतुकाल्पनानौचित्यात् ।

इत्थं हि नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्द्देशतः, कर्मनिरूपणतः,
उत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, तद्विहितमन्त्रार्थतः, देव-
लक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्मादन्तेराशंसित-
फलोपपत्तेश्च निर्णीत मितम्,— अथ मेव पार्विवो भौतिकोऽग्निः
सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कश्चन सुवचिष्णागर्त्ति
कर्मक्षीरचये स्नातः यश्चन्द्रधनुर्देवः खपुष्पहस्तशेखरो बन्ध्यासुतः
पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एष मिन्द्रोऽपि भौतिकाः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विष-
यादिमात्रं चेतनः । तथाहि — “इन्द्रः इरा दृष्टातीति वा, इरा
ददातीति वा”-इत्यादीनि तद्विर्वचनानि (निरु० १०, १, ८,) ।
‘इरेत्यवपर्यायः, ; निवण्टावयनामसु तत्पाठात् (२, ७, ११,) ।
‘वर्षस्तेदित महदुं वीजं मिनत्ति, त मिन्द्रकारितम् ; सोऽथ
मिरादार, सन् इन्द्रः’-इति, ‘यो वर्षदारेणासौ इरा मसं ददाति,
सोऽथ मिराद इरादाता इन्द्रः’-इति च तत्र व्याख्यातं देवराजिन ।
तथाच वर्षहेतु, कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । “वायुर्वेन्द्रो
वान्तरिक्षम्यान”-इति निरुक्तीकमन्यान्तरिक्षं मेव म्यानं वायु

एवं प्रतिदिन मुदीयमानो द्युस्यः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुष्प-
रूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान्,
आदत्ते भावं ज्योतिषाम्, आदौमो भावेति वा”-इत्यादित्यनाम-
निर्वचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ । ‘सूर्यो द्युस्यः’-इति
तास्याननिरूपणम् (निरु० ७, २, १,) । “अथास्य (आदित्यस्य)
कर्म,— रसादानम्, रश्मिमिव रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
ह्यत मादित्यकर्मैव तत्”-इति तत्कर्मनिर्णयः, (निरु० ७, २, ४,) ।

“उदुत्तं जातवेदसं देव वहन्ति केतवः ।

इमे विज्ञाय सूर्यम्”-इति ऋ० सं० १, ५०, १ ।

एष निगमस्ततोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२, २, ४,) ।

अस्मार्धस्वेवं यास्कमश्रुतः— ‘केतवः’ रश्मयः, ‘विज्ञाय’
विजित्व ‘इमे’ इक्ष्वाक्षिप्रसरणाय ‘जातवेदस’ जातवेदःप्रधानं
भूलोकं मिमम्, ‘स्यं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ जडं
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”-इति निरु० १२, २, ४ ।
विज्ञावेति पठ्यर्थं चतुर्थी (पा० २, २, ६२ सू० १ वा०) ।
“जातवेदा कस्मात्”-इत्यादि-(निरु० ७, ५, १-१,)-दर्शनात्
अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वमस्य
भूलोकस्य “अग्नि, पृथिवीस्यामः”-इत्यादिना (७, २, १,) विहित
मेव । प्रापणार्थस्य बहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रै
वैतदु ध्याख्यानं सुपसंहर्तुं मुक्तं निरुक्ते— “क मन्व मादित्या-
देव मवस्यत्”-इति (१२, २, ४,) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं
विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कसेल्माकाहाया मिह मन्वे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सूचकम् ; जातवेद शब्देन चेह जातवेद प्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्वतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्वतापि श्रुतं

—इति निरु० २. ५. २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छ्रुद्वार्थतत्त्व-
विदः सर्वे मेव पौराणिकं ह्रस्वधोपास्यानं वातेन कदलीवत्
मिव घृतं न वेति ।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निगमोऽप्यदर्श-
तेनैव भगवता यास्तेन (१०. १. ८.)—

“अद्देहसमस्तजो विस्त्रानि त्व मर्षवान् बद्धधानाः॥ अरुणः ।

महान्त मिन्द्र पर्वत वि यदुवः स्रजो वि धारा अव दानवं इन् ॥”

—इति अरु० सं० ५. ३२. १ ।

तदेतस्या ऋचस्तत्रिरुक्तातुमारुत एव व्याख्यानस्त्वेवं मन्त-
प्यम्—हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ पतिप्रह्वम्, ‘उत्सम्’
उत्स्यन्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्,
मीचम्, प्रथमं ‘विषः’ व्यहृणो, विहृणोऽसि, विहृतं करोषि;
ततः ‘अद्देह’ पद्वणाः, दादयसि । अथ मेषस्य ‘स्त्रानि’ रन्त्राणि
‘व्यस्रजः’ विस्त्रजानि करोषि । ‘बद्धधानान्’ पुनःपुनरतिशयेन वा
बध्यमानान्, ‘मर्षवान्’ मर्षयितः, माध्यमिकान् मर्यायान्
खण्डयः कृत्वा ‘अरुणः’ ‘विस्त्रजसि’ । ‘यत्’ यत, एवम्कारेण
‘दानवं’ दातार मुदकानाम् मेषम् ‘अवाङ्म’ अवहङ्मि, तत एव
‘धाराः’ हृष्ट्यात्मिकाः ‘व्यस्रज’ विस्त्रजानि, वृत्तिय्यां पातयतीति ।
एवञ्च हृष्टिहेतुमेषदारुकी वायुविशेष एव इन्द्रो देवः; स च प्रत्यक्षः
मर्षयाम्; कर्मावाप्तिषु कर्मोधीना, न देवताधीनेति याजुष्मिकाया
मोऽपि सदैव सर्वत्र जागृतेत्येवमैवावतस्कन्धममाहृत्य वर्म-
रक्षापुरन्दरस्य कृत्यचिन्तनायतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति । अत एव
ऐरावतस्कन्धममाहृतेन्द्रममाहृत्य यद्वक्त्रभङ्गायतिरिति श्रीमां
सकानां गङ्गासज्जवाटोऽपि अद्देह इति ।

विश्वसन्त्येव, परं न तथा देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विदांसो वैदिकाः। तदाम्नातम्—“एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चतुस्तस्मादाच-
क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्याहायास्य यद्घति ; यद्यु वै
सत्यं पश्यति न बह्वनाञ्च नान्येषां यद्घति”-इति (८२८०) ।

तदस्य तत्त्वव्यवहारप्रकारं मयि किञ्चिद्विदधयामः— उपरिष्ठा-
ह्याख्यास्यमानेषु स्वलोकेषु भूतस्त्रिषोकोऽप्येकतमः । तत्र स्वर्गे
यादुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव साराडिति
व्यपदिष्टः । मेघो ह्रस्वः, अपाञ्च ज्योतिषस्य मिश्रीभावकर्मणो दर्पकर्म
जायते तत्रोपमायेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २, ५, २,) ।
वर्षकालेऽग्निपतनं यत् तद्देवेन्द्रस्य वषपातः। इरेत्युदकनामित्य-
प्युक्तम् (१६६ ८०), तद्विशिष्टत्वान्मोवस्यैवेरावत इति नाम, तच्छब्द-
स्त्रीधः श्रूयमाणत्वाच्चोचैः यवा इति च । स एक एव मेघो नामभेदाद्
चित्त्वेन इन्द्रवाहायिति वर्णितः । तत्तमायां गन्धर्वः (गायकः)
येडः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते । सोऽपि
पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायावसम्भवः , स्फुर्जशुनामवहुगर्जन-
कारी मेघ एव । “पुरुरवा बहुधा रोरुयते”-इति हि निरु०
१०. ४, ८ । ‘रोरुयति = स्तनयति’-इति तद्गुप्ती दुर्गाचार्यः ।
इडा = भवम् (निघ० २, ७, १२.) । गा पृथिवीं धारयतीति
गन्धर्वः ; यत एव श्रूयते—

“असि गन्धर्वं मतणद् अमुघ्रेषु रजस्स्ता ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् हधे”-इति ऋ० सं० ८, ६६, ५ ।

‘इन्द्रः’ मेघचालको यासुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्त्रानां ‘हधे’ वह-
नाय ‘इद्’ एव, ‘अमुघ्रेषु रजसु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यदधत्’ क्लि-
प्तीति । सर्वगीनामाप्तरास्तत्त्वभावां नृत्ततीत्यादिषु पौराणिकी-

बहुत्र । तद्यथा— “आदित्य प्राञ्च यन्त मुब्रयामि”—इति सामा
 रण्यकम् । सवे ग्रहा पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यं पश्चिमाभि
 मुखगो भ्रूयते इति हि सर्वसम्मत विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्च
 यन्तम्’ एत श्रूलोकम्, तस्य स्वात्मान मिति यावत् ‘आदित्यम्’
 ‘वत्’ ऊर्हं नयामि’ प्रापयामौति तदर्थं । । तथास्य लोकस्य सूर्यं
 मभि रश्रयाकर्षणेन ऊर्हतो भ्रामण मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम्
 (१०८ पृ०) । “दास्यं पृथिवीं भभितो भयूखे (बृ० स०
 ७ ८८ ४)”—इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्य । एवञ्च यथा पृथिव्या
 प्रधानदेवता धनि प्रत्यक्ष , यथा पान्तरिक्षे वायुवेन्दो वा, तथैव
 द्युस्योऽसौ सूर्योऽपीति भुवम् ॥

एव अपि पुराणादावग्यादीनां सवेधा नैव देवानां स्वर्गं
 स्थित्वम्, तत्रापि पृथक् पृथक् लोकसंस्थत्वं यद् दर्शितम्, तदशक्त
 विकम्, अपि तेषां चतुर्वेदनविपश्चादिमत्त्वम्, पुत्रवन्तगोत्रादि
 मत्त्वम्, यानाशनरागद्वेषसत्त्वोपादिमत्त्वश्चेतत् सर्वं रूपकादिज
 कल्पनाप्रसूत कविकर्मैव । एव हि यथा विष्णुमिश्रतन्मित्र
 लाभसुष्ट्वेदादिकथासु काककपोतोलूककेश्यादीनां मानुषभाषा
 श्रितवाक्तादिवर्चन वाजानां नीतिधर्म्यादिचरित्रगठनार्थं, तथा
 पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानयद्वाचसमर्थमती
 ना स्त्रीशूद्रदिजघन्यरूपाणां वानधिशा धर्मोपदेशादिमाहात्म्यार्थं ।
 किञ्च यत्र यानां ता वाकोनूकादिकथा पठनस्तदानीं भगवान्
 तन्मार्गं नैव वाग्वाकिक मन्यन्ते, ततो यथाहोमिमाकाटाग्नाना
 मस्त सदैव मिश्रन् पाठयन्त इति तदतत्त्विकं स्वत एवानुभवन्ति, न
 तदा वाग्मिश्रतैरपि तत्र तेषां पुत्रविग्रहावरणं भवेत् भुवम्, न
 तथैव विष्वावरणार्थं वेदाध्ययनहीना वाम्नाः कल्पितैव स्वदृष्टादौ

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निरुक्तम् “इन्द्रवे
द्रवतीषि वा, इन्द्रो रमते इति वा, इन्धे मृतानीति वा”—इति (१०.
१. ८.) । ‘इन्द्रवे’ इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, ‘इन्दौ’ सोमे रमते
इति, ‘भूतानि’ स्वावरजद्रमानि ‘इन्धे’ दीपयति चेति ‘इन्द्रः’ सूर्य
इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवह्नीरसोऽर्थो गृह्यते ।
अधिदैवतपक्षे तु इन्दुशब्दमा याह्य । अत एव नुतम्—“इन्द्रः
सोमस्य काशुका”—इति (११०. ४०), “अथा ह गौरमन्वत
नाम त्वष्टुरपीष्यम्, इत्या चन्द्रमसो गृहे”—इति च (ऋ० सं० १.
८४. १५.), “सुपुङ्गवः सुर्वरश्मियन्द्रमा गन्धर्वः”—इति च
षा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्—“अथा-
प्यस्यैषो रश्मियन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितस्य मादित्यतो
ऽस्य दीप्तिर्भवतीति”—इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्र-
रश्मिरिति सहस्राचोऽप्युच्यते । स चार्थः युस्तु इन्द्र उत्तमः कथ्यते,
आत्तरितस्य इन्द्रसु मध्यमः ।

तदेतयोक्तममध्यमयोरिन्द्रश्लोकनामानुरोधादभेद उपचरि-
तोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिङ्गेनाप्युभयेन्द्रनामान्येक-
पर्यायत्वेनोपबह्वानि—“इन्द्रो भरुत्वान् मघवा विडौजाः
पाकशासनः । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुचाः”—इति
(१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चविंशदिन्द्रनामानि
प्रापितानि । तत्र दिवस्यतिः, वास्योष्यति*, सुरपतिः, हरि-
इय*, सराट्, आखण्डलः, सहस्राक्ष, इत्यादीन्युत्तमेन्द्र
नामानि, भरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यच्च प्रसिद्ध मिन्द्रपट्या नाम शचीति (यम० को० १. १. ४८.),
यत्तदेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति ; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टो

कथा । तत्राख्यातं निवृत्ते—“उर्वेश्वराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
‘अश्वराः = असारिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चोदकजाता
विद्युदेवोर्वेश्वराः । तस्या विद्युतः सञ्चितजलजलं च वैदिक-
विज्ञानसम्मत मिति पूर्वे प्रतिपादितम् “आदिग्नस्य रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिष्यते दिवि”—इति (११३ ६०) ।
अपां वट्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । ‘अप्स इति
रूपनाम०—० रूपयती’—इति च तत्रैव । तस्या अपसरसः जायते
आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युश्चेधमयोगज आयुर्हेतुः उदक-
रूपः प्रसिद्धः, नृत्य—“विद्युत्—० उर्वशी तिरते दीर्घ
भायुः”—इति ऋ० सं० १०. ८५. १०. । तनयोत्पत्त्यनन्तरं नैव
तयोर्वशीपुरुषरवसोर्दम्बयोर्मियो विच्छेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
तत् सर्वं नैतन्मादेकस्मादेव नृतिवचनात् सुख्यताम्—“पञ्चयो
गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः”—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
गतपयत्राहणे तु अधरारण्युत्तरारण्योर्वशीपुरुषरवस्त्वं परि-
कल्प्य चारुत्मानं मिदं कल्पितम् । “अथाधरारणिं निदधाति”
—इत्यादि (३. ४. १. २२.), “उर्वशी हासराः पुरुषरवम भेडं
धमसे”—इति च (११. ५. १. १.) । एवमेवंविधं कविकल्पनं
नैव पौराणिकानां सुपन्यासयवणमिवेष्टुं शीघ्रदृष्टिजन्येषु धर्म-
नीत्यादिप्रचारायाभावदवलम्बनं मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
भारतेहास्यं च काव्यत्वं सुररीकृतं व्ययं तत्कृतां तत्रैव तदुपक्रमे
(१५० ७२ श्लो०)—“त्वया च काव्यं मिलुक्तं तस्माद् कार्यं
भविष्यति”—इति । ‘इतिहासपुराणाभ्यां चेदं समुपहंस्येत्’
—इति (२६० श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्येव कृतं सर्वत्र
वेदोपसंख्येति मिति ।

अथाध्येवं शचीपतिवहुत्वेऽपीन्द्राणां अवहुत्वं वेदेषु । तद्यथा—

“इद्रेन्द्राणीं सुपद्मवे वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नायीं सोमपीतये”-इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अत्रेन्द्राणीत्युक्तमाया, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्धृष्टश्च मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव साम्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

“इन्द्राणीं मासु नारिषु सुभगा मङ्ग मयवम् ।

न ह्यस्या अघरश्चन जरसा मरते पतिर्भिञ्जन्मादिन्द्र उत्तरः”-इति ।

तद्वच सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
णांचिर मेघ सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राणां अवैधव्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षं वर्षं प्रति रूपमैदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नासीन्द्राणीति समाख्या ; विञ्जन्मादिन्द्र उत्तरय
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोक्षितं मिन्द्राणीति,
तद्विद्वद्भ्यामैक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”-इत्या-
दिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामैवेवमादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदेवतसन्ध्येषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविषय-
यत्त्वम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्य-
द्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते; तत् कथं मुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्क एताव दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि— “अपुरुषविधा. स्युरित्यपरं मपि तु यद् दृश्यते पुरुष-
विधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्य. पृथिवी चन्द्रमा इति”-

वाङ्मसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.) ; “याकाशस्योत्तरः
(शब्दः)”-इत्यादितो (शौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽप्यन्तरिक्षस्यत्वेन
इन्द्रसहचारित्वं मपि भवत्येव स्त्रीकार्यम् ; यदा चेन्द्रकृतात् मेव-
चान्मनाश्वेषविदारणाच्च दृष्टिर्जायते, तदा तदाश्चपि तत्सहैव श्रूयत
इत्येव सा माध्यमिकी याक् मध्यमेन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपपद्यते ।
तथाच ऋ० सं०— “न किं रस्य शचीनां नियन्ता सृष्टतानाम्”—
इति ऋ० ३२. १५ । ‘अस्य’ वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘सृष्टतानां’ प्रिय-
सत्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचा नियन्ता नियोगकारी ‘न किं’ न
कोऽप्यन्धः, अपि ता इन्द्रवाचः सत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं कुर्वन्-
तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्ति-
स्त्रीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्यत्वेन मेवदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्व
मिति स्त्रीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपर मध्यस्ति तन्न निघण्टो कर्मनामसु पठितं शचीति
पदम् (२. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ;
“सविता वै प्रसवानामीशे”—इति (ऐ० १. १. ५.) श्रुतेः । तत्तापा
भावादेव जीवशरीरं सृतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः
(११० दृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च
तन्निगमः— “द्युमा॒ असि कृतुमा॒ इन्द्र धीरः जिघा शचीव-
स्ताव नः शचीभिः”—इति ऋ० सं० १. ६२. १२ ।

अन्यश्चास्ति निघण्टो प्रज्ञानामस्तपि पठितं शचीति पदम्
(३. ८. ८.) । ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय
एव । अत एवार्मवनामके भानुपरूपदेवस्तावके नारायणसे सृष्टे
द्वितीयस्या सृचि श्रुतं मेवम्—

“यामि. शचीमिथससा॒ अधिपत”-इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।

प्रत्यक्षाणां ज्वननादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकानां भवेति
 च स्वीक्रियते भीमांसकैः । “जातिः (१. ४. २४.)”—इत्यादिशब्देषु
 तत् स्पष्टम् । अत एव तैर्देवानां मेघा मघभावादेव यन्नादिकर्मन्-
 धिकारित्वं वर्णितं मिति दिष्टम् ॥

अथ येऽन्यादय इमे प्रत्यक्षा, न त एते देवाः ; अपि त्रैपा
 मभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रष्टव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत
 एवेव मधूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशाले— “अभिमानिष्यपदेशसु”—
 इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्यं अपि कथं न स्यान्मन्त्रव्य मित्यत्र
 ब्रूमः । अस्त्येतद् व्यासवचनं सत्यम्, परं मेतच्च यदिधोऽर्थः कृतः
 स्वस्वसम्पदायमतमुद्ध्यं धीराणिककालजैः शङ्करादिभिः, स
 त्वसत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्यापन-
 व्याकूलोभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं मास्थानं सत्यं भवितु
 मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मेघं प्रकृतवादिले मियो
 मतपार्यंस्व सुपपद्येतेति विज्ञातं भवेतद् । वस्तुतस्त्वं यदुक्तं व्यासेन
 ‘अभिमानिष्यपदेशसु विज्ञेयानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ-
 श्लेषम्— श्रूयन्ते हि ‘मृदववीत्’, ‘आपोऽनुवत्’, ‘फेनोऽनुवत्’—
 इत्येवमादय (श. ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं
 चेतनाविशिष्टत्वं मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानोत्थादि । यद्यपि
 विशिष्टचेतनायास्त्वेव अहं ब्रवीमीत्येवद्वारो ऽभिमानः सम्भवति,
 नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येषमादो तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ ।
 व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्रं मौषचारिकं मिति यावत् ।
 कृतः ? ‘विज्ञेयानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विज्ञेयसु सर्वेर्ज्ञा-
 यते लौकिकशब्दाद्यर्थशक्तिप्रज्ञादिशिखादितः, तस्यात् मृदादिषु
 यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिकं मौषचारिकं मिति सम्यद्यत एव ।

इति । तथा चैषा सम्भवादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरु-
धात्वेत्येव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्वं सुप्रसङ्गते,
तत् कार्पण्यमिव मेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“यचेतनान्यथैवं स्तूयन्ते यथाचप्रभृतीन्योपधिपर्वन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वयथं अपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि
तादृशं मेव ; सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम्”—इति नदीसुतिः
(यथा)—इति । तथा कर्णवर्त्तुत्वं अपि तेषां तथैवेत्याह— “एत-
दपि तादृशं मेव , ‘होतुयित् पूर्वं हविरस्य सागत’ इति यावत्
तिः (यथा)”—इति ।

वेदायमीमांसेकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा—
/ “अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्वात् चोदनायास्तदर्थत्वात्”—इति
जी० २. ३. २१, २२ सू०) । ‘द्रव्यं वा अग्निगर्भेनोच्यते । कस्माद्
द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः, अथ ज्ञेयः प्रसिद्धः’—इत्यादि तद्वा-
च्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां प्रोक्ष्य
विप्रवृत्तत्वं क्रियाफलदायकत्वास्वीकृत्य कर्मजन्यसंस्काररूपस्यापूर्व-
स्त्वैवैकस्य सर्वतः फलदायकत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— “देवता
या प्रयोजयेद्, अतिथिवह्नीजनस्य तदर्थत्वात्”—इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
“आर्घ्यपक्ष्याह”—इति तद्युक्तिसूत्रम् । “अपि वा अर्थपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्वाद्, शुक्त्वेन देवताश्रुतिः”—इति ततः सिद्धान्त-
सूत्रम् (८. १. ०, ८, ८.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य
हरिनामकाश्रयत्वादित्यवषष्टीपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-
तम्— “असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मिति चेत्, न, परार्थत्वात्”—इति (८. १. ४२, ४३, ४४.) ।
यथ श्रुतावगत्यादीनां त्राहणत्वादित्यतिविभागः, स चेवा मेव

श्रुताश्चेहैतरेये चत्वारो देवगुणा । तथाहि—

(१) “सत्यसहिता वै देवा (१. १. ६)”—इत्युक्तं प्रथमं ,
“परोक्षप्रिया इव हि देवा (३. ३. ८.)”—इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्वोऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ३)”—इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् छात्वा”—इति श्रुती (६. ३. ४) देवानां
भ्रमरभावश्च ध्वनितः, च एषयतुर्यः ।

तत्र देवानां सत्यसहितात्वञ्चिद्व्यम्,—सूर्यं प्रतिदिनं मुदे-
त्यस्ता याति च यथाकालम्, हरति च रश्माननुचक्ष मित्वादि ।
वायुः सदैवास्तरिचे स्थितो वाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च
यथाकालं मित्वादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचनं
दहनंदिक् स्वकार्यजातं मुह्यति । तदेव सर्व एव देवाः सदैव
स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसहितात्वम् ।
भनुष्यास्तु स्वभावेन एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिणः
चेत्यनृतसहिताः । तदिदं श्रुतम्—“अनृतसहिता भनुष्याः”—
इति (१. १. ६) । शिखादिभिरनृतभावः विहाय कृतभावः
मुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेष्वनृतसहिता इत्यान्वाता — “विदुषा
सत्यं मेव वदितव्यम्”—इत्येवमादयः (५. २. ८) उपदेशाः ।
तदत्र विदुषा देवत्वस्वीकारेऽप्येव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां सुप्रजायत
एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एव परोक्षप्रियत्वं मप्यस्ति देवानाम् । तद्यथा— अग्नौ
क्षानिनादिप्रमवा सर्वे एवैते जन्ममृत्युसंख्यदुःखादयो भावाः,
सदैव सर्वानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्यं
न्द्रादयो रसहरणं मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं
न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृतं मिति कस्यापि प्रत्यक्षतः

अनुगतिय “अहर्वं मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४ २. ४.)”, “घसी
वा आदित्यो देव सविता (श० ६. २. १. १८.)”, “एष एवेन्द्रो
य एष तपति (श० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्गोऽय पयते
(श० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यर्चैव मेवेति । इतोऽप्य
घबिषीषोऽत्रावगन्तश्चयेदेतद्विधायनीयमाप्य द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेवं “देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह याभ्यनं नाप-
जघ्निरे”—इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
प्रीताः सत्रस्य”—इत्यादि (जै० सू० १. १ ३२) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विद्वांसो वै देवाः”—इति (श० १. ७. २. १०.) श्रुते,
“इया वै देवा देवा अहेय देवा अथ ये ब्राह्मणा शुश्रूषासोऽनू-
चानासो मनुष्यदेवा , तेपा हिधा विभक्त एव, यत्र बाहुतय एव
देवाना, दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्—; त एत सुभये देवाः प्रीताः
स्वर्गे लोक मभिवर्द्धन्ति”—इति (श० ब्रा० ४. ३५. १. ४.
२ ३५. ५ १४.) श्रुतेय वेदविदुषा गोषदेवत्वेभ्युपगते सुमह-
च्छत एवेवमादिक माख्यानम् । यतएव देवत्व मापदस्य यत्र
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्पानापनिषेधेऽपि (८१ ६०)
विद्वन्निर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आम्ना मेकत्र वासथ विहितः ।
तथाहि—“तदस्य विश्वेभ्य देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
शुश्रूषासोऽनूचाना ”—इत्यादि श० ब्रा० १. १. १. ११, १२ । तथे-
तत् समाख्यानम् “एद मगन्त देवयजनम्”—इतिमन्त्रव्याख्यानपर
मिति वेदविदुषा देवत्वे मन्त्रनिष्ठ मध्यस्तीति च सूचितम् । स
चैव मन्त्रो यजुर्वेदीयमन्त्रस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—

“एद मगन्त देवयजन पृथिव्या यत्र देवासो अश्रुपन्त विश्वे ।

ऋषतामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्मीं रायसोपेण समिषा मदेम”—इति ।

ऋत्विजा मपि विदत्तयेव सत्यमायित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
जह्मवेदविदुषा मास्विष्यं विहितं मस्तीति । तथाह्नाम्नातम्—
“ऋत्विजो हेव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विदासो
याजयन्ति”—इति ब्रत० ३. १. १. ५ । अनुषद् मिह प्रदर्शितम्
“एदं भगवन् (१०८ ५०)”—इत्यादि मन्त्रलिङ्गं ऋत्विजां
देवत्वस्यापनायेवान्नात व्याख्यातश्च तथोपपाद मध्यमाह्नायै
“एतद् यजुराह”—इत्यादिना (३. १. १. ११. १२) ।

दीक्षिताना मपि यजमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं
यावद् भवत्येव देवत्वम् । तच्चाह्नात बहुत्र । तद्यथा— “यो दीक्षते
स देवताना मेको भवति”—इति ब्र० ब्रा० ३. १. १. ८, १० ।
“अमानुष इव वा एतद् भवति, यत् ब्रतं सुपेति ; न हि
तदवकल्पते०—० । तद् बहु पुनर्मानुषो भवति ; तस्मादिदं महं
य एवाहि सोऽप्नोत्येव ब्रतं विहजेत”—इति च तत्रैव (१. १. ६.) ।
तत्राप्यनृतपरिहारादिकं मेव वीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्य
वदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्यं मेव
यदितव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा श्रूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र,
अग्निवायुसूर्या अग्नौन्द्रसूर्या ईते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-
चन्द्रम. प्रभृतयो बहुव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यनुख्या देवाः,
इन्द्राद्यग्रावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविदासस्तु
गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म”—इत्यादियुतिसिद्धं
सत्यसंज्ञितत्वं प्रथमं मेवास्ति, “एकं मेवाद्वितीयम्”—इत्येवमादि
श्रुतिभ्योऽपरैश्चरस्याभावात् अन्यद्वहवासित्वं त्वस्यासम्भवं मेव,

“सोमः पवने जनिता मतीना जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनितामेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदेवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१३. १. १२.) ॥

अथापि तान्मध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यातानि न हि सर्वेषां मिव मन्त्राणां सुपपद्यन्ते ;
प्रत्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद् बहुविध-
मपि । तन्नाधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः,
केवलाधियज्ञायां केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वल्पाः । एवमपि
यदधिदैवतमन्त्राणां बहुना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धार्थम्, अध्यात्मव्याख्यानं मर्यादितं मात्रावादिभि-
रुपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्वेवेत्तेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्रातुष्येऽपि
साम्प्रत सर्वेषूपणीयत्वं गतम् तदिहोदाहराम —

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं संधिस्तत्र यद् व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रयस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रयताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथमे विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं गतपथि । तथाहि— “तं प्रययति, उरुपया उरु प्रय-
स्वैति प्रययत्येवेन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रयता मिति ; यज्ञमानो वै
यज्ञपतिस्तज्जमानायैवेतदागिष भागास्ते”—इति (१. १. ६. ८) ।

अपरो दाशतय्या अपि यथा १०. ७१. ११—

“ऋचान्त्व घोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्र त्वो गायति गङ्गरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति ज्ञातविद्या यज्ञस्य भावा विमिमीत उ त्व.”

“इत्युत्पिक्कर्मणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत्र नेरुक्तम् (१. ३. ३.) ।

परोक्षप्रियत्वं मपि तत्कृष्टानां मेधां जीवानां मतीतानागतज्ञान-
शून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
तस्मादमरभावः सर्वधीमन्मतीतयेति । सत्यप्येवं मन्वाषा मधि-
यज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टमन्वलिताङ्गारादिरूपाम्नादीनां मेध ग्रहणत
इष्टसिद्धेरपराभिधेयस्थानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
क्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाम्नादिशब्दैश्च
न तस्य देवदेयस्य ग्रहणं याज्ञिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने
चाग्न्यादिद्रव्यादिविज्ञानं मेवाभीष्टं मित्यम्नादिपदानां सौम्वर-
धावित्वस्वीकारो ध्येय एव । अध्यात्मव्याख्यानान्तु द्विविधं भवति ;
आत्मशब्देन परापरमात्मनोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेध्वरायस्य नैव प्रवीजनयता ;
परमात्मपरव्याख्यानान्तु येषां मन्वाषा सुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदा-
दरणीयं मिति सर्वैरभ्युपेयं मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति द्विविधं मपि
व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि आह्वयवसिष्ठ-
न्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोच्यतेऽथाध्यात्म
मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

“आकञ्जानां सप्तथ भाहुरेकजं यद्विद्यमां ऋषयो देवज्ञा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यान्ने रोजन्ते विहृतानि रूपशः” ।

“सहजातानां षष्ठा ऋषीणां मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
दैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सहजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणां आत्मा
सप्तमः”—इत्यादि तत्रैकव्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अत्रात्मपदेन
जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

दीयमान एवायं (पार्थिवान्निः) सम्यदाते— उदयोपगमनः
शरीरदोषि.”—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वैद्युदमेरुदकाजालं
मन्यन्निवपि मन्त्रे सुव्यक्तम् । तद्यथा— “आदित् प्रवृत्त्य रेतसो
ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । यरो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारो यन्नातुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-
व्याख्यानं मुक्तापि पुनः स्वचित्ततोषायाधिदैवतश्चाह । तद्यथा—
“सोमं मन्त्रते पपिवान् यत् सम्यक्स्थोपधिम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्यान्नाति कथनं”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतन्नैरुक्तं व्याख्यानम्—
“इथा सुत मसोम माह०—० ‘कथनं’ अथवा ; इत्यधियज्ञम् ।
अथाधिदैवतम्—० यत्सुसुत मसोम माह, सोमं यं ब्राह्मणो विदु-
श्चन्द्रमसम् न तस्यान्नाति ‘कथनं’ अदेष इति”—इति ११. १. ४ ।

एवम् “इपे त्वोजे त्वा”—इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्येय यन्नातु-
रोधाद् द्विगुणोन्वादिपदाध्याहारेणाधियज्ञ व्याख्यानं कुर्यादपि
मतपयप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम्, (६८०) ।

एव मैत्राक्षैव मन्त्रस्य पूर्वं मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोम, पवते जनिता मतीना जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनितालेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।
अस्य ‘सोमः सूर्यः प्रसवनात्—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्—
सोमं आत्माप्येतस्यादेव”—इत्यादि नैरुक्तं द्रष्टव्यम्, (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यानं मध्युपपद्यते ।
तद्यथा “अग्निं मीडे पुरोहितम्”—इत्यस्य (ऋ० सं० १. १. १.) ।
एतस्य हि अधियज्ञपदे ‘पुर.’ सम्मुखे वेद्या ‘हित’ निहित मिम

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

“वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परियस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्तिं अन्यद्वन्यो अभिचाकशीति”-
इति । “हौ हौ प्रतिष्ठितौ”—इत्यादि, “इत्यात्मगतिं माचष्टे”-
इत्यन्तश्चेतभैरुक्तं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अभिज्ञातव्यं दृष्टे मन्त्रोऽभिदेवतः ।
देवतास्तु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरा-
त्मकानां मामनाद्य देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
न्नेतिप्रसिद्धानां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाभिदेवतमन्त्रेभ्यस्त्वा-
द्यज्ञस्तम्बपर्यन्तानां पार्थिवानां सपार्थिवानाञ्च शुक्लरूपोप-
योगितादीनां विघ्नातं भवतीत्यभिदेवतं मेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-
विज्ञानमूल प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मेव निग-
मानां मन्त्रिदेवतव्याख्यानं मेवाश्रितम् । तद्यथा— “स न मन्ये-
ताय मेवाग्निरिति, अथ्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो तु
मध्यमः— ‘अभि प्रयन्त समनेव योषाः कथ्याख्याः अयमानागो
अग्निम् । हृतस्य धाराः समिधो नमस्त ता वृषाणो हर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रयन्त’) अभिनमस्त (‘समनेव’) समनस्त इव
‘योषाः’ ‘कथ्याख्याः’ ‘अयमानां’ ‘अग्निम्’ इति शेषमधिकम् ।
‘हृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिध’ ‘नमस्त’ । नमस्तिराप्नोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता वृषाणो हर्यति जातवेदाः’ हर्यति
प्रेषाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-
दग्ने सूर्यरश्म्याहृतोदकान्येव समिधनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यतोक्तं जेतयोरन्योः पार्थक्यम्— “यावदनुपाप्नोति भवति
नभसपथमेव तावद् भवति— उदकेत्यन, शरीरोपशमन” ; उपा

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृशो निर्मातव्या इत्येवोप-
दिष्टम् । 'द्वारः' यत्तद्गृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-
मत्स्यः ["द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः"—इति सा० भा०] 'व्यव-
हृत्यः' व्यवहृतवत्, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विया' उत्पत्तेन, प्रस-
त्तेन 'विषयस्ताम्' सुयोम्याधिवामस्तकपाटयुक्ता भवन्तित्यर्थः ।
'पतिभ्यो जनयः न सुश्रमानाः' कुलपत्न्यो यथा स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताय भवन्तित्यर्थः ।
अतएवोक्त मीतरेयके "विष्णु मिव हि रूपं ररात्वाः शुक्ल मिव
च छाण्ड मिव च"—इति (१. ५. ३.) । 'विष्णु मिथ्याः' "विष्णु
माभिरेति"—इति तच्चिह्नम् (८. २. ७.) ["सर्वस्य प्रीणयित्राः"
—इति सा० भा०], एवं 'सृष्टीः' सृष्ट्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्यः' ऋत्वि-
ग्यजमानिभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवतः' इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रसूयुक्ताः वायुप्रवेशप्रयत्नयोग्याः
सुचिह्निता दीप्तिमत्त्वो द्वारः कर्तव्या इति द्वारविज्ञानमुपदिष्टम् ।

अन्याभ्येव मेमा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो अग्ने अन्तराष्टु अमित्राष्टु तपो ग्रंस मरुतयः परस्य ।
तपो वसो चिकित्तानो अचिन्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयासः"
—इत्यस्या ऋच इदं सावर्णीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्'
अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो'
तपैव वाधस्व । किञ्च 'परस्य' तुभ्यं इविरप्रवच्छतः, अत एव
'परस्य' शत्रुभूतस्य स्वं 'ग्रंसम्' अभिलाषं 'तपो' क्षपय । 'वसो'
सर्वस्य वासावितः हे अग्ने । 'चिकित्तान्' कर्मसमिन्निष्ठान् 'अचि-
न्तान्' स्वकर्मक्षणासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मा-
देवं तन्मात् 'ते' तव रस्यथः 'मजराः' जरारहिताः अतएव

नेम 'अग्निम्' पायिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अग्निदेवतपक्षे 'अग्निम्'
 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अथात्मपक्षे 'पुरो-
 हितम् अग्निम्' सर्वेषां मेव पुरः स्थितं परमात्मानम्, अग्निं
 वेति चत्वारोऽप्यर्थाः सङ्गच्छन्त एवेति ॥

अथाग्निदेवतार्थतो बहव उपदेष्टा अपि लक्षिता भवन्ति ।

तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येवाभासत सर्ववेदभाष्यकार सायणाचार्यस्तयान्यान्योऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्मंहिताभाष्ये अस्त्रवामीयसूक्तव्याख्यान-
रन्ते— ‘एव सुत्तरवाप्यभिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्तरसत्त्वाभावात् अन्यविस्तारभयाच्च न लिख्यते ;
तत्र हा सुपर्णेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव
प्रतिपादयामः’—इति (१. १६४. १.) । अहो स्तरसत्त्वाभावः ।

वस्तुतो ध्याताच्छ्रवविज्ञानकाशिकानां मशेषशेषसुधीमता मपि
तेषां सायणमहीधरादीनां मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरित सम्यग्मिति तच्छोष्य मेवामवत् । दर्शयाम्येह
तथापि मपि किञ्चिद् । सन्ति यत्तुर्लङ्घितायां कतिचिद् ब्रह्मोक्त्य
सम्पन्नका ऋषयः, ते सर्वे नूनं दिविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणा-
दिभिर्न तथा व्याख्याता । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोर्द्ध्वं एषः—

“पृच्छामि त्वा परं मन्त्रं पृथिव्याः,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० ३३. ६१.) ।

एतत्पृच्छश्रोतरे अपि तद्वितीयस्या मेवार्चं श्रुते—

“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः”,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतो हविर्गार्हर्चो ऋक्मंहिताया मध्याम्याती (१. १६४. १४,
१५.) । तैत्तिरीयमंहितायाचेमावास्याती (७. ४. १८. १, ६.),
तद्वद्राष्टमे चोपन्यस्ती (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान १०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्त्रत्वं पृच्छामि । किं तदिति, चक्षते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सदाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सदा भवति त

‘अयाम्’ सर्वत्र गमनस्वभावा मन्तो ‘वि तिष्ठन्ताम्’ विज्ञेयं
तिष्ठन्तु’-इति । अत्र ‘तुभ्य हविरपयच्छत’-इति भाष्यवचनादत्र
गम्यते मन्त्रेष्वेतेनाग्निपूजाहीनाना मत एवाग्निश्रद्धया मनुष्याणां
विनाशं प्रायित इति, तदिह मसङ्गतं मशब्दश्चेति ।

अस्यमन्त्रे त्वेत्तन्मन्त्रस्यैव व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य,
हे ‘अग्ने ।’ ‘अत्तरान् अमितान्’ ऋहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्रं
भावान् ‘तप उ’ शोषयेवेति । द्वितीयपादस्य, ‘अरुण परस्व’
‘अरुणीराराचनात्’-इति हि निरुक्तम् (१२ १ ०), अरु
रुण = अरुणरुप , तथाच शत्रुभूतस्यापकाशस्य ‘शत्रुन् नाम
अदित्वं मिति यायत्, ‘तपा’ दृढ, नाशयेति । तृतीयपादस्य,
हे ‘यसो’ ‘चिकितान्’ प्रज्वलन् ॥ ‘अचित्तान्’ चित्तशून्यान्
दशमशकादीन् ‘तप उ’ तपयेवेति । चतुर्थपादस्य, ते’ तव सखि
भूता ‘अनरा ‘अयाम्’ पश्यमाना ‘वितिष्ठन्ताम्’ पत्र ऋहे इति
शेषः । अन्तो ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु
संघेति च नाम प्रसिद्धं मिति । तदेव भार्द्रे ‘ऋहेऽग्निप्रज्वलनेन’
तदाद्रोभाया नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाज्ञान्द्वाराश्रिता
दशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदासर्गमग्नय
मिध्यतीति पलितार्थं सन्त्यत्र । तदेतेन मन्त्रेण ऋहस्यं प्रकाश
शून्यत्वम्, तद्विरुद्धं भार्द्रेत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दशमशकादिजीवाश्रयत्वश्चेति अत्वारि दूषणानि विज्ञा
पितानि, तेषां चतुर्णां भेद दूषणानां निवारणाय तादृशे ऋहे
अग्ने प्रज्वलनस्योपदिष्टम् ।

इतोऽथ यदार्थविज्ञानशिद्योपयोगीनि बह्वपदेशपूर्णांनि चेता
दृशान्तु कृतमान्धविदेवतन्माग्यानामपहाय, परमात्मज्ञानपिपा

तत्त्वतस्त्वह प्रथमं पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वस्तु-
लाकारत्वं प्रतिपादितम्; वस्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीमोरैक्य-
दर्शनाद् ; यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तन्नेवावसीयते इति सर्वं मेव
स्थानमादिशब्दभागस्तशब्दमाह च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरितं मिर्यं
वेदिं परीयन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानं मुपदिष्टम् ।

एवमपरं पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षण-
शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धन-
रूपत्वेन चान्यत्तान्यत्र सिद्धाश्रितत्वात् । तथा ह्येतरेवकम्— “ययं
वै वेनोऽस्माद्वा जह्वांश्चान्ये प्राणा वेगव्यवाहोऽन्ये तस्माद् वेनः
प्राणो वा ययं सन् नाभिरिति तस्माद्वामिस्त्वदामेर्नाभित्वन् प्राण
मेवाकिंस्तद्वधाति”—इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् ।
नाभ्यां सन्नहना गर्भा जायन्त इत्याहुः”—इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) ।
‘णह बन्धने’—इति दिवादिधातोः ‘नञो भय’—इतीज्प्रत्यये भान्ता-
देरे चाद्युदात्तो नाभिश्चोऽयं नियम्यते । तदेव मध्यस्थत्वे सति
अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्वं मिति सम्प-
द्यते नाभित्ववचम् । यत एव शरीराद्या स्नायूनां वायूनाञ्च
मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याहस्य नाभिरिति ममास्या, रथचक्रवलय-
गतानां मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य
मध्यस्थः खरश्चिभिराकृत्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकयासीत् सूर्यो-
ऽप्यास्यायते नाभिरिति । तदवधा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
“विखल्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेधितुं तन्तुं मनसा विवन्दः”—इति,
“धैश्चानर नाभिरसि चितीनाम्”—इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-
मूमेर्यज्ञस्य नाभित्वं मुपन्यस्तम् ।

मित्यर्थः’-इति । ततः ‘पृथिव्याः प्रयनवत्याः भूम्याः परो यन्तः पर-
मन्तं पर्यवसानं मियं वेदिः । न हि वेदातिरिक्ता भूमिरस्ति ;
“एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः”-इति (ब्रा० २. ८. १२.
१.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सप्तह्वनम् ;
हृद्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां वस्यकत्वात्’-इति च । एते
तयोरर्हस्ययोः सायणकृते ऋग्भाषीयाधिदेवतव्याख्यानं ।

‘हे मघ्नन् । त्वां पृथिव्याः परं मन्तं पृच्छामि । यतः परं
मुक्लृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि’-इति । ततः ‘येय
यागवेदिः, सा मेव पृथिव्याः परं मन्तं याचिका चाधुः न हि वेद्या
अधिकाः कथिदु भूमदेशोऽस्ति’-इत्यादि च । एते तयोरर्हस्ययोः
सायणकृते तैत्तिरीयभाषीयाधिदेवतव्याख्यानं ।

‘यागसम्प्रभिक्षी या वेदिः, सा पृथिव्या मुक्लृष्टप्रदेशः ; न हि
ततोऽन्य उक्लृष्टप्रदेशः कथिदु विद्यते’-इति, ‘यया मरौरस्य नाभिः
मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्मा-
धीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य’-इति धेते तयोरर्हस्ययोः सायणकृते
तैत्तिरीयभाषीयाधिदेवतव्याख्यानं ।

‘हे चक्षुष्यो ! पृथिव्याः परं मन्तं प्रवधिभूतं पर्यन्तं त्वा मघ्नं
पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं
तदपि त्वा पृच्छामि’-इति, ‘इयं वेदि, उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः
यन्तः अवधि, वेदे, सर्वपृष्ठीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः
कारणम् अयं यज्ञोऽयमेव भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कार-
णम् ; “यज्ञादु वै प्रजाः प्रजायन्ते”-इति श्रुतेः’-इति धेते तयो-
रर्हस्ययोर्महोपाकृते, वस्तुभाषीयाधिदेवतव्याख्यानं ।

तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथं मपि, स्थावरजङ्गमात्मक-
जगध्वन्तु पार्थिवानां मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाद्भुत-
त्वञ्च तेषां मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्या कदाप्येकदा कृत्तिकादि-
तारकाणां सन्धितिवर्णनं मपि गञ्जिकागुञ्जनम्, तदितस्तौर्क्षा-
तासां सूर्यपलायनम् दूरपराहतं मिति सुधीभिरेवाकञ्चनीयम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिलं मित्यन्तरिक्षवचनम्, 'आप'-
इत्यस्य 'समुद्र'-इत्यस्य चान्तरिक्षनामस्य पाठात् (निघ०
१. १ ८, १५), निरुक्ते साध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.
४ ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च ।
तरणं च प्रवणं मेवेष्टम्, तारकास्तु तस्यैव सम्भवात् । अथवा
अस्तु सलिलं मित्युदकनाम, परं तदिह साध्यमिकं मेवेष्टम्,
अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्'-
इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-
सम्मतः (पा० सू० १ ४. ६.) । तथा च 'अस्त.' आवापृथिव्यो-
र्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, आवापृथिव्यो 'अस्त'
अन्तरिक्षे 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' उदकं वा, 'आसीत्' सदैवास्ति,
एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारका 'अतरन्' सदैव तरन्ति ;
'तत्' तारकाणां तारकत्वम् इत्येवार्थः सम्पद्यते सहजच्छेते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतं मिदम्—“यानि वा इमानि
पृथिव्याधिवाणि, तानि नद्यवाणि, तस्मादश्नीलनामनि चित्रे
नावस्येयं यजेत”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं
भाष्यम्—‘पृथिव्या सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि सामनगरा-
दीनि स्थानानि सन्ति, तानि नद्यवसह्यानि, यथा द्युन्लोके नद्य-
वाणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तदद् यामादीन्यपि ।

यूयते चेवं मन्त्रांश्च एष ऋक्संहिताया (७. ८८. ३.), यजुः
संहितायाश्च (५. १६.)— ‘दाधये पृथिवी मभितो मयूखे’—इति ।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो’ १०—०,
‘पृथिवी’ प्रथिता मिमा भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थिते. ‘मयूखे’
पर्वतैः ‘दाधये’ धारितवानमि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-
वानित्यर्थ इति । तदत्र मयूखग्रन्थश्च अत्युत्तमः पर्यन्तार्थस्तत्र प्रक-
तार्थसमन्वयासमर्पणतयेव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता
च तस्य विदुषो ऽभवन्तून तत्कालसाहचर्यत एवेति च स्फुटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो’ १०—०,
‘पृथिवी’ ‘मयूखे’ स्वतेजोदर्यः नानाजीवे, यराद्याद्यनेकावतारैर्मा
‘अभितः’ ‘दाधये’ दधये, सर्वतो धारितवानमि”—इति । अत्र
नानाजीवानां यराद्याद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनम्,
तथाविधसाधने, पृथिव्या विष्णुकर्तृत्वं धारणश्चेति सर्वमप्येतत्
तत्कालस्य ग्राह्यतमसाध्यन्तविज्ञानत्व मेषावेदयति ।

तच्चतस्त्रिंशदग्निभिः साधने विष्णुनामसूर्यकर्तृत्वं पृथिव्या
मर्वतो धारण मिति विज्ञान मेषोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
विज्ञानं पुरा नासीदित्यवतनविज्ञानविदा मास्त्वान्वितसिद्धान्तौ
ऽपि नूनं मिर्युद्धीर्षान्निप्रवृत्तः ।

एव मन्यन्तापि यथा— “सन्निभ वा इदं मन्तरासीत्, यद-
तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति तै० भा० १. ५. २. ५ ।
‘द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्वावरजद्रमाकथं जगद् दृग्गते,
तत् मर्धे पुरा प्रलयकाले सन्निभ मेषासीत्, तदानीं सृष्टिकायाः
मन्त्रिणं तीर्त्वा लोकास्तरेषु गताः ; तस्मान् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
तारकत्वं सम्पन्नम्”—इति तत्र भा० भा० ।

पक्रम्य, “गणानां त्वा गणपतिर् हवामहे”—इत्यादयो मन्त्राः
(वा० सं० २३. १८-२१.), तैत्तिरीयब्राह्मणादौ (३. ६. ६, ७.)
अन्यथा व्याख्याता अपीह पञ्चोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता
अधियज्ञास्तीत्याख्यव्याख्यालभिरिति दिष्टम् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणां मधिदैवत मयं स्वीकृत्य, यास्तीक्ष्ण
मधिदैवतायै सुबुद्ध्य च ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति
किम्’—इत्युदाहरणभूतेनेव तेन सायणाचार्येणाकृतैतिहासिकपरतया
व्याख्यानं मभाषि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढं मस्य पासुरे”—इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

एपाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः
पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मस्याहतम् । तथा ह्यैतरे-
यकाम् — “न वा एकेनाक्षरेण छन्दासि वियन्ति, न ह्यभ्याम्”—
इति (१. १. ६.) । पितृलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया
‘निचृत्’—इति, द्वाक्षरहीनायास्तु ‘विराट्’—इति विशेषनामोक्तम् ।
तथाचैवं निचृद्वायतीति सम्भवम् । अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्चिस्त
इत्येता ‘वैष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो द्युस्मानदेवतास्तु पठितः (निघ० ३. ६. ११.)
इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गम्यते ऽचात्र मन्त्रे प्रवृत्तमिति
स एव विष्णुरादित्यः; “यच्च किञ्चित् प्रवृत्तमिदं मादित्यकमेव तत्”
—इत्युक्तेः (निघ० ७. ३. ४.) । सवित्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-
प्रकरणे पुष्यनामव्याख्यानान्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति शेषोक्तो
पक्षः सूर्य एव । तत्रैकैकसूत्रद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रद-
र्शितं पुरस्ताद् (१५५ पृ०) । “अथ यद् विगितो भवति, तद्

तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिषिद्धं तत् स्थानं मञ्जीलनाम प्रतिज्ञूत-
नक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं स्नेच्छजनमूयिष्ठम्, तस्मिन्मञ्जीलनामि-
धामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्—इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य-
मेव मन्त्रार्थं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने इरिणे, समुद्र-
गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे कि-
मेतेनाप्रसङ्गसङ्घीर्त्तनेनेति चेति । तत्त्वतस्त्रिहैव विज्ञानं सुपदि-
ष्टम्, यदद्यापि यायाव्यविज्ञानविद्विरपि नाधिगतम्; किञ्चेत-
एवौपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं अपि नक्षत्रादीनां स्वरूपादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविधं अपि सहद् यन्त्र मितौति ।

एवमभिगुप्रेषमन्त्रो यस्तेत्तिरीयब्राह्मणे (१. ६. ६)
व्याख्यातः, तत्कहितायाम् (१. ६. ६.), इह ऐतरेयके विहितो
व्याख्यातश्च “देव्याः शमितार आरमभ्य सुत मनुष्या इत्याह”—
इत्याद्युक्त्वा (२. १. ६.) । न हि यद्यपि यज्जानुसृतो व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतगारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थं एवेत्यवधेयम्;
न हि पशुपातघाताद्यन्तरा गारीरस्त्वृक्षातिसृक्षस्त्रायादिभावानां
ज्ञानं सम्भवेन्नाम, नापि तदन्तरेण चिकित्साधिज्ञानं पूर्णतां गीतौति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तन्नाम्नुपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
भरद्वागे वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
णम्”—इत्येवमादिका मन्त्राश्च (या० स० १०. ५—१२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्मकर्मफलादिविज्ञानपरम्; तथापि
यज्जानुरोधतं यज्जीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सभोगविज्ञानोपदेशाद्यर्थका “सम्बन्धे चम्यान्धिविधे”-इत्यु-

यत्र च यास्कोक्तौ “प मातुः पतरं शुद्धम्”—इति (ऋ० स० १०. ७२. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम् । वायुरूपश्चादृश्यम् । तच्चाह “त्रयः केशिन”—इति (ऋ० मं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-
मन्त्रस्याख्यायां वाक्ता.— “यन्मिः पृथिवीं दहति सर्वं मेकः, यमि-
विपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”
—इति (निरु० १२. ३. ८.) । वैज्ञानरण्याख्यायां मेव मन्त्रविद्यु-
दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षदुःस्थानत्वं मध्येकात्मकत्वं सुपपा-
दितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.) ।

तदित्य मसावेय प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिसोकाव्यापी ज्योतिःस्वरूपो
विष्णुः, ॥ चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शनं मस्तीति शाकपूणि-
मते सम्पन्नं विष्णुविज्ञानम् ।

मौर्षवाभमते शब्दभेदेऽप्ययमिदं एव । तच्चया यदुक्तं शाक-
पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं मौर्षवाभेन समारोहण इति । तदत्र
“एषांलोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहाम् प्रत्य-
षरोहधिकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैदृक्तं द्रष्टव्यम् । एवं
विष्णुपदगच्छे “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची
प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणाभ्येयप्रयासेनेति । अपग्रिष्टं
गयगिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पदार्थयोस्तभयोरप्याचार्ययोरेक-
मत्ये सम्पन्ने अन्तिमपदार्थे कथं स्वागतवैधं मित्यविचारितं मपि
स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयगिरसीति चाभिप्राये पदे ।
पश्यते हि निघण्टो गृहनामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) ।
एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थानं सस्तमय-
स्थानसेत्येतद्गोस्तपार्थद्वयम् ; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेहाधःस्थं
आद्यम् ; गयगिरसि गृहाणां सूर्यपदेयि । तथा च सूर्यो मध्याह्ने

विष्णुर्भवति । विष्णुर्विश्वतेर्वा व्यश्वतेर्वा”-इति च तद्विवर्चनम्
 (निरु० १२. २. ७) । “यव ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विशित’
 व्याप्नोत्य मेघ सूर्यो रश्मिभि ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’,
 ‘विश्वतेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) चाविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भयति,
 ‘व्यश्वतेर्वा’ विपूर्वस्याश्वोत्ते. , यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति
 शयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरस्य सर्वम्, तदा
 विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्दीर्घां हृत्ति । शिपिविष्ट इति चास्त्रीय
 विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह “किमिच्छे”-इत्यस्य (ऋ० स० ७
 १००, ६) मन्त्रस्य व्याख्यानाय शास्त्र — “शिपिविष्टो विष्णुरिति
 विष्णोर्द्धं नामनी भवत”-इति निरु० ५ २ २ । “शिपयोऽत्र
 रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति”-इति तद्विवर्चनञ्च तत्र तदुक्त
 रम् (१) । तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम् ।

अत एवायं मन्त्रो महामुनिरास्तेनैवं व्याख्यात — “यव ‘यद्’
 किञ्च, तत् (‘विचक्रमे’) विक्रमते ‘विष्णु’ । (‘विधा’) विधा
 (‘निदधे’) निधत्ते ‘पदम्’ । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिव्योति गात्रा
 पूणि, समारोहणे विष्णुपदे गद्याग्निरसौत्थौर्णवाम (‘समू० ४म्’)
 समूढम् ‘यस्य’ (विष्णो) , (‘पासु१’) प्यायने, अन्तरिक्षे पद
 म दृश्यते”-इति (निरु० १२ २ ८) । सौम्य मय एव विष्णु,
 पृथिव्या पाचक दाहक विद्रावक जाठर दाव-वाडव गार्हपत्याह्व
 नीय दक्षिणेत्यादिवद्विधाग्निरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण
 वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति । तत्राप्य पार्थिव
 रूप सर्वाक्षिगोचरम्, द्युर्लभं सौर अपि रूप सर्वविदितम्, माध्य
 मिक विद्युद्रूप न हि स्थिर दृश्य मस्ति । अत एवोक्तम् “स्वपन
 मेतन्माध्यमिक ल्योतिरनित्यदर्शनम्”- इति निरु० ५ १ ३ ।

कथाया मपि, तादृशाना हि देवप्रियाणा मेतादृशेऽर्थे कास्ति चित्ततेत्यलं प्रासङ्गिकानव्यभाषणेनेति ॥

तदेवंविधाना मधिदैवतार्थयुक्तानां मन्त्राणा माध्यामिकार्थानाञ्च वृद्धना प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो भवति, केवलाधियन्त्रार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रैषादिकर्मव्यापारेष्विति विवेकः । वेदासु मन्त्राणा ज्योतिष्टोमाद्यामुपिकाट्टफलेषु न कथं मध्यपयोगः, तादृशाना केपासिद्ध ऐहिकट्टफलकारिण्यादि-यागादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽप्येऽपि सन्ति ये मन्त्रा, ते ब्रह्म-यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा मेव केचिन्मन्त्रा औपनिषदा अपि भवन्तीति विवेकः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगौतिरचनाप्रकारभेदादस्ति ऋग्यजुष्मामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्त— “तान्निविधा ऋच”, — परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता, आध्यामिकव्यय” — इत्यादि (निरु० ७, १, १.) । तथाच यास्तु प्रथमपुरुषक्रिया, यूयन्ते, ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः ; यास्तु तमपुरुषक्रिया, ता आध्यामिक्यः । इह युतं सूक्तपदं मन्त्र-परम् ; यजुरादिवपि तथा दर्शनात् ।

ऋग्यजुष्मामसप्तैहिकविवर्धेय मन्त्रैर्यज्ञं सम्पादो भवति । तदुक्तं माण्डूक्येन— “स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-यजुर्वेदसामवेदेः”—इति (प० ३, ४ सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-दाभ्यां दर्पपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोतृम्, सर्वैरग्निष्टोमः”—इति च (प० ५, ६, ७.) तत्त्वज्ञानम् । अग्नितोमादौ “ऋग्-वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः सवैः

गयगिरस मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति प्रतीयते स्फुट मौर्णवाभाशयः । तदत्र मध्ये सूर्यस्यैव गुणा वक्षिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञानमेव ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मिव सूर्यवाचिविष्णु-विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “स विष्णुस्तेषाऽऽत्मानं विन्द-धत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्” —इत्यादि (२. ४. १२. ६.) । वा०—रामायणेऽपि १. ११. १८—

“एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽप्यतिष्ठत ।

द्वितीयेनाप्ययं व्योम, त्र्यां तृतीयेन, राघव ।”—इति ।

अहो पौराणिककालमाहारम्यम् । अहो यज्ञपरम्परास्यामायाध्ययनाध्यापनमाहारम्यम् । अहो वाक्ताता कल्पितारत्यानमिष-तानुगत्यम् । यदत्र सर्वमाद्यत्र निरुद्धादिक मानोपयतापि सर्वं वेदभाष्यकारेण भाषणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— “विष्णु-सिद्धिक्रमायतारधारी”—इत्यादिनेति । अथवा श्रूयत एषैतत्—

“अहो अक्षरे एवमि व्योमन्

अपिन् देवा अपि विश्वे निषेदुः ।

यस्यास वेद किं शृत्वा करिष्यति

य इत् नद विदुस्त इमे ममानमे”

—इति षट् मं० १. ११४. ३८ ।

किञ्च ये धे धर्मगतिमतोऽपीमरम्य “परितोऽप्यत्र भाषुन् विनागाय च दुष्कृतम् । धर्ममंदायनार्थाय मन्त्रमामि शुभं शुभं”—इति (मं० गी० ४. ८.) शुभं शुभं इत्यनेन भवत्येवमन्त्रमन्त्राणां विमर्शनि, दिव्यमेदुष काङ्क्षेच्छदिनानिद्यान्नेषविद्यामया

क्षीत्वा सोमं रये विष्णु प्राग्वंशाये समानयेत् ।
 आतिथ्या निर्वपेत् सोम मासन्त्या सुपसादयेत् ।
 आतिथ्येष्टिरिष्टान्ता स्वात्, तानूतम् मवयति ।
 दीक्षा मवान्तरा मेति, प्रवर्ग्योपसदोः कृतिः ।
 दिनवये तत् क्षतं स्वात्, चेदिर्भध्दिने भवेत् ।
 पट्त्रियत्पददीर्घ्या प्राग्वंशात् पूर्वतः स्थिता ॥

प्रातः प्रवर्ग्यं सुहाय्य, पथादुत्तरवेदितः ।
 शकटे द्वे हविर्हाने, हविर्हानं च मण्डपम् ।
 पथात्तदस्तस्य मध्ये निष्ठातौदुष्यरी मिता ।
 दक्षिणस्थानसोऽधस्ताद् गत्तानुपरवान् गन्तेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानप्रे कुर्यान्मृदा खरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुमानजीपोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शवत् सर्व माचरेत् ।
 आय्य चासादिते वेद्या सस्ते यूपं समुच्छयेत् ।
 यूपस्योच्छ्रयबादूर्ध्वं समापय्य पशुं ततः ।
 वैशर्जनानि हुत्वाग्निं सोमं यावादि घानयेत् ।
 हविर्हाने स्थापयित्वा गृह्णीयादसतीवरीः ।
 प्रयुज्जगत् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 यावत् स्थापिते सोमे पचिषा ध्वनितः पुरा ।
 स्वात् प्रातरनुवाकार्यं मुपाकरणं मादरात् ॥

वमतीवर्ग्यां प्राप्तां प्रचारः स्वाद् दधियद्दे ।
 उपाग्नदाभ्यां हुत्वा च मष्टाभिषव माचरेत् ।
 उपाशु मन्तव्यमं च हुत्वा रिक्तं तु मादयेत् ॥

ब्रह्मा"—इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-
सकदाग्नातम्—“ऋचैव होत्र मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम् सामो-
हीयम् (चीडावम्), यदेवैतत् त्रयै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वं मकु-
र्वन्"—इति (५. ५. ७, ८.) । होचादयस्यैते चत्वारयत्वारो त्रियन्ते ।
तदाज्ञाश्रयायनः—“तस्यर्त्विजः, चत्वारस्तिगुरुपाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको आश्रुद्, चध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोवेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यामीध्रः पोता, उजाता
प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सव्रह्मण्य इति"—इति (श्री. सू. ४. १. ६-८.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होताच्छावाकमैत्रावरुण-
आश्रुदित्येषां चतुर्णां होतॄणां कर्माणि यममादीन्यभिहितानि,
प्रमज्जाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽयश्चिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्रस्तायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भावन्ति ।
नापि सर्वेषां मेवेष्टिहोत्रसोमाना भैकाहिकाहीनसत्राणां विधय
इहैवैकत्र ब्राह्मणे समाख्याताः; अपि केषाञ्चिदेवेति ॥ अथ यज्ज्ञा-
नमादिबोधाय कतुसङ्कहोक्ता चमिष्टोमकारिकायेहोत्तियन्ते—

“अथामिष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन यो यज्ञेत् ।

स पूर्य ऋत्विजो हत्वा देवभूमिं विनियतेत् ।

दीचणीयां निर्वपेत् सोऽपि पक्षीसंयाजसंस्थितिम् ।

ऊते प्राचीनवंशिष्य मंकारा वपनादयः ।

हत्वा दीक्षाहुतीः, कार्या दीक्षा लक्ष्णाजिनादिभिः ।

दीचितो नियमैर्बुद्धो भवेत् घोरव्रतादिभिः ।

वादशाहं दीचितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्यं मानयेत् ।

मोमं चर्मस्यपस्याप्य विधमेत् मोमविक्रयी ।

भंगुन्ता प्रायणीया श्वाद्, ऋद्धीयात् कयणीपदम् ।

देविका निर्वपेद् देवमुवासापि यज्जन्थय ।

उपोष वेदि माभेव सिद्धान्तिष्टोमस्यसितिः ॥”-इति ।

एव मैव देवस्याभ्यादिहताम्निष्टोमपदत्वाद्दौ मायणाचार्यकृत यज्ञतन्त्रसुधानिधादौ च पर्यालोच्यन्; अष्टावाकीयप्रयोगादिषु च ब्रह्मन्तोष्य मस्ति , मय्यभ्यादिते महीकिते चैतरेयब्राह्मणपरिशिषे धातुखित्यप्रयोगस्य दर्शनेन होत्रप्रयोगरीतिषु विज्ञातव्या ; औधा यनसूत्रादिभ्ययाध्वर्यवादिप्रयोगज्ञानं च सुसम्पाद्य मिति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य हे एव ब्राह्मणे मध्येत,— इद मैतरेयस मैक मपरस्तु कौपीतकं नामिति । तत्र कौपीतके प्रथम मैव दर्शपूर्णमासेष्टिरारम्भा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकौर्चकश्च किञ्चिद् विधायैत्र क्रमेण वैसृधेष्टिः , स्वल्पयनेष्टिः , पयिहृदिष्टिः , दासा ययेष्टिः , रक्षादधेष्टिः , सावेसेनीष्टिः , मौनकेष्टिः , वसिष्ठेष्टिः , शाकेष्टिः , मुन्ययनेष्टिः , तुराययेष्टिः , आश्वययेष्टिः , वसन्तेष्टिः , प्रोहिययेष्टिः , चातुर्मासेष्टययतस्तु , यित्रेष्टियेति दर्शपूर्ण-मासाभ्या सहस्रतया एकविंशतिर्यागा आच्यता । ततः पुनरपि किञ्चिदानुषङ्गिकं प्रोष्य दीचवीयेष्टिं विधायाम्निष्टोमपाण्डस्य प्रप चनारम्भः कृतः । ततः “सोमिनेष्टा सौत्रामण्या यजेत”-इत्यादि विधाय पीडग्नादिज्योतिष्टोममस्यादीना मपि विधानं साम्नातम् । तदस्मिन् ब्राह्मणे ऐतरेयानाख्याताना मध्यनेकयागाना शस्त्रयाध्या-विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्ताना मध्यनेकप्रयोगाना मसा-यत उल्लेखः । तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव एवोपगन्तुं युज्यते ॥

अथार्हत्येयके प्राचीनब्राह्मणकारपीणा कचिन् कचिन्नामो इति , कचिन् कचिदचनोइति, कचिन् अचिन् सनामवचनोइतिषु दृश्यते । तदथा— “पूर्वो घौर्णमासी मुपवसेदिति पेटम् ,

अथेन्द्रपायव पात्रैर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मैत्रावरुणस्तु तु श्रीणाति पयसा यद्वम् ।
 शुक्र ऋगी हिरण्येन, ऋतो मन्थी तु मरुभि ।
 गृहीत्वाधरण गृह्णात्यतिषाह्याभिधान् ग्रहान् ।
 गृहीत्वैक्यं ध्रुवो याह्य पवमानग्रहान्मथ ।
 पूतश्च द्रोणफलशोऽपरयाधवनीयक ।
 ते वहिष्यवमानाय प्रचरन्त्यत्र पञ्च ते ।
 गृहीत्वाश्विन मान्नेय पशो कुर्यादुपाह्वतिम् ।
 सवनीयपुरोडाशैरित्वा ह्येन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा यच्च द्वयोर्मैत्रावरुणाश्विनयोर्हुती ।
 शुक्लमन्यगादिकान् हुत्वा चमसानपि जुहति ।
 सरस्वर्त्तुं यद्वैन्द्रान्सोमपतिगरास्तत ।
 आण्यस्तोत्रेभ्य ऊहृ ङि प्रातस्सवनसंस्थिति ॥
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाश पशोर्भवेत् ।
 ग्रहो मरुत्वतीय स्यात् पवमानेन संसृति ।
 दधिघर्मं हुते दद्यात् दक्षिणास्त्रे यथायथम् ।
 मरुत्वतीयास्तान् हुत्वा माहिन्द्रेण समाप्यत ॥
 द्यतीयसवनारम्भ आदित्यश्च माचरेत् ।
 आर्भवेण सुवीताश्च पञ्चङ्गैः प्रचरन्त्ययम् ।
 सावित्रवैश्वदेवास्तौ यज्ञौ, सौम्यचरुस्तथा ।
 पात्नीवतश्चादूर्ध्वं यज्ञायज्ञीयसस्तव ।
 आग्निमारुतश्च स्याद् गृह्णीयाद्धारियोजनम् ।
 समाप्ते सवने पथात् कुर्यादवमृथ तत ।
 कुर्यादुदयनेष्टि मनुबन्ध्या यजेत गाम् ।

सर्वदा विद्यमानत्वात् शालोक्य सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स एव सर्वत्र सर्वेषां मध्याक मिति किं तयोः प्रार्थनया । शारुप्यवादस्तु-
 धत्तप्रलापः, ब्राह्मणो रूपाभावात्, असह्यत्वप्रसङ्गाच्चेति ।
 एवं निरुक्तपरिशिष्टशेषे च यदुक्तं “सारिष्टम्”—इत्यादि, तन्नूनं
 महाभाष्यतोऽप्यर्शचीन मिति सिद्धान्तित मेव निरुक्ता लोचनस्य
 पठे । तत्त्वतस्त्वेतस्य ब्राह्मणस्य स्वगसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया
 इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माक स्वर्गफलसाधन-
 यैवेतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । तदाह जैमिनि — “स स्वर्गः
 स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्, प्रत्यवाच”-इति ४. २. १५, १६ ।

सोऽसौ स्वर्गः, छलु नोक्तान्तर । तयाहि— “परो वा अस्मा
 लोकात् स्वर्गो लोक”-इति (६. ४. ४.), आदित्याद्यैवेहा-
 सन्नन्निरसद्य तेऽप्येऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गे लोक मायन्”-
 इति (१. २. ५.), “तं स्वर्गन्तोऽहुवन् एतत् ते ब्राह्मण ।
 सहस्र मिति”-इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-
 लोकादूर्ध्वतमः । तथाचास्मात्— “अग्नेर्देवयोन्वा आधुतिभ्यः
 सन्धूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेत्यति”-इति (२. १. १,
 पुनः २. २. ४.) । तत्र यापी गन्तुं न शक्यते । तथाह—
 “सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्ग लोक मेति”-इति (७. २. ११.) ।
 अत एवेद मध्यास्मात् (४. १. १.)— “स्वर्गो वै लोको
 दूरोऽहम्”-इति ।

परलोकस्त्रीकाराभावे निन्द्याश्ववशं गम्यते । तदाया— “किं
 ते छण्डन्ति कीकटेषु गावः”-इति (ऋ० सं० १. ५२. १४.)
 मन्त्रस्य व्याख्यानं ‘प्रमगन्द’ पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
 पर इति त्रेषु”-इत्याह यास्तः (६. ६. ४.) ।

उत्तरा मिति कौपीतकम्”-इति ७. २. १० । श्रूयते चेत्त
कौपीतकदास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि सपूर्वतनस्य धेन्नास्य मत
विमर्देनाय तथा स्यनामान्वित कृत तदिधान कुपीतकेन, तदैव मत
इय यथायथ मिष्टोऽनृत मित्वेव प्रतिभास्यन्नाकम् । एवञ्च प्रथमन्ता
वत् पेङ्गादिनाद्यान्प्रत्येव ज्योतिष्टोमसप्तष्टान्निष्टोमादयो यागा
विहिता , तदिधियेनास्तु कुपीतकादिभि प्रोक्ता , तज्ज्ञेय
विधयोऽप्येतस्यैतरेयस्य विषया इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्य मस्ति , किमु
प्रयोजन भवत्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन
स्वीकारात् , तदवामिरेवास्य फल मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य
स्वीकृति श्रूयते ? न हि सहितासु कापि तादृशगर्भोऽपि श्रूयते ,
अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम् , पर न तत् पौराणिक
मोक्षपर मिति च नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तेः । तद्यथा भागवते—

“सार्ष्टिसारूप्यसाक्षोक्तसामीप्येकत्व मश्रुत ।

दीयमान न शृण्वन्ति विना मन्त्रेवन जना”-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशान्प्रसिद्ध निर्वाणम् । तत्तु
मित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति , न च सुखाभिलाषिणा मर्याक
प्रापेणायोक्तम् , नापि वेदबोधित मित्यश्रुतेयम् । एवञ्च मपि
तथैव । सर्गव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च

मादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनेवाहनि सूर्यरश्मयभिभूतत्वात् न दर्शनं
मस्ति । तदुक्तं निघण्टे— “आदत्ते भास ज्योतिषाम्”—इति
(२. ४. १.) । एवञ्चास्तरिचशब्दस्याकाशपर्यायत्वे स्वीकृतेऽपि ‘भुव
रित्यन्तरिचम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ,
“वायुर्वेन्द्रो वात्तारिचस्थान (निघ० ७. २. १.)”—इत्यादौ
च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिच बोध्यम् । एव “स्तरिति दिव (शत०
ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येव मादौ, “सूर्यो द्युस्थान”—इत्यादौ
(निघ० ७. २. १.) च एतज्जगत्सम्बन्धेव बीबीधेति । तदेतेन
लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णयित स्तरिति ।

स्तरिति पद स्वर्गोभिधानं प्रसिद्धम्, सूर्यपर्यायश्च स एव
सु ग्रहः । अत एव निघण्टौ स्तरिति पद सूर्यद्युलोकयो-
माधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि
तथैव व्याख्यातम्— “स्तरादित्यो भवति, सु भरण, सु ईरण,
स्रुतो भास ज्योतिषा, स्रुतो भासेति वा”—इति (२. ४. २.) ।
अत्रापरञ्च दूषणे— “स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टप, स्वर्गे मेव
तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य
विष्टपं मपि सूर्यलोक एव । तथा छुड्मन्त्र एव ८. ६८ ७—

“उद्यद् ब्रह्मस्य विष्टपं यद् मिन्द्रस्य गन्धर्वः ।

मध्यं घौत्वा सधेयद्वि दि. सप्त सव्यु पदे”—इति ।

द्युलोक एव देवलोक, देवानां रक्षणीनां प्रधानतस्तत्र निजि-
तनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु ‘देवा’—इति पदं पठि-
तम्—(५. ६. २६.), व्याख्यातं मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभि-
र्यास्त्वेन । तदेव द्युलोको देवलोक स्तर्नाक इमान्यभिप्रायानि
पदानि । तदिदं मध्याम्यात सुभयविधेऽपि यन्तु समाख्याये—

त्यम् प्राप्नुवन्ति, त ममिगम्य च तदीयज्योतिरूपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुव्यक्त मास्मात् मिहायि—“यो मिति स्वर्गो लोक मित्यसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोक. खलु नैभ्यो लोक-
त्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वत्सादृ भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते—“त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पित्रलोको
देवलोक इति”—इत्यादि अतः ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत्र
त्रयो वाव लोका इति श्रूयते स्त्रेवावधारणम् । एवं मन्यन्नात्र—
“दृष्टिब्रीलोक मेव पुरोऽनुधाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं
याज्यया, द्यौर्लोकं यस्यया”— इति श्र० ब्रा० ६. १. ६ । अन्यत्र
च—“दक्षिणत उपसृजति, पित्रलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची माहृत्य दोग्धि
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा० २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिपूपात्तः श्रूयते पित्रलोकः, स त्वन्तरिक्षलोको-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पित्रलोकः ; पित्रलोकमात्र-
प्राप्ताऽत्राह्वयस्वानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यामनन्त्या-
यर्वणिक्ताः स्वमंहिनायाम् (१८. ४. ७३.)—“अभिप्रेहि मध्यतो
माप ह्यासाः पितृणां लोकं प्रयमी शे यत्र”—इति ।

अपरञ्चान्यथास्मात्—“अथ इव हि पित्रलोकः”—इति (श्र०
ब्रा० १४. ६. १. १०) । युलोकस्याधस्तात् पित्रलोक इत्येव तद्वा-
यः । पुण्यलोकयन्देनाप्यन्तरिक्षस्य पित्रलोकस्य चार्थं गम्यते ।
तदाया—“तस्मादाहुः पुण्यलोकं दद्यान् इति”—इति श्र० ब्रा० ३.
६. २. १५ । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम् ।

“पृथिव्या अह मुदन्तरिष माहह मन्तरिचाद् दिव माहहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ग्योतिरगा महम् ॥

स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्त आ द्या रोहन्ति रोदसी ।

यक्षं ये विश्वतो घारए सुविद्याएषो वितेनिरे”

—इति वा० सं० १७, ६७, ६८ ; तै० सं० ४, ६, ५, ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्रौ अतपयन्नाह्नयकारेण (८, २, ३, २६, २७), व्याख्यातो च तैत्तिरीयसाहितिकब्राह्मणेऽपि (५, ४, ७,) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव भाष्यार्तं अत-
पये—“तस्य चा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभौ
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति १४, ७, १, ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोकं भज-
यदुपाग्निनोऽग्निं धाम गच्छति”—इति (ऐ० ब्रा० १, ४, ४,) ।
अग्निनोऽग्निं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात्
(निघ० ५, ६, १,), “अयतो द्युस्थाना देवतास्थासा मग्निनी
मयमागामिनौ भवत ”—इत्यादिनैरुक्ताश्च (१२, १, १,) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा द्वायर्वणिका समामनन्ति—

“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”—इति ८, १, १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवानां
मूर्ध्वगतिव्याख्याने—“देवल्लोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वेद्यु-
तम्, वेद्युताश्चानमम्, मानसः सूर्यो मूर्त्वा ब्रह्मलोकं भवि-
मश्नवति”—इति (निरु० १४, ८,) । अतपयेऽपि श्रूयत एतत्
प्राय एव मेव (१४, ८, १, १८,) । अत वेद्युतशब्दो व्योति
परः । तथा च देवल्लोकं नृत्पानं सूर्यमण्डलं वा अभिमन्य आदि

प्राणा मपराह्णं पितृणाम्, तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
(य० ब्रा० २. ४. २. ०.) । मनुसंहितायाश्च (१. ६. २.)—

“पित्रे रात्राहनी मासः प्रविभागस्तु पचयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः क्षणः युक्तः स्वप्नाय गर्वरी”—इति ।

“भानेनामेन यो मासः पचद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

क्षणपचस्वहस्येष्टा युक्तपचस्तु गर्वरी ।

क्षणाय चै त्वह-याहं पितृणां वर्तते नृपः”—इति च ह० वं० ८ ।

न्योति,शास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विधूर्त्तभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति ।

पश्यन्ति तैः के निजमस्तकोर्ध्वं दृष्टं यतोऽस्माद् युदसं तदैवाम् ।

भाहोन्तरत्वात् विधोरघ,स्य तस्माद्विगीयं खलु धौर्धमास्थाम् ।

कथं रविः पचदलेऽभ्युदेति शङ्कोऽस्त मित्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पचै स्वतः विधूर्त्तभागे इति
विधुपृष्ठे बोध्यम्, यथा ययं भूर्ध्वभागे—भूपृष्ठे वसामः, न तु
रुनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यनार्थशास्त्राण्यपि
किम्प्रमाणानि ? वेदाधिकृतानि तान्यपि स्तुतीयकराणि चेत् स्युः
प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)—“स्वस्य
च प्रिय मात्मन”—इति, मीमांसाधिकरणभालायाश्च “तेन द्यस्त-
रिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छत.”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते
ऽन्यत्र “पितृलोकाश्चन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४. ८. १. १०.),
पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति,
अत्र ब्रूमः—‘पितृलोकात्’ पितृलोकं मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा

“कर्मणा पितृलोकः”—इति (श० ब्रा० १४. ४. ३. २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि छान्दोग्यब्राह्मणे—“ययो धर्मस्तन्वाः,— यज्ञोऽध्ययनं दानं मिति प्रथमं, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासः तृतीयः । ०—० । सर्व एते पुण्यलौका भवन्ति; ब्रह्ममंस्थो ऽमृतत्वमेति”—इति (४. २१. १.) । तदेतच्चिविधपुण्यामुद्यत्तृणां पुण्यलौकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्तौ स्वसृजत्वलाभाय पूर्वेनिर्दिष्ट ममृतलोकं याप्स्यतीति तदभिप्रायः ।

सोमरिचस्यः पितृलोको नूनं सोमलोकाः, स एव चन्द्रलोकः । तथाहि—“स सोमलोकं, सोमलोके विभूतिं मनुभूय पुनरावर्त्तते”—इति प्र० ऋ० ५. ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः । तथाहि अथ० सू० ११. ६. ०—

“सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति”—इति ।

अपि गतपथे—“पितृलोकाज्जीयनीकं मभ्यायन्ति ; अयोऽग्निः पयोऽतिपोढा, स एतानतिवदति”—इति (११. ८. ४. ६.) । तदेवं पितृलोकात्सोमलोकाद्योभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिभाष्यात् उभयोरभिप्रायः सुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः पितृलोकः ; तत एव “अयं पितरः प्राधीनावीतिनः सयं ज्ञान्वा-द्योपासीदंश्चानमवीत्,— मासि मासि योऽध्ययनं स्वधा यो मनो-गयो नयन्द्रमा यो ज्योतिरिति”—इति (२. ४. २. २.) श्रुत-पथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षायेव पितृणां महो-रात्राविति मिहान्वितम् । तथाग्राह्यात् गतपथे—“यदैधेयः (चन्द्रः) न पुरस्तात् पथाद् दृष्टमेधेय्यो (पितृभ्यः) ददाति ; स या अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णे वे देवानां मध्यन्दिनो मनु

‘मृतस्य सदानात्’ मेघनिर्माणायाहृतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
क्षात्, तं लोकं प्राप्येवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह शुश्रूढ उर्हो-
पलक्षकः । तथाच ‘दिवि भूत्वा वर्पति’ कर्त्तुं आह्वय्यो भूत्वा वर्प-
तीति तदर्थः । अथवा इहापि पूर्ववद्वाच्यः ‘दिवि भूत्वा’ द्युलो-
कात्मत्याकृष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पिष्टवाचकपर्जन्यस्यान्त-
रिक्षस्यात्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पिष्टलोकत्वम् ।

सोऽयमन्तरिक्षलोको द्युलोकादधसोऽप्येतन्मात्रगुणलोकादूर्ध्वं
स्थसतो मध्यलोक एव । एतच्चाज्जायते— “अन्तरिक्षलोक उ
अस्माद्धोकादनन्तर्हितः”—इति (श्र० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।

यस्मिन् लोके प्रतिष्ठितः पिष्टलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्र-
लोक, तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्—“इन्द्र-
लोको हैपः”—इति (श्र० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) ।

वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्र्यं तु लोकेषु प्रसि-
द्धम्, “वायुरन्तरिक्षस्य”—इत्यादिनेरुक्तादिभ्ययावगम्यते, श्रूयते
चैवं साङ्ख्यानब्राह्मणेऽपि (२०. १.) ।

एतद्देशान्तरिक्षं सम्भ्य मिति सप्रस्थान मिति च श्रुतम्—
“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोक-
स्थानञ्च, सम्भ्यं तृतीयं सप्रस्थानम्, तस्मिन् सम्भ्ये स्थाने तिष्ठ-
न्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति श्र० ब्रा० १४.
०. १. ८ । एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणां
मिद्वान्तरिक्षलोके किञ्चिच्छाल सप्रवस्थान सूचितम् ; यैस्तु पिष्ट-
लोकं यातव्यं, तेषां मिद्वं सप्रवस्थानं न भवतीति च ॥

अथास्य भूलोकस्य त्वित् मध्यवगम्यते मन्त्रवर्णात् । तद्यथा
श्र० म ७. १०४. ११—

अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २१० पृ० प्रदर्शितायैषिकप्रश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेतच्छ्रौतपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्ध्वपृष्ठस्थपितृलोकस्यान्तरिक्षस्थत्वेनान्तरिक्षवाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरमयि प्रमाणम् । तदेतत्—
 “पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३१.)”—इति मन्त्राश्रयाभ्यासकाले यास्माच्चार्यं आह—“पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यं पुष्टिष्या”—इति (निरु० ४. ३५) । पर्जन्यशब्दनिष्क्रियैव कृता—“पर्जन्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जन्य , परो जेता वा, जनयिता वा, मार्जयिता वा रक्षाना मिति”—इति (१०. १. १०), इत्यादि इति तच्छेषः । तद्दर्शनेन भवति रश्मिभिः । तथाचान्तरिक्षं इष्टिभिर्ज्ञानसूत्रे ऋ० सं० १. १६४. ४०—

“क्षुण्णं नियान इरय सुपर्णा अपी वसाना दिव सुत्पतन्ति ।

त आ वष्टन्नत्सदनादृतस्य आदिद् दृतेन पृथिवीं श्रुयते”—इति ।

“क्षुण्ण” (‘नियान’) निरयण , रात्रिः । आदित्यस्य ‘इरय सुपर्णा’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘आ वष्टन्नम्’) अमुतोऽर्वाक्षं पर्यावर्त्तन्ते (‘सदनात्’) सदस्यानात् (‘ऋतस्य’) उदकस्य ‘आदिद्’ अग्नौ मेव ‘दृतेन’ उदनेन ‘पृथिवीं श्रुयते’ । “दृतं नित्युदकनाम , जिघत्से सिद्धतिकर्मणः”—इति (७. ७. १.) चास्य यास्कज्ञानं व्याख्यातम् । ब्राह्मणेष्वपि मेव । तद्वया—
 “अग्निर्वा इतो इष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि मृत्वा वर्पति, मरुतं सृष्टा इष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः यथा वर्त्ततेऽयं वर्पति”—इति (निरु० ७. ७. १) । मन्त्रे ‘दिशम्’ धुनोक्तं प्रति ‘सुत्पतन्ति’ उड्डीना भवन्ति, तावद्दृग्गमनात् पूर्वं मेव

“दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं घातो राहुः स्वरंहसा ।

विचिपत्वेप विक्षेपं चन्द्रादीना मयक्रमात्”—इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”—इत्यादि यद्वा-
ख्यात मिह रङ्गनायेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मिष ।
दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्भर्यते घौराणिकै-
राधुनिकन्योतिपिकेश ; इतोऽप्येतस्य मानुषनिलयत्वं सूचते ।
तदित्यं सूर्यस्याधस्यो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्यः शक्र. खलु
द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूस्वरूपा ;
इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्तयो भूलोकाः । त एव यूरोपीयन्यौति-
पिकैरपीमे Terrestrial planets = पार्थिवग्रहा उच्यन्ते ।

एतेषा लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदिताना मेकरूपाणां
मेकं नामान्तरिच मिति । तदस्यान्तरिचस्याप्यस्ति त्रित्वयवणम्,
अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । तद्यथा लोकास्त्रित्वेव मन्त्रे लोक-
त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व मान्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—

“तिरन्तरिचं सविता महित्वना ,

त्री रजामि परिमूक्षीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस इत्यति,

त्रिभिर्वर्तैरमि गो रचति क्कना”—इति ।

तदत्र श्रुतं सर्ववित्वं पृथिवी त्रित्वनिवन्मन मेवेति प्रतीयते
स्फुटम् । अर्थस्वस्य मन्त्रस्य निगदमिह एवेति ॥

मदत्त मपि श्रूयते पृथिव्याः । तद्यथा ऋ० सं० १०. ७. ३५—

“स्तम्भो दाधार द्यावापृथिवी तमे इमे स्कम्भो दाधारीर्वन्तरिचम् ।

स्कम्भो दाधार प्रदिशः पटुर्वीः

इत्यथ इदं मिश्रं भुवन सावित्रे”—इति ।

“परः सो अमु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो अमु विष्ठाः ।
 प्रति शुष्यतु यगो अस्य देवा यो नो दिवा दिष्यसि यद्य नक्तम्”
 -इति । ‘यः’ ‘नः’ अक्षभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिष्यति’ करोति, ‘य’
 ‘नक्तं च’ दिष्यति ; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वप्नरीरेण, ‘परः’
 शुष्य’ ‘अमु’ अस्मि, ‘च’ अपि ‘तना’ स्वप्नभाविमृत्या ‘अधः’
 स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विष्ठाः’ सर्वा भूभोक्ताः । आह्वय
 ‘अमु’ अस्मि । ‘अस्य’ देवस्य ‘यगः’ कीर्तिं ‘देवाः’ तद्गन्तव्य एव
 ‘प्रति शुष्यतु’ प्रतिक्षणं गोपयन्ति, तद्गन्तिमिरेवेदं सर्वं सम्यद्यत
 इति तद्व्यस्त एव हरन्तीति भावः ।

सूर्याधःस्थितास्तापेसा पृथिव्यो नूनं तमादधोऽधःस्थिताः शुष्य
 शृङ्गारादधः । तमेयं पृथिव्येव राहुवचने । अत एतदाद्यात शृङ्ग
 संहितायाम् ३. ४०. ८— यं वै सूर्यं स्वर्मांशुस्तममाविध्यदासुः ।

अत्रयस्त मन्वविन्दन् प्रान्ये अशक्तुषन्”-इति ।

मैत्रिरीया अपि ममामनन्ति— “सुवर्मांशुराशुरभामना
 विध्यत्”-इति (२. १. २. ४.) । “सुवर्मांशुरिति आशुरस्य
 कस्य विधामधेयम् (अयास मिदम्) । स्वर्गमोचयता द्रमां मुद
 तीति सुवर्मांशुः । स च पृथिव्या कर्णं धृत्वा (धृत्वे देवाणां
 नूनजम्) लज्जवर्णः । पृथिव्याय हृत्पदपत्तं मोक्षं वक्तुं हृत्तति ;
 हृत्तोऽगाय “यत् क्षत्र तदवश्य”-इत्यवश्यावभूताया पृथिव्या,
 लज्जपदपत्तं मामनन्ति (६. ४. २) । अतस्तत्र पुनरुच्यते, स
 आशुरः (अशुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्मिन् अशुरः प्राणी, अशुरस्याय
 मिति आशुरः, प्राणशायिणो भूभोक्) स्वर्गोदेन तमना (तमोऽप
 ष्यायता) सूर्यं माच्छाद्य जगदाख्य लज्जान्”-इति तत्र भावनीयं
 भाष्यम् । अत एवोक्तं सुर्गमिहाम् (१८०. ६ प्रो. १)—

प्राविनः सन्तीति च गम्यते । एष्यः पदस्य एव मूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः पडेवेमे आबद्धाः , भ्रमणशीलाः , प्रकाशमानाः, दृष्टिस्थितिप्रत्ययहेतुवासुविद्युद्ब्रह्मादिवत्तद्येत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीगहणेनैव तद्गृहणं सिध्यति ; स्वलोपग्रहसंहितानां मेघ शनैश्चरादिराह्वानानां पक्षाणां मिह पृथिवीत्वेन परिगणनं मिष्टमित्येवास्याः पृथिव्या उपग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न क्षतं पृथग् ग्रहणं मिति सुप्रसिद्धमपि ।

एषां तु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्गत्वेन स्मृतिरपि श्रूयते शास्त्रेषु । तद्यथा — “रीरुति सप्त स्वर्गाः लोकान् य एषां वेद”-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), “सप्त वै देवल्लोकाः”-इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतदेवूपपद्यते ‘देवानां’ रश्मिना सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं पुरस्तात् (१०८४), तथाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगत्प्रणाल्याधिपस्यापि ध्रुवाद्याकार्यवत्त्वेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; सामवेदे “द्यौर्नोऽस्तस्या मसावादित्वा ईयते”-इत्यादिश्रवणात् (धार० गा० ६. २. २१.) । मदीयतयोटीकायां तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् । वस्तुतः सौरजगत्कण्डलस्थितानां भस्मादादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगत्कण्डलस्य न तत्रालं मिति सर्वसिद्धान्तः । अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः), ततो न्यूना शनैश्चरस्य, ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो ऽपि न्यूनेति । अत इदं श्रूयते — “परो वरीयानो वा इमे लोका अर्वागदीयास्तः”-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

आसु पट्सर्वेषु सूर्यस्याध स्थितास्त्रिस्तस्त्रिस्तूपरिष्ठा । अत एव
पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे अतम् “तिस्र पृथिवीरघो अशु विष्ठा”-इति ।

यूयते च तत्रान्यत्र १०. १४ १६—

“त्रिकट्वकेभि पतति पटुर्वीरक मिद हहत् ।

त्रिष्टुप् गायत्री छन्दासि सर्वा ता यम आहिता”-इति ।

त्रिष्टुप्ति गायत्रीति चेद लुतापमान पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुप्’ यथा
त्रिभिस्त्रिष्टुप्पञ्चमे पदेयुंक्षेति व्यपदिष्टावि वसुतस्त्रिस्त , यथा
च द्विपदा ‘गायत्री’ , उभे चेते मिनितास्तत्त्वत पद ‘छन्दासि’ ,
ता इव दमा अपि ‘पद’ ‘उर्य’ पृथिव्य ‘त्रिकट्वकेभि’ मित्र
इति यावत् (सूर्यम्योपयध्व) ‘पतति’ शम्भकचासु विमिता
भ्रमति । किञ्चममीत्याह— ‘हहत्’ मष्टाकारम् ‘इद पटुर्वीर्ये’
ममान दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मयदहत्
‘सर्वा ता’ पटुर्वीर्य ‘यमे’ सर्वनियमनकर्ताऽनेव यमनासक
ऽस्मिन् वायो, तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे, सर्वनियन्तारि रश्मिभिराहव्य
धारणे अमुष्मिन् सूर्ये वा ‘आहिता’ व्यापिता , मन्तीति
जिप । अतएवेव मित्ररेरे— “तस्य ये देवा आदित्यस्य
अर्गर्गोक्तद्वयपातादविभयुषा त्रिभि अर्गर्गोक्तैरपम्यात् प्रत्यु
शश्रुवन् । ०—० । तस्य अगर्गोक्तिपातादविभयुषा परमे.
अर्गर्गोक्तै परम्याद् प्रत्युशश्रुवन् । ०—० । तेषु वा एव एतदध्या
हितस्तपति । स वा एव उत्तरोत्तमात् सर्वप्यात् श्रुताद् भवि
ष्यत । मय मेरेद मनिगेवने यद्विद विद”-इति (४ ४ ४) ।
एतद् यथा सूर्यस्याधाध्व क्रमात् कुपदक्रमादुत्पात्ता इति
प्रतिपादिता, तथैव तन्म्योपयुपति च दमादस्मि मष्टादहहत्
मनेपञ्चपाता मन्दिति । एत एवेने भूल आ , तमा, त एतमष्ट

द्रुमः— एतादृशश्रुतिषु श्रुतो द्युमन्दो नूनं मन्तरिचलोकसोपल-
चकः । एतावतैवान्तरिचलस्य पर्जन्यहेत्वन्निधूमस्यापि द्युलोका-
श्रयणं नातुपपन्नम्— “धृतेन त्वावर्द्धयन्न आहुत धूमसो केतु-
रभवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.) । “दिवि सोमो
अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्यं मन्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
१.) । तत्रतस्तु “चन्द्रमा अप्सुन्तरा सुपर्णो धावति दिवि”—इति
(वा० सं० ३३. ८०.) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य द्युस्य-
त्वम्, तदप्यः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थानं मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽप्यवमस्वर्गत्वं सुररीकार्यम् । अत एव
“सहस्राध्वोने वा इतः स्वर्गो लोकाः”—इति (२. २. ७.)
ऐतरेयश्रुतं मङ्गच्छते । आश्वीनं नामैह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्नध्वनि यावन्त मध्वान मतिक्रामत्यञ्जः ; तावानेवाध्वा
आश्वीन इत्युच्यते । तथा ह्यमृत्युदार्ढ्यः पाणिनिः— “अश्व-
स्यैकाहागमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याञ्जिकं सार्धद्वियोजन-
गमनं शुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्व्योजनगमनं मखानां मिति
लोकप्रसिद्धम् ; पञ्चसेतो भूनीकात् षट्सहस्रयोजनान्तरे स्वर्गस्थिति-
रित्यभिप्रेतं मेवाप्य श्रुतिरुक्तं इति स्फुटम् ; सौकुर्वन्ति चाश्व-
ज्जीतिपिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमः कथाया इति चन्द्र-
मण्डलं मेवात्र स्वर्गत्वेनाभिप्रेतं मिति च नास्फुटम् ॥

अथैवैयं यत् श्रुतम्— “नर स्वर्गा लोकाः”—इति (५. ३. २.),
तदेतत् शरीरनवप्राणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “तय १२
उद्गा १३ विंशत्या लोकाः, १४ विंशत्येवेमाञ्जोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्पङ्क्तिमेन प्रतितिष्ठति”— इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्वात् विभिन्नाभिप्रायमूनकम् । एवमादिश्रुति-

*चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा , अपि त्वेतत्पृथिवीप्रक्रमण-
परेति नात्र तस्या ग्रहणमिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पिष्टमोरु-
त्वेन स्वीकारात् , पितृणाञ्च स्वभोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि
स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि— “तद् ये ह वै तदिष्टापूर्ते
क्षतमित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोकमभिजयन्ते”—इति
म० उ० १. ८ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ८. १ १८.), छान्दोग्य
ब्राह्मणेऽप्येवमेव (५ १०.) । वेदान्तसूत्रेषूपीदं यदुच्यते
रितम् (३. १. २२—२३.) । तदीयन्यायमात्राया मपीह प्रति-
चिदधिकरणान्यारचितानि । तत्रैकमिदम् ३. १. ३—

“चन्द्रं याति न वा पापी ? ‘ते सर्वे’—इतिवाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिनाभाये भोगाभावेऽपि यात्यसौ ।

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिना , यास्ये पापिमति श्रुता”—इति ।

अपि सुकृतिनां सुखभोगपरिहृतिमाभयोर्यधिष्ठत्वाच्चन्द्रलोके
विद्युद्दृष्टिजलादीपधितरुनतामुल्लादीनां नास्येव प्रयोजनमिति
तेषां मभाव एव । तस्मात् श्रूयन् एतत् (ऋ० स० १. १६४. ४१.)—

“भुग्मिं चर्जन्वा जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यग्नयः”—इति ।

तथाच यथाऋक्षुरीश्वरक्षणाय चन्द्रपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं हृष्टा
दीनां प्रयोजनमस्ति , न तथा तत्रत्यानाम् ; किञ्च तत्रा-
प्यस्ति रश्मिरूपासीनां प्रयोजनमिति , तेषां प्रभावो विद्यत एव ।
“यमाह गोमन्वतः”—इति (१११५०—नि० २. २. ३ , ४. ४. ६)
श्रुतौ तत् स्पष्टम् ।

अतः तत्र ‘दिवं जित्वन्त्यग्नयः’—इत्युक्तम् , न हि यन्मा
योद्युग्मा येति तत् यद्यपि मा श्रुतिरूपपद्येत नातीति । अत्र

—इति मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— “उत्तर.= उदततरो भवति, अघरः= अघो रः, अघः= न घावतीति, ऊर्ध्वमति-प्रतिषिद्धा”—इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्या च ऊर्ध्वो भागः श्रग् , तद्विपरीतोऽध प्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः । पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेश सुमेरुः, सर्वोऽधःप्रदेशः कुमेरु इति च सर्व-ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरो पुष्पान्नमिलयत्वम्, तथा कुमेरोः पापात्मा लयत्वं च वर्णितं मनीषा ।

उत्तरदिङ्गामवीजं मपीद मेव । पृथिव्येवा सदैव सूर्याभिमुखी-त्यस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत इनेषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च । सूर्याभिमुखं बन्धमस्या अस्या पृथिव्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अथा. खलु यस्या दिशि शिरोव्यपदेश-भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च । यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, मैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणीति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरु-प्रदेशे मनुद्गोदक्प्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद् बहुलैव बाहवा-नता प्रज्वलन्तीति तदपान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते । त एव बाह-वाग्नयः पापिना दमनाय दहनकुष्ठान्याख्यायन्ते ; यतः स एवात्रत्यः पापलोकः । तत्र आग्नेः प्राधान्य मिति च एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽधो लोक एव प्रथमो यमलोकः, एव पृथिवी-देवो ऽग्नि-देवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाय यमः, इयं यमी”—इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; श्र० ब्रा० ६. २. १. १० । ‘द्वयं’—शब्देनापि पृथिवी गम्यते ।

एतावदेव यमीयमाववलम्बरं यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्तं माम्नात मार्शाभ्याम्नाये (१०. १०.), तस्य सप्तम्येषा—

पञ्चमना ताव्यर्गादिकं वेदायचित्तनयरेर्विदद्भि स्तस्त्वविज्ञानमा
ज्ञायादिभि स्वय मेवोदनीयम् । “बहुमक्तिवादीनि द्वि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति { ७ ७ २. } नेरुत्त वा स्यात् तेषा शरणम् ॥

वस्तुत भूयलोक एवेको सुख्य स्वर्गो मीषा सर्व मममहिता
सम्पत् । तस्मादाग्नात् एष मन्त्र सर्ववैदेद्यु—

“उद् वय तमसस्परि ज्योति पश्यन्त उत्तरम् ।

देव देवता सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ऋ० स० १. ५०. १० ।

“उद् वय तमसस्परि स्त पश्यन्त उत्तरम् ।

देव देवता सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति वा० म० २०. २१ ।

उद् वय तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तम् ।

देव देवता सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ति० म० ५ १. ७ १० ।

उद् वयम् । तमसस्परि२ । ज्योति पश्यन्त उत्तरम्२ ।

स्त पश्यन्त उत्तरम्२ । देवदेवता२ सूर्य२४१० ।

मगन्म ज्योतिरुत्तमा२म्”—इति सा० म० भारण्डताम ।

“उद् वय तमसस्परि रीरुन्तो नाक सुत्तरम् ।

देव देवता सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति अथ० म० ७. ५१ ७ ।

शाखाभिदहेतुषु योऽन्यतमो वणित पाठभेदो नाम, तन्निदर्शन
भूतश्चेद सम्यक् चतुर्वेदीयपञ्चशाखावचन मिति चेह मन्यम् ।

अथैवमादिश्रुतिषु उत्तरयन्त्य स्वर्गेशचक्रपरादिगण्यविशेष
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्या इयिष्या अणुत्तरो भाग स्वर्ग इति व्यप
दिष्ट । तत्र श्रूयते “उत्तरो वा अमावस्ये”—इति श० ता० ८ १.
३ १४ । ‘अमो’ स्वर्ग, ‘अम्ये’ अस्या इयिष्या ‘उत्तरो र्थे’ इति
तदर्थ । अस्या इति धर्तायं चतुर्थी (पा० २. ३ ६० सू० १ या०) ।
आह च “स उत्तरयन्तदधर ममुद्रम् (ऋ० म० १०. ८८ ५)”

अथैतत्तूक्तादनन्तरं पिबसूक्तं साम्नातम् , तस्यैवादिमेषा—

“उदीरता मवर चत्परासः

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इत्युरहका नृतञ्जा-

स्ते नोऽपन्तु पितरो हृषेणु”-इति ।

सूर्योऽपि यम उच्यते । अत एव दुःस्थानदेवतास्यपि यदितं यम इति यदम् (१. ६. १०.) । सूर्यपरो निगमश्च यमश्चन्द्रस्य प्रदर्शितोऽर्थं यास्केन (ऋ० सं० १०. १३५. १.)—

“यस्मिन् हृषे सुपलाशे देवैः सम्भिबते यमः ।

अन्ना नो विष्पतिः पिता पुराणं अनु वेनति”-इति ।

“अङ्गच्छते यमो रश्मिभिराद्रित्त्वः”-इति च निङ्ग० १३. ३. १०. । अत एवायं संहितायां यथादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्ति-फलं साम्नातम् , न तन् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादित्यन्यतमे स्वर्गे सम्भाव्यते । तथा छन्दसैः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे”-इति ॥

अथ तदपराहर्षेण यथाप्रार्थनारोधकारिणां भरकगमनघात्नातम्—

“अथाङ्गुर्नारकं लोकं निरुभ्यान्स्य याचिताम्”-इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु घतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथायादु यमसादनात् पापलोकान् परावतः”-इति ।

तुमशास्त्रीयमन्त्रसेकः प्रदर्शितोऽत्र यास्केन (१. ३. ६.)—

“हविर्मरेके स्वरितः सचन्ते

सुन्वन्ता एके सवनेषु सोमान् ।

अधीर्मदन्त उत दक्षिणामि-

नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम”-इति ।

“यमस्य मा यम्यं १ काम आग

न्समाने योनौ सह ज्ञेय्याय ।

जायेव पत्ने तन्वं तिरिथां

वि चिद् दृष्ट्वैव रथ्येव चक्रा”-इति ।

अन्तरिक्षलोक्तसु द्वितीयो यमलोकः, अन्तरिक्षदेवो यायु
देवात्त यमो नाम । तथा ह्येव यमशब्द आम्नातो निषण्ठी
मध्यस्थानदेवतासु (१४. १०.) । व्याख्यातश्चेतद् यमपदम्
“यमो यच्छयीति सत”-इति यास्कोन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पिष्टसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं मुक्तश्चेतत्तेन—
“माध्यमिको यम इत्याहुः”-इति (११. २. ६.) । स एव यमो
जनानां सङ्गमनो वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १—

“परेयिवासं प्रयतो महीरनु

बहुव्यः पन्था मनुपसगानम् ।

दैवस्ततं सङ्गमनं जनानां

यम राजानं हविषा दुवस्त”-इति ।

“यो ममार प्रथमो मर्त्ताना

य प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम् ।

दैवस्ततं सङ्गमनं जनानां

यम राजानं हविषा मयर्थत”

-इति च अथ० सं० १८. २. १२ ।

विद्यमानं भविता प्रोदित्यः, तत्रासूत एव वायुर्वातीति पार्थो
दैवस्ततत्त्वम् । तथाहिहैव—“सविष्टप्रसूतो ह्येव एतत् पयर्त”-
इति (१२. १.) । यथेहत्यानां मग्नाकं राजा चस्मिर्गाम यमः,
तथेवात्स्मिन्पानां वायुर्नामेति, स एव यमो पिष्टगडित्युच्यते ।

मानससरोवरप्रदेशादे , ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्गं
त्वच्चाहुः पौराणिकाः ; अप्यार्यावर्त्तपादतलरूपस्य चानेय्या दिशि
स्थितस्य , अत एव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाध प्रदेशस्य नरकत्वम् ,
तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वमेति । तदत्र रमणनामत एव तत्प्रदेशस्य
रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं ज्ञापितम् (महा० भी० प० १०८. ६६),
मानससरोवरादिप्रशसाकथा त्विह पूर्वं मेव वर्णिता (४१, ६७,
६८-७०), तथा “मुरुच्च नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिप भगदत्तो
नरकराट्”-इत्यादिवचनात् (महा० स० प० १४ १५) प्राग्-
ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च सुव्यक्तम् ।

अपि चाभार्यावर्त्ते गङ्गादिनिष्प्रगाप्रवाहदर्शनाच्चापगम्यते गङ्गा
प्रभवादिदेशान्तरं मुञ्चैष्टम् , वज्रपुत्रमङ्गमादिस्थानान्तरं मस्तिनीरै-
व च , आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरु-
पाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्मोक्षरपाङ्गादीनां मतयात्वमिति ।

तत्त्वतस्तु यथास्याः पृथिव्या मध्यन्तरिक्षद्युलोकयोः स्थितिरूपं
लभ्यते, यथा चाक्षच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिप त्रिदेवानां मन्त्रिवाद्या
दित्यानां मस्ति विश्वमानतेति त्रिलोकीत्वमप्येषां बहु युज्यते ,
एव भूर्भुवश्चरिति त्रयाणां मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वात् त्रयाणां
मेवास्ति स्वर्गत्वमपि , परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो नूनं मन्तव्यः ,
तथा च सूर्यमण्डनान्तर्गद्गलोक एवोत्तमः स्वर्गः । एतदप्याश्नातम्—

“अष्टचक्रा गवहारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्याः द्विरण्डयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषाहतः ॥

तस्मिन् द्विरण्डये कौशे द्वारे त्रिपतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

—इति अथ० स० १०. २ ३१, ३२ ॥

‘एके’ ज्ञानिनः ‘हविभिः’ अग्नौ हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ यथाहोपात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकां (ब्रह्म
लोकां) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यत्पानः ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
तेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनदृतीयनामकेषु ‘सोमान् सुन्वन्तः’, ‘इतः स्वः
(चन्द्रलोक) सचन्ते’—इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिण्यैः
‘शचीः’ कर्माणि ‘मदन्तः’ कुर्वन्तः , ‘इतः’ गत्वा , पुनरिम मेव
‘स्वः’ भूस्वर्गं ‘सचन्ते’ भावयन्ते । ‘नेत्’ नेधं चेत् , ‘जिह्वायन्तः’
जिह्वायन्तः , पापाहुडानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयु-
रिति । तदेव मत्र चतुर्थं मन्त्रपादेषु चतुर्विधाना मन्त्राकं चतुर्धा
वर्तिर्निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरकं नीचेर्गमनम् , नास्मिन् रमणं स्थान
मस्य मय्यस्तीति या’—इति, “पापः पाता पैयानान् , पापव्यमानो
दा, यथाद्वेय पततीति या पापव्यतीर्षा स्यात्”—इति च नि० १. १.
६५. १, २. । “नाक आदित्यो भवति; नेता भासा ज्योतिषां प्रणयः
०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम् , प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धत ।
“न वा असुं जस्मुपे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.) न
वा असुं गतवते (‘किञ्चन यकम्’) किञ्चनासुखम् ; पुण्यजती
क्षीय तत्र गच्छन्ति”—इति (२ ४. २.) । “न हि तत्र गताय
कश्चेचनाक भवति”—इति च शत० ब्रा० ८. ७. १, २४ । तदेवं
यथा सुकृतिना पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गममम् , तथैव
पापिना पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनं मिति सुवचम् ॥

अथ यथा सुमेरीः स्वर्गत्वं वर्णितम् , कुसुदीर्निरयत्वञ्च
(२२० , २२१ पृ०) , तथैवाद्यतनायां वर्तमाना पश्चिमोत्तर-
भूभागस्य काशीरादे रमणत्वं , ततोऽप्युत्तरस्य हिमराष्ट्रस्य-

प्रायः सार्वकालिकोऽयं एव बोध्यः । अत एव “व्यत्ययो बहुलम्”
-इत्यादि (३. १. ८५.) सूत्रज्ञात विदधतापि भगवता पाणिनिना
सूत्रितम्— “हृन्सि लङ्लुङ्लिट्.”-इति (३. ४. ६.) । एवञ्च
“ययापूर्वं सकल्पयत् (१० १८०. १-३.)”-इत्येवमादौ ‘यया-
पूर्वम्’ पूर्ववदेव ‘अकल्पयत्’ सदैव कल्पयतीत्याद्यर्थो मन्तव्यः ।
एव हि यथा ह्य. सूर्यं उदेत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव अद्य
उदेत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया छट्टिक्रियया भवितव्य मिति
तन्मन्त्राशयः । एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिट् सांर्व-
कालिकोऽर्थो वेदितव्य इति ।

अथ द्वितीयः ।—अध्यात्माधिदैवतार्थान्त्वे वैदिकमन्त्राणां
प्राधान्यम्, अधियज्ञानान्तु न तथात्वम्, यज्ञयज्ञाङ्गकर्मादिविधा-
यकब्राह्मणादिवचनानां सादृशेदभाष्यत्वेन बहुपरतन्त्रत्वसिद्धान्तात् ।
एवञ्चासीत् कृतयुगेऽध्यात्ममन्त्रार्थप्रियता, त्रैताया तयाधिदैवतार्थं
परता च, आपरे एवाभवन्मन्त्राणां अधियज्ञार्थप्रवणता चेति
हि केषाञ्चित् वेदतत्त्वार्थचिन्तापरायणानाम् ।

अतएवोक्तं मनुमहितायाम् (१. ८६.)—

“तप. पर कृतयुगे त्रैताया ज्ञान मुच्यते ।

आपरे यज्ञ मेवाहुर्दानं मेक कर्त्तुं युगे”-इति ।

अन्तिमसूत्रेण ।—यावत्त्य छट्टिकया ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव मनुता,
सर्वा एव ता कल्पनाभूमिका, किञ्चिद्विज्ञानप्राप्तिका, मत्सरप्र-
करणगतोपदेशसाधिकाय, यया पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बह्व्य
एव एकदेश्युक्तयस्तथेति । अत एवोक्तं निरुक्तकारे “यदुमदि
यादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति”-इति (०. ०. २.) । तत्पेद
मार्शाभ्यान्त्राये विन्यष्टं मानातम् (१. १६५. ४.)—

स एयः स्वर्गो दुरारोहः । नञ्चास्मात् मिहापि—“स्वर्गो वैलोको दूरोणम्”—इति (४. ३. ६.) । यागादिसाधन मन्तरा न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति यत इति भावः । आश्वायवे चैतत्—“स्वर्ग एव तज्जोक यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्गं गमिषूणां सोरलोक्तायन्यतमे स्वर्गे प्रवेयसामर्थ्योपपादन मेवासि-
ष्टोमादिफलम्, तदुपदेय एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथैतदेतरेयालोचन सुप्रसङ्गरन्तोऽपि किञ्चिद्वदामः, ॥—

ऐतरेय मालोचयितुं प्रवृत्तैरव्याभिः प्रसङ्गतोऽपरेऽपि यद्यपि वैदिकविषयाः समालोचिताः, किञ्च “नेन इत्यन्तरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इति मीमामास्यायवचनतो वेदार्थाविवक्षानां कृच्छ्र-
प्रमाणानां पुराणादिवचनानां मपीह बहुत्र स्वमतपोषणायायो-
लेखः कृतः, सत्यानुरोधतोऽस्ततनसमाजविद्वद्वा यद्यत्र निखिताः
स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अवश्यभाविनोऽपि भावाः
सम्पन्नाः स्युस्तत्र केचन । तदेवमादिषु किं करणीयं मासीदच्चाह
शाना मन्त्रस्यमतीना मध्यनक्षत्रचिन्तालोडितमिषंस्थाना मिति
‘विदांसो वै देवाः’—‘सत्यसंहिता वै देवाः’—इत्यादियुत्यर्थानुमता
देवा एव विचारयन्तु, यतस्त एवान्न नः शरण मिति ।

अपेक्षालोचितेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते
‘वयो नूनं मधिगन्तव्या वेदसत्यायजिष्ठासुभिस्तत्रैव प्रथमः—

वेदे यथा सेट् लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः,
तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्लुङ्लिटः प्रत्ययाः
भयन्ति कान्दसाः; न च ते व्यत्ययत्वेन स्त्रीकार्याः । तथा च
यत्र यत्र लङ्लुङ्लिटौ मन्त्रतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव